O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

O‘ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI

O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI

“RAQAMLASHTIRISH DAVRIDA O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI: MAHALLIY VA XORIJIY TAJRIBA”

MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY- AMALIY KONFERENSIYA

Digital object identifier

Google Scholar

OpenAIRE

2025-yil 13-oktabr

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI

RAQAMLASHTIRISH DAVRIDA O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI: MAHALLIY VA XORIJIY TAJRIBA

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

Toshkent, O‘zbekiston

2025-yil 13-oktabr

RAQAMLASHTIRISH DAVRIDA O‘ZBEK TILINI DAVLAT TILI VA XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISH MASALALARI: MAHALLIY VA XORIJIY TAJRIBA
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI TO‘PLAMI

Toshkent, O‘zbekiston

COLLECTION OF MATERIALS

from the international scientific and practical conference

ISSUES OF TEACHING THE UZBEK LANGUAGE AS A STATE LANGUAGE AND A FOREIGN LANGUAGE IN THE PERIOD OF DIGITALIZATION: LOCAL AND FOREIGN EXPERIENCE

Tashkent, Uzbekistan

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международная научно-практической конференции

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОГО И ИНОСТРАННОГО В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Ташкент, Узбекистан

Raqamlashtirish davrida o‘zbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida o‘qitish masalalari: mahalliy va xorijiy tajriba / – Toshkent, 2025. – 292 b.

Ushbu to‘plamga 2025-yil 13-oktabr kuni O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti Ingliz tili 2-fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi tomonidan o‘tkazilgan “Raqamlashtirish davrida o‘zbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida o‘qitish masalalari: mahalliy va xorijiy tajriba” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari kiritilgan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar)

Mas’ul muharrir:
f.f.n., dots. **Abdishukur Shofqorov**

Tahrir hay’ati:
f.f.n., dots. **Aydin Mo‘minova**
f.f.n., dots. **Saida Maksumova**
f.f.n., dots. **Nazokat Jiyanova**

To‘plab nashrga tayyorlovchilar:
p.f.f.d., dots. **Zilola Salisheva**
p.f.d., prof. **Shaxlo Yuldasheva**
f.f.f.d., PhD. **Muxlisa Hafizova**

Ilmiy to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrdagi 490-sonli majlisi qaroriga muvofiq nashrga tavsiya etilgan.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA SUN'IY INTELLEKTNING O'RNI

Ilhomjon Madaminovich To'xtasinov
O'ZDJTU rektori
Pedagogika fanlari doktori, professor

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450374*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xorijiy tillarni o'qitishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining o'rni, ularning metodik imkoniyatlari, afzalliklari va cheklovlari ilmiy tahlil qilinadi. Maqolada ta'lim jarayonining raqamli transformatsiyasi sharoitida sun'iy intellektning o'quvchi va o'qituvchi faoliyatiga ta'siri, til kompetensiyalarini shakllantirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, ChatGPT, Duolingo Max, Grammarly, Elsa Speak kabi sun'iy intellekt vositalarining ta'limdagi amaliy ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sun'iy intellekt xorijiy til o'qitishning interaktiv, shaxsga yo'naltirilgan va tahliliy shakllarini yaratishga xizmat qilishi aniqlangan. Shu bilan birga, maqolada SI texnologiyalarining metodik va axloqiy cheklovlari ham muhokama etiladi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, xorijiy til ta'limi, raqamli pedagogika, adaptiv ta'lim, chatbot, kommunikativ kompetensiya, AI til texnologiyalari.*

Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari natijasida til o'rganish inson faoliyatining eng muhim intellektual yo'nalishlaridan biriga aylandi. XXI asr boshidan boshlab ta'lim sohasida **sun'iy intellekt (SI)** texnologiyalarining joriy etilishi o'quv jarayonini tubdan o'zgartirmoqda. UNESCO (2023) hisobotida qayd etilishicha, SI ta'limni individuallashtirish, o'quvchining shaxsiy o'sish trayektoriyasini kuzatish va o'qituvchi faoliyatini qo'llab-quvvatlash imkonini beruvchi ilg'or texnologik vositadir. Ayniqsa, **xorijiy tillarni o'qitish** sohasida sun'iy intellektning ahamiyati beqiyos. Chunki til o'rganish tabiatan interaktiv, kommunikativ va individual jarayondir (Li & Warschauer, 2022). Shu nuqtayi nazardan, SI asosidagi platformalar – masalan, *Duolingo Max*, *ChatGPT*, *GrammarlyGO*, *Elsa Speak* – o'quvchining individual ehtiyojlariga mos mashqlar yaratish, real muloqot muhitini simulyatsiya qilish va til o'rganish samaradorligini oshirish imkonini bermoqda.

Sun'iy intellekt — bu inson tafakkurining ba'zi funksiyalarini, jumladan, o'rganish, nutqni anglash, qaror qabul qilish va mantiqiy xulosa chiqarish jarayonlarini modellashtiruvchi tizimdir (Russell & Norvig, 2021). Bugungi kunda SI texnologiyalari ta'lim tizimining barcha bosqichlariga kirib bormoqda.

Popenici va Kerr (2017) SI ta'limdagi o'rni haqida shunday yozadi: "Sun'iy intellekt insonning kognitiv faoliyatini kengaytiruvchi mexanizm bo'lib, u o'qituvchining rolini o'zgartirmasdan, balki qo'llab-quvvatlaydi." Shunday qilib, SI texnologiyalari o'qituvchini emas, balki uning metodik imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Ta'limda SI vositalarining asosiy funksiyalari:

- **Analitik** – o'quvchilarning yutuqlarini tahlil qilish;
- **Adaptiv** – mashqlarni individual darajaga moslashtirish;
- **Kommunikativ** – real til muhiti yaratish;
- **Avtomatik** – xatolarni aniqlash va izohlash.

Til o'rganishda eng muhim bosqichlardan biri — bu muloqot muhitining mavjudligi. Avval o'quvchilar real suhbatdosh yetishmasligi muammosiga duch kelgan bo'lsa, bugungi kunda *ChatGPT* kabi SI chatbotlar bu bo'shliqni to'ldirmoqda. Nazariy jihatdan, bu **kommunikativ yondashuv** tamoyillariga to'la mosdir (Littlewood, 2014). O'quvchi SI bilan tabiiy til modeli asosida muloqot qiladi, fikr bildiradi, javob oladi, xatolarini tuzatadi. Bu jarayon til o'rganishning eng muhim jihati – **real kommunikativ kompetensiya**ni shakllantiradi.

Talaffuzni o'rganish murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, ko'plab o'quvchilar uchun chet tili o'zlashtirishda eng katta to'siq hisoblanadi. *Elsa Speak* kabi SI asosidagi dasturlar nutqni fonetik tahlil qiladi, talaffuzdagi xatolarni real vaqt rejimida aniqlab, foydalanuvchiga to'g'rilash tavsiyalarini beradi (Duan et al., 2020). Bunday tizimlar o'quvchining eshitish va so'zlash ko'nikmalarini sinxron rivojlantiradi, shuningdek, o'qituvchiga o'quvchi talaffuzidagi individual muammolarni kuzatish imkonini beradi.

Til o'rganishning muhim komponentlaridan biri — yozma nutq. *Grammarly*, *LanguageTool* va *ChatGPT Write Assist* kabi SI vositalari grammatik, stilistik va semantik xatolarni aniqlaydi, foydalanuvchiga izohli tuzatishlar beradi.
Li va Warschauer (2022) tadqiqotlarida qayd etilishicha, bunday tizimlar o'quvchining yozma fikrlash madaniyatini shakllantiradi va til strukturasi haqidagi ongli tasavvurni kuchaytiradi.

Sun'iy intellekt o'qitish jarayonini **individualizatsiya** qilish orqali har bir o'quvchi uchun alohida o'quv yo'lini yaratadi. *Duolingo Max* platformasi foydalanuvchining javoblariga qarab mashqlar murakkabligini avtomatik o'zgartiradi.

Bu tamoyil **Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi"** nazariyasiga mos keladi (Vygotsky, 1978), chunki tizim o'quvchini imkoniyatlariga yaqin, lekin ozgina qiyin darajada o'qitadi.
Xorijiy til o'qitishda sun'iy intellekt quyidagi metodik afzalliklarni beradi:

- **Doimiy muloqot muhiti** – o'quvchi istalgan vaqtda mashq qilishi mumkin;
- **Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim** – mashqlar o'quvchi darajasiga moslashadi;
- **Xatolarni tezkor tahlil qilish** – o'quvchi natijani zudlik bilan ko'radi;

- **Motivatsiyani oshirish** – o‘yin elementlari (“gamifikatsiya”) o‘rganish jarayonini qiziqarli qiladi;
- **Tilga immersiya** – real kommunikativ muhit simulyatsiyasi.

Shuningdek, SI vositalari ta’limni demokratlashtiradi, ya’ni chekka hududlardagi o‘quvchilar uchun ham sifatli til resurslariga teng kirish imkonini beradi (OECD, 2021).

Shunga qaramay, SI texnologiyalari hali to‘liq mukammal emas. Popenici va Kerr (2017) fikricha, “sun’iy intellekt inson fikrining kontekstual chuqurligini takrorlay olmaydi.” Ya’ni SI grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo madaniy jihatdan noaniq yoki kontekstdan tashqaridagi javoblar berishi mumkin.

Bundan tashqari:

- madaniyatlararo kompetensiya yetarli darajada shakllanmaydi;
- SI algoritmlari ba’zan noto‘g‘ri tavsiyalar beradi;
- o‘quvchilarda haddan tashqari texnologiyaga bog‘liqlik paydo bo‘lishi mumkin;
- axloqiy va plagiat masalalari yuzaga keladi (UNESCO, 2023).

Shu sababli, SI vositalarini o‘qituvchining pedagogik yondashuvi bilan uyg‘unlashtirish zarur. O‘qituvchi — metodik yo‘naltiruvchi, SI esa uning **yordamchi analitik vositasi** bo‘lishi lozim.

Sun’iy intellekt texnologiyalari xorijiy tillarni o‘qitish jarayoniga tub o‘zgarishlar kiritmoqda. U o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi muloqotni yangi bosqichga olib chiqib, til o‘rganishning interaktiv, adaptiv va innovatsion shaklini yaratmoqda. Biroq SI o‘qituvchini to‘liq almashtira olmaydi. U **ta’lim sifatini oshiruvchi qo‘shimcha vosita** sifatida qaralishi kerak. Kelajakda til o‘qitish jarayonida **sun’iy intellekt, neyropedagogika, kengaytirilgan haqiqat (AR)** va **virtual muloqot muhiti** integratsiyasi orqali o‘quvchilarning til kompetensiyasi yanada samarali shakllanadi.

Shunday qilib, SI xorijiy tillarni o‘qitishda innovatsion yondashuvni ta’minlab, inson tafakkuri bilan texnologiya sintezini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Duan, W., He, X., & Li, M. (2020). *AI-assisted pronunciation training for EFL learners: A comparative study.* Journal of Language Teaching Research, 11(4), 512–526.
2. Li, J., & Warschauer, M. (2022). *Artificial intelligence in language education: A review of empirical research.* Computer Assisted Language Learning, 35(8), 1700–1723.
3. Littlewood, W. (2014). *Communicative language teaching: An overview.* Cambridge University Press.

4. OECD. (2021). *AI and the Future of Skills.* OECD Publishing.
5. Popenici, S., & Kerr, S. (2017). *Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education.* Research and Practice in Technology Enhanced Learning, 12(1), 22–36.
6. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson Education.
7. UNESCO. (2023). *Guidelines on the Ethics of Artificial Intelligence in Education.* Paris: UNESCO Publishing.
8. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.* Harvard University Press.

"O'TGAN KUNLAR" ROMANINING O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI LISONIY TAHLILI

Bazarov Zokir Mehriqulovich
O'zDJTU Ingliz tili 2-fakulteti dekani
f.f.f.d. (PhD), dotsent

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450386*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani o'zbek tilidagi asl nusxasi hamda ingliz tiliga tarjima qilingan varianti (Bygone Days) lisoniy jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi asarning ikki tildagi variantlari o'rtasida semantik, sintaktik, uslubiy va madaniy tafovutlarni aniqlash, tarjimada muallif uslubi va milliy koloritning saqlanish darajasini baholashdan iborat. Ish davomida tarjimashunoslik nazariyalari (E. Nida, P. Newmark, J. Catford, V. Komissarov va boshqalar) asosida tahlil olib borilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, asar tarjimasida semantik ekvivalentlik asosan ta'minlangan bo'lsa-da, o'zbek tiliga xos milliy ruh, xalqona iboralar va fonetik ohangni to'liq aks ettirish qiyin kechgan.*

Kalit so'zlar: *Abdulla Qodiriy, "O'tgan kunlar", tarjima, lisoniy tahlil, semantik ekvivalentlik, madaniy tafovut, uslub, kommunikativ ekvivalentlik.*

XX asr o'zbek adabiyoti tarixida Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani o'zbek milliy romanchilik maktabining boshlanishi sifatida e'tirof etiladi. Asarda xalqning milliy o'zlikni anglash jarayoni, ijtimoiy adolat, muhabbat, ma'rifat va vatanparvarlik g'oyalari ifodalangan. Qodiriy o'z asarida o'zbek tilining boy morfologik va leksik qatlamidan ustalik bilan foydalangan. Shu jihatdan, roman o'zbek tilining estetik imkoniyatlarini chuqur namoyon etadi (Qodiriy, 2018).

Asarning ingliz tiliga tarjimasi ("Bygone Days") milliy adabiyotimizni jahon o'quvchisiga tanitishdagi muhim qadamlardan biri bo'lib, u madaniyatlararo muloqot jarayonida o'zbek tili va madaniyatining global talqinga chiqishiga imkon yaratdi. Tarjima tili o'zining sintaktik soddaligi, semantik moslashuvi va uslubiy neytralligi bilan ajralib turadi (Karimova, 2020).

"O'tgan kunlar" o'zbek xalqining o'tgan davr hayotini, urf-odatlarini, ijtimoiy munosabatlarini badiiy obrazlar orqali ifodalovchi asar hisoblanadi. Qodiriy tili xalq og'zaki ijodi, maqol va matallar, so'z o'yinlari, dialektal shakllar bilan boyitilgan. Bu, bir tomondan, asarning realizmini kuchaytirsa, ikkinchi tomondan, tarjimada muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi (Hojiahmedov, 2019).

Masalan, quyidagi iborani olaylik: "Odam bolasi bir yerdan chiqqan bo'lsa ham, yuraklari boshqa-boshqa."

Bu xalq maqoliga yaqin ifoda ingliz tilida quyidagicha tarjima qilingan: "Although people come from the same place, their hearts are different."

Tarjimada semantik ma’no saqlangan bo‘lsa-da, asl matndagi **ritmik uslub** va **xalqona tildagi ohang** yo‘qolgan. Nida (1964) bu holni “formal ekvivalentlikning yetishmasligi, ammo dinamik ekvivalentlikning mavjudligi” deb baholaydi.

O‘zbek tili agglutinativ tizimga ega bo‘lib, grammatik ma’nolar qo‘shimchalar orqali ifodalanadi. Ingliz tili esa analitik tizimdir. Shu bois tarjima jarayonida **sintaktik transformatsiyalar** tabiiy jarayon hisoblanadi (Catford, 1965).

Masalan: “Otabekning o‘ylari g‘arazdan xoli edi.”

Tarjima: *“Otabek’s thoughts were pure and selfless.”*

Bu yerda “g‘arazdan xoli” iborasi “selfless” so‘zi orqali berilgan. Bunda semantik qisqartirish (semantic condensation) yuz beradi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi ergash gapli konstruktsiyalar ingliz tilida qisqa sodda gaplar orqali ifodalangan: “Kumush bilmagan edi, ammo yuragi g‘ash tortdi.” → *“Kumush did not know why, but her heart ached.”* Bu sintaktik soddalashtirish tarjimada tabiiy oqim va o‘qilishi osonlikni ta’minlaydi (Newmark, 1988).

“O‘tgan kunlar” asari o‘zbek xalqiga xos realiyalar, madaniyatga oid so‘zlar bilan to‘yingan. Masalan, *to‘y*, *sarpo*, *do‘ppi*, *ariq*, *mahalla*, *xotin-xalaj* kabi birliklar ingliz tilida turlicha ifodalanadi.

Tarjimon quyidagi usullardan foydalangan:

- **Izohli tarjima (explicitation):** “to‘y” → *wedding feast*
- **Adaptatsiya:** “sarpo” → *ceremonial gift*
- **Transliteratsiya:** “mahalla” → *mahalla (neighborhood community)*

Vinay va Darbelnet (1995) bu holni “madaniy adaptatsiya strategiyasi” deb atagan. Ularning fikricha, bu usul o‘quvchining begona madaniyatni anglashini yengillashtiradi.

Ammo ayrim hollarda milliy ruh yo‘qolgan: “Do‘ppi kiyib, masjidga otlandi.” → *“He put on his cap and went to the mosque.”*

Bu yerda “do‘ppi” so‘zi “cap” bilan almashtirilgan, bu esa milliy o‘ziga xoslikni yo‘qotgan holatdir. Shu sababli, ba’zi tarjimalarda “do‘ppi” so‘zi transliteratsiya shaklida saqlangan.

Qodiriy uslubi — poetik, obrazli va hissiy jihatdan boy. Inglizcha tarjimada esa sintaktik soddalik ustuvor. Misol:

“Otabekning yuragi go‘yo olov bo‘lib yondi.”

Tarjima: *“Otabek’s heart was burning with passion.”*

Bu misolda metafora saqlangan, ammo “olov bo‘lib yondi” iborasining hissiy kuchi biroz kamaygan. Nida (1964) ta’biri bilan aytganda, “dinamik ekvivalentlik saqlangan, ammo poetik intensitet qisqargan”.

Shuningdek, muallifning ironik uslubi ham tarjimada neytrallashtirilgan holatlar bor: “Ko‘pni ko‘rgan kampirning gapi og‘ir bo‘lur.” Tarjima: *“The words of an old woman are considered wise.”* Tarjima ma’nosi to‘g‘ri, ammo xalqona ohang yo‘q. Shu bois Komissarov (1990) tavsiya etganidek, “kommunikativ ekvivalentlik”ka erishish uchun madaniy fonni ham tarjimada aks ettirish zarur.

Ingliz tili o‘quvchisi uchun ba’zi so‘zlar va iboralar ortidagi madaniy kontekst tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Shu sababli tarjimon ba’zi joylarda kontekstual izohlar kiritgan.

Masalan: “Otabek Qur’on o‘qib, duo qildi.” → *“Otabek recited from the Holy Quran and prayed.”* Bu yerda “Qur’on” so‘ziga “Holy” komponenti qo‘shilgan, bu madaniy izoh orqali diniy ma’noni kuchaytiradi. Tarjimonning bunday yondashuvi “pragmatik adekvatlik”ni ta’minlash uchun zarurdir (Hatim & Mason, 1997).

“O‘tgan kunlar” romanining inglizcha tarjimasi nafaqat adabiy, balki lingvokulturologik hodisa sifatida ham alohida e’tiborga loyiq. Tahlil shuni ko‘rsatdiki:

- tarjimada semantik ekvivalentlik asosan saqlangan;
- sintaktik va stilistik jihatdan soddalashtirish ishlatilgan;
- madaniy elementlarni yetkazishda adaptatsiya va transliteratsiya usullari qo‘llanilgan;
- milliy ohang ba’zan zaiflashgan bo‘lsa-da, asarning umumiy g‘oyaviy ruhi saqlangan.

Demak, tarjimon asar mazmunini o‘quvchiga yetkazishda **dinamik ekvivalentlik** (Nida, 1964) tamoyiliga tayanib, o‘zbek tilining milliy ruhini imkon qadar asrashga harakat qilgan.

“O‘tgan kunlar” tarjimasi o‘zbek tili va madaniyatining xalqaro maydondagi nufuzini oshirishda muhim qadamlardan biridir. Bu kabi tahlillar kelgusida o‘zbek adabiyotining boshqa asarlarini ham dunyo tillariga tarjima qilishda lingvistik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Catford, J. C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation.* Oxford University Press.
2. Hatim, B., & Mason, I. (1997). *The Translator as Communicator.* Routledge.
3. Hojiahmedov, S. (2019). *Abdulla Qodiriy romanlarining tili va uslubi.* Toshkent: Fan.
4. Karimova, D. (2020). *Qodiriy asarlarining inglizcha tarjimalarida milliy koloritning ifodalanishi.* O‘zbekiston filologiyasi jurnali, 4(2), 55–62.
5. Komissarov, V. N. (1990). *Theory of Translation (Linguistic Aspects).* Moscow: Vysshaya Shkola.

6. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating.* Leiden: Brill.
7. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation.* Prentice Hall.
8. Qodiriy, A. (2018). *O'tgan kunlar.* Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
9. Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative Stylistics of French and English.* John Benjamins.

DÜNYADA TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNİN SINIFLANDIRILMASI MODELİ

Dr. Öğr. Üyesi Ozlem Kurt,
Uluslararası Balkan Üniversitesi, Kuzey Makedonya, Üsküp

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450396*

Özet[1]

Dil öğretiminde kullanılan geleneksel sınıflandırmalar genellikle ana dili (D1), ikinci dil (D2) ve yabancı dil (YD) ayrımı üzerinden şekillenmektedir. Ancak bu ayrım, günümüz dünyasında Türkiye Türkçesinin öğretim çeşitliliğini ve yayılım alanlarını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu çalışmada, Braj B. Kachru'nun World Englishes modelinde önerdiği üç çemberli sınıflandırmadan hareketle, Türkiye Türkçesinin dünyadaki öğretim bağlamlarına uyarlanmış bir model önerilmektedir. Model norm sağlayan, norm çeşitlendiren ve norm bağımlı olarak üç ana kategori üzerine kuruludur. Çalışmada ayrıca İngilizce ile Türkçenin yayılım süreçleri arasındaki tarihsel ve sosyo-politik farklılıklara de değinilmiş ve Türkçenin küresel bağlamda dinamik bir dil olarak yükselişi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe, Türkçe öğretimi, Yabancı dil olarak Türkçe, Türkçe öğretimi sınıflandırması.*

Abstract: *Traditional classifications used in language teaching are generally shaped around the distinction of mother tongue (L1), second language (L2), and foreign language (FL). However, this distinction remains insufficient to explain the diversity and spread of Turkish language teaching in today's world. In this study, inspired by Braj B. Kachru's World Englishes model, a three-circle classification adapted to the teaching contexts of Turkish worldwide is proposed. The model is built upon three main categories: norm-providing, norm-developing, and norm-dependent. The study also discusses the historical and socio-political differences between the spread of English and Turkish, highlighting the dynamic rise of Turkish as a global language.*

Keywords: *Turkish, Teaching Turkish, Turkish as a Foreign Language, Turkish language teaching classification*

Giriş

Dil sadece insanlar arasında iletişimi ve etkileşimi sağlayan bir araç değildir. Aynı zamanda insan düşüncesinin biçimlenmesini ve kültürel aktarımı sağlayan temel bir olgudur. Yabancı dil öğrenimi, pedagojik yöntemlerin yanı sıra kültür, kimlik, tarih ve sosyo-politik koşullara bağlı olarak şekillenir. Bu yüzden yabancı dil öğretim sürecini etkileyen etmenler arasında sadece dil öğretim yöntemlerini değil, kültür ve ana dilinin etkisi gibi faktörler de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Literatüre bakıldığında dil öğretimi üzerine en çok faydalanılan sınıflandırma ana dili öğretimi, ikinci dil öğretimi ve yabancı dil öğretimidir. Bu sınıflandırmadan hareketle en geniş anlamıyla ana dili veya D1, kişinin ailesinden veya içinde yaşadığı

[1] Bu çalışma Avrupa'da Türkçe Öğretimine Yönelik Hazırlanmış Kitapların İncelenmesi başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

topluluktan edindiği ilk dil olarak karşımıza çıkmaktadır [10]. Ana dili öğretimi açısından konuya yaklaşıldığında ise bir ülke nüfusunun büyük çoğunluğu tarafından ve aynı zamanda o ülkenin ana dili olarak kullanılan dil olmaktadır. Buna karşılık ikinci dili veya D2, Klain'e göre birinci dilden sonra veya birinci dil yanında iletişim aracı olarak kullanılan, yaşanılan sosyal çevrede edinilen ve bu çevrede gerçekten konuşulan dildir [8: 283]. Buradan hareketle ikinci dil, bir ülkenin ana dili olmadığı, ancak resmi dil olarak kullanıldığı veya resmî dil olmadığı ancak ülke nüfusunu oluşturanlar tarafından ana dili olarak kullanılan dildir. Bu modelin son sınıflandırması yabancı dildir (YD). Yabancı dil, bir dilin bir ülke sınırları içerisinde günlük hayatın normal akışı içinde gerçekten kullanılmadığı veya çok fazla konuşulmadığı dildir. Yabancı dil genellikle okulda veya kurslarda öğrenilir, ancak ülke içerisindeki kullanım fırsatları çok azdır. Klain, yabancı dili dilin kullanıldığı ülke dışında derste öğrenilen ve devamında günlük iletişim için ana dili yanında kullanılmayan dil olduğunu belirtir [8: 288]. Buradan yola çıkarak yabancı dilin bilinçli işlemlerle, planlı ve programlı bir şekilde öğretilen dil olduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye ve Türkçenin dünyadaki konumunu göz önünde bulundurarak bu durumu değerlendirdiğimizde, böyle bir sınıflandırmanın Türkçenin dünyadaki öğretimi çeşitliliğini tamamen yansıtmadığını ve bazı eksikliklerin olduğunu görmek mümkündür. Zira Türkçe hem ana dili hem de ikinci dil olarak farklı coğrafyalarda ve farklı kullanım alanlarında yaşamakta, aynı zamanda yabancı dil olarak da öğretilmektedir.

İlk olarak ana dili terimi yanlış anlaşılmaya açık olabilmektedir. D1'in ana dili olarak konuşulduğu ülkedeki konuşurlar, ana dili konuşurları olarak tanımlanmaktadırlar. Bu kişiler için ana dili konuşurları tabiri kullanıldığı için, insanlar bu kişilerin kullandıkları dilin standart bir çeşit olduğu düşüncesine kapılmaktadırlar. Ana dili konuşurlarının kullandıkları D1'in D2 ve YD çeşitlerinden, doğal olarak, üstün olduğu ve bu nedenle o dilin D2 ve YD olarak konuşulan ülkelerdeki insanlar için iyi bir örnek modeli temsil ettiği düşünülür. Ancak gerçekte o dilin D2 olarak konuşulduğu ülkelerde aynı dilin birçok farklı çeşidi konuşulmaktadır. Herkesin aynı standart modeli konuştuğu fikri pek doğru değildir. Bugün Kuzey Makedonya, Bulgaristan, Kosova, Yunanistan ve Romanya gibi Balkan ülkelerindeki Türklerin ana dili Türkçedir. Burada konuşulan Türkçe bazı diyalektik özellikleriyle Standart Türkçeden ayrılsa bile sosyo-kültürel boyutu bakımından aynıdır.

Bu sınıflandırmanın diğer bir eksikliği ise global dünyanın küresel bir köy hâline gelmesiyle dil öğrenme ihtiyacı sürekli çoğalmakta ve bu sebeple de YD ülkelerini doğru bir şekilde sınıflandırarak ülkeleri belirlemek daha zor hâle gelmektedir. Bu yüzden Türkçe öğretimi üzerine yapılacak olan sınıflandırma modeli statik değil, dinamik bir özelliğe sahip olmalıdır. Değişen dünya düzeni ile birlikte Türkçe, Türkiye Cumhuriyeti'nin ana dili olmasının ötesine geçerek başka ülkelerde kullanım alanı oluşturmakta ve bu alan sürekli olarak gelişmektedir. Bundan on-on beş yıl öncesine kadar Türkçenin herhangi bir ülkenin resmî ders müfredatından zorunlu veya seçmeli yabancı dil olarak yer aldığını düşünmek hayalken, günümüzde bazı ülkelerin eğitim programlarında Türkçe hem zorunlu hem de seçmeli yabancı dil olarak ilkokul, ortaokul, lise ve yüksek öğretim düzeyinde yerini almaya başlamıştır. Türkçe hem kendi bölgesinde hem de dünyada yükselen bir değer olarak kendi gelişim sürecini sürdürmektedir. Türkçenin XXI. yüzyılda başlamış olduğu bu yükseliş gelecekte Türkçenin kullanım alanlarını, işlevini ve yaygınlığını daha fazla etkileyecektir. Bu yüzden sürekli değişen ve gelişen dünyada durağan bir sınıflandırma gelecekteki ihtiyaçları karşılamada yetersiz olacaktır.

Buradan hareketle Dünyada Türkiye Türkçesi öğretimi alanı için yeni bir model önerisinde bulunmak ve Dünyada Türkiye Türkçesi öğretim çeşitliliğini gösterdiği anlaşılırlık çizgisini belirlemek mümkündür. Braj B. Kachru'nun İngilizce için geliştirdiği World Englishes (Dünya İngilizceleri) modeli, bu bağlamda dikkate değer bir çıkış noktasıdır. Kachru, İngilizcenin küresel yayılımını üç çember üzerinden tanımlar: Inner Circle (norm sağlayan), Outer Circle (norm geliştiren), Expanding Circle (norm bağımlı). Ancak İngilizce ile Türkçenin yayılma dinamikleri aynı değildir; İngilizcenin küresel konumlanışı sömürgecilik ve ekonomik-politik güçle ilişkiliyken, Türkçenin dünyadaki görünürlüğü daha çok diaspora, Osmanlı mirası ve kültürel diplomasi üzerinden şekillenmektedir.

1. Kuramsal Çerçeve Kachru'nun Modeli

Kachru'nun modelinde İngilizcenin küresel yayılımı İç Çember (Inner Circle), Dış Çember (Outer Circle) ve Genişleyen Çember (Expanding Circle) olarak üç çember üzerinden tanımlanmaktadır.

a) Inner Circle: İngilizcenin anadil olduğu ülkeler (ABD, İngiltere). Bu ülkeler norm sağlayıcılardır.

b) Outer Circle: İngilizcenin sömürgecilik sonrası ikinci dil olarak yerleştiği, yerel varyantların geliştiği ülkeler (Hindistan, Nijerya). Bu ülkeler aynı zamanda norm geliştiricidir.

c) Expanding Circle: İngilizcenin tamamen yabancı dil olarak öğretildiği, norm bağımlı ülkeler (Türkiye, Japonya).

Bu sınıflandırma, İngilizcenin küresel işlevselliğini açıklamada oldukça yararlı olmuştur. Nitekim bu sınıflandırma Türkçeye uyarlanırken birtakım sınırlılıkların gözetilmesi gerektiği aşikardır:

a) İlk olarak Dış Çember (Outer Circle) Türkçe bağlamında değerlendirildiğinde buradaki Türkçe İngilizcedeki gibi sömürgecilik sonucu ortaya çıkmamış ve burada Türkiye dışında yaşayan Türklerin kendi dillerini yaşatma çabaları söz konusudur.

b) Türkçenin yayılımında kültürel ortaklıklar ve tarihsel bağlar (Osmanlı coğrafyası, İslam medeniyeti, Türk devletleri) önemli bir rol oynamaktadır.

c) Model, Türkçe için statik değil, dinamik bir şekilde ele alınmalıdır. Çünkü Türkçenin dünya çapındaki statüsü sürekli değişmektedir.

Bu yüzden dünyada Türkçe öğretim çeşitliliğinin anlaşılırlık çizgisini belirlemek için günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan ülkelerde Türkiye Türkçesi öğretimi yapan kurumlardan hareketle Türkçe öğretiminin güncel durumunun tespit edilmesi hedeflenmektedir. Modelde ülkelere göre Türkiye Türkçesi öğretimi yapan ülkelerin resmî eğitim kurumları dikkate alınmaktadır. Ülkelerin bu resmî eğitim kurumların dışında yabancı dil olarak Türkçe öğreten Türkiye Cumhuriyeti resmî kurumları da mevcuttur (Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı Okulları, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı). Tüm bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda dünyada Türkiye Türkçesi öğretiminin sınıflandırılmasına ilişkin üç çemberden oluşan Dünyada Türkiye Türkçesi Öğretimi Modeli geliştirilmektedir.

2. Dünyada Türkiye Türkçesi Öğretimi Sınıflandırılması Model Önerisi

Dünyada Türkiye Türkçesinin Öğretimi modelinin oluşumu ana ve ara sınır çizgileriyle ayrılmış eş merkezli üç çemberi içermektedir. İç çember norm sağlayan, orta çember norm çeşitlendiren ve dış çember ise norm bağımlı olarak adlandırılmaktadır.

Şekil 1. Dünyada Türkiye Türkçesi Öğretimi Modeli

Modelin merkezinde yer alan ilk ana çember norm sağlayandır. Norm sağlayan Türkiye Türkçesinin geleneksel temellerinin oluştuğu, normların oluşturulduğu ve diğer çevrelere yayıldığı yerdir. Buradaki konuşurlar normları sağlamaktan sorumludurlar. Bu çember Türkçenin ülkede resmî dil olduğu ve ülke temsilcileri tarafından Türkçenin ana dili olarak konuşulduğu Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kapsamaktadır.

İkinci sırada "etnik standartlar" ile çevrili olan norm çeşitlendiren çember yer almaktadır. Etnik standartlar ile Türk etnisitesi temele alınmaktadır. Orta çemberde Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları, Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının çizilmesiyle birlikte bu sınırların dışında kalan Türkler ve aynı soy, dil kültür, tarih veya sosyal özellikleri içeren etnik gruplar yer almaktadır. Norm çeşitlendiren çemberin temelinde Türkiye ve Türkçe ile aynı etnik kökene sahip olan ülkeleri ve Türkçenin çok dilli ortamlarda önemli bir rol oynadığı bölgeleri kapsamaktadır. Türkiye Türkçesinin ülkenin resmî dili olmamasına rağmen, kalabalık bir nüfus tarafından sosyal hayatta ana dili veya ikinci dil olarak kullanılması ve Türkiye Türkçesi ile aynı kökten gelen diğer Türk Lehçelerini kapsamaktadır. Norm çeşitlendiren ülkelerde, merkez çemberdeki Türkiye Türkçesi çeşitlerinin ortak temel özelliklerine sahip olan ancak ek olarak belirli sözlüksel, fonolojik, pragmatik ve biçimbilimsel yeniliklerle onlardan ayırt edilebilen çeşitli Türkçeler gelişir. Norm çeşitlendiren orta çember Türk Diasporası, Balkan Türkleri, Yakın Doğu Türkmenleri ve Türk Devletleri olarak dört gruba ayrılmaktadır. Türk Diasporası adlı grupta yurt dışı Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları ülkelerdeki

Türkleri kapsamaktadır (Almanya, Avusturya, Avustralya, ABD, Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İsveç, İsviçre, Kanada ve Norveç). Balkan Türkleri grubunda yoğun bir Türk nüfusuna sahip olan, Türkiye Türkçesini ana dili olmasının dışında ana dilinde eğitim hakkına sahip olan Türkleri kapsamaktadır (Bulgaristan, Kuzey Makedonya, Kosova, Yunanistan ve Romanya Türkleri)[2]. Yakın Doğu Türkmenleri grubunda ise Irak, İran, Suriye, Afganistan ve Pakistan'daki Türkmenler dâhil edilmiştir. Son gruba Türk Lehçelerinin konuşulduğu ülkeler dâhil edilmiştir. Bu gruptaki Türk Devletleri Bağımsız Türk devletleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) ve Özerk Türk Devletleri olarak iki alt grupta değerlendirilmektedir (Gagavuzya, Kırım, Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan, Yakutistan, Tuva, Altay, Hakasya).

Son olarak dış çember ise norm bağımlıdır. Dış çemberde yer alan ülkeler tamamen merkez çemberin ana dili konuşurları tarafından orijinal olarak üretilen normlara bağlıdırlar. Dış Çember norma bağlıdır çünkü ana çemberdeki ana dili konuşurlar tarafından belirlenen standartlara dayanmaktadır. Norm bağımlı ülkelerde yabancı dil olarak Türkiye Türkçesinin öğretildiği ülkeler yer almaktadır. Fakat dış çember ülkelerinin sınıflandırılmasında dikkat edilmesi gereken üç husus bulunmaktadır. İlk olarak Türkiye Türkçesinin bu ülkelerle olan tarihsel, dinî ve kültürel arka planıdır. Bir taraftan ortak bir geçmişin, inancın ve değerlerin paylaşıldığı ülkeler ve diğer taraftan da ortak bir arka plana sahip olunmayan ülkeler bulunmaktadır. İkinci nokta bugün dünyada yükselen bir dil olan Türkiye Türkçesinin bazı ülkelerin ders müfredatlarında seçmeli/zorunlu ders olarak ilkokul, ortaokul, lise ve yüksek öğrenim kurumlarında yer verilmesidir. Üçüncü nokta ise yüksek öğretim düzeyinde müstakil Türkoloji/Türk Dili ve Edebiyatı/Türkçe Öğretmenliği gibi Türkiye Türkçesinin öğretildiği ve Türkiye Türkçesi alanında çalışmaların yürütüldüğü üniversitelerin bulunduğu ve eğitim kurumlarında Türkçeye hiç yer verilmeyen ülkeler arasında da farklılıklar meydana gelebilir olmasıdır. Bu yüzden dış çember kendi içinde de ince çizgilerle ayrılacak olan dört alt kategoriye ayrılmıştır. İlk kategoride ortak bir tarihî geçmişin paylaşıldığı ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olan ülkeler dâhil edilmiştir. Bu grup Eski Osmanlı Devleti Sınırları içerisinde kalan ülkeler olarak isimlendirilmiştir. Fakat Türkçenin bugün bu ülkelerdeki konumuna baktığımızda kendi içlerinde de değişikliklerin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu yüzden bu kategoride yer alan ülkeler de kendi içlerinde Türkiye

[2] Kuzey Makedonya ve Kosova'da Türkçe ana dili olarak okutulmaktadır. Yunanistan'da ana dili olarak Türkçe öğretimi Batı Trakya gibi Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde mevcuttur. Bulgaristan ve Romanya'da Türkçe seçmeli ders statüsündedir.

Türkçesinin eğitim müfredatlarında hem seçmeli/zorunlu yabancı dil olarak yer aldığı hem de yüksek öğretim düzeyinde müstakil Türkoloji Bölümünün mevcudiyetine göre iki alt gruba ayrılmaktadır. İlk grupta Türkiye Türkçesinin seçmeli/zorunlu ders olarak okutulması ve Türkoloji/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin olması ölçütü dikkate alınmıştır. Bu grupta Kuzey Makedonya, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Karadağ, Kosova, Hırvatistan, Gürcistan ve Macaristan yer almaktadır. Sırbistan sınır çizgisi üzerinde yer almaktadır çünkü Türkçe, Sırbistan Belgrad Filoloji Lisesi ve Sremski Karlovic Filoloji Lisesi ders programında da seçmeli yabancı dil olarak yer almaya başlamıştır. İkinci grupta ise Türkoloji/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri olamayan Slovenya yer almaktadır.

Dış çemberin ikinci grubunda müstakil Türkoloji Bölümüne sahip olan ülkeler yer almaktadır. Ancak bu grupta yer alan bazı ülkelerde Türkiye Türkçesi seçmeli/zorunlu yabancı dil olarak okullarda yer almaya başladığı için bu kategorideki ülkeler Türkiye Türkçesinin seçmeli/zorunlu yabancı dil olduğu ve olmadığı ülkeler olarak iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta Polonya, Ukrayna, Japonya ve Belçika (Flaman Bölgesi); ikinci grupta ise Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, İsviçre, İsveç, Finlandiya, Norveç, Çek Cumhuriyeti, Avusturya, Hollanda, Danimarka, İrlanda, Litvanya, Estonya, Rusya, Belarus, Moldovya, ABD, Kanada, Çin H. Cumhuriyeti, Tayvan, Güney Kıbrıs, Güney Kore, Hindistan, Moğolistan, Kolombiya, Küba yer almaktadır. Slovakya'da Türkçe Felsefe Fakültesinde seçmeli ders olarak yerini aldığı için sınıflandırmanın sonunda bulunmaktadır.

Dış çemberin diğer bir kolunu oluşturan ülkeler ise paylaşılan ortak inanç ve değerler standartları göz önünde bulundurularak sınıflandırılmıştır ve bu gruba resmî olarak nüfus çoğunluğunun İslam dinine sahip olan ülkeler dâhil edilmiştir. Bu grupta yer alan ülkeler İslam Devletleri olarak isimlendirilmiştir. Ülkelerde Türkiye Türkçesinin seçmeli/zorunlu yabancı dil olarak okutulması ve Türkoloji Bölümü bulunması durumuna göre yine alt sınıflandırılmaya gidilmiştir. İlk grupta hem Türkiye Türkçesinin seçmeli/zorunlu dil olarak okutulduğu hem de Türkoloji Bölümlerinin bulunduğu ülkeler gruplandırılmıştır. Bu gruba Filistin, Ürdün, Lübnan, Yemen, Somali, Malezya ve Tunus dâhil edilmiştir. İkinci alt grupta sadece Türkoloji Bölümü bulunan ülkeler yer almaktadır. Bu grupta Mısır, Cezayir, Suudi Arabistan, Sudan, İran, Irak, Suriye, Libya, Katar, Bahreyn, Gambiya, Senegal, Etiyopya, Endonezya, Fas ve Bangladeş yer almaktadır. Üçüncü alt gruba ise Brunei, Kuveyt, Çad, Nijer, Moritanya, Sierra Leone, Tanzanya, Mali, Cibuti, Nijerya, Gine ve Maldivler gibi ülkeler dâhil edilmiştir.

Dış çemberin son kolunu ise yabancı dil olarak Türkiye Türkçesinin öğrenildiği ve yukarıdaki ülkelerin dışında kalan İspanya, Portekiz, Arjantin, Brezilya ve Kamerun gibi diğer ülkeler oluşturmaktır.

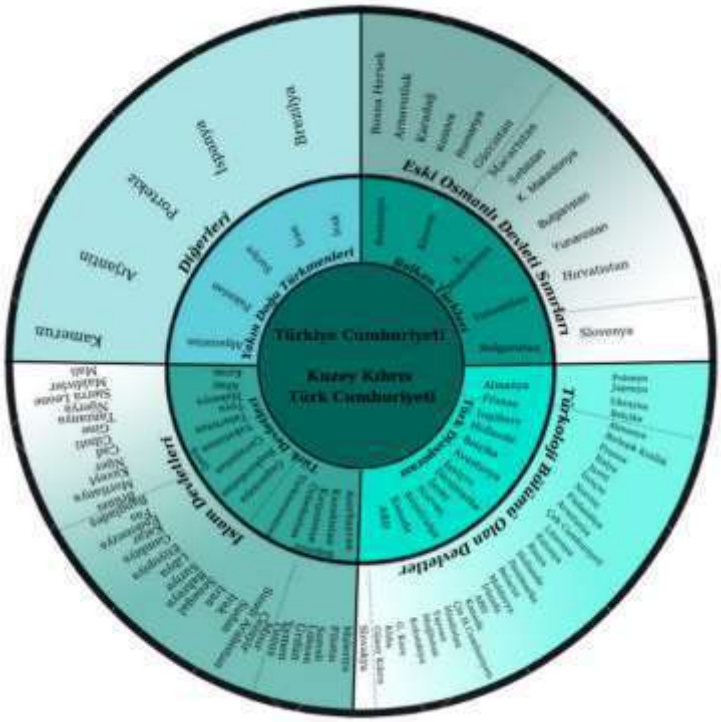

Şekil 2. Dünyada Türkiye Türkçesi Öğretimi Modeli

Tartışma ve Sonuç

Dünyadaki Türkiye Türkçesinin öğretim süreçlerinin sınıflandırılması, yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi alanında yalnızca pedagojik bir mesele olmamakla birlikte, aynı zamanda dil politikaları, kültürel etkileşim ve küreselleşmenin getirdiği sosyo-dilbilimsel dönüşümler açısından da önem taşımaktadır. Bu çalışmada önerilen "Norm Sağlayan-Norm Çeşitlendiren-Norm Bağımlı" modelinin, Kachru'nun (1985) *World Englishes* yaklaşımından uyarlanarak Türkiye Türkçesine uygulanması, alan yazındaki boşluğu doldurma çabaları açısından önemli bir girişimdir. Çünkü Türkçenin dünyadaki konumu ne yalnızca "ana dili, ikinci dil, yabancı dil" üçlüsüyle ne de klasik "D1–D2–YD" ayrımıyla yeterince açıklanabilmektedir [9], [4].

Önerilen modelin merkezinde yer alan "Norm Sağlayan" çember, Türkçenin standart biçiminin oluştuğu ve uluslararası dolaşıma sunulduğu merkez olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türkçenin ülkenin resmî dili olması hasebiyle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni kapsamaktadır. Bu çember, norm belirleyici işleviyle hem dil öğretim materyallerini hem de Türkçenin dünyadaki temsil biçimini doğrudan etkilemektedir. Burada İngilizce için "Inner Circle" ülkelerinin oynadığı

role benzer bir işlev söz konusudur [5: 181]. Ancak Türkçe örneğinde, normların yalnızca Türkiye merkezli değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel çeşitlenme yoluyla da beslendiği görülmektedir.

"Norm Çeşitlendiren" çemberde ise Balkanlar, Orta Asya ve Orta Doğu'daki Türk topluluklarının durumu öne çıkmaktadır. Bu topluluklar, tarihsel olarak Türkçeyi ana dili veya ikinci dil olarak kullanmakla birlikte, bulundukları çok dilli ortamların etkisiyle Türkçeye farklı söz varlıkları, fonolojik özellikler ve pragmatik kullanımlar kazandırmaktadır. Burada, İngilizcenin Outer Circle ülkelerinde görülen kurumsallaşmış çeşitler (institutionalized varieties) benzeri bir durumun Türkçede de gözlemlemek mümkündür [2: 3]. Bu çemberde üretilen norm çeşitlenmeleri, Türkçenin küresel öğretimi açısından hem zenginlik hem de pedagojik bir zorluk doğurmaktadır. Öğrencilere yalnızca Standart Türkçeyi değil, özellikle öğrencinin bulunduğu bölgedeki etnik Türk topluluklarının kullanım biçimlerini de tanıtmak, öğretim sürecinde kültürel duyarlılık geliştirmek açısından önemlidir [1].

"Norm Bağımlı" çember ise, Türkçenin tamamen yabancı bir dil olarak öğretildiği ülkeleri kapsamaktadır. Bu ülkelerde Türkçeye yönelik ilgi, büyük ölçüde Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve kültürel etkileşimleriyle şekillenmektedir. Son yıllarda Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı, MEB ve YTB gibi kurumların etkinlikleri sayesinde Türkçenin birçok ülkede seçmeli veya zorunlu ders olarak müfredatlara girmesi, bu çemberin hızla genişlediğini göstermektedir [7: 71], [3: 344]. Ancak bu alanın gelişimi, norm bağımlılığı nedeniyle merkez çemberde üretilen standart dil modellerine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda, öğretim materyallerinin kültürel içerikle zenginleştirilmesi ve hedef kitlenin sosyokültürel arka planına göre uyarlanması kritik önem taşımaktadır [6].

Bu tartışmalardan hareketle, önerilen modelin alan yazına üç temel katkısı olduğunu söylemek mümkündür:

1. Teorik katkı: Kachru'nun *World Englishes* yaklaşımı Türkçe bağlamına uyarlanarak, Türkiye Türkçesinin küresel dolaşımındaki çeşitliliğin açıklığa kavuşturulması.
2. Pedagojik katkı: Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde bölgesel ve kültürel farklılıkların dikkate alınması gerektiği düşüncesinin ortaya konulması.
3. Politik katkı: Türkçenin dünyadaki yükselen bir değer olduğunu ve dil politikaları ile kültürel diplomasinin dil öğretimiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla, bu model yalnızca akademik düzlemde bir sınıflandırma değil, aynı zamanda Türkçenin küresel ölçekte konumunu stratejik olarak değerlendirmeyi mümkün kılan bir araçtır.

Sonuç olarak bu çalışma, dünyada Türkiye Türkçesinin öğretim süreçlerini açıklamak için yeni bir model önermektedir: Norm Sağlayan – Norm Çeşitlendiren – Norm Bağımlı. Klasik ana dili, ikinci dil ve yabancı dil sınıflandırmalarının ötesine geçen bu model, Türkçenin tarihsel, sosyokültürel ve politik bağlamdaki çeşitliliğini de hesaba katmaktadır. Geliştirilmekte olan bu model birbiri içine girmiş üç çemberden oluşmaktadır. Çemberin merkezinde Norm Sağlayan, orta çemberde Norm Çeşitlendiren ve dış çemberde de Norm Bağımlı ülkeler yer almaktadır. Türkiye ve KKTC norm sağlayıcı bir merkez işlevi görmektedir. Balkanlar, Orta Asya ve Orta Doğu'daki Türk toplulukları, norm çeşitlendiren bir alan oluşturmaktadır. Avrupa, Amerika, Asya ve Afrika'daki pek çok ülkede ise Türkçe, norm bağımlı bir şekilde yabancı dil olarak öğretilmektedir. Modelin çember şeklinde sunulmasının altında yatan temel işlev ise Türkçenin dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve gelişmeye açık bir şekilde sürekli olarak kendine yeni kullanım alanları geliştirmesidir.

Bu üçlü sınıflandırma, Türkçenin yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda kültürel aktarım ve uluslararası etkileşim aracı olduğunu vurgulamaktadır. Önümüzdeki dönemde, bu modelin farklı bağlamlarda uygulanarak test edilmesi, özellikle ders kitabı geliştirme, öğretmen eğitimi ve dil politikaları alanlarında önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça:

1. Baker, W. (2015). *Culture and identity through English as a Lingua Franca*. De Gruyter.
2. Bolton, K. (2006). Varieties of World Englishes. *English Today, 22*(2), 3-10.
3. Güzel, S. Ç. (2016). Dış Yardımlarda Destekleyici Bir Unsur Olarak Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30*(2).
4. Jenkins, J. (2007). *English as a Lingua Franca: Attitude and Identity*. Oxford University Press.
5. Kachru, B. B. (1985). *Standards, codification and sociolinguistic realism: The English language in the outer circle*.
6. Kramsch, C. (2014). *Language and Culture*. Oxford University Press.
7. Kurt, O. (2023). *Avrupa'da Türkçe Öğretimine Yönelik Hazırlanmış Kitapların İncelenmesi*. (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi).
8. Oruç, Şerif. (2016). Ana Dili, İkinci Dil, İki Dillilik, Yabanci Dil. *The Journal of Academic Social Science Studies, 4*(45), 279-290.
9. Seidlhofer, B. (2012). *Understanding English as a Lingua Franca*. Oxford University Press.
10. Türk Dil Kurumu (2023). Güncel Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu, https://sozluk.gov.tr/ (erişim tarihi: 06.10.2025).

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЖАЗУЫН БІРЛЕСТІРУДІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көпбосынов Бекжан Көмекбайұлы
Аффилиация (мекеменің аты) М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті *Қала, мемлекет.* Шымкент. Қазақстан.
Ғылыми дәрежесі: магистр
Байланыс тел.: 8-705-753-74-14
Электронды адрес (e-mail): bekaspan@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0158-2968

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450404***

Аңдатпа. *Бұл баяндамада қазіргі түркі тілдерінің жазуын, әліпбиін бір-біріне жақындату жолдары, фонологиялық мәселелері талқыланады. Жалпы бұл мәселе өткен ғасырлардан бері көтеріліп келе жатқанмен, түрлі кедергілерге тап болып, өз шешімін таппай келеді. Қазіргі ғылым мен техника дамыған, ақпараттар ағымының кеңейген кезінде туыстас халықтардың жазуын ұқсата отырып, бірін-бірі аудармашысыз түсінуге жақындату заман талабы болып отыр. Баяндамада туыстас түркі тілдерінің әліпбилері кестеге түсіріліп, ұқсасығы мен айырмашылығы сараланады. Ортақ әліпбидің жобасы беріліп, ғылыми тұжырымдар жасалады.*

Түркі тілдері көптеген жылдар бойы дамып, жетіліп, өзара және өзге тілдермен қарым-қатынаста бола отырып қалыптасты. Барлық тілдердің қалыптасу жолына қарай туыстық деңгейі де әртүрлі болып келеді. Қаратеңіз, Кавказдан басталып, батысында Еділге дейін, Орталық Азия арқылы Сібірге, шығысында Тибетке дейінгі кең аумақта мекендеген қазіргі түркі халықтары тілі мен мәдениетінің ортақтығымен ерекшеленеді.

Кеңестік дәуір ыдырағаннан кейін түркі тілдерінің арасында қатынас құралы болған орыс тілі өзектілігін жоғалтудың алдында тұр. Ағылшын тілі әлемдік тіл болғанмен, түркі тілдері арасында ортақ тіл бола алмайды. Жалпы түркі тілдеріне ортақ коммуникация жасауға мүмкіндік жасайтын жазу болуы керек. Болмаса түркі тілдерінің арасындағы алшақтық арта беретіні сөзсіз.

Қазіргі жаңа технологиялық прогресс, ғылыми-техниканың дамуы, ақпарат тасқыны қашықтық пен түрлі кедергілерге қарамастан тілдік коммуникацияның артуына алып келді. Өткен ғасырлардан бері түркі тілдерін бір арнаға тоғыстыру мәселесі қанша рет қозғалғанымен өз нәтижесін берген жоқ. Оның басты себебі – жазу графикасының әртүрлілігі. Түркі тілдерінің бір тобы латын, бір тобы кирил қарпін қолданса, қытайдағы қазақ, ұйғыр, ирандағы әзербайжан диаспоралары араб графикасын қолданады. Бұл кедергі туыстас тілдер арасындағы коммуникацияның әлсіреуіне алып келді. Бүгінгі ақпараттар заманындағы тілді жазусыз елестете алмаймыз, сондықтан алдымен аралары алшақтаған түркі тіліндегі ақпараттарды ортақ жазумен сөйлету – заман талабы.

Кілт сөздер: *түркі тілдері, әліпби; фонология, фонема, унификация, графика.*

Қазіргі түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі де ғасырлар бойы қалыптасу және даму процесін басынан өткеріп, ортақ белгілерін сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерін де қалыптастырды. Туыстас түркі тілдеріне тән ортақ заңдылықтарды салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттемейінше, кейбір өзекті ғылыми мәселелердің басын ашу оңай емес.

Түркі тілдері ұзақ жылдар бойы дамып, жетіліп, өзара және өзге тілдермен қарым-қатынаста бола отырып қалыптасты. Барлық тілдердің қалыптасу жолына қарай туыстық деңгейі де әртүрлі болып келеді. Қаратеңіз, Кавказдан басталып, батысында Еділге дейін, Орталық Азия арқылы Сібірге, шығысында Тибетке дейінгі кең аумақта мекендеген қазіргі түркі халықтары тілі мен мәдениетінің ортақтығымен ерекшеленеді.

Кеңестік дәуір ыдырағаннан кейін түркі тілдерінің арасында қатынас құралы болған орыс тілі өзектілігін жоғалтып барады. Ағылшын тілі әлемдік тіл болғанмен, түркі тілдері арасында ортақ тіл бола алмайды. Жалпы түркі тілдеріне ортақ коммуникация жасауға мүмкіндік жасайтын жазу болуы керек. Болмаса түркі тілдерінің арасындағы алшақтық арта беретіні сөзсіз.

Қазіргі жаңа технологиялық прогресс, ғылыми-техниканың дамуы, ақпарат тасқыны қашықтық пен түрлі кедергілерге қарамастан тілдік коммуникацияның артуына алып келді. Өткен ғасырлардан бері түркі тілдерін бір арнаға тоғыстыру мәселесі қанша рет қозғалғанымен өз нәтижесін берген жоқ. Оның басты себебі – жазу графикасының әртүрлілігі. Түркі тілдерінің бір тобы латын, бір тобы кирил қарпін қолданса, қытайдағы қазақ, ұйғыр, ирандағы әзербайжан диаспоралары араб графикасын қолданады. Бұл кедергі туыстас тілдер арасындағы коммуникацияның әлсіреуіне алып келді. Бүгінгі ақпараттар заманындағы тілді жазусыз елестете алмаймыз, сондықтан алдымен аралары алшақтаған түркі тіліндегі ақпараттарды ортақ жазумен сөйлету – заман талабы.

Кез келген туыстас тілдер үшін жазудың негізгі қызметі – ақпарат беру. Ақпарат кеңістігінің күшеюі ауызша тіл мен жазба тілдің артуына алып келді. Ауызша тілмен ақпарат толық алынбайды, себебі ауызша сөйлеу уақыт пен кеңістікке байланысты өзгеріп отырады. Оған дыбыстық ықпалдар, қысқартулар әсер етеді. Жазусыз ешбір қоғам өркениетке жете алмайды. А.Байтұрсынұлы «Біздің заман – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» [1, 11 б.] деп жазудың маңыздылығына ерекше тоқталған.

Туыстас халықтардың ойлауы, тілдік санасы, тілдік бейнесі бір. Осындай діңгегі, тарихы, танымы бір тілдер бір-бірінің ғылым мен мәдениет, өркениет саласындағы жаңалықтарына неге аударма арқылы қолжеткізеді? Туыстас халық өкілдері түрлі саладағы жаңалықтарын бір-біріне тарату үшін неге орыс немесе ағылшын тіліне аудару қажет? Негізінде түркі тілдері – бір-біріне ұқсас, жақын тілдер. XX ғ. басында көрнекті қайраткер Н.Төреқұлов «Түркі

жазуларына унификация керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» [2, 117 б.] – деп атап өткен.

Бұрынырақ солай болатын, түркі халықтары бір-бірін аудармашысыз-ақ оңай түсінетін. Қазір жағдай басқаша, туыс тілдер бүгінде бір-бірін түсінуден қалып бара жатыр. Оның себебі, кеңес құрамында болған түркі тілдері орыс тілінің, ал түрік тілі ағылшын тілінің ықпалына түсіп, орфоэпиялық нормасын бұзып алды. Содан түркі халықтары, ауызша сөйленгенде бір-бірін түсіне алмайтын дәрежеге жетті. Болашақта бұл жағдай одан сайын күрделене түседі, себебі түркі сингармонизмін жоғалтып жатырмыз.

Түркі тілдерінің қыпшақ тобына кіретін тілдердің өзі бір фонеманы түрлі таңбалағаннан бірінің жазғанын бірі оқуда кедергілерге тап болуда. Оның себебі әліпби құрамын бекітуде унификацияланған ортақ графиканы сақтамай, бір дыбысты әр тіл өзгеше әліпбимен беруінен болып отыр.

Бір әріппен белгілеуге болатынына қарамастан, ноғай және құмық жазуларында [ä], [ü], [ö] фонемалары **аь, оь, уь** тіркесті әріптермен белгіленеді. Қарашай-балқар әліпбиінде орыс тілінен енген е, ю әріптері [о], [у], [ө], [ү] таңбасымен берілген. Бұл дыбыстарға басқа әліпбидегі ә, ү, ө таңбалары сәйкес болатын. Қазақ, өзбек жазуындағы қ, к, ғ, г әріптері қырғыз, татар, түркімен әліпбилерінде /к/, /г/ деп берілген. Қарашай, балқар, құмық әліпбилерінде: к, къ, г, гъ диграфтарымен көрнекіленген. К.Мусаев [ŋ] дыбысын білдіретін **н, нг, нь нъ** таңбаларының орнына **ң** әрпін, **у, уь, ю/у** әріптерінің орнына **ү** таңбасын, [ү] дыбысы үшін /ғ/ таңбасын, [дж] дыбысы үшін /ж/ таңбасын; [q] дыбысы үшін /қ/ таңбасын; [j] фонемасы үшін /й/ таңбасын; [w] дыбысы үшін /ў/ таңбасын алуға мүмкіндік бар екенін айтады [3, 30 б.].

Кирил графикасына негізделген өзбек әліпбиінде төл дыбыстарының 4 таңбасы: **қ, ғ, х, нг** қырғыз жазуында 3 таңбасы болған еді – ***ң, ө, ү***. Өзбек әліпбиінде жуан дауыссыздар таңбаларын маркер етсе, қырғыз графикасы әріп таңбаларын азайтуда жіңішке дауыстыларын маркер етті. Мақсат тілдегі жуан-жіңішкелікті айыру еді, бірақ унификация ескерілместен екі түрлі жол таңдалып кетті.

Келешекте туыстас түркі халықтары латын графикасына өтетін болса, жазу таңбаларын бір-біріне жақындатып, унификациялауымыз керек.

1922 жылы әзербайжан елі түркі халықтарынан алғашқылардың бірі болып латын графикасын қабылдаған кезде өзге тілдерге әзербайжан әліпбиін басшылыққа алып, өз жазуын соған үйлестіру міндеті тұрды.

Көрнекті қайраткер Н.Төреқұлов жасаған унификацияланған әліпби түркітанушылардың талқысына түскенде Жирков: «Н.Төреқұлов әліпбиі өте салмақты, санасуға тура келетін әліпби. Әрине, ол әзербайжан қателігі негізінде жасалған. Әттең, кеш. Егер Н.Төреқұлов әліпбиі әзербайжан қателігіне дейін айтылса ғой. Н.Төреқұлов алфавитінде жазып көру керек, көптеген мәтіндер жазу керек. Бұл жоқ сияқты. Әзербайжан әліпбиі әлсіз, онда емле де жоқ. Н.Төреқұлов алфавиті әлсіз, онда мәтін жоқ. Енді осы екеуін унификация жасау керек» [2, 122 б.] деген болатын. Бірақ бұл идея сол күйі соңына жетпей қалды.

Латын графикасын қабылдаған қазіргі түркі елдерінің әліпбиінен түрік тілі мен әзербайжан тілдерінде әріптер біршама сәйкес келеді. Ал өзбек әліпибиі ағылшын-латын стандартына сай кей фонемаларды 2 таңбамен бергендіктен, өзгеше тұстары көп *(1-кесте)*. Кестеде берілгендей, әзербайжан әріптері түрік әріптерінен q, x, ə таңбаларының артықтығымен ерекшеленетінін байқаймыз, дегенмен әліпби реті ұқсас. Өзбек жазуының бағыты басқаша. [ч], [ш] фонемаларын беруде әріп тіркесін, [ғ], [ө] фонемаларына апостроф қолданған [1, 35 б.]. Бұл түркі жазуын унификациялауда кедергі болары сөзсіз.

1-кесте. Түрік, әзірбайжан, өзбек әліпбилерінің әріп таңбалары

№	түрік әліпбиі	әзірбайжан әліпбиі	өзбек әліпбиі	фонема
1	a	a	a	а
2	в	в	в	б
3	d	d	d	д
4	e	e	e	е
5	f	f	f	ф
6	g	g	g	г
7	h	h	h	h
8	i	i	i	и
9	j	j	j	й
10	k	k	k	к
11	l	l	l	л
12	m	m	m	м
13	n	n	n	н
14	o	o	o	о
15	p	p	p	п
16		q	q	қ
17	r	r	r	р
18	s	s	s	с
19	t	t	t	т

20	u	u	u	у
21	v	v	v	в
22		x	x	х
23	y	y	y	й
24	z	z	z	з
25	ç	ç	ch	ч
26	ğ	ğ	g′	ғ
27	ı	ı		ы
28	ö	ö	o′	ө
29	ş	ş	sh	ш
30	ü	ü		ү
31		ə		ә

Түркі елдері тәуелсіздік алған жылдары бірдей жазу үлгісіне көшу мәселесі қозғалған болатан. Бүгінде түркі халықтарына ортақ жазу мәселесі орындалуы қиын, күрделі іс болып тұр. Туыс тілдердің бірі-бірінен алшақтағаны соншалықты жазылғандарды аударып қана түсінеді. Бір-бірінің жазғандарын оқу, әдебиеттерін аудару тым сылбыр. Біз қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, ноғай, түрікмен, қарашай-балқар хылықтары латын графикасына өтер болса, мына ортақ әліпби жүйесін негізге алуға болады деп есептейміз.

2-кесте. Латыннегізді ортақ әліпби (Қ.Күдеринова жобасы)

№	фонема	әріп	№	фонема	әріп	№	фонема	әріп
1	Аа	*Aa*	12	Зз	*Zz*	23	Рр	*Rr*
2	Әә	*Ä ä*	13	Ии	I	24	Сс	*Ss*
3	Бб	*Bb*	14	*Йй*	*Yy*	25	Тт	*Tt*
4	Вв	*Vv*	15	Кк	*Kk*	26	Уу, Ұұ	*Uu*
5	Гг	*Gg*	16	Ққ	*Qq*	27	Ш ш	Ş ş
6	Ғғ	*Ğğ*	17	Мм	*Mm*	28	Үү	*Üü*
7	Дд	*Dd*	18	Нн	*Nn*	29	Фф	*Ff*
8	Ее	*Ee*	19	Ңң	*ŋ*	30	Һ	*Hh*
9	Ҙҙ	*Žž*	20	Оо	*Oo*	31	Çç	Çç
10	Жж	Jj	21	Өө	*Öö*	32	Ыы	*Iı*
11	Җҗ	Ĵ	22	Пп	*Pp*			

Мұнда башқұрт және түркімен тілдеріндегі тісаралық [ҙ], [ç] және тіларты ж фонемалары үшін *Žž,* Çç және ĵ таңбалары бар. Çç әрпі түрік, әзербайжан тілдеріндегі [ч] фонемасын береді [1, 37 б.].

Түркі халықтары үшін ортақ әліпби жасалса, араб немесе кирил графикасы емес, латын графикасы таңдалатыны 2011 жылдың 11

желтоқсанында түркітілдес елдердің парламенттік ассамблеясында ресми түрде жарияланды.

Туыстас халықтардың ортақ жазу мәселесі көптен бері көтеріліп келеді. XX ғасырдың басында латын графикасы басты назарға алынды. Әліпбиді дайындау профессор Н.Ф.Яковлевке табысталды. 1929-1939 жылдары латын графикасы негізіндегі түркі әліпбилері сол жобаның жемісі болатын.

Түркі тілдеріне ортақ графика жасап, қарым-қатынасты жеңілдету; ортақ әліпби жасау өзекті мәселеге айналып отыр. Ол үшін туыстас түркі тілдердің түрлі топтарға жататынына қарамастан фонемалар жүйесін, дыбыстық құрамын салыстыру қажет. Әрбір тілдің әліпби құрамына назар аударып, тілдердің инвариант фонемалар санын анықтап алу тиімді. Сонда берілген әріптердің фонеманы, дыбысты, дыбыс тіркесін немесе графикалық таңбаны белгілеп тұрған қызметтері көрінеді.

XX ғ. басында түркі тілдерінің барлығында 19 төл дауыссыз дыбыс, 5 кірме дауыссыз (орыс тілінен) бар екені нақтыланған. Башқұрт, татар және түркімен тілдерінде екі дыбыс қана өзгеше болғандығы белгілі. Дауысты дыбыстар саны сол кезде 9, 10, 12 болып келген. Егер созылыңқы дауыстыларды қоссақ, кейбірінде дауыстылар16-ға жетеді.

Татар тілінің жазуы казан татарларының сөйлеуіне негізде қалыптасқан. Татар тілінде 9 қысқа дауысты фонема бар: [а], [о], [у], [ы] – [ә], [ө], [ү]. [е], [и]. Алғашқы буында, көпбуынды сөздің бірінші буынында [а] дыбысы еріндік [а°] болып келеді: [°almá], көп буынды сөздердің соңғы жағында езулік болып айтылады. алғашқы буындағы [о], [ө], [е] дауыстылары түркілік [у], [ү], [і] дыбыстарының орнына, [у], [ү] дауыстылары түркілік [о], [ө], [е] дауысты дыбыстарының орнына жүреді. Сөйлеу кезінде қысқа езуліктер түсіп қалады: *кеше* («кісі») деп жазылып, айтқанда [kʃe] делінеді. [О], [е], [ы] дауыстылары да – қысқа айтылады.

Қазіргі татар тілінде 12 дауысты фонема бар, оның 9-ы татардың төл дыбыстары: а-ә, у-ү, о-ө, ы-е, и. Сонымен бірге кірме 3 фонема бар: о, ы, э [4, 17 б.].

Татар жазуында 28 дауыссыз кездеседі. П, б, т, д, к, г-ғ (г түрінде жазылады), к-q (к болып белгіленеді), ъ, э, ь, м, н, ң, ф, в, с, з, ш, ч, ж, ж, х, h, р, в, у (сөздің басында в, сөз соңында у түрінде жазылады), й, л.

Тіл заңдылықтары: сингармонизм заңы, соңғы буынның анық дыбысталуы; фонетикалық алмасулар өзге туыстас тілдермен сәйкес келеді. Татар тіліндегі тіл үндестігі байырғы төл сөздерін түгел қамтиды. Ал ерін

үндестігі кейінгі буындарда қазақ тіліндегі секілді сөйлегенде байқалғанымен, жазуда көрсетілмейді. Мысалы: [бөтөнлөк] деп айтылғанмен, жазуда *бөтенлек* деп беріледі, [болотло] деп айтылса, *болытлы* формасында жазылады.

Түрікмен тілінде басқа түркі тілдерден мынадай ерекшеліктері бар: сөздің мағынасын айыратын дауысты дыбыстардың созылыңқы болуы (ōt «от» – ot «шөп», ata «әке» – atā «әкеге»); s, z дыбыстары – тісаралық θ және ð болып дыбысталады; сөз жуан еріндікпен басталса, езулік жазылғанмен еріндік дыбыспен аяқталады [1, 40 б.].

Қырғыз тілінде 8 қысқа дауысты дыбыстары бар: а, э, ы, и, о, ө, у, ү. Созылыңқы дауысты - 6. Жазуда берілмейтін, бірақ сөйлеуде кездесетін [дж], [қ], [к] деген фонемалар бар. [У] деген дауыссыз дыбыс жоқ. К, г дыбыстарынан кейін **а** әрпі келсе, [ə] болып оқылады. [І] дыбысы сөздің басында келсе ғана [и] болып айтылады (*инсон)*, сөздің соңы мен ортасында келсе, қысқа [і] болып оқылады (*bizlarni*). [Б] дыбысы дауыстыаралық болса, жуысыңқы түрде дабасталады: *ооба, сабак, аба, убак, кебез т.б.* [Ж] дыбысы жіңішке тоғысыңқы болып дыбысталады [5, 48 б.].

Ф фонемасы сөз ортасында және сөз соңында [п] болып дыбысталады. Сөздің соңында кейде ***t*** кездескенмен, айтылмайды: *past,daraxt.* К, г дыбыстарынан кейін ***у*** әрпі келсе, [ü] болып айтылады. В, v, g, d, z дыбыстары сөздің соңында келсе, қатаң дыбысталады.

Башқұрт тілінде өзіне тән 9 дыбыс бар. Олар: ғ, ҡ, тісаралық фрикативтер ҙ, ҫ, мұрынжолды веляр ң, фарингал h; тілалды, ашық ә, тілортасы тар еріндік ө, ү. Дауысты дыбыстар саны – 9: а-ә, о-ө, е, и-ы, ү-у. <А> дыбысы **б, у** дауыссыз дыбыстардан басталған кезде еріндік болып дыбысталады: *балалар (болалар), балык (болык) т.б.* Қазіргі башқұрт тілінде 9 дауысты болса, 27 дауыссыз дыбыс бар [6, 14 б.].

Башқұрт тілі ерін үндестігін жүйелі бейнелейді. Қыпшақ тілдер тобынан ч> *с* дыбыстарының алмасуымен ерекшеленеді: *өс* «үш», *саң* «шаң». Кей кезде «с» мен «ч» алмасып келе береді: *сибәр*, *чибәр* (*щибәр*), «й» мен «ж» дыбыстары бірдей қолданылады: *йауын* (*яуын*), *жауын* (*жауын*). Көптік жалғауының ішінде -лар, -нар нұсқалары қолданылады: *атлар* «кони», *болоннар* «луга».

Өзбек тілінде 6 дауысты дыбыс бар: i,e,a,u,o',o. Тілдің жоғары-төмен орналасуына қарай дауысты дыбыстар 3-ке бөлінеді: жоғары тар дауысты: ***i, e;*** орта дауысты: ***e, o';*** төменгі, кең дауысты: ***a, o.*** Тілдің ілгерінді-кейінді орналасуына қарай: тілалды ***(i, e, a)*** және тіларты дауыстылар: ***u, o`, o*** болып

бөлінеді. Көріп отырғанымыздай, ***e*** дыбысы қысаң да болып, ашық та болып дыбысталады.

Өзбек тілінде 24 дауыссыз дыбыс бар: ***b, d, sh, g, h, j (dj-jo`ra), j*** (mujda), ***k, l, m, n, p, q, r, s, t, v,x, y, z, g`, sh, ch, ng.***

Дауыссыз дыбыстар жасалу орнына қарай 3-ке бөлінеді: 1) ерін дауыссыздары: ***b, p, v, m, f*** ; 2) тіл дауыссыздары: ***t, d, n, l, s, z, r, sh, j, ch*** (тілдің алды), ***y*** (тілдің ортасы), ***k, g, ng*** (тілдің арты), ***q, g`, x*** (терең тіл арты); 3) көмей: ***h*** [7, 24 б.].

Өзбек тілінде тәжік тілінің әсері байқалады. 1934 жылы жасалған орфографиялық реформа бұл өзгерісті бекітті. Дауысты дыбыстар саны қысқарды. [ö], [ü] және [ı] дыбыстарын беретін әріптер жойылды. 1937 жылы иран-тәшкен стилі өзбек әдеби тілінің нормасына айналды. Өзбек тілінің фонологиялық ерекшелігі дауыстылар үндесімі байқалмайды. Өзбек тілінде [o] мен [ö] – o-ға, [u] мен [ü] – u-ға, [ı] мен [i] – i-ге айналған. Сол үшін қосымшалар да бірыңғай болып келеді. [Ф] мен [в] дыбыстары ерін-ерін болса, варианттары ерін-тіс болып дыбысталады. Көрнекті ғалым Е.Д.Поливанов көне түркі тіліндегі көмей [q] фонемасы өзбектің хорезм диалектісінде жұмсақ айтылатынын, оңтүстіктен солтүстікке қарай [q], [g] дыбыстары қатаңдана, жуандана түсетінін айтқан.

Қарақалпақ тілінде дауысты дыбыстар саны 9: **а, о, ы, у, ә, е, ө, и, ү.** Дауысты [ә] дыбысы басқаларға қарағанда ашық айтылып, сирек (араб, парсы тілінен енген сөздерде ғана) кездеседі. **Ы, и, у, ү** дауыстылары жартылай ашық дыбыстар болып табылады.

Ерін үндестігі екінші екінші буында, сирек жағдайда үшінші буында қысаң дауысты дабастармен ғана шектеледі.

Кирил жазуына негізделген әліпбиде 9 дауысты, 26 дауыссыз дыбыс болған болса, 1994 жылы қабылданған латын графикасына негізделген әліпбиде 34 әріп бар. Қазіргі кезде кирил және латын жазуы қатар қолданылады [8, 12 б.].

Әзербайжан тілінің фонетикалық сипатына келсек, **ы** дыбысы сөздің басында кездеспейді. **Ә** дыбысы буын талғамайды (*дәвә* «түйе», *әт* «ет»), сол үшін бұл дыбыс қосымшаларда да кездеседі (*учлүкдә* «үшеуміз»). **Е** дыбысы қосымшада кездеспесе, **h** дыбысы буын талғамайды (*гәһвә* «кофе», *һејва* «айва»). Әзербайжан тілінде ұяң дауыссыз дыбыстардың басымдығы байқалады: *галпаг* (қалпақ), *гамыш* (қамыс), *гыз* (қыз), *диз* (тізе), *дик* (тік) [1, 42 б.].

Түрік тілінде жуан және жіңішке жұпты құрайтын 8 дауысты дыбыс кездеседі: ***a, ı, u, o*** және ***e, i, ü, ö*** . Дауыссыз дыбыстар саны 24: ***p, b, f, v, t, d, s, ş, z, j, ç, c, m, n, l, (l'), r, y, k, (k'), g, (g'), h, ğ.*** Көне түркі тіліндегі көмей [q] дыбысы тілортасы [к] фонемасына айналып кеткен.

1978 жылы жарық көрген «Түрік грамматикасында» түрік тілінде 49 дыбыстың бар екені, оның 18-і дауысты, 31-і дауыссыз дыбыс екені көрсетіледі [9, 20 б.].

Қазақ тілінің фонетико-фонологиялық сипаты. Қазақ әліпбиінің алғашқы нұсқасы В.В.Радловтың топтастыруымен берілген. Онда 9 дауысты, 19 дауыссыз дыбыс көрсетілген. Ал қазіргі қазақ тілінде 12 дауысты, 25 дауыссыз бар. Фонемалар санының көбеюіне орыс тілі арқылы енген кірме сөздерді жазуға арналған орыс тілі әріптері (в, ф, э, щ, х, ч, ц, я, ю, и, ъ, ь) әсер етті. Бұл таңбалар тек орыс тілінен енген сөздерде жазылып, орыс тілінің орфоэпиясының сақталуына жұмыс жасады.

Қазақ тіліндегі дыбыстар жайлы сөз болғанда сингарминизм құбылысын айналып өте алмаймыз: жуан әуез, жіңішке әуез, еріндік әуез және езулік әуез болып төрт әуезден құралады.

- жуан әуезді дауыстылар: **[а], [ы], [u], [o];**
- жіңішке әуезді дауыстылар: **[ä], [i], [ü], [ö], [e];**
- еріндік әуезді дауыстылар: **[u], [ü], [o], [ö];**
- езулік әуезді дауыстылар: **[а], [ä], [ы], [i], [e]** [10, 39 б.].

Айта кететін жайт, қазақ тілінің құрамында үндесім әуездер таза күйінде кездеспейді, яғни тілдің ілгерінді/кейінді қалпы мен еріннің еріндік/езулік қалпы арласып, күрделі әуез түрінде болады. Сондықтан дыбыстар әрі қарай тағы жіктеле береді.

Қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстардың жіктелімі дауыс желбезегінің қатысына қарай қарастырылады. Дауыс желбезегі толықтай тербелсе – дауысты дыбыстар, көбірек тербелсе – үнді дауыссыздар, жарты тербелістен – ұяң дауыссыздар, мүлде тербелмесе – қатаң дауыссыздар жасалады деген тұжырым қалыптасты. Ерін қатысына, іргелес дыбыстардың әсеріне қарай дауыссыз дыбыстардың да түрленімі әртүрлі болды. «Тілдегі дыбыстардың бір саласы тонмен байланысты: бұлар – дауыстылар. Енді бір саласы салдырмен байланысты: олар – дауыссыздар. Дыбыс тонмен байланысты болса, музыкалы болып келеді де, салдырмен байланысты дыбыстарда (дауыссыздарда) бұл қасиет болмайды», - дейді І.Кеңесбаев [11, 223 б.]. І.Кеңесбаев жиырма бес дауыссыз дыбысты *(б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, (у), h, ф, х,*

ц, ч, ш, щ, қ, ң) көрсетіп, *в, ф, х, ц, ч* орыс тілінен енген фонемалар екенін айтады [11, 241 б.]. І.Кеңесбаев дауыссыз дыбыстарды дауыс қатысына қарай үш топқа (қатаң, ұяң, үнді) бөлген: «Ұяң мен қатаң екеуі қосылып үнсіздер деп аталады. Үнділерді айтқанда дауыс басым болады да, салдыр кем болады, ұяңдарды айтқанда, керісінше, дауыстан салдыр басым болады, ал қатаң дыбыстарды айтқанда дауыстың қатысы (демек дауыс шымылдығының вибрациясы) болмайды. *Үнділер: м, н, ң, р, л, (у, и).*

Ұяңдар: б, в, г, ғ, д, ж, з.

Қатаңдар: п, т, к, қ, ф, с, ш, ч, щ, ц, х, һ», - дейді [11, 256 б.].

Алдағы уақыттарда туыстас түркі тілдерін фонетикалық, фонологиялық, сингармониялық белгілеріне қарай топтастырып, латын және кирил графикасы негізінде жазуды біркелкі ету үшін біраз мәліметтерді салыстыру қажет. Мысалы, қазақ, өзбек, қырғыз, татар, ноғай, түрікмен, түрік, әзербайжан, башқұрт, қарашай тілдеріндегі:

- фонема, дыбыс саны, фонемалардың варианттары және вариациялары;
- дауысты және дауыссыз дыбыстардың жасалым жүйесі;
- дыбыс жасайтын сөйлеу мүшелерінің орны;
- орфография принципі;
- емле проблемалары;
- әліпбидің жетілдіретін тұстары;
- әліпбидегі төл және кірме дыбыстардың таңбалануы.

Осы мәселелер бойынша толық мәлімет алынса, туыстас түркі тілдерінің әліпбилеріндегі сәйкес әріптер, сәйкес емес әріптер екшеледі, сөйтіп жазудағы алшақтықтарды жақындастырудың жолдары айқындалады. Сол кезде жалпытүркілік әліпбидің жобасын да жасауға болады.

Сондай-ақ, түркі тілдерінің орфографиямен қатар орфоэпиялық нормасының заңдылықтарын анықтау қажет. Тілдегі үндесім заңы, ерін мен тіл үндесімі, дыбыстардың ықпал сипаты, сөйлеу тілінің әсерінен орын алған өзгерістер мәліметтерін салыстыру жалпытүркілік сөйлеу тілінің қай бағытта екенін анықтауға мүмкіндік береді. Туыстас тілдердің орфографиялық және орфоэпиялық нормаларының бір-біріне сәйкес келетін және сәйкес келмейтін тұстарын айқындап, салыстырмалы теориясын жасау – тілдерді жақындастырудың бір жолы.

Түркі тілдерінің бірегей фонологиялық транскрипциясын қабылдау ендігі бір үлкен мәселе болып отыр. Бұл түркі тектес туыстас елдерге тарайтын басылымдар мен кітаптардың оқылуын оңайлатады, бір-бірінің тілдерін оқып-

үйренуді жеңілдетеді. Түркі халықтарына ендігі кезекте тілдің ортақтықтығын танытатын зерттеулер қажет.

Әдебиеттер:

1. Күдеринова Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы. – Алматы, 2016. – 335 б.
2. Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА (Баку, 3-7/VI, 27).– М, 1927.- 175 б.
3. Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков // Опыт совершенствования орфографии тюркских языков М: Наука, 1982. С.29.
4. Түймебаев Ж., Сағидолла Г. Қазақ және татар тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. – Алматы, 2017. – 240 б.
5. Садыков Т. Основы киргизской фонологии и морфонологии. Бишкек,1992.-156 б.
6. Түймебаев Ж., Ескеева М., Усманова М. Қазақ және башқұрт тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2018. – 272 б.
7. Умуркулов Б.У. Ҳозирги ўзбек тили. Термиз, 2012.
8. Түймебаев Ж., Ескеева М., Абдиназимов Ш. Қазақ және қарақалпақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2018. – 248 б.
9. Түймебаев Ж., Сағидолла Г. Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. – Алматы, 2016. – 324 б.
10. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2009. – 312 б.
11. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: Ғылым, 1975. -304 б.

ҚАРАТАУ ӨҢІРІ АГИОТОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Ағабеков Олжас Мұсабекұлы
2-курс докторанты
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450410

Резюме: *Народы, потерявшие в разные тяжелые периоды истории такие сокровища, как агиотопоним, страновые свидетельства – знаки, несомненно, вместе с этим богатством запятнали и свою историческую память. Если в глазах предков все наследие (агиотопонимы), дошедшее из далеких веков, будет изучено и рассмотрено как можно лучше, такая страна не только поймет себя, но и станет понятной и узнаваемой для окружающих. Поэтому мы должны идти в ногу с предками и не довольствоваться существованием той культурной эпохи, которая дошла до наших дней, а идти в ногу с великими уликами человеческого развития.*

Ключевые слова: *топонимика, агиотопоним, Каратау, семиотика, аспект, познание, некроним, фактор*

Abstract: *The peoples who lost such treasures as the hagiotoponym and the country's symbolic evidence in various difficult periods of history undoubtedly tarnished their historical memory along with this wealth. If, in the eyes of the ancestors, all the heritage (hagiography) that has come down from distant centuries is studied and considered as best as possible, such a country will not only understand itself, but also become understandable and recognizable to others. Therefore, we must keep up with our ancestors and not be content with the existence of that cultural era that has reached our days, but keep up with the great evidence of human development.*

Keywords: *toponymy, agiotoponym, Karatau, semiotics, aspect, cognition, necronym, factor*

Қазақ халқының ұлттық рухани болмысын бейнелейтін тононимдерінің (агиотопонимдері мен некронимдері) өмірде маңызды орын алып, олардың шексіз дала алқабы мен шөлді жайылымдарда көші – қон кезінде белгілі қызмет атқарғанын байқауға болады. Көшпелі елдің барша тіршілік болмысы жер – ана, табиғатпен тамырлас, олар табиғат құбылыстарының сырын терең танып, табиғатпен етене жақын болған сайын өмір сүру қолайлы екенін жақсы білген. Сондықтан да ұлттың ұлт болып қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі – ұлттың рухани болмысының табиғатпен тікелей байланысы. Ата – мекен, ата – қоныс, туған ел ұғымдары қазақ дүниетанымында әдетте елдің, жердің топонимдік атауларымен байланысты болып келеді. Осы тұрғыдан келгенде, сырт қараған жанға томаға – тұйық, бұйығы жатқан қарт Қаратаудың әрбір қойнауы сырға толы. Анау Бабатадағы Ысқақ баб, Құмкенттегі Баба Түкті Шашты Әзіз әулие, бәрі құпиясын ішке бүгіп жатқан тылсым дүниелер, аша білсең талай тарихқа кенелесің. Қаратаудың соңғы сілемдері Мыңжылқы, Келіншектау шоқылары,

Мойынқұмның тіркес – тіркес жалғасқан Қанжуған мен Қақпансор қобылары, кезіккен әрбір жер – су аттарының өзінде терең сыр жатыр. Сондай – ақ әулие – әмбилердің құтты мекеніне айналған Қаратау қойнауының қатпар – қатпар тарихын қопарып, шежіре мен сыр тұнған қасиетін ислам дінімен сабақтастықта қараудың өзі ғибраты мол, тағылымға толы дереккөз болып табылады.

Қазақ даласына ислам діні енгенге дейін көшпелі халықтың өзіндік өмір сүру салты, олардың қоршаған ортамен байланысты өзіндік діни – философиялық ұстанымдары болды. Ол - табиғатпен, түрлі табиғилық атаулымен тіл табысуды бақытты өмірдің кепілі санайтын тәңірлік дүниетаным еді. Көшпелі халықтың құрмет тұтатын табиғаты, табынып – сыйынатын Тәңірі (көк, аспан) болды. Бұл ретте көшпелілер адамзат тарихындағы монотейстік (бір Тәңірге табынушылық) діни таным қалыптастырушылардың алғашқы легінде болды. Қазақ арасында күні бүгінге дейін ислам діні мен оның өкілдері туралы түрлі көзқарастың айтылып қалуы, ал Тәңір туралы бірде бір жағымсыз сөздің айтылмауы, ең алдымен тәңірлік діни танымның моральдық – этикалық нормаға ұласуынан да болса керек.

Қазақтың Ұлы даласына 705 жылы Араб халифатының әскері ежелгі Қазақстан мемлекетінің оңтүстік шекарасына келеді. 704 -756 жылдар арасында шаш (қазіргі ташкент), Оңтүстік қазақстан, Қаратау баурайы, Шу мен Іле өзендерінің арасымен шығыс Түркістанға дейінгі үлкен территорияны алып жатқан Түркеш қағанаты Араб басқыншыларына қатты қарсылық көрсетеді. Түркеш қағанатындағы алауыздық пен қағанат ішіндегі түрлі талас – тартыстар 737 – 748 жылдар арасында арабтарға оңтүстік Қазақстан және Орта Азияны басып алуға жағдай жасады. 751 жылы Талас өзені бойында Қытай мен Араб әскерінің арасында ірі шайқас болып, Қарлұқтардың арабтар жағына шығып кетуіне байланысты қытай әскері арабтардан тас – талқан болып жеңіледі. Содан кейін көшпенділер елінде қытай ықпалы жойылып, мұсылман мәдениеті тарала бастады, тоғызыншы ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанның бір бөлігі Араб халифатының құрамына кірді, түрік тайпалары мұсылман діні мен мәдениетін қабылдай бастады, түркі жазулары араб графикасымен алмастырылды.

Осындай тарихи оқиғалардан мол хабардар болған зерек ойлы ақын З.Рүстемовтің:

Арабтар келгенменен тек келмеді,
Бас болды ат артына бөктергені.

Сынтастың жазуларын қырып тастап,
Тарихқа қиянат қып өктемдеді...
Кешегі ойма жазу орынына,
Жыландай ирелеңдеп әріп мінді [1,143-144],- деп түркі халықтары жазуына тарихи өзгерістердің басы арабтардан келгенін, екі жарым мың жылдан астам уақыт бойы халыққа қызмер етіп келе жатқан ойма жазудың ығыстырылып шетке шығып қалғандығы туралы толғайды.

Осы орайда ислам дінінің көшпелі өмір салттағы қазақтар арасында орнығуына сол кездері төбе көрсете бастаған қайсанийа (мубайдийа), шафийа, караматийа, исмаилийа, сопылық сияқты толып жатқан ағымдарға тұрғылықты халықтардың дәстүрлі діни танымдары, белгілі дәрежеде өз тарапынан да ықпал етті. Нәтижесінде қайсанийа, караматица, сопылық сияқты кейбір діни ағымдардың исламға оппозициялық ілім ретінде танылғаны да тарихтан мәлім. Мұндай ағымдар көшпелі ру – тайпалар арасында исламның діни – философиялық үлгісін қалыптастыруға ықпал етті. Қазақ халқының салт – дәстүрі мен танымдық философиясының ислам дінінің аясында жоғалып кетпей сақталып қалуына, рухани тағдырына айрықша жағымды әсер еткен осынау тарихи үрдістің басында Қожа Ахмет Иассауи тұр. Қожа Ахмет Иассуи еңбектерінің өзегінен қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен исламдық ұстанымдарының жарасым тауып отыратынын аңғару тіпті де қиын емес. Бұл ретте Қожа Ахмет Иассауи, ең алдымен, қазақ халқының төлтума болмысын сақтай отырып, ислам дінінің орнығуына ықпал еткен ұлы реформашы ретінде мойындалуға тиіс.

Адамзат тарихында, адамның ақыл – ойының даму тарихында өзін қоршаған дүниені танып – білудің, сонымен қатар адам өмір сүрген қоғамды реттеп отырудың бір үлгісі діни наным – сенімдер. Діни дүниетаным бойынша «о дүниелік» және «бұ дүниелік» деген ұғым қалыптасқан. «О дүниелік таным» табиғи өмірден тыс, құдірет күшіне негізделсе, «бұ дүниелік таным» сезіп білуге болатын табиғи таным мен адамның түйсік болмысына негізделген. Діни дүниетанымның негізі – құдіреті күшті жаратушыға сену және дүние тіршіліктің жалғыз иесі сол құдіреті күшті жаратушы деп білу. Осы ұғым – түсінік, түптеп келгенде, діни сенім арқылы қалыптасып, біздің заманымызға дейін жетіп отырған агиотопонимдердің өзегі болып табылады.

Агионим (грек. agios – әулие + onyma – есім, атау) нем. Heiligen name – әулие кісілердің аты. Мыс., ор.т. Илья Пророк, Никола Столпник, великомученица Варвара, ; қаз.т. Мұхаммед пайғамбар, әулие Бәтима, хазрет

Қожа Ахмед Иассауи т.б. [2,23]. Кез келген халықтың онимдері, агиотопонимдері, рухани мұраларды қалыптастырып, есте сақтау машығы, дәстүр тағлымдары – сол халықтың бастан өткерген ғұмыр жолының айғағы. Сонымен бірге бүгінгі және болашақтағы сан тарау әлеуметтік және рухани мәдениетінің бой көтерер берік тұғыры да өткенмен сабақтасып жатады. Сондықтан да өткеннің парқын танымай тұрып, бүгін мен болашақты дұрыс бажайлауға болмайды. Қандай халық болмасын бүкіл адамзаттық өркениеттен тыс қалып қоя алмайды. Адам болғаннан кейін, адамзат қоғамында өмір сүріп жатқаннан кейін, бүкіл адамзат қоғамымен, оның өткенімен, болашағымен қарым – қатынаста болу табиғи заңдылық. Сондықтан да біз қарастырып, зерттеп отырған Қаратау өңірінің топонимдері мәдениеттің ең озық үлгілерін бойына сіңірген көп қабатты сырлар жатыр, оны төмендегі агионимдер мен некронимдер дәлелдей түседі.

Осы тұрғыдан келгенде біз қарастырып отырған Қаратау өңірінде агиотопонимдер көптеп кездеседі. Мысалы*: Бибі Хадиша ана, Бибі Мәриям, Бибі Гауһар, Бибі ана, Белең ана, Ақбикеш, Ақбөпе ана, Таңбалы тас әулие, Мыңбұлақ әулие, Шайқы Ахмет мешіті, Мардан ата, Изенді ата, Бәжі баба, Мұхаммед –Ханафия, Бабата медресесі, Тамды ата, Талмас ата, Раң ата, Ысқақ баба әулие, Шашты ата әулие, Саңғыл ата әулие, Қошқарата әулие, Қарабура әулие, Қақырық әулие, Дөңгелек әулие, Бекенбай әулие, Бекетай әулие, Балықшы әулие, Баба түкті Шашты Әзіз әулие, Әуке ана әулие, Әжі Сапа әулие, Қызылкөз әулие, Құлметай әулие, Көзата, Тақталы әулие, Қатын қамал, Қос әулие, Қарлығаш әулие, Жылтырақ әулие, Жалғыз тал әулие, Бесім әулие, Бақай әулие, Әбдікәрім әулие, Ақсүмбе, Қыз әулие, Күлтөбе киелі орны, Ақшеңгел әулие, Аққұс әулие, Айтжан әулие, Абыз әулие* т.б. әулелі зираттар, кесене – ғимараттар агиотопонимдердің қалыптасуына негіз болып отыр. Профессор Ш.Ш.Жалмахановтың мәліметіне сүйенер болсақ, бір Созақ өңірінің өзінде 150-ге жуық қасиетті мекендер мен мәдени-тарихи орындар кездеседі екен [3,127]. Қазақтың классик жазушысы М.Әуезов «Өскен өркен» романын жазу барысында Шаян, Созақ, Түркістан, Қызылқұм, Бөген, Ленгір, Сарыағаш, Мақтарал аудандарында, сонымен қатар Қаратау өңірінің баурайында болып, ел мен жер табиғатын, тау мен даланы мекендеген халықтың өткені мен бүгінін зерттеу жоспарын құрып еді, өкінішке орай аяқталмай қалды. «Бұл жер тұнып тұрған тарих қой. Мынау Созақта халықтың екі ханы жатыр. Қарт Қаратаудың әр қойнауы толған сыр ғой. Анау Бабата, Құмкент, Шашты Әзиз әулие – бәрі-бәрі құпиясын ішке бүгіп жатқан тылсым дүниелер. Ашып қалсаң, талай

тарихқа қанығар едің, шіркін, қолды босатып алып зерттер ме еді [4],- деген болатын.

Қазақ халқының мәдени – рухани әлеміне негіз болатын онимдік мұраларды жинаудың, хатқа түсіріп жүйелеп отырудың тарихи мән – маңызы ерекше. Әсіресе қазіргідей қоғам өміріндегі елеулі өзгерістер кезінде, дәстүрлі құндылықтар қайта сарапталып жатқан шақта, өзінің тарихи агиотопонимдерін сақтап қалудан, сақтап қана қоймай толығырақ зерттеп, қарастырудан үміті бар халық мәдени – рухани мұрасына айрықша жауапкершілікпен қарау керек. Мұның өзі түптеп келгенде адам өмірінің туғаннан өлгенге дейінгі барша тіршілік – тынысын реттеп отыратын, ұрпақаралық рухани сабақтастықты қамтамасыз ететін тетіктер болып табылады.

Бұл ретте, кез келген елдің өзінің тағдыр болмысымен байланысты айғақтары ғана сол елдің рухани қазынасы болып табылады. Сонымен қатар, бұрынғы артта қалған ғұмыр – шежіресінде қолында болған, иелігіне қараған, өзінің болмыс – тағдырымен байланысты айғақ – белгілер сол елдің елдігін танытатын рухани дәулеті болып табылады. Бұл тұрғыдан келгенде Қаратау өңірі агиотопонимдерінің біршамасын сол жердің айғақ – белгісі ретінде тізбектеп шығуды жөн көрдік: *Темір әулие агиотопонимі* – Шолаққорғандағы ескі қорымда; *Тіней бақсы әулие агиотопонимі* – Бетбақдаладағы Өлке қорымынан жиырма шақырым оңтүстік шығысындағы Қарабидайық деген жерде; *Ұзын ата әулие агиотопонимі* - Теріскейден Түркістанға асатын Торлан асуында; *Үкібай ата әулие агиотопонимі* - Тасты елді мекеніндегі ескі қорымда; *Файзулла баб агиотопонимі* - Шолаққорғандағы ескі қорымда; *Фатима ана әулие агиотопонимі* - Шолаққорғандағы ескі қорымда; *Шәк ата әулие агиотопонимі* – Сызған елді мекеніндегі ескі қорымда; *Шеңгелді ата әулие агиотопонимі* – Жартытөбе ауылының батыс жағындағы «Шұлық» деген жерде; *Шошақ ата әулие агиотопонимі* – Қаратау елді мекенінің төменгі жағындағы үлкен шошақ төбедегі қорымда; *Шынқожа ата әулие агиотопонимі* – Қаратау елді мекеніндегі қорымда; *Шілмембет ата әулие агиотопонимі* – қазіргі Қарабура зиратында; *Ірімшік ата әулие агиотопонимі*– Қаратау елді мекенінен Арқаға шығар жол бойындағы ескі қорымда т.б.

Жоғарыдағы айғақ - дәлел ретінде көрсетілген агиотопонимдерге зер салып қарайтын болсақ, Қаратау өңірінде ислам заңындағы әулиелерге табынушылық дами келе, қазақ арасында ежелден келе жатқан ата – бабалар әруағына құрметтеумен қосылып, сәулет өнерінің дамуына да кең жол ашқаны анықталды. Ислам дінінің Оңтүстік өңірінде (Қаратау баурайында) кең етек

алуына байланысты діннің тұңғыш уағызшылары мазарының үстіне кесенелер салып, оларды үлгі тұтқанын байқауға болады.

Әдебиеттер:

1. Рүстемов З. Қаратаудың басынан көш келеді. Алматы, 1986.-364 б
2. Тіл білімі сөздігі. Алматы, Ғылым: 1998.-544 б.
3. Созақ // Құрастырған Жалмаханов Ш.Ш. Қарағанды: 2018 – 193 б.
4. Сыздықов К. М.Әуезовтің әдеби мұрасы. Алматы, 1979.-295 б.

ЎЗБЕК ТИЛИ: МАДАНИЯТНИ ТУШУНИШ ОРҚАЛИ ЧЕТ ТИЛИНИ ЎРГАНИШ

Худайбергенова Зилола Нарбаевна
филология фанлари доктори, профессор
Бартин университети
ORCID: 0000-0003-1021-3053
e-mail: zkhudaybergenova@bartin.edu.tr

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450414

Аннотация: *Маданиятлараро мулоқот — бу турли тиллар ва маданиятларга мансуб одамлар ўртасидаги оғзаки ва оғзаки бўлмаган мулоқот жараёнидир. Одамлар ўртасидаги мулоқотнинг энг муҳим жиҳати уларнинг бир-бирини тушуниш истагидир. Маданиятлараро мулоқотда иштирокчилар маданият, дунёқараш, миллий менталитет жиҳатидан "бегоналигини" тан олиши ва шунга қарамасдан, ўзаро тушунишга интилишлари керак. Мақолада ўзбек тилини чет тили сифатида ўзлаштириш жараёнида маданиятлараро мулоқотнинг аҳамияти маданиятнинг роли таҳлил қилинган. Чет эллик талабаларнинг ўзбек тилини мукаммал эгаллаши учун фақат тилни эмас, балки ўзбек маданиятини ҳам тушунишлари керак. Маданият, тилнинг маъноси ва контекстига таъсир кўрсатади, шунинг учун талабалар ўзбек тилини ўрганиш жараёнида ўзбек халқининг тарихий, ижтимоий ва маданий контекстини инобатга олишлари зарур. Ўзбек маданиятининг хос хусусиятлари, қадриятлари, анъаналари ва дунёқарашлари талабаларга самарали мулоқот қилиш имконини беради. Тил ўқитувчиларининг масъулияти талабаларга маданиятларни таққослаш, миллий менталитетларни тушуниш ва маданий тўсиқларни енгишда ёрдам беришдан иборат. Мақоладаги хулосалар талабаларнинг ўзбек тилини чет тили сифатида ўргатиш жараёнида маданиятларнинг ўзаро таъсирини, маданиятлараро мулоқотда муваффақиятга эришиш учун муҳим бўлган қобилиятларни ривожлантириш зарурлигини кўрсатади. Буларнинг бари, ўз навбатида, ўзбек тилини ўрганиш жараёнини самарали ва мазмунли қилишга хизмат қилади.*

Калит сўзлар: *ўзбек тили, чет тили сифатида ўқитиш, маданият, маданиятлараро мулоқот, муқобил бирликлар, қисман муқобил бирликлар, муқобил бўлмаган бирликлар, ёлғончи муқобил бирликлар.*

Бирор бир чет тилини ўзлаштириш учун ўша тил эгасини чет эл маданиятининг сўзловчиси эканлигини қабул қилиш керак. Шу сабабли чет эллик талабаларнинг ўзбек тилини мукаммал эгаллаши ўша тил эгаси, яъни ўзбек билан унинг маданияти доирасида мулоқот қилишни ўрганишни, яъни маданиятлараро мулоқотни ўзлаштиришни тақозо этади. Маданиятлараро мулоқот турли тиллар ва маданиятларда сўзлашувчилар ўртасидаги оғзаки ва оғзаки бўлмаган мулоқот жараёнини ифода этади. Одамлар ўртасидаги мулоқотнинг энг муҳим жиҳати эса уларнинг бир-бирини тушуниш истагидир. Маданиятлараро мулоқотда эса ҳар бир иштирокчи бир-бирига маданият, дунёқараш, миллий менталитет жиҳатидан "бегоналигини" тан олиши ва бунга

қарамасдан ўзаро бир-бирини тушунишга интилиши керак. [Эффективная коммуникация, 2005 : 842].

Ҳар бир маданият, шу жумладан, ўзбек маданияти ўзининг асосий хусусиятларига кўра шаклланади, бу хусусиятлар тил, фикрлаш, миллий характер, атрофдаги дунёни, вақтни, маконни идрок этиш, оғзаки бўлмаган алоқа, қадр-қиммат, хулқ-атвор нормалари, урф-одатлар, ижтимоий роллар, ижтимоий муносабатлар ва гуруҳларни ўз ичига олади. Ҳар бир маданият, шунингдек, жамият ва маданият ташувчилари томонидан яратилган нарсаларни - фалсафа, дин, санъат, мусиқа, адабиёт, расмдан тортиб кундалик нарсаларга, яъни кийим-кечак, мебел, заргарлик буюмлари, уй-жой ва бошқаларни ўз ичига олади.

Шахс у ўсиб-улғайган ва лингвистик шахс сифатида ривожланаётган маданият билан шаклланади. Маданий жиҳатдан ўзига хос [маҳаллий] хусусиятлар у учун тушунарли ва танишдир. Ўз маданияти доирасида инсоннинг дунёқараши, турмуш тарзи, менталитети ва ҳоказолар ягона қабул қилиниши мумкин бўлган кучли ва кенг қамровли дунё манзарасини вужудга келтиради. Агар бирор киши бошқа маданиятнинг сўзловчилари билан мулоқот қилса, одам ўрганиб қолган шакл ва усулларга мос келмайдиган фикрлар, тажриба ва хатти-ҳаракатларни ифодалашнинг бошқа усуллари мавжудлигини тушуна бошлайди. Зеро, инсон ўз маданияти ва дунёқараши доирасида унга тўғри келмайдиган кўп нарсаларни тушунарсиз ва ғалати деб қабул қилади. Ўзбекларнинг ҳам ўзига хос миллий дунёрқараши, миллий анъана ва урф-одатлари мавжуд бўлиб, Европа маданияти вакиллари учун кўп жиҳатдан тушунарсиз бўлади. Шунинг учун бирон-бир тилни ўрганишда ўша тил маданияти қадриятларини ҳам ўзлаштириш, миллий характернинг асосий хусусиятларини, дунёни, вақтни ва маконни идрок этишнинг ўзига хос усулларини тушуниш, ўрганилаётган тилда сўзлашувчиларнинг дунёқарашини ўрганиш эҳтиёжини юзага келтиради. Бу дунёқараш, яъни маълум бир маданиятга мансуб шахснинг дунё ва ундаги ўз ўрнини тушуниши лингвистик воситалар билан кодланади ва ҳар қандай тилда мавжуд бўлган тушунчалар тизими орқали ифодаланади. Тушунча тил асосида шаклланади, тил воситасида ифодаланади ва миллий менталитетнинг асосий бирлиги, “инсон онгидаги маданият қаймоғи” бўлиб хизмат қилади [Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: 1997. С. 40.]. Айтиш мумкинки, миллий маданият авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тушунчалар тизимидир. Севги, дўстлик, оила, уй, эътиқод, қонун, бахт, иш ва бошқалар каби

тушунчалар ҳар бир маданиятда мавжуд, аммо турли маданиятларнинг она тилида сўзлашувчиларида улар бир-бирига мос келмайдиган ёки қисман мос келмайдиган турли хил муносабатларни келтириб чиқаради. Маълум бир тушунчалар, эквиваленти бўлмаган лексик бирликлар, фразеологик ва афористик воситалар [Воркачев, 2004 : 36], прецедент матнлар, этикет формулалари, шунингдек, нутқ ва хатти-ҳаракатлар шулар жумласидандир. Мисол учун, ўзбек ва турк халқи қардош халқ бўлишига қарамай, тарихий тараққиёт ва ижтимоий омиллар таъсирида уларнинг дунёқараши, дунё манзараси ва тилларида бир қатор фарқлар ўртага чиққан бўлиб, ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишда айни омилларни ҳисобга олиш зарурати туғилади.

Ўзбек тилини ўрганишда, ўзбек дунё манзарасидаги маданий тушунчаларни ўзлаштириш тил ўрганишнинг зарурий шарти сифатида майдонга чиқади. Чунки ўзбек тили дунё маназарасидаги тушунчаларнинг мураккаб табиати ўзбек маданиятига хос бўлган тил шахсининг дунёқарашини билдиради, бу тилда сўзлашувчининг қадриятлар тизими ва дунёқарашини тушунишга имкон беради, шунингдек, ўзбекча хатти-ҳаракатлар нормаларини қабул қилишга имкон беради.

Маданиятлараро билим ва кўникмаларнинг етишмаслиги суҳбатдош билан ўзаро муносабатларда коммуникатив муваффақиятсизликка олиб келиши мумкин. Ўзбек тилидан фойдаланувчи ҳар бир аниқ коммуникатив вазиятда нима учун ўзбеклар маълум бир тарзда ҳаракат қилишини тушунишни ўрганиши керак. Ўзбеклар маданияти тўғрисидаги билим қанчалик кенг бўлса, келажакда ўзбеклар билан мулоқотда коммуникатив муваффақиятсизликлар пайдо бўлиши эҳтимоли шунчалик кам бўлади. Коммуникатив қобилиятсизлик сўзловчининг нияти ўз олдига қўйган мақсадига эриша олмайдиган вазият деб таърифланади [Варзонин, 1999].

Талаба ўзбек тилини тушунишга фақат лингвистик билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирибгина қолмай, балки ўзи ўрганаётган халқ маданиятини — бизнинг ҳолатларимизда ўзбек маданиятини ҳам тушунсагина эришилади. Талаба нафақат лингвистик ибораларни тушуниши керак; улар ўзларининг коммуникатив шериги нимани ифодаламоқчи бўлаётганини, қандай маълумотни етказишга ҳаракат қилаётганини ва айтаётган гапларининг маъносини тушунишлари керак. Маданий анъаналарни билиш уларга бунга эришишга ёрдам беради. Ўзбек суҳбатдошнинг ниятларини, шунингдек, ушбу ниятларни ифодалашнинг воситаларини тушуниш жуда қийин бўлганлиги сабабли, ўрганишнинг биринчи босқичидан бошлаб, ўқув жараёнига такрорий

савол ва тушунтиришларни ифодалаш воситаларини киритиш, доимо мулоқот қилувчиларнинг ҳолатига, уларнинг муносабатларига, алоқа реестрига ва ҳоказоларга эътибор бериш жуда муҳимдир. Масалан: *Бу нимани англатишини тушунтириб беринг. Нимани назарда тутдингиз? Бу билан нимани назарда тутдингиз? Тўғри тушундимми... Буни бошқа сўзлар билан қандай айтиш мумкин? Илтимос, аниқлаштириб айтинг... Мен унчалик тушунмадим, тушунтириб бера оласизми... Илтимос, нимани назарда тутганингизни тушунтиринг? Бу... деб айта оламизми?* ва ҳоказо.

Ўзбек тили ўқитувчиси билиши керакки, чет эллик талабалар аллақачон ўз халқлари ва бошқа халқлар ҳақида қарашларини шакллантирган. Шунинг учун халқаро талабаларни маданиятлар ўртасидаги фарқларни тан олишга ўргатиш, ўзбек маданиятининг ўзига хос хусусиятларини тушуниш, Ўзбекистон ва ўзбеклар ҳақидаги стереотипларни енгиб ўтиш ва уларга стратегик компетенцияни ривожлантиришга ёрдам бериш муҳимдир.

Шахслараро мулоқотда муваффақиятга эришиш учун турли маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларига сезгирликни, ҳар бир маданиятнинг ўзига хослигини ҳурмат қилишни, бошқа маданият вакилларининг хатти-ҳаракатларини қиёсий нуқтаи назардан таҳлил қилиш қобилиятини, бошқа мамлакатлардан келган талабаларнинг ғайриоддий хатти-ҳаракатларига бағрикенгликни ва ўз жавобларида мослашувчанликни ўргатиш керак.

Тил ва маданиятнинг муҳим белгиларини қиёслаш, тил ва маданиятни қиёсий ўрганиш орқали очиб берилади [Тер-Минасова, 2000 : 33]. Тил “тўсиқлар”и дарҳол намоён бўладиган бўлса-да, маданий тўсиқ фақат маҳаллий маданият хорижий, ўзига хос маданиятлар билан тўқнаш келганда [ёки ёнма-ён турганда] намоён бўлади. Маданий “тўсиқ” лингвистик “тўсиқ”дан анча хавфли ва ёқимсиз. Гўё у бутунлай шаффоф ойнадан ясалгандек, кўринмас тўсиққа дуч келмагунингизча сезилмайди. Маданий хатолар одатда лингвистик хатоларга қараганда анча оғриқлироқ қабул қилинади. Бироқ ўзбек тилини чет тили сифатида сўзлашадиганларнинг хатолари одатда она тилида сўзлашувчилар томонидан яхши қабул қилинган бўлса-да, маданий хатолар, одатда ва кўпинча салбий таассурот қолдиради. Инсон ўз маданияти доирасидан ташқарига чиқиши, яъни бошқа дунёқараш, идрок ва ҳоказоларга дуч келиш орқалигина ўз ижтимоий онгининг ўзига хос хусусиятларини тушуниши, маданиятлар ўртасидаги фарқ ёки зиддиятларни “кўриш” мумкин. Шу сабабли ўзбек тилиги ўргатиш ўзбек маданиятини ўргатиш билан параллел равишда амалга оширилмоғи даркор.

Чет эллик талабаларда маданиятлараро мулоқот кўникмаларини ривожлантириш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

•маҳаллий ва хорижий кундалик маданиятлар ва байрам маданиятини таққослаш;

•Ўзбекистонда кенг тарқалган оғзаки ва оғзаки бўлмаган хатти-ҳаракатларнинг элементларини ўрганиш;

•замонавий ўзбек турмуш тарзини ва ёшлар субмаданиятини тушуниш.

Маданиятлараро мулоқотни ҳисобга оладиган ўқув мақсадларига қўйиладиган замонавий талабларни ҳисобга олган ҳолда, ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитадиган ўқитувчилар талабаларда қуйидагиларни тарбиялашлари керак:

•талабаларнинг маданий фарқларига сезгирлиги;

•ҳар бир халқ маданиятининг ўзига хослигини ҳурмат қилиш;

•маданий фарқлар туфайли ғайриоддий хатти-ҳаракатларга бағрикенглик; кутилмаган ҳолатларга ижобий муносабатда бўлиш истаги;

•муқобил қарорлар қабул қилишда мослашувчанлик ва бошқа маданиятлар вакиллари билан мулоқот қилишдан бошқа мақсадларнинг йўқлиги;

•маҳаллий ва хорижий маданият тушунчаларидаги ўхшашлик ва фарқларни ажратиб кўрсатиш қобилияти;

•қарама-қарши қўймаслик, балки маданиятларни таққослаш, шошилинч баҳолаш ва ҳукмлардан воз кечиш қобилияти [Милославская, 2001].

Ўзбек тилини ўрганиш маданиятни акс эттирувчи ва турли лингвистик воситалар орқали ифодаланадиган янги тушунчаларни эгаллашни ўз ичига олади. Ўзбек маданиятининг ўзига хослиги дунёни идрок этишда умуминсоний ва миллий жиҳатларнинг уйғунлашувида намоён бўлади, у тилда намоён бўлади ва ўша дунёнинг ўзига хос лингвистик манзарасини шакллантиради. Талаба янги маданиятга кирганида, улар бир вақтнинг ўзида миллий маданиятнинг элементлари: маънавий ҳаёт, санъат, миллий анъаналар, сиёсат ва иқтисодиёт билан танишиши керак.

Турли лингвомаданий жамоаларда бир хил маданий ҳодисаларга нисбатан турли миллий стереотиплар ривожланади. Бир хил воқелик ва тушунчалар турли маданиятларда, яъни турли семантикаларда турлича маънога эга бўлиши ва маънавий ҳаётнинг турли соҳалари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Турли тилларнинг маълум соҳаларида лингвистик дунёқарашлар ўртасидаги номувофиқлик миллий-маданий ўзига хослик сифатида белгиланади, уни

билмаслик хорижий маданиятни тушунишга тўсқинлик қилади ва чет тилида мулоқот қилишда коммуникатив низоларни келтириб чиқаради [Блох, 2006 : 16]. Муваффақиятли маданиятлараро мулоқотни таъминлаш учун ўзбек тилини чет тили сифатида ўрганиш жараёнида талабаларнинг миллий маданиятининг маданий, тарихий, ижтимоий-психологик хусусиятлари ва ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган номақбул уюшмаларни олдиндан билиш, тушунтириш ва олдини олиш жуда муҳимдир.

Тилда миллий маданият, маиший турмуш, миллий кийим-кечак, ошхонага оид унсурларни билдирувчи сўзларнинг ҳамда исм, фамилия, географик ном ва ҳоказоларни билдирувчи сўзларнинг мавжудлиги ўзига хослиги ва талабанинг она тилида эквиваленти йўқлиги сабабли мулоқотни мураккаблаштиради. Ўзбек тили дарсларида лингвомаданий ишнинг мақсади талабаларга ўзбек воқелиги ва маданиятига хос бўлган ҳодисаларни идрок этишдаги енгишга ёрдам беришдан иборатдир. Бу ҳодисаларни билдирувчи сўзлар, шунингдек, хатти-ҳаракатлар нормалари ва оғзаки мулоқот шакллари талабаларга тушунарли бўлса, талабалар уларни нутқда тўғри ишлатишлари ва пайдо бўлган вазиятларда ўзини тўғри тутишлари мумкин. Ўқитувчининг вазифаси нафақат талабаларда коммуникатив компетенцияни, балки ижтимоий-маданий компетенцияни ривожлантириш ва маданиятлараро мулоқотни осонлаштиришни ҳам ўз ичига олади.

Миллий-маданий ўзига хослик луғат, фразеология ва афоризмлар, антропонимика, оғзаки бўлмаган мулоқот ва матнда энг аниқ намоён бўлади. Шу нуқтаи назаридан, барча лексик бирликлар бошқа тилнинг лексик бирликлари билан солиштирилганда, қуйидагиларга бўлинади:

- муқобил бирликлар;
- қисман муқобил бирликлар;
- муқобил бўлмаган бирликлар;
- ёлғончи муқобил бирликлар.

Муқобил лексик бирликлар семантикаси талабанинг она тилига мос келадиган бирликлардир. Эквивалент сўзларга “китоб”, “стул”, “стол”, “шкаф” каби сўзлар киради. Дарсда бундай сўзлар билан ишлаш кўп куч талаб этмайди. Талабалар одатда бундай тушунчаларга дуч келишган ва шунинг учун бундай сўзнинг семантик контурини яхши билишади. Чет эллик талаба сўз қандай эшитилишини ва уни қандай ёзилишини билмаслиги мумкин, шунинг учун ўқитувчи шунчаки сўз ифодалаган объектни кўрсатиши, сўзни талаффуз қилиш

ва уни қандай ёзишни кўрсатиши ёки сўзни талабанинг она тилига таржима қилиши, яъни уларни семантик контур билан таништириши керак.

Қисман муқобил лексик бирликлар - семантикаси фақат қисман бир-бирига мос келадиганлар сўзлардир; яъни ўзбек тилидаги сўзнинг семантикаси талабанинг она тилидагидан кенгроқ бўлиши мумкин ва аксинча. “Ошхона” сўзи ўзбек тилида бир оилага тааллуқли уйнинг овқат пиширишга мўлжалланган хонаси маъносини ва умумий овқатланиш жойларини англатади. Бироқ бошқа тилларда бу сўзнинг маъноси тор ёки кенг ёки фарқли бўлиши мумкин. “ошхона” сўзининг рус тилидаги муқобили “кухня” ва турк тилидаги муқобили“мутфак” маълум бир уйнинг овқат тайёрлайдиган хонаси маъносини ва маълум бир миллий овқат тайёрлаш анъаналарини қамраб олган умумий тушунчани англатади. Яъни “ошхона”, “кухня”, “мутфак” сўзлари ўзаро қисман муқобил сўзлардир.

Эквиваленти бўлмаган сўзлар ўзбек воқелигида мавжуд бўлган ва чет эллик ҳақиқатида мавжуд бўлмаган воқеликка ишора қилувчи лексик бирликларга тегишли. Эквиваленти бўлмаган сўзлар анъанавий ўзбек кундалик ҳаётининг номларини билдиради: дўппи, чопон, ош, пиёла; Советизмлар: совхоз, колхоз, марказий қўмита, компартия; фольклордан олинган сўзлар ва иборалар: дев, ялмоғиз кампир. Эквиваленти бўлмаган сўзларни чет эллик она тилига таржима қила олмайди; у экспозиция орқали тушунтирилиши, иложи бўлса, объектлар, фактлар ва ҳодисалар орқали визуал тарзда намойиш этилиши ёки бошқа йўл билан тушунтирилиши керак.

Ёлғончи муқобил бирликлар - бир хил ёки жуда ўхшаш товушлар туфайли нотўғри талқин қилиниши мумкин бўлган сўзлардир. Сохта муқобил сўзлар ифода жиҳатидан ўхшаш бўлса-да, улар турли семантикага эга ва турли воқеликни ифодалайди. Бу типлаги сўзлар баъзан "таржимоннинг сохта / ёлғончи дўстлари" деб аталади. Мисол учун, ўзбек тилидаги “таназзул” сўзи “орқага қараб кетиш; инқироз, тушкунлик, регресс” маъноларини англатади, турк тилида бу сўзнинг маъноси “камтарлик”дир. “кроват” сўзи “ётоқ” маъносида қўлланилади, турк тилида эса бу сўзнинг ёлғончи муқобили “kravat” – бўйинбоғ, галстук маъносига эга.

Ўзбек тилини чет тили сифатида ўргатувчи барча синфларда лингвистик ва маданий мавзулар бирликда олиб борилади. Суҳбат мавзуси, албатта, миллий ва маданий хусусиятларни ўз ичига олган материалларни қамраб олади. Кундалик ҳаёт, экология, дам олиш, таълим ва ёшлар масалалари муайян миллий аудитория учун алоҳида эътиборни талаб қилади. Ҳатто дўконга саёҳат дастлаб

чет эллик учун маълум қийинчиликларни келтириб чиқаради. Одатда ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишга мўлжалланган дарсликларда суҳбат мавзулари минимал луғат билан чекланган бўлиб, уларнинг минтақавий имкониятлари ўқитувчидан, хусусан, тилшунослик ва минтақашунослик нуқтаи назаридан қўшимча ишни талаб қилади. Минтақашунослик - бу ўзбек тили ва уни ўрганиш ҳамда ўқитиш орқали чет эллик талабаларни замонавий воқелик ва маданият [кенг маънода] билан таништириш усулларини ўрганиш билан боғлиқ бўлган методология соҳаси. Бу ерда, бир томондан, тил миллий маданиятни тушуниш воситаси бўлиб хизмат қилса, иккинчи томондан, миллий маданият ўзбек тилини етарли ва тўлиқ ўзлаштиришнинг ажралмас шарти сифатида қаралади.

Шу билан бирга, минтақашунослик ҳам тил бирликларининг миллий-маданий хусусиятларини ўрганувчи, миллий маданиятни акс эттирувчи семантик элементларни ўрганувчи тилшунослик соҳасидир[Чернявская, 1984; Денисова, 1983]. Чет эллик талабалар билан ишлашда ўқитувчилар ўрганилаётган тил мамлакати воқелиги ва сўзловчиларнинг хатти-ҳаракатлари стереотиплари ҳақида маълумот ва тавсияларни киритишлари керак. Миллий стереотиплар ҳар бир маданиятда мавжуд бўлиб, уларнинг мавжудлиги чуқур ижтимоий, маданий, психологик ва коммуникатив оқибатларга эга [Верещагин, Костомаров, 1987]. Хулқ-атвор меъёрларини билмаслик мулоқотни бузиши мумкин, бу эса маданий шок ёки коммуникатив зиддиятга олиб келади. Ҳар бир маданиятда саломлашиш, ўзини таништириш, табриклаш ва баҳслашишнинг ўзига хос анъанавий усуллари мавжуд. Шунга ўхшаш вазиятларда ўзбеклар, тўғрироғи, ўзбек маданиятига мансуб бўлганларнинг барчаси ўзларини асрлар давомида шаклланган, яъни хулқ-атвор стереотиплари томонидан белгилаб қўйилган стандартлаштирилган хулқ-атворга кўра тутадилар. Мисол учун ўзбекларнинг мурожаатида ва мулоқотида сермулозаматлик, ҳурмат ифода этувчи сўзлар ва иборалар қўлланилади. Шунингдек, дунё миқёсида ўзбеклар ўзларининг меҳмондўстлиги ва бағрикенглиги машҳурдир. Шу сабабли ўзбеклар хулқининг стереотипи бу каби хусуслар ёрдамида англатилади. Мисол учун, ўзбеклар ҳар доим бегоналарга нисбатан “сиз”деб мурожаат қилар экан, турклар ва русларда “сен” [sen – ты] дея сўзлашиш маданий меъёр ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуларни таъкидлаб зтиш зарур: Чет эллик талабалар учун ўзбек тилини мукаммал эгаллаш, фақатгина тилни ўрганиш билан чекланмайди, балки ўзбек маданиятини чуқур тушунишни ҳам талаб этади. Маданиятлараро мулоқот, тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги, ҳар бир маданиятнинг хос

хусусиятлари ва қадриятлари билан танишиш зарурлигини кўрсатади. Маданиятлараро мулоқот, турли тиллар ва маданиятларга мансуб одамлар ўртасидаги алоқа жараёнини ифодалайди. Бу жараён, тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги орқали, талабаларга бошқа маданиятларни тушуниш ва улар билан самарали мулоқот қилишда ёрдам беради. Маданиятлараро мулоқотнинг самарали бўлиши учун, талабалар маданиятларнинг ўзига хослигини ҳурмат қилишлари, маданий фарқларни англашлари ва уларга мослашиш қобилиятини ривожлантиришлари зарур. Бу, ўз навбатида, уларнинг коммуникатив қобилиятларини оширишга, маданиятлараро мулоқотда муваффақиятга эришишга ёрдам беради.

Ўзбек маданиятининг элементларини, миллий анъаналарни, қадриятларни ва дунёқарашларни ўзлаштириш талабаларга ўзбек тилида самарали мулоқот қилиш имконини беради. Маданият, тилнинг маъноси ва контекстига таъсир кўрсатади, шунинг учун талабалар ўзбек тилини ўрганиш жараёнида ўзбек халқининг тарихий, ижтимоий ва маданий контекстни инобатга олишлари керак. Маданиятнинг ўзгарувчанлиги, жамиятнинг ижтимоий структураси, урф-одатлари ва қадриятлари тилда ўз аксини топади, бу эса талабаларнинг тилни ўрганиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга.

Маданиятлараро билим ва кўникмаларни ривожлантириш, тил ўқитувчиларининг масъулияти ҳисобланади. Ўқитувчилар талабаларга маданиятларни таққослаш, миллий менталитетларни тушуниш ва маданий тўсиқларни енгишда ёрдам беришлари керак. Тил ўқитувчилари, талабаларни маданиятлараро мулоқотдаги муваффақиятсизликларнинг сабаблари билан таништиришлари ва уларни енгиш йўлларини кўрсатишлари зарур. Буларнинг бари, чет тилини ўрганиш жараёнини самарали ва мазмунли қилишга хизмат қилади.

Шунингдек, чет тилини ўрганиш жараёнида маданиятларнинг ўзаро таъсири, талабаларнинг ижтимоий ва маданий мослашувчанлигини ривожлантириш, уларнинг коммуникатив қобилиятларини оширишда катта аҳамиятга эга. Маданиятлараро мулоқотда муваффақиятга эришиш учун талабалар ўзбек тилини ўрганиш билан бирга, ўзбек маданиятининг хос хусусиятларини ҳам чуқур ўрганишлари керак. Бу, ўз навбатида, уларнинг тилни самарали ўзлаштиришларига, бошқа маданиятлар билан мулоқот қилишда муваффақиятга эришишларига ёрдам беради.

Адабиётлар рўйхати:

1. Азимов Г., Щукин А.Н.. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). -СПб.: Златоуст, 1999.
2. Блох М.Я. Концепт и картина мира. // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты). Международная научно-практическая конференция 17– 19 марта 2006 года. Москва–Кострома, 2006. -С. 16-19.
3. Варзонин Ю.Н. Что даст риторике прагмалингвистика? -М.: Прогресс, 1999.
4. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. -М.: Наука, 1980.
5. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. -М.: Наука, 1990.
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. К вопросу о лингвострановедческом аспекте прочтения произведений русской и советской классической литературы//Лингвострановедение и текст. -М., 1987.
7. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. - М.: Наука, 2004.
8. Денисова М.А. Лингвострановедческий словарь. -М.: Народное образование в СССР, 1983.
9. Милославская С.К. Межкультурная коммуникация в сфере задач межкультурной коммуникации// Мир русского слова. № 4. 2001.
10. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. -М.: Наука, 1997.
11. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. -М.: Прогресс, 2000.
12. Чернявская Т.Н. Лингвострановедческий словарь. -М.: Художественная культура СССР, 1984.
13. Эффективная коммуникация: история, теория, практика. Словарь-справочник. - М.: Прогресс, 2005.

RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING YANGI IMKONIYATLARI

Sobir Tuychiyev Abdusodikovich
O'zDJTU Raqamli ta'lim texnologiyalar markazi rahbari

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450421*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada raqamlashtirish jarayoni va uning xorijiy tillarni o'qitishdagi o'rni tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish hamda raqamli resurslar yordamida o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, maqolada sun'iy intellekt, mobil ilovalar, virtual ta'lim platformalari va masofaviy o'qitish tizimlarining samaradorligi haqida so'z yuritiladi. Xulosa qismida raqamlashtirish sharoitida xorijiy tillar ta'limini yanada takomillashtirish bo'yicha amaliy takliflar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *raqamlashtirish, xorijiy til, sun'iy intellekt, raqamli ta'lim, innovatsion pedagogika, masofaviy o'qitish.*

XXI asrda dunyo ta'lim tizimi raqamli transformatsiya bosqichiga kirib keldi. Bugungi kunda raqamlashtirish nafaqat iqtisodiyot yoki boshqaruv tizimlarida, balki ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida chuqur iz qoldirmoqda. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish sohasida raqamli texnologiyalar o'quv jarayonini takomillashtirish, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikatsiyani interaktiv shaklda amalga oshirish imkonini bermoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham raqamli ta'lim infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Prezidentning "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi bu boradagi asosiy yo'nalishlarni belgilab berdi. Xususan, xorijiy tillarni o'qitish jarayoniga raqamli platformalar, sun'iy intellekt vositalari va onlayn o'quv tizimlarini joriy etish — zamonaviy o'qituvchining eng muhim vazifasiga aylangan.

Raqamlashtirish — bu axborotni raqamli shaklga o'tkazish, saqlash va uzatish jarayonidir. Ta'lim tizimida raqamlashtirish o'quv materiallarini elektron resurslar ko'rinishida yaratish, ularni onlayn platformalar orqali taqdim etish hamda talabalarning mustaqil o'qish imkoniyatlarini kengaytirishni nazarda tutadi.

Raqamlashtirilgan ta'lim tizimi o'quv jarayonini individuallashtirishga yordam beradi. Har bir talaba o'zining bilim darajasi, tezligi va qiziqishlariga mos tarzda o'qish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon xorijiy til o'rganishda ayniqsa muhim, chunki til o'rganish — bu uzluksiz muloqot va mashq qilish jarayonidir.

Bugungi kunda xorijiy tillarni o'qitishda quyidagi raqamli vositalar keng qo'llanmoqda:

1. **Mobil ilovalar (Duolingo, Babbel, Memrise)** – so'z boyligini oshirish va talaffuzni yaxshilashga xizmat qiladi.
2. **Onlayn dars platformalari (Coursera, EdX, BBC Learning English)** – darsliklardan tashqari interaktiv mashg'ulotlar bilan boyitilgan.
3. **Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari (VR/AR)** – talabalarga muhitda tilni tabiiy o'rganish imkonini yaratadi.
4. **Sun'iy intellekt asosidagi tizimlar (ChatGPT, Replika, TalkPal)** – real muloqot muhitini simulyatsiya qiladi.

Ushbu texnologiyalar yordamida o'quvchilar o'z nutq ko'nikmalarini mustaqil ravishda rivojlantirishlari, tinglab tushunish va yozma nutq malakalarini oshirishlari mumkin.

Raqamlashtirish jarayonida o'qituvchi roli o'zgarib, u endi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va motivatsiya beruvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Innovatsion yondashuvlar quyidagi metodlarni o'z ichiga oladi:

- **Blended learning** (aralash ta'lim) – an'anaviy darslar va onlayn o'qishni uyg'unlashtiradi.
- **Flipped classroom** (teskari sinf) – o'quvchi darsdan oldin materialni mustaqil o'rganadi, darsda esa muhokama va amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi.
- **Gamifikatsiya** – o'yin elementlari orqali motivatsiyani oshiradi.
- **Adaptive learning** – tizim har bir o'quvchiga individual yondashuvni taklif qiladi.

Bu metodlar xorijiy til o'qitish jarayonini interaktiv, samarali va qiziqarli qiladi.

Sun'iy intellekt (SI) asosidagi dasturlar til o'rganish jarayonini tahlil qiladi va o'quvchining zaif tomonlarini aniqlab, mos mashqlarni taklif etadi. Masalan, ChatGPT yoki Google Bard kabi til modellari o'quvchilarga grammatik xatolarini tuzatish, matn yozish yoki suhbat simulyatsiyasini amalga oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, SI yordamida **talaffuzni avtomatik tahlil qilish**, **transkripsiya qilish**, **real vaqt tarjimasi** kabi imkoniyatlar ham mavjud. Bu texnologiyalar til o'rganishni osonlashtiradi va shaxsiylashtiradi.

COVID-19 pandemiyasi davrida masofaviy ta'lim butun dunyoda keng yoyildi. Shu jarayon xorijiy tillarni o'qitishdagi raqamli vositalarning ahamiyatini yanada oshirdi. Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams, Moodle kabi platformalar o'qituvchilar va o'quvchilarga geografik chegaralarsiz muloqot qilish imkonini berdi.

Masofaviy o'qitishning afzalliklari:

- Moslashuvchanlik va vaqt tejash;

- Audio/video resurslar orqali til muhitiga kirish;
- Darslarni qayta ko‘rish imkoniyati;
- Interaktiv testlar va o‘z-o‘zini baholash tizimi.

Biroq, muammolar ham mavjud: texnik infratuzilmaning yetishmasligi, internet sifati pastligi va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi yetarli emasligi.

O‘zbekiston Respublikasi hukumatining “Yoshlar – kelajagimiz” dasturi va “Raqamli ta’lim” loyihalari doirasida xorijiy tillarni o‘qitishda raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha ko‘plab tashabbuslar amalga oshirilmoqda.

2022–2025 yillarda “O‘zbekistonda raqamli ta’lim” konsepsiyasi doirasida quyidagilar rejalashtirilgan:

- Onlayn til platformalarini mahalliylashtirish;
- Raqamli o‘quv resurslari bazasini yaratish;
- O‘qituvchilarni raqamli kompetensiyalar bo‘yicha qayta tayyorlash;
- Sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlarini ishlab chiqish.

Bu yo‘nalishlar xorijiy til ta’limini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

Raqamlashtirish xorijiy tillarni o‘qitishda keng imkoniyatlar yaratmoqda. U o‘quv jarayonini interaktiv, moslashuvchan va samarali qiladi. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, texnik infratuzilmani takomillashtirish va milliy elektron o‘quv platformalarini rivojlantirish zarur.

Amaliy takliflar:

1. Xorijiy tillar uchun milliy onlayn portalni yaratish;
2. Sun’iy intellekt yordamida individual o‘quv yo‘nalishlarini shakllantirish;
3. O‘qituvchilarni raqamli kompetensiyalar bo‘yicha muntazam o‘qitish;
4. Raqamli baholash tizimini joriy etish;
5. Til o‘rganishni gamifikatsiya asosida ommalashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi.
2. UNESCO. *Education in a Digital World: Global Report*, 2022.
3. Warschauer, M. (2020). *Digital Learning and Language Acquisition*. Oxford University Press.
4. Duolingo Research Reports, 2023.
5. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. *Raqamli ta’lim loyihalari hisobotlari*, 2024.

TA'LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA BOSHQARUV OMILLARI

Ataxanova Sayera Otkurovna
Pedagogika va psixologiya kafedrasi
dotsent v.b., psixologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450427*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada talim-tarbiya jarayonini tashkil etishda boshqaruvning roli haqida umumiy malumotlar berilgan. Ta'limni tashkil qilishning davlat ta'lim standarti va ta'lim to'g'risidagi qonunga asosan olib boriladigan shakli, usuli, boshqarish mexanizmlariga ham alohida to'xtalib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *"Ta'lim to'g'risidagi qonun", ta'lim tizimi, maktab ta'limi, o'rta-maxsus va kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy ta'limdan keying ta'lim, boshqaruv organlari*

Mamlakatimiz mustaqilligi milliy ta'lim sohasida tub islohotlarni amalga oshirish uchun zamin yaratdi. Zamonaviy talablar inobatga olingan holda, oliy o'quv yurtlarining pedagog kadrlarini qayta tayyorlash yo'nalishlari bo'yicha qayta tayyorlash va malaka oshirishning o'quv dasturlarini muntazam takomillashtirib borish ishlarini tashkil etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri xisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan MDH davlatlarida birinchi bo'lib O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasida qat'iy islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ayniqsa "Ta'lim to'g'risida"[1]gi qonun amalga kiritilishi yangi bosqichni boshlab berdi. Natijada ta'lim tizimi va mazmun-mohiyati bozor munosabatlari sharoitidan kelib chiqib takomillashtirildi.[2]

Hozirgi vaqtda mamlakatimizning barcha sohalarida islohotlarni amalga oshirish, odamlarning dunyoqarashini o'zgartirish, yetuk va zamon talabiga javob beradigan mutaxassis kadrlarni tayyorlashni hayotning o'zi taqozo etmoqda. Respublikada ta'lim tizimini mustahkamlash, uni zamon talablari bilan uyg'unlashtirishga katta ahamiyat berilmoqda. Bunda mutaxassis kadrlarni tayyorlash, ta'lim va tarbiya berish tizimi islohatlar talablari bilan chambarchas bog'langan bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Zamon talablariga javob bera oladigan mutaxassis kadrlarni tayyorlash, Davlat talablari asosida ta'lim va uning barcha tarkibiy tuzilmalarini takomillashtirib borish oldimizda turgan dolzarb masalalardan biridir.

[1] O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020-yildagi O'RQ-637-son https://lex.uz/docs/-5013007
[2] V.R.Topildiyev Ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning qonunchilik normalari moduli bo'yicha O'UM 10-15-34-betlar

O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi:[3]

✓ davlat standartlariga muvofiq ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalari;

✓ ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiypedagogik muassasalar;

✓ ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim turlarida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim odatda davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasasi, qisqa muddatli guruxlar tuzish orqali amalga oshiriladi. Bu ta'lim olti-yetti yoshgacha oilada, bolalar bog'chasida va mulk shaklidan qat'i nazar boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi xamda u bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi.

Umumiy o'rta ta'lim odatda umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirish, bilimlarning zarur hajmini berish, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik qobiliyati va amaliy tajriba ko'nikmalarini rivojlantirish, dastlabki tarzda kasbga yo'naltirish va ta'limning navbatdagi bosqichini tanlash maqsadini ko'zlaydi.[4]

Oliy ta'lim oliy o'quv yurtlarida (universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalarida) ko'rsatiladi. Oliy ta'limning asosiy maqsadi oliy ta'lim yo'nalishlaridan biri (bakalavriat) yoki aniq mutaxassislik bo'yicha (magistratura) bo'yicha puxta bilim berish hisoblanadi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim jamiyatning ilmiy va ilmiypedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilib, u oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot muassasalarida (doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik) amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunining 19- moddasida Akkreditatsiya qilingan ta'lim muassasalarining bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ma'lumot to'g'risidagi hujjat (shahodatnoma, diplom, sertifikat, guvohnoma) beriladi deb ko'rsatilgan. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ma'lumot to'g'risidagi hujjat oilada ta'lim olgan yoki mustaqil ravishda

[3] R.Ahliddinov "Uzluksiz ta'limda pedagogik boshqaruv masalalari" T: 2012. 25-b
[4] Инновационный менеджмент: Учебник / Под. ред. Горфинкеля В. Я – М.: Вузовский учебник, 2020. 15-b

bilim olgan va akkreditatsiya qilingan ta’lim muassasalarining tegishli ta’lim dasturlari bo‘yicha ekstern tartibida imtihonlar topshirgan shaxslarga ham beriladi.

Shu o’rinda talim jarayoning tizimlashtirilishi va boshqaruvi ham alohida davlat organlari tomonidan amalga oshirilishi bizga sir emas. Ta’limni boshqarish bo‘yicha maxsus vakolat berilgan davlat organlari:

- ta’lim sohasida yagona davlat siyosatini ro‘yobga chiqarish;
- ta’lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish va uslub masalalarida ularga rahbarlik qilish;
- davlat ta’lim standartlari, mutaxassislarning bilim saviyasi va kasb tayyorgarligiga bo‘lgan talablar bajarilishini ta’minlash;
- o‘qitishning ilg‘or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta’limning texnik va axborot vositalarini o‘quv jarayoniga joriy etish;
- o‘quv va o‘quv-uslubiy adabiyotlarni nashr etishni tashkil qilish;
- ta’lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi va davlat ta’lim muassasalarida eksternat to‘g‘risidagi nizomlarni tasdiqlash;
- davlat oliy ta’lim muassasasining rektorini tayinlash to‘g‘risida Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritish;
- pedagog xodimlarni tayyorlashni, ularning malakasini oshirishni va qayta tayyorlashni tashkil etish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar kiradi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining ta’lim sohasida:

- ta’lim muassasalari faoliyatining mintaqalarni ijtimoiyiqtisodiy rivojlantirish ehtiyojlariga muvofiqligini ta’minlaydilar;
- ta’lim muassasalarini tashkil etadilar, qayta tashkil etadilar va tugatadilar, ularning ustavlarini ro‘yxatga oladilar;
- o‘z hududlaridagi ta’lim muassasalarini vakolat doirasida moliyalash miqdorlarini va imtiyozlarni belgilaydilar;
- ta’lim sifati va darajasiga, shuningdek, pedagog xodimlarning kasb faoliyatiga bo‘lgan davlat talablariga rioya etilishini ta’minlaydilar;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshiradilar.

“Ta’lim to‘g‘risida”gi qonunning 28-moddasida[5] ta’lim muassasasini boshqarish masalasi yoritib berilgan bo‘lib unda ta’lim muassasasini uning rahbari boshqarishi, ta’lim muassasalarida qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat ko‘rsatadigan jamoat boshqaruvi organlari tashkil etilishi mumkinligi ko‘rsatilgan.

[5] O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020-yildagi O‘RQ-637-son https://lex.uz/docs/-5013007

Ta’lim jarayonini tashkil qilishda hozirgi kundagi eng asosiy dastur bu shubhasiz “Ta’lim to’g’risidagi qonun ekanligini bilib oldik. Shu o’rinda ta’limning nodavlat tashkiliy shaklini yuritishga ham mamlakatimizda keng imkoniyatlar berilayotgani ham sir emas. Shunga qaramay uning tashkiliy jarayonlarini boshqarish malum qolibda hukumat nazoratida bo’ladi. Bu borada qonunda ham ko’rsatib o’tilgan.

Qonunning 29-moddasida ta’lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlari bilan nodavlat ta’lim muassasalari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlari ko‘rsatib o‘tilgan bo‘lib unda:

-ta’lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlari nodavlat ta’lim muassasalarida ta’lim to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qiladi;

-nodavlat ta’lim muassasalari ta’lim to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzgan taqdirda, akkreditatsiya qilgan organlar ularning faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq to‘xtatib qo‘yishga haqli ekanligi;

-nodavlat ta’lim muassasalariga qabul davlat o‘quv yurtlari uchun belgilangan tartibda va muddatlarda amalga oshirilishi qayd etilgan.

Uzluksiz ta’lim sohasidagi islohotlar quyidagilarni nazarda tutadi:

-davlat va nodavlat ta’lim muassasalarining har xil turlarini rivojlantirish;

-majburiy umumiy o‘rta ta’limdan o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limiga o‘tilishini ta’minlash;

-ilg‘or texnologiyalarni keng o‘zlashtirish, iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar, chet el investitsiyalari ko‘lamlarining kengayishi, tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesni rivojlantirish bilan bog‘liq yangi kasb-hunar va mutaxassisliklar bo‘yicha kadrlar, shu jumladan boshqaruv tizimi kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

-ta’limni boshqarish tizimini takomillashtirish, jamoat boshqaruvi shakllarini rivojlantirish, ta’lim muassasalarini mintaqalashtirish;

-ta’lim jarayoni va kadrlar tayyorlash sifatiga xolis baho berish tizimini yaratish va joriy etish;

-uzluksiz ta’limni fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashtirishning puxta mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish;

-tub yerli millatga mansub bo‘lmagan shaxslar zich yashaydigan joylarda ular o‘z ona tillarida ta’lim olishlari uchun tashkiliy va pedagogik shart-sharoitlar yaratish;

Respublikada ta’lim-tarbiya tizimini tubdan o‘zgartirish yo‘lida olib borilayotgan islohotlarni amalga oshirish va bu borada qabul qilingan hujjatlar

mohiyatini keng jamoatchilik tomonidan chuqur anglab olinishiga har tomonlama sharoit yaratish - davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish idoralari, ta’lim-tarbiya muassasalari xodimlarining eng dolzarb vazifalari etib belgilangan. Bir so’z bilan aytganda ta’lim jarayonini tashkil etishda davlatning boshqaruvchilik institute sifatida bo’lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risidagi qonuni” 23.09.2020- yildagi O‘RQ-637-son
2. Инновационный менеджмент: Учебник / Под. ред. Горфинкеля В. Я – М.: Вузовский учебник, 2020.
3. Mengliyev B. PEDAGOGICAL COMPETENCE OF A MODERN PHYSICAL EDUCATION TEACHER //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. B7. – C. 554-556.
4. R.J. Eshmuhammedov,A.A.Abduqodirov, A.X.Pardayev ”Direktorning ish kitobi” (amaliy tavsiyalar)-T :2007.
5. "Yosh direktor maktabi". A.Frolov. Toshkent, 1992.
6. R.Ahliddinov “Uzluksiz ta’limda pedagogik boshqaruv masalalari” T: 2012

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” DRAMASI: JADID TAFAKKURI VA ZAMONAVIY TAHLIL

Minosidinov Sherzod Baxromjonovich
Ta’lim jarayonini tashkil qilish bo‘limi uslubchisi
s33657134@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450429

Annotatsiya: *Mazkur maqola XX asr boshlaridagi o‘zbek jadidchilik harakati yetakchilaridan biri Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi asosida jadid tafakkurining shakllanishi, uning ijtimoiy-ma’rifiy g‘oyalari va badiiy talqinini ilmiy tahlil qiladi. Asarda jamiyatdagi jaholat, ma’rifatsizlik, oilaviy inqiroz va axloqiy qadriyatlarning yemirilishi masalalari o‘rganilib, ularning zamonaviy o‘qishdagi ma’nosi yoritiladi. Maqolada tarixiy-kontekstual, sotsiologik va estetik yondashuvlar qo‘llanilgan. Natijada Behbudiyning dramasi o‘zbek milliy teatrining shakllanishida g‘oyaviy burilish yasagan, jadid tafakkurining ifodasi sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *jadidchilik, Mahmudxo‘ja Behbudiy, “Padarkush”, ma’rifat, modernizm, o‘zbek dramaturgiyasi, zamonaviy tahlil.*

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar natijasida jadidchilik harakati millatni uyg‘otish, ma’rifatni yoyish va zamonaviy tafakkurni shakllantirish maqsadida yuzaga keldi. Bu harakat vakillari orasida Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875–1919) alohida o‘rin tutadi. U nafaqat publitsist va pedagog, balki milliy dramaturgiyaning asoschilaridan biri sifatida ham tanilgan. Uning “Padarkush” (1913) nomli dramasi o‘zbek teatr san’ati tarixida ilk ijtimoiy-ma’rifiy sahna asari sifatida katta ahamiyat kasb etadi (Qosimov, 2008).

Behbudiy bu asar orqali o‘z davrining eng og‘riqli masalasi — jaholat va ilmning to‘qnashuvini, eski dunyo va yangi tafakkur ziddiyatini badiiy ifodalagan. “Padarkush” oddiy oilaviy fojia ko‘rinishida yozilgan bo‘lsa-da, aslida u butun jamiyatdagi inqirozni ramziy tarzda aks ettiradi (Rajabov, 2017). Shu bois asar nafaqat tarixiy, balki bugungi kunda ham ma’naviy-ma’rifiy jihatdan ahamiyatini yo‘qotmagan.

Jadid adabiyotini o‘rganishda ko‘plab olimlar Behbudiyning asarlarini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilganlar. Avloniy (1913) o‘z maqolalarida “Padarkush”ni “millat ko‘zgusi” sifatida baholab, undagi ma’naviy uyg‘onish g‘oyalarini e’tirof etadi. Keyingi yillarda Bozorov (2002) va Qosimov (2008) asarda ta’lim va axloqning markaziy o‘rni, shuningdek, teatr vositasida millatni tarbiyalash masalasini tahlil qilganlar. Zamonaviy tadqiqotlarda (Sirojiddinov, 2019; Yoqubov, 2021) esa “Padarkush” postkolonial tahlil kontekstida — milliy identitetni qayta qurish jarayonida ko‘riladi.

Behbudiyning asari, shuningdek, musulmon Sharqidagi reformizm va modernizm harakatlari bilan uzviy bog‘liq. Turkiya, Eron va Tataristondagi jadid tafakkuri singari, Behbudiyning dramasi ham diniy qadriyatni inkor etmagan holda ilm va ma’rifatni asosiy najot yo‘li deb biladi (Habibullayev, 2015). Shu jihatdan “Padarkush” o‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyotining o‘ziga xos badiiy cho‘qqisidir.

Tadqiqot tarixiy-kontekstual va badiiy-analitik metodlar asosida olib borildi.

1. **Tarixiy-kontekstual yondashuv** – asar yozilgan davr ijtimoiy-siyosiy sharoiti (XX asr boshidagi Buxoro va Turkiston muhitida ma’rifat harakatlari) tahlil qilindi.
2. **Badiiy tahlil** – syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi va dramatik tuzilma o‘rganildi.
3. **Sotsiologik yondashuv** – asardagi ma’naviy inqiroz va ijtimoiy o‘zgarishlar zamonaviy jamiyat kontekstida tahlil qilindi.
4. **Hermenevtik talqin** – asarning ramzlari, nutq va dialoglardagi falsafiy ma’nolar izohlandi.

Asarning markazida bir oila fojiasi turadi. Ilm olish o‘rniga jaholat yo‘lidan ketgan o‘g‘ilning otasini o‘ldirishi — ma’naviy inqirozning eng keskin ko‘rinishidir. Behbudiy bu orqali “ilm yo‘qsiz jamiyat — o‘z otasini o‘ldirgan avlodga aylanadi” degan ramziy fikrni ilgari suradi (Behbudiy, 1913).

Syujetning soddaligi – uning kuchidir. Muallif murakkab metaforalardan ko‘ra, ijtimoiy hayotdagi real muammolarni sahnaga olib chiqadi. Bu jihatdan “Padarkush” o‘zbek realizmining dastlabki namunalaridan biridir.

Behbudiy uchun jaholat – millatning eng katta dushmani. Asarda jaholat va ma’rifat o‘rtasidagi ziddiyat otaning (ilmli avlodning) o‘limi orqali yakunlanadi. Bu dramatik fojia orqali muallif o‘quvchini fikrlashga, o‘z hayotini tahlil qilishga chorlaydi. Jadidlar uchun “ilm” diniy e’tiqodga zid emas, balki uni to‘ldiruvchi kuchdir. Shu bois Behbudiy ilmni ijtimoiy najot vositasi sifatida ko‘rsatadi (Sirojiddinov, 2019).

Asardagi asosiy obrazlar ramziy ma’noga ega. **Ota** – millatning tajribasi, o‘tmishi, ilm va ma’rifat timsoli. **O‘g‘il** – yangi avlod, lekin yo‘nalishsiz, g‘oyasiz, begona g‘oyalarga uchgan yoshlar ramzi. **Ona** – milliy an’analar va axloqiy tayanch obrazidir. Bu obrazlar o‘zaro to‘qnashuvi orqali asarda millatning ma’naviy portreti chiziladi (Yoqubov, 2021).

Behbudiy asarni xalq tili asosida yozadi. Dialoglarda Buxoro shevasi unsurlari uchrasa-da, tili soddaligi bilan teatr sahnasi uchun qulay. U o‘quvchiga didaktik ohang bilan murojaat qiladi, ammo bu ohang nasihat emas, tahlilga undovchi muloqot

tusida berilgan. Asar uch pardadan iborat bo‘lib, har bir parda konfliktni keskinlashtiradi. Bu tuzilma Yevropa dramaturgiyasining klassik modeliga yaqin. Shu bilan birga, asarda sharqona ohang — monolog va dialog uyg‘unligi seziladi. Behbudiy Yevropa shaklini milliy mazmun bilan to‘ldirgan.

“Padarkush” — o‘zbek jadid tafakkurining badiiy manifestidir. U milliy uyg‘onishning sahnaviy ko‘rinishiga aylangan. Behbudiy asar orqali teatrni ma’rifat tarqatish vositasi sifatida ishlatgan. Uning asari faqat badiiy emas, balki pedagogik va sotsiologik ahamiyatga ham ega (Bozorov, 2002). Zamonaviy kontekstda “Padarkush”ni qayta o‘qish — ma’naviyat inqirozi, texnokratik avlod va qadriyatlar o‘rtasidagi to‘qnashuvni anglashga yordam beradi. Bugungi kunda ham ota va farzand o‘rtasidagi uzilishlar, ta’limning qadrsizlanishi, shaxsiy manfaat ustuvorligi — Behbudiy ko‘tarib chiqqan muammolarning yangi shaklidir. Asarni postkolonial nazariya doirasida ham talqin qilish mumkin. Unda mustamlaka davri ijtimoiy ongining sinishi, yangi milliy sub’ektning shakllanish jarayoni aks etadi (Habibullayev, 2015). Shu bois “Padarkush” — nafaqat o‘z davrining, balki bugunning ham madaniy muammolarini ko‘rsatadi.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi o‘zbek adabiyoti va teatr tarixida yangi sahifa ochgan asardir. U jadid tafakkurining badiiy ko‘rinishiga aylangan bo‘lib, ma’rifat, axloq, oilaviy qadriyat va ijtimoiy adolat g‘oyalarini mujassamlashtiradi. Asarda millatning o‘zlikni anglash jarayoni, eski va yangi tafakkur to‘qnashuvi, ma’naviy inqiroz masalalari yuksak badiiy darajada ifodalangan.

Zamonaviy o‘qishda “Padarkush” milliy ma’naviyatni tiklash va yosh avlodni mas’uliyatga chaqirishda muhim badiiy vosita sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Behbudiyning asari jadidchilikning eng muhim tamoyilini – “ilm va axloq birligida najot” g‘oyasini ramziy tarzda ifoda etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy, A. (1913). *Turkiy guliston yoxud axloq.* Toshkent: Matbaai Turkiston.
2. Behbudiy, M. (1913). *Padarkush.* Samarqand: Jadid matbaasi.
3. Bozorov, U. (2002). *O‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyoti tarixi.* Toshkent: Fan.
4. Habibullayev, N. (2015). Jadidchilik va postkolonial tafakkur. *Sharq yulduzi*, 6(4), 45–52.
5. Qosimov, B. (2008). *Jadidlar harakati va o‘zbek milliy uyg‘onishi.* Toshkent: Ma’naviyat.
6. Rajabov, S. (2017). Behbudiy dramaturgiyasi va ma’rifatparvarlik. *Til va adabiyot ta’limi jurnali*, 3(1), 14–19.
7. Sirojiddinov, S. (2019). *O‘zbek jadid adabiyoti fenomeni.* Toshkent: Fan va texnologiya.
8. Yoqubov, I. (2021). Jadid dramaturgiyasi va zamonaviy o‘qish. *Science and Innovation Journal*, 4(2), 33–39.

FUTBOL MUXLISLARI NUTQINING PRAGMATIK ASPEKTLARI

Xasanov Zafar Baxtiyorovich
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili 2-fakulteti yoshlar masalalari
va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha dekan muovini

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450433

Annotatsiya: *Zamonaviy tilshunoslikda lingvopragmatika tilning real kommunikativ vaziyatlardagi qo'llanilishi va nutq faoliyatidagi funktsional xususiyatlarini o'rganadi. Pragmatikaning shakllanishi Charlz Morris nomiga bog'liq bo'lib, uning ta'rifi tilni nafaqat ichki tizim, balki foydalanuvchilarga bog'liq holda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv "til-matn-nutq" modelidan "so'zlovchi-matn-tinglovchi" muloqot modeliga o'tishga olib keldi. Keyinchalik, J.Austin va J.Searl tomonidan yaratilgan nutqiy aktlar nazariyasi, nutq orqali bajariladigan amallarni aniqlashga yordam berdi. Austin tomonidan taqdim etilgan performativ nutq kontseptsiyasi tilni faqat borliqni aks ettirish vositasi sifatida emas, balki borliqni o'zgartiruvchi vosita sifatida qarashga turtki bo'ldi. Pragmatikaning rivojlanishida Sh. Safarov va M. Hakimovning g'oyalari, til birliklarining pragmatik tabiatini va ularning amaliy muloqotdagi rolini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, xushmuomalalik nazariyasi (Politeness Theory) va madaniyatlararo pragmatika, turli madaniyatlardagi kommunikativ strategiyalarning farqlarini o'rganadi. Sport, xususan futbol kontekstida, ba'zi pragmatik hodisalar universal xarakter kasb etib, madaniyatlararo o'xshashliklarni ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot zamonaviy tilshunoslikda pragmatikaning o'rni va uning amaliy qo'llanilishi bo'yicha yangi ko'rinishlarni ochib beradi.*

Kalit so'zlar: *Lingvopragmatika, Kommunikativ vaziyatlar, Nutq faoliyati, Pragmatik yondashuv, Charlz Morris, Semiotika, Sintaktika, semantika, pragmatika, Nutqiy aktlar nazariyasi, John Austin, John Searle, Performativ nutq, Konstativ va performativ funktsiyalar, Lokutiv, illokutiv, perlokutiv aktlar, Sh. Safarov, Yashirin nutqiy shakllar, M. Hakimov, Xushmuomalalik nazariyasi (Politeness Theory), Madaniyatlararo pragmatika, Sport diskursi, futbol, Universal va madaniy-spetsifik pragmatik hodisalar, Yuzni saqlash (face).*

Zamonaviy tilshunoslik fanida lingvopragmatika alohida o'rni bor bo'lgan sohaga aylanib, tildagi belgilarning real kommunikativ vaziyatlarda qo'llanilishi va ularning nutq faoliyati jarayonidagi funktsional xususiyatlarini o'rganadi. Pragmatik yondashuv tilshunoslikka XX asr ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lsa-da, uning dolzarbligi hali ham saqlanib qolmoqda.

Tilshunoslikda pragmatika tushunchasining shakllanishi Charlz Morris nomiga bog'liq bo'lib, u semiotika doirasida sintaktika, semantika va pragmatika o'rtasidagi farqni belgilab bergan. C.Morrisning ta'kidlashicha, pragmatika belgilarning ulardan foydalanuvchilar bilan bo'lgan munosabatlarini o'rganadi[1]. Ushbu ta'rif keyinchalik tilshunoslikda pragmatik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishini belgilab berdi va nutqiy faoliyat jarayonida til birliklarining qo'llanilishi masalalarini o'rganishga yo'l ochdi.

[1] [Morris C. Signs, Language and Behavior. – New York: Prentice-Hall, 1946. – P. 217.]

Ta'kidlab o'tish joizki, C.Morrisning bu ta'rifi pragmatikaga mustaqil fan sohasi sifatida asos soldi. Uning asosiy xizmati shundaki, u tilni nafaqat ichki tizim (sintaksis) va ma'no (semantika) nuqtai nazaridan, balki til foydalanuvchisiga bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatib berdi. Bu yondashuv "til-matn-nutq" an'anaviy tilshunoslik modelidan "so'zlovchi-matn-tinglovchi" muloqot modeliga o'tishga turtki bo'ldi. Biroq, Morrisning ta'rifi umumiy bo'lib, amaliy tilshunoslik uchun konkret mexanizmlarni o'z ichiga olmaydi. Keyingi tadqiqotlar, xususan, J.Austin va J.Searlning nutqiy aktlar nazariyasi[2], bu munosabatlarning konkret ko'rinishlarini – so'zlar orqali amalga oshiriladigan amallarni oydinlashtirdi.

Lingvopragmatikaning asosiy tamoyillaridan biri, Sh. Safarovning ta'kidlashicha, "til birliklari bajarayotgan vazifasiga ko'ra tadqiq qilinib, ularning pragmatik tabiati amaliy faoliyatda, muloqot jarayonida yuzaga chiqadi"[3]. Bu yondashuvning ahamiyati shundaki, til birliklari o'zlarining lug'aviy va grammatik ma'nolari hamda muayyan kommunikativ vaziyatda qo'llanilgandagi ta'sir kuchi bilan baholangan holda, o'zlarining asl ma'nosidan tashqari, tasdiqlash, buyurish, ogohlantirish, va'da berish kabi ma'nolarni ham ifodalashi mumkin. Sh. Safarovning bu g'oyasi pragmatikaning o'zbekistondagi tilshunoslik maktabi uchun muhim tamal toshidir. U C.Morrsining umumiy ta'rifini yanada konkretlashtirib, til birliklarining funktsional xususiyatlariga urg'u beradi. Misol uchun, "havo juda issiq" degan gap shunchaki ma'lumot berishdan tashqari, agar eshik yoki deraza ochiq bo'lsa, "derazani yoping" yoki "havo konditsionerini yoqing" kabi yashirin illokutiv kuchga ega bo'lishi mumkin. Bu yondashuv M. Hakimovning "yashirin nutqiy shakllar"[4] haqidagi g'oyalari bilan ham uyg'unlashadi va tilning har doim o'z lug'aviy ma'nosidan ko'ra ko'proq ma'noni anglatishini isbotlaydi.

Pragmatikaning rivojlanishida John Austin va John Searle tomonidan yaratilgan nutqiy xatti-harakatlar nazariyasi muhim ahamiyat kasb etib, jumladan, J.Austinning "How to Do Things with Words" asarida bayon etilgan performativ nutq kontseptsiyasi tilshunoslikda inqilob yaratdi[5]. J.Austin nutqning konstativ (tasvirlovchi) va performativ (ijro etuvchi) funktsiyalarini ajratib bergani nutq orqali harakatlarni amalga oshirish imkoniyatini nazariy jihatdan asosladi. J.Austinning performativ gaplar haqidagi g'oyasi haqiqatan ham tilshunoslikda tub burilish yasadi.

[2][Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.; Searle J.R. Expression and Meaning. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 187 p.]
[3] [Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 76.]
[4] [Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 82.]
[5] [Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – P. 5.]

Bu g‘oya tilni faqatgina borliqni aks ettiruvchi vosita emas, balki borliqni shakllantiruvchi, o‘zgartiruvchi vosita sifatida voqelantirdi.

J.Austinning konsepsiyasiga ko‘ra, nutqiy xatti-harakatlar uch qatlamli tuzilishga ega: lokutiv (so‘zlarni talaffuz qilish), illokutiv (ma’lum maqsadda gapirish) va perlokutiv (tinglovchiga ta’sir o‘tkazish) aktlar[6]. Ushbu tuzilish M. Hakimovning ta’kidlashicha, “so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi samarali muloqotni yuzaga keltirish va ayniqsa, so‘zlovchining kommunikativ maqsadini amalga oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi”[7]. Nutqiy aktning uch bosqichli tabiati uning murakkabligini ifodalaydi - oddiy so‘zlarning talaffuz qilishidan tortib to tinglovchi ongiga chuqur ta’sir o‘tkazishgacha bo‘lgan barcha jarayonlar pragmatik tahlilning predmetiga kiradi.

Ushbu uch bosqichli model pragmatik tahlilning asosi bo‘lib xizmat qiladi. Lokutiv akt - oddiy fonetik va grammatik akt, tilshunoslikning an’anaviy sohalari o‘rganadigan jihatdir. Illokutiv akt - bu pragmatikaning asosiy predmetidir, ya’ni gapirish orqali bajariladigan ma’lum bir maqsadli harakat (buyruq berish, so‘rash, va’da berish). Perlokutiv akt esa ushbu harakatning tinglovchiga ta’siridir, masalan, tinglovchining qo‘rqishi yoki hayratlanishi. Muhokamada M. Hakimovning bu modelni o‘zbek tilshunosligiga tatbiq etgani juda muhim, chunki u milliy til materialida pragmatikaning universal tamoyillarini o‘rganishga yo‘l ochdi. Ayniqsa, sport diskursida bu uch bosqich yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, “Uch-nol, adolat qani?!” (lokutiv akt) gapining illokutiv kuchi hakamning qarorini shubha ostiga olish (tanqid qilish) bo‘lsa, perlokutiv ta’siri muxlislarning g‘azabini qo‘zg‘ash bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy lingvopragmatika yo‘nalishlarida xushmuomalalik nazariyasi (*Politeness Theory*) alohida ahamiyat kasb etadi. Penelope Brown va Stephen Levinson tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya insonlarning o‘z “yuzi” (face)ni saqlash istagi va boshqalarning “yuzini” himoya qilish ehtiyoji atrofida qurilgan[8]. Xushmuomalalik strategiyalari nutqiy xatti-harakatlarning ijrosini yumshatish yoki kuchaytirish uchun qo‘llaniladi va turli madaniyatlarda har xil ko‘rinishlarga ega bo‘ladi. Har bir madaniyatda “yuzni saqlash” tushunchasi o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi, bu esa turli madaniyatlarda turli xil xushmuomalalik strategiyalarining mavjudligiga olib keladi.

[6] [Austin J.L. O‘sha asar. – B. 81-82.]
[7][Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 82.]
[8][Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – P. 61.]

Pragmatik hodisalarning universal va madaniy-spetsifik tomonlari masalasi ham dolzarb hisoblanadi. A. Wierzbickaning madaniyatlararo pragmatika bo'yicha tadqiqotlari turli madaniyatlardagi pragmatik an'analarning chuqur farqlarini ko'rsatadi[9]. Biroq, sport, xususan futbol kontekstida ba'zi pragmatik hodisalar universal xarakter kasb etadi, chunki o'yin qoidalari va asosiy emotsional reaksiyalar madaniyatlararo o'xshashlikka ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Morris C. Signs, Language and Behavior. – New York: Prentice-Hall, 1946. – P. 217.
2. Austin J.L. O'sha asar. – B. 81-82.
3. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – P. 5.
4. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.; Searle J.R. Expression and Meaning. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 187 p.
5. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – P. 5.
6. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 82.
7. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 76.

[9] [Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press, 1997. – P. 145.]

PROFESSOR RAVSHANXO'JA RASULOV METODI

Ravshanxo'ja Rasulov
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
filologiya fanlari doktori, professor

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450458*

Annotatsiya *Maqolada sifatli ta'lim uchun xizmat qiladigan metod: "Chalg'itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish" haqida fikr yuritiladi. Ushbu metod talabalarni ta'lim – bilim olish jarayonida ham aqliy, ham nutqiy faollashtirishga qaratilgan. Maqolada tushunish va fikrlash g'oyasi ilgari suriladi.*

Kalit so'zlar: *so'zlash, tinglash, tushunish, tushuntirish, chalg'itish.*

Hozirda davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan o'ta dolzarb va o'ta muhim muammolardan biri ta'lim muammosi – sifatli ta'lim, ta'lim sifatidir. Sifatli ta'lim shunchaki ta'lim emas, balki nazariya va amaliyotga asoslangan, mazmunan yuksak ilmiy saviyaga ega bo'lgan ta'limdir. O'zbekiston yoshlarini dunyoga dadil, erkin chiqishiga har qanday raqobatga qarshi turadigan, ilmiy "jangovarlik"ka tayyorlaydigan ta'limdir.

Shunday savol tug'iladi: Ta'lim qachon va qayerdan boshlanadi? Ta'lim – sifatli ta'lim, fikrimizcha, aslida yoshlikdan, anig'i, yoshlarimizning go'dakligidan, yana ham anig'i, hali tug'ilmasidan – onaning bag'rida yotgan paytdan boshlanadi. Fikrimizcha, ona hali tug'ilmagan farzandiga doimiy she'r o'qib tursa yoki musiqa chalib tursa yoki o'z ona tiliga mehr uyg'otib borsa, albatta, bu jarayon, shak-shubhasiz, natija beradi. Chunki tug'ilmagan bolada tinglash, eshitish va esda saqlab qolish qobiliyati kuchli bo'ladi. Bu – haqiqat. Bola nafaqat eshitadi, balki unda har qanday tashqi ta'sirlarga javob harakatlari reaksiyasi ham yuz beradi.

Uzoq vaqt musiqa eshitgan hali tug'ilmagan go'dak, tug'ilgandan keyin, o'sish jarayonida musiqaga mehr bilan qarashi – kelgusida musiqachi bo'lib yetishishi hech gap emas. Tug'ilmagan go'dakka uzoq vaqt tez-tez doimiy she'rlar o'qib turilishi natijasida kelgusida uning shoir bo'lishi ham hech gap emas. Ushbu fikrimizni nisbatan qabul qilishingizni, ya'ni 10 tadan 10 tasi – hammasi musiqachi yoki shoir bo'ladi, degan ma'noda tushunmasligingizni so'rayman. Ammo bu ijobiy natija berishi aniq.

Shu o'rinda ulkan o'zbek tilshunosi, turkolog ustozim – ruhlari shod bo'lsin, professor Hamid G'ulomovich Ne'matov – Buxoro tilshunoslik maktabining asoschisi va O'zbekiston uchinchi avlod tilshunoslarining sardori bir kitoblarida [1:55] shunday faktni keltiradilar: "Oila va jamiyat" haftanomasining 1992-yil may oyida chiqqan 21-sonining 1-sahifasida "Larisaning mullo o'g'li" sarlavhali maqola

e’lon qilindi unda moskvalik Larisa ismli rus qizi Abdujaborxon ismli qashqadaryolik yigitga turmushga chiqishidan oldin butun qonuniyatlari bilan islom dinini qabul qilganligi, namoz o‘qib, ro‘za tutganligi, eng muhimi shundaki, oilada dunyoga kelgan to‘ng‘ich o‘g‘illari Temurxonga alla emas, ota – ona navbatma-navbat Qur’on o‘qib uxlayotganlari haqida batafsil ma’lumot berilgan. Natijada Temurxonning birinchi aytgan so‘zi “Ona” emas, “Olloh” bo‘lgan va bola 8 oyligida “La illaha illoloh” degan. Bir yoshga to‘lganda esa “Kalimai toiba” bilan “Kalimai shahodat”ni to‘liq aytgan. Bir yarim yoshida “Ixlos” surasini yod oladi, 2,5 yoshga yetganda esa 13 ta kichik surani yod bilgan va Toshkentdagi Mirzo Yusuf jome’ masjidida bo‘lib o‘tgan yosh qorilar musobaqasida Qur’on suralarini qiroat bilan o‘qib, hammani hayratga solgan.

Fikrimizcha, bola Qur’on suralarini nafaqat tug‘ilgandan keyin, balki tug‘ilmasdan oldin ham eshitgan, tinglagan, ta’sirlangan.

Demak, tug‘ilmagan go‘daklarda tinglash, qabul qilish qobiliyati, aytilganidek, kuchli bo‘ladi, bu tabiiy holdir.

Xulosa shuki, biz farzandlarimizga go‘daklik chog‘idan til o‘rgatishimiz, ularning tinglash qobiliyatidan to‘liq foydalanishimiz shart.

Bola tug‘ilganidan keyin ta’lim va tarbiya jarayoni boshlanadi. Anig‘i, oila, bog‘cha, maktab va oliy o‘quv yurtida ta'lim va tarbiya birgalikda, bir butun holda, uzviy va uzluksiz holda olib boriladi.

Ma’lumki, oliy o‘quv yurtlarida ta'lim jarayoni, ya’ni ta’lim berish so‘zlash va tinglash dialektikasi orqali amalga oshadi. Bu – aksioma.

So‘zlash va tinglash o‘zaro dialektik munosabatda bo‘lgan faol jarayondir. Biri ikkinchisisiz bilan chambarchas bog‘liq, o‘zaro zaruriy, mantiqiy aloqadadir. Biri ikkinchisiz sodir bo‘lmaydi va bo‘lishi ham mumkin emas. Aytmoqchimizki, so‘zlash bor joyda, albatta, tinglash ham bo‘ladi.

So‘zlash murakkab fiziologik, psixologik va logik faoliyatdir. Shuning uchun bo‘lsa kerak faylasuf Suqrotdan: “Dunyoda eng qiyin ish nima? deb so‘raganlarida. Allomai zamona – so‘zlash” deb javob bergan.

Buyuk adibimiz Abdulla Qodiriy esa: “So‘z so‘zlaganda, undan jumlalar tuzganda uzoq andisha [2: 84] kerak”, deganlar.

Tinglashchi? Fikrimizcha, tinglash ham murakkab ijtimoiy, mantiqiy ruxiyat bilan bog‘liq jarayon. U so‘zlashga qiyosan olganda unga nisbatan turg‘un “qotgan”, “faolsiz” jarayon. Aslida esa u ham faollikni talab qiladi. Uning asosiy, muhim jihati nimada? Fikrimizcha, tushunishda, tushunishdir, ya’ni tushunish bilan bog‘liqligidir. Tushunish tinglash jarayonining “yuragi”, davomi, uning markaziy yadrosidir.

Shunday ekan, umuman xalq ta’limi va oliy ta’lim tinglovchilari ya’ni o‘quvchi va talabalar ma’ruzalarni tinglash jarayonida qanchalik faol? Ularning ko‘zi ham, qalbi ham, ongi ham tinglash jarayoniga tayyormi? Nutqni to‘la tushungan holda tinglay oladimi? Ma’ruzadagi fikrni, ilmiy xabarni tushunadimi? Anig‘i, tushungan holda notiqning nutqini yoza oladimi?

Bizning kuzatishlarimiz, oliy o‘quv yurtlarida o‘tkazgan tajribalarimiz talabalarning dars jarayonida ma’ruzani tushungan holda tinglash faolligi – ma’ruzani tushungan holda yozib borishi talabga javob bermasligini ko‘rsatdi.

Aytilganlar asosida men tavsiya etgan metod, ya’ni professor R.Rasulov metodi yuzaga keldi. Ushbu metod “Chalg‘itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish” deb nomlanadi. Biz tavsiya qilayotgan chalg‘itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish metodining mohiyati, ahamiyati, vazifasi nimada? degan savolning tug‘ilishi tabiiydir.

Ushbu metod biz tomondan yillar davomida ma’ruza jarayonida qo‘llanib kelinmoqda.

Biz darsda o‘tiladigan muayyan mavzuni, dastavval, bir necha yirik qismga bo‘lib, har biri haqida alohida fikr yuritamiz, ma’lumot beramiz. M: “Sistema va struktura” mavzusini o‘tishda uni quyidagi to‘rt qismga bo‘lamiz:

1. Sistema haqida ma’lumot
2. Struktura haqida ma’lumot
3. Sistema va struktura bog‘liqligi haqida
4. Tilda sistema va struktura yoki til sistem-struktur tuzilish sifatida.

Demak, ma’ruzada, dastavval, sistema va struktura falsafiy kategoriya sifatida atroflicha o‘rganiladi, so‘ngra tilga sistema va struktura jihatidan yondashiladi. Tilning sistema ekanligi, uning strukturasi nimalardan iboratligi haqida misollar asosida mukammal, aniq ma’lumot beriladi.

Ma’ruza og‘zaki ko‘rinishda olib boriladi, ya’ni ma’ruza mavzusining muayyan qismi puxta tushuntirilib, ayni vaqtda talabalarning ushbu muammo haqidagi bilimi ham aniqlab boriladi. Bundan maqsad talabaning muayyan hodisa haqidagi tushunchasi yetarlimi, aytilganlarni tushundimi, ularda muayyan ma’lumot hosil bo‘ldimi yoki yo‘qmi kabilarni bilishdir. Aytmoqchimizki, talabalarda muayyan ilmiy hodisa haqida muayyan bilim, tushuncha hosil bo‘lganligi aniqlangandan – bunga menda ishonch hosil bo‘lgandan so‘ng ushbu hodisa haqidagi ma’lumot talabalarda doimiy saqlanishi uchn yozdiriladi, ya’ni og‘zaki amaliyotdan yozma amaliyotga o‘tiladi. Aniqrog‘i, ma’ruzachi og‘zaki bergan ma’lumotini qisqa va aniq yozdiradi. Ana shu o‘rinda talabalar tomonidan yozish jarayoni mantiqli, tushungan

holda amalga oshirayotganligini aniqlash maqsadida talabalarda akustik qabul qilingan nazariy bilim yozish jarayonida – og‘zaki tushuntirishdan farqli holda – noto‘g‘ri, ya’ni to‘g‘risiga zid holda yozdiriladi. Masalan, strukturaga berilgan ta’rif sistemaning ta’rifi yoki, aksincha, sistemaga berilgan ta’rif strukturaning ta’rifi sifatida qayd etiladi. Qiyoslang: struktura – qismlardan iborat butunlik. Sistema esa strukturaning elementlari, qismlari, tuzilishidir. Aslida esa, sistema qismlardan iborat butunlik, yaxlitlikdir. Ushbu jarayonda, dastavval, talabalarning 90-95%i ma’ruzachining yozdirayotgan noto‘g‘ri ma'lumotini to‘g‘ri deb qabul qiladi va qanday aytilgan bo‘lsa, nimani eshitsa shuni yozadi, yozilayotgan fikrning mantig‘iga e’tibor bermaydi. Demak, bunda mantiqiy qabul qilish emas, balki mexanik, avtomatik qabul qilish jarayoni kechadi.

Ma’ruzachi talabalar tomonidan yozib olingan noto‘g‘ri ma’lumotni o‘ziga o‘qitadi va tushuntirib berishini so‘raydi. Shunda yozma ma’lumotning og‘zaki berilgan ma’lumotga zidligi ma’lum bo‘ladi. Bahs, munozaradan so‘ng talaba yozilgan fikrning noto‘g‘ri, ya’ni asliga – og‘zaki tushuntirilganiga zid ekanligini, mos emasligini tan oladi.

Gap shundaki, talaba eshitayotgan fikrni daftariga yozishida e’tiborsizlik bilan, mas’uliyatsizlik bilan qabul qiladi. Uning og‘zaki aytilganda to‘g‘ri tushungan hodisani noto‘g‘ri yozayotgani hayoliga ham kelmaydi. Bunda sanoqli talabalardagina ikkilanish yuzaga kelsa-da, ular ham bunga jiddiy e’tibor bermaydi. Demak, fikrni daftarga tushirish jarayoni talabga javob bermaydi. Og‘zaki nutq bilan yozma nutq o‘rtasida ilmiy izchillik, uzviylik, dialektik bog‘liqlik yo‘qoladi.

Bizning maqsad – talaba fikrni daftarga yozishda ham diqqat-e’tibor bilan, mas’uliyat bilan tushungan holda faollik ko‘rsatsa, ana shunda talabaning og‘zaki to‘g‘ri olgan bilimi yana ham mustahkamlanadi, chuqurlashadi. Talaba yozish jarayonida miyasini egallagan bo‘lar-bo‘lmas hayollardan, fikrlardan qutiladi. Og‘zaki bilan yozma jarayon o‘rtasida bog‘liqlik, izchillik yuzaga keladi, maqsadga erishiladi.

Yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo‘ldiki, ma’ruzani o‘tish jarayonida talaba aytilgan fikrni daftarga qayd etayotganida ma’ruzachi tomonidan ongli ravishda chalg‘itish amalga oshiriladi. Shu orqali talabaning muayyan fikrni yozishda qanchalik hushyorlik bilan, tushungan holda “ishlayotgani” aniqlanadi. Asta-sekin ma’ruzadan ma’ruzaga talabaning ma’lumotni yozish jarayonidagi hushyorligi ortib boradi. U og‘zaki fikrni daftarga yozishda o‘ylab, diqqat-e’tibor bilan ish ko‘radi. Aniqrog‘i, talabada fikrlab yozish ko‘nikmasi – mantiqiy yozish shakllanadi. Bunda:

1. Talaba yozish jarayonida ma'ruzachining nutqiga tanqidiy munosabatda bo‘ladi.

2. Talaba muayyan mavzu haqidagi og‘zaki qabul qilingan fikrni yozish jarayonida uni aynan qayd etishga harakat qiladi.

3. Talaba yozish jarayonida ma’ruzachi tomonidan aytilgan noto‘g‘ri fikrni chetlab o‘tib, o‘zi mustaqil holda to‘g‘ri yozishga – og‘zaki tushunganiga moslashga kirishadi. U fikrlaydi “ijod qiladi”.

4. Talaba yozish jarayonida ma’ruzachi nutqining to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini bilish uchun, chalg‘itish jarayoni bormi yoki yo‘qmi ekanligini aniqlash uchun ma’ruzachi fikrini – nutqini diqqat bilan eshitishga va aniq tushunishga harakat qiladi.

5. Talaba chalg‘itish jarayoni kechayotganini sezsa, hushyorlik bilan ma’ruzachi fikriga qarshi fikr bildirishga, bahs-munozara yuritishga kirishadi.

6. Talaba yozish jarayonida fikrlashga, o‘ylashga, tafakkurini to‘liq ishga solishga o‘rgatiladi.

Shu o‘rinda talabaning fikrlash faolligini oshirish maqsadida ma’ruzachi tomonidan mavzuning biron bo‘lagi, qismi og‘zaki nutq orqali mukammal tushuntirilganidan, ustozga talabalarning muammoni yaxshi tushunganligi haqida ishonch hosil bo‘lgandan so‘ng, ushbu mavzu qismi haqidagi xulosani yozdirish, ya’ni aytib yozdirish (diktovka) amalga oshirilmaydi, balki xulosani yozish talabaning o‘ziga vazifa qilib beriladi. Har bir talaba og‘zaki jarayonda tushunganini endi o‘zi, ma’ruzachisiz, yozishga kirishadi. U “ijod” qiladi, faol fikrlaydi, u so‘z qidiradi, gap tuzadi. Talaba og‘zaki olgan bilimini o‘zi mustaqil holda xulosa sifatida daftarga qayd etadi.

Demak, talaba mantiqiy tafakkurga asoslangan holda ijod qiladi. Talaba tafakkurida faol fikrlash amalga oshadi.

Xullas, bilim berishda qanday pedagogik texnologiyalardan, qanday metodlardan foydalanmaylik, ularni dars jarayonida qo‘llamaylik maqsad bitta, talaba ham og‘zaki, ham yozma tarzda puxta bilim olishi, mavzu haqidagi ma’lumotni xotirasiga mustahkam joylashtirishi, ma’ruzachi tomonidan lisoniy hodisalar yuzasidan beriladigan fikrlarga tanqidiy munosabatda bo‘lishi, dars jarayoniga e’tibor bilan, mas’uliyat bilan yondashishi shart.

Shak-shubhasiz, “Chalg‘itish yoki hushyorlikni aniqlash va oshirish” metodi ham ta'lim sifati – sifatli ta'lim uchun xizmat qiladi.

Yana bir umumiy xulosa shuki:

1. Talaba qachon ma’ruzachiningmavzu bo‘yicha fikriga tanqidiy munosabatda bo‘ladi?

2. Talaba qachon ma’ruzachi bilan mavzu yuzasidan bahs-munozaraga kirishadi?

3. Talaba qachon mustaqil fikrlaydi, ya’ni lisoniy “ijod” qiladi?

Javob bitta.

1. Talaba qachonki ma’ruzani diqqat bilan tinglab, aniq tushungandagina u bahs-munozaraga kirishadi.

2. Talaba tushungandagina ma’ruzachi fikriga tanqidiy munosabatda bo‘ladi.

3. Talaba tushungandagina xulosani o‘zi mustaqil, erkin yoza oladi.

Aytilganlarning barchasi ta’lim sifati uchun xizmat qiladi. Shundagina sifatli ta’lim amalga oshadi. Demak, sifatli ta’lim berishda ta’lim sifatini oshirishda ma’ruzachi puxta bilimli, pedagogik mahoratli va zarur pedagogik texnologiyalardan – shu kungi talabga javob beradigan zamonaviy metodlardan mohirona, unumli foydalanishi shart. Bular ta’limda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Shu o‘rinda eslatamiz, talabaning ma’ruzani yaxshi, to‘liq, mukammal tushunishi, shak-shubhasiz, ustozga bog‘liq. Chunki ustoz tushuntiradi, ya’ni tushuntirish ustozdan tushunish esa talabadan.

Demak, ustozning tushuntirishi, pedagogik mahorati yuqori ilmiy saviyada, mukammal bo‘lishi shart. Anig‘i, tushunish tushuntirishdan kelib chiqadi. Tushuntirish – asos, sabab;tushunish – natija, “hosil”dir.

Xulosa shuki, ustoz ham talaba ham dars jarayoniga ham ruhan, ham jismonan tayyor bo‘lishi lozim. Bu ayni – muddao. Qars ikki qo‘ldan chiqadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Неъматов Ҳ.Ғ., Жўраева Б. Социолингвистика. – Бухоро, 2004. – 55-бет.
2. Andisha – o‘ylamoq, fikrlamoq ma’nosida. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. –Toshkent, 2006. – 84-bet.

O'ZBEK TILINI RESPUBLIKAMIZDA VA XORIJDA O'QITILISHINING DOLZARB MASALALARI

Muxitdinova Xadicha Sabirovna,
O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori, pedagogika fanlari doktori

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450464

Annotatsiya. *Maqolada o'zbek tilini respublikamizda yashovchi turli millatlar vakillariga davlat tili sifatida va xorijiy tillarda so'zlashuvchilar hamda chet mamlakatlarda yashovchi vatandoshlarimizga o'qitilishining dolzarb masalalari bayon etiladi.*

Tayanch so'zlar: *o'zbek tili, davlat tili, ikkinchi til sifatida o'qitish, xorijiy til sifatida o'qitish, uzviylik va uzluksizlik, DTS talablari.*

Yangilanayotgan O'zbekistonda ta'lim sohasida o'tkazilayotgan islohotlar Sharqda insonlarning erta uyg'onishi, farzandlarimizda buyuk ajdodlarimizdagi zullisonaynlik, ko'p tillilikni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 oktyabrdagi «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5850-sonli [1], 2020-yil 20-oktyabrdagi «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» PF-6084-sonli Farmonlari va "2020 — 2030 yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi" ona tilimizni asrab-avaylash va yanada rivojlantirish, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash, ta'lim muassasalarida davlat tilini o'rgatish va uni bilish darajasini baholash tizimini yanada takomillashtirishga qaratilganligi bilan o'zbek tilining taraqqiyotida yangi sahifalarni ochdi. Ushbu me'yoriy hujjatlarda:

- o'zbek tilining mamlakatimiz hududida istiqomat qiluvchi barcha millatlar va elatlar tomonidan o'rganilishi;

- shuningdek, o'zbek tilini o'rganish istagida bo'lgan xorijliklar va xorijiy malakatlarda istiqomat qilayotgan vatandoshlarimizga o'qitilishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [3].

Respublikamizning umumta'lim maktablarida ta'lim 7 tilda: o'zbek, qoraqalpoq, rus, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman tillarida olib boriladi. O'zbek tili respublikaning ta'lim o'zbek tilidan boshqa tillarda olib boriladigan umumta'lim maktablarida, uzluksiz ta'lim tizimining keyingi bosqichlarida esa rus va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan guruhlarda davlat tili sifatida o'qitiladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad mamlakatimizda yashovchi turli millatlar farzandlarining erkin ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat yurita olishlari uchun o'zbek tilini davlat tili sifatida

yetarli darajada amaliy egallashlarini ta'minlashdan iborat. Ushbu Farmonlarda belgilangan maqsad-vazifalarni amalga oshirish va o'zbek tilini respublikamizda o'qitilishini takomillashtirish quyidagi dolzarb masalalarni o'rtaga qo'ymoqda:

1. O'zbekistonda yashovchi boshqa millatlar vakillariga "O'zbek tili" fanini o'qitishni boshlang'ich ta'limda amaldagidek 2-sinfdan emas, 1-sinfdan boshlash.

Qayd etganimizdek, mamlakatimizda yashovchi o'zga millatlarning anchagina qismi, hatto o'zbeklar ham, ta'lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'qiydilar. Bugungi kunda maktabgacha ta'limning katta va tayyorlov guruhlarida "Ilk qadam" dasturi asosida bolalarning o'zbek tilidagi nutqini o'stirish bo'yicha mashg'ulotlar olib borilishi yo'lga qo'yilgani holda [4], boshlang'ich ta'limda o'zbek tili darslarining 2-sinfdan o'qitilishi belgilanganligi, o'rtada bir yillik uzilish yuzaga kelishiga va uzluksizlik tamoyillarining buzilishiga olib kelmoqda.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, bu yana bir o'ta muhim muammoli holatni ham yuzaga keltirmoqda: ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda 2-sinfda o'zbek va ingliz lotin harflari tizimining va orfografik qoidalarining bir vaqtda o'rgatilishi o'quvchilar tomonidan me'yoriy ko'nikmalarni puxta o'zlashtirmaslikka, natijada o'quvchilarning orfografik me'yoriy qoidalarni aralashtirib qo'llashlariga, bu esa yozma savodxonlikning keskin pasayib ketishiga, husnixat ko'nikmalarining egallanmay qolishiga olib kelmoqda.

2. O'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitilishida bir guruhda o'zbek tili bilimlari turlicha bo'lgan rus, tojik va qardosh tillar vakillarining aralash o'qishi beriladigan bilimlar mazmunini berishda va o'quvchilarning o'zlashtirishlarida qator murakkabliklar keltirib chiqarmoqda.

"O'zbek tili" darsliklarining turli til oilalariga mansub til vakillari uchun bir umumiy mazmunda yozilishi ta'lim jarayonida o'qituvchiga ham, o'quvchilarga ham qiyinchiliklar yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu o'zbek tilshunoslari, metodistlar, tadqiqotchilar oldiga o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishning samarali metodikasini yaratish, o'zbek tilining agglyutinativ xususiyatini o'zlashtirishga yordam beruvchi mashqlar va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish vazifalarini qo'ymoqda.

3. O'zbek tilidan yaratilayotgan darsliklar masalasi. Bugungi kunda umumta'lim maktablari uchun Milliy dastur asosida yaratilayotgan darsliklarda o'zbek tilining agglyutinativ xususiyatidan kelib chiqib, o'quvchilarda to'g'ri nutq tuzish ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratilmayotgani, darsliklarning til darsligi emas, turli mavzulardagi matnlarni o'rgatuvchi qo'llanmaga aylanib borayotganligi o'qituvchilar, ota-onalar tomonidan jiddiy e'tirozlarni yuzaga

keltirmoqda. Mazkur holat Milliy dasturni hoziroq isloh qilishni va shu yo'nalishdagi darsliklarni ta'lim tizimiga tatbiq etmay turishni taqazo etadi.

Shuningdek, "O'zbek tili" darsliklarining hajmi va formatining nihoyatda kichikligi, ta'lim bosqichlari uchun o'zbek ta'limi bo'yicha o'quv-metodik majmualar – darslik, mashq daftari, o'qituvchi uchun metodik qo'llanma, darsliklarning multimediali ilovasi kabi didaktik ta'minotlarning yangi avlodini yaratish, darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar mazmunini boyitish, xususan, ta'limning poydevori hisoblanadigan maktabgacha ta'lim muassasalari va boshlang'ich sinflar uchun o'zbek tili nutq tovushlari talaffuzini, yangi so'zlarni o'rgatishga qaratilgan bolalarbop she'rlar, hikoyalar, qo'shiqlar yaratish;

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi va bastakorlar bilan hamkorlikda ishlashni yo'lga qo'yish, bolalar shoirlari va yozuvchilar, bastakorlar, yosh ijodkorlarga ta'limiy maqsadlarda bolalarbop she'rlar, hikoyalar yozish, kichik hajmda qo'shiqlar yaratish kabi vazifalarni yuklash, maxsus tanlovlar e'lon qilish orqali o'zbek tilining o'quv-metodik ta'minoti zahirasini to'plashga jiddiy e'tibor qaratish zarur.

4. O'zbek tili ta'limi sohasi bo'yicha pedagog kadrlar salohiyati ham talab darajasida emas: respublikamizda umumta'lim maktablarining 7 tilda olib borilishi belgilab qo'yilgani holda, ta'lim rus va boshqa qardosh tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitadigan pedagoglarni tayyorlaydigan fakultetlarning yopilib ketgani – bu ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda ko'p hollarda maxsus tayyorgarlikka ega bo'lmagan pedagoglar, qisqa malaka oshirish kurslarida o'qigan boshqa tillar o'qituvchilarining faoliyat yuritishiga, bu esa ta'lim sifatining pasayib ketishiga olib kelmoqda.

5. O'zbek tilidan elektron o'quv qo'llanmalar, multimedia ishlanmalari, audiomatnlar to'plamlari, electron platformalar kontentlarini [5], ta'limiy o'quv filmlarini yaratish va ta'lim jarayoniga maqsadli tatbiq etish bo'yicha innovasion loyihalarni amalga oshirish masalasi.

Bu o'rinda shuni qayd etish kerakki, o'zbek tili mamlakatimizning davlat tili ekanligi va bu sohani rivojlantirish davlat ahamiyatiga ega ekanligidan kelib chiqib, innovasion maqsadli loyihalar tanlovini yo'lga qo'yish nihoyatda zarur.

6. O'zbek tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish, intensiv ta'lim metodlarini ishlab chiqish, darsliklarni modernizatsiyalash, ta'lim bosqichlarida o'zbek tilining nofaol leksikasini faollashtirish, kasbiy sohaviy muloqotga o'rgatish yo'nalishlarda ilmiy-metodik tadqiqot ishlari olib borish masalasi.

Ta'kidlash kerakki, aynan o'zga tilli guruhlarda o'zbek tilini o'qitish metodikasi bo'yicha ilmiy salohiyatli kadrlar yetishtirish masalalari hali ham talab darajasida emas.

2020-2030 yillarda davlat tilining rivojlanishi bo'yicha Davlat dasturida belgilangan maqsadli vazifalardan kelib chiqib, uzluksiz ta'lim tizimida davlat tili ta'limini rivojlantirish quyidagi ustuvor yo'nalishlar asosida amalga oshirilishi muhim deb hisoblaymiz:

- ajdodlarimizning qonida bo'lgan zullisonaynlikni rivojlantirish va maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq o'stirish, tillarni o'rganish bo'yicha ilk ko'nikmalarni aynan kichik yoshdan boshlab shakllantirish maqsadida bog'cha yoshidagi bolalar va maktabga tayyorlov guruhlari uchun maxsus dasturlar va uslubiy qo'llanmalar yaratish va yurtimizda yashovchi turli millatlar farzandlarining davlat tilidan lug'aviy ko'nikmalarini mazkur bosqichdan boshlash va maktab ta'limida uzluksiz davom ettirilishini ta'minlash;

- ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda 1-sinfdan o'qitishni yo'lga qo'yish orqali maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim tizimlari o'rtasida davlat tili ta'limining uzluksizligini ta'minlashga erishish;

- davlat tili ta'limi bo'yicha DTS talablarini takomillashtirish, ya'ni A1 daraja talablarini maktabgacha ta'lim va maktabga tayyorlov muassasalari uchun, A2 daraja bo'yicha qayd etilgan ta'lim mazmuni va malakaviy ko'rsatkichlarni boshlang'ich ta'limning 2-4-sinflari uchun belgilash; V1 daraja talablarini 5-9-sinflarda, yuqori 10-11- sinflar va o'rta maxsus ta'limda esa V2 daraja talablarini shakllantirish hamda oliy ta'lim bosqichi uchun S1 daraja me'yorlarini, S2 daraja talablarini esa magistratura va malaka oshirish bosqichi uchun belgilash va har bir ta'lim bosqichi uchun bitiruvchilarga qo'yiladigan malaka talablarini ishlab chiqish;

- o'zbek tilining o'qitilishida natijaviylikni ta'minlash, uni o'rganishga ehtiyojni yuzaga keltirish uchun chet tillarda amal qiladigan sertifikatlashtirish tizimini o'zbek tiliga ham joriy etish, unda har bir DTS darajasi uchun beriladigan sertifikatlarning qonuniy maqomini aniq ko'rsatish va 11-sinflar, AL va KHK bitiruvchilari DTS V2 darajasi talablariga javob bersagina, OTMga kirish huquqini qo'lga kiritishini, oliy ta'lim bosqichlari bitiruvchilari S1, S2 darajalarning qay biriga egaligiga ko'ra kasbiy lavozimlarga ishga qabul qilinishining belgilab qo'yilishi va shunga qat'iy amal qilinishi orqali barcha fuqarolarimiz tomonidan respublikamizning davlat tilini puxta o'rganish ehtiyojini yuzaga keltirish;

- jahonda tilni ona tili sifatida va chet tili yoki ikkinchi til sifatida o'qitish metodlari bir-biridan farq qilishini e'tiborga olib, qayta tayyorlash va malaka

oshirish tizimida pedagoglarni aynan o'zbek tilini o'zga tilli guruhlarda o'qitishning nazariy va metodik xususiyatlari bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan o'tkazish.

Bularning barchasi respublikamizda istiqomat qiluvchi turli millatlar vakillariga davlat tilini mustahkam egallash va o'zbek tilining nufuzini yanada oshirish uchun keng imkoniyatlar va qulay shart-sharoit yaratilishiga yordam beradi.

Bugungi kunda yangilanayotgan O'zbekiston, uning boy tarixi va madaniy merosi, o'zbek xalqining betakror ma'naviy qadriyatlariga qiziqish o'zbek tilining Amerika Qo'shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Shvesiya, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Hindiston, Turkiya, Ozarbayjon kabi davlatlarning oltmishga yaqin universitetida o'rganilishiga, qo'shni Tojikiston, Afg'oniston, Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston kabi mamalakatlarda ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan yuzlab maktablarning faoliyat yuritishiga olib keldi. O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan xorijlik olim va tadqiqotchilar soni yil sayin ko'paymoqda, o'zbek tilining xalqaro nufuzining ortib borishga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda yangilanayotgan O'zbekiston, uning boy tarixi va madaniy merosi, o'zbek xalqining betakror ma'naviy qadriyatlariga qiziqish o'zbek tilining Amerika Qo'shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Shvesiya, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Hindiston, Turkiya, Ozarbayjon kabi davlatlarning oltmishga yaqin universitetida o'rganilishiga, qo'shni Tojikiston, Afg'oniston, Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston kabi mamalakatlarda ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan yuzlab maktablarning faoliyat yuritishiga olib keldi. O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan xorijlik olim va tadqiqotchilar soni yil sayin ko'paymoqda, o'zbek tilining xalqaro nufuzining ortib borishga xizmat qilmoqda.

Biroq bu bizga o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishning samarali metodikasini ishlab chiqish, xorijiy tillarda so'zlashuvchilar uchun mos darsliklar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar yaratish mas'uliyatini ham yuklaydi. Xorijiy mamlakatlaoda o'zbek tilini o'qitish tajribalarini o'rganish bugungi kunda bu sohada quyidagi kamchiliklar mavjudligini ko'rsatmoqda:

1. Xorijiy mamlakatlarda faoliyat yuritayotgan o'zbek tili bo'limlari va markazlarda ko'p hollarda eski o'quv qo'llanmalari, pedagoglar o'zlari ishlab chiqqan didaktik materiallardan foydalanilmoqda.

2. Xorijiy mamlakatlarda o'zbek tili o'qituvchisi sifatida faoliyat yuritayotgan pedagoglarning ko'pchiligi o'zbek tili mutaxassislari emas.

3. Xorijiy mamlakatlardagi vatandoshlarimizning farzandlari uchun maxsus darsliklar yaratilmagan.

Bularning barchasi bizga o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish metodikasini ishlab chiqish yuzasidan ilmiy-metodik tadqiqot ishlari olib borish, xorijliklar uchun maxsus tizimli dasturiy ta’minot asosida tuzilgan va multimedia ishlanmalari kiritilgan zamonaviy o‘quv-metodik adabiyotlarni ishlab chiqish, tezkorlik bilan elektron platformalar kontentlarini yaratish va onlayn mashg‘ulotlarni yo‘lga qo‘yish kabi qator majburiyatlarni yuklaydi. Qayd etish kerakki, bu borada ayrim tajribalar boshlangan, biroq ular hali tizimli darajada emas.

Xulosa qilib aytganda, ona tilimizni mamlakatimizda davlat tili sifatida va chet mamlakatlarda xorijiy til sifatida o‘qitishni rivojlantirish bugungi kunda til ta’limidagi eng muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi PF-5850-sonli Farmon, 2019- yil 21- oktyabr.
2. «Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» PF-6084- sonli Farmon, 2020-yil 20-oktyabr. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020- y., 06/20/6084/1398-son.
3. 2020 — 2030- yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2020. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020- yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoniga 1-ilova, 5-band. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020-y., 06/20/6084/1398-son.
4. “Ilk qadam” davlat o’quv dasturi (takomillashtirilgan uchinchi nashri). –Toshkent, 2025.
5. Yuldasheva, Sh. Sh. The issues of digitalization of uzbek language teaching in the context of innovative education / Sh. Sh. Yuldasheva // Türk dİllərİnİn və ədəbİyyatinin tədqİqİ və tədrİsİnİn aktual problemlərİ: BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS, Sumqayıt, 20–21 maya 2021 goda. Vol. 4. – Sumqayit: Sumgaitskiy gosudarstvennыy universitet, 2021. – P. 501-505. – EDN BBAHXL.

MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARIDA HAYOTIY HAQIQAT VA BADIIY MAHORAT

Salisheva Zilola Ismailovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ingliz tili 2-fakulteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri,dotsent

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450466

Rezume. *Maqolada Muhammad Yusuf she'riyatidagi badiiy mahorat va hayot haqiqiqatining yoritilishi tadqiq etiladi. Shuningdek, shoir ijodida mazkur mavzuning badiiy talqin etilishidagi ijodiy o'ziga xoslik tahlil qilinadi. Qolaversa, she'riyatda ruhiy kechinma va badiiy ifoda hamda ijodkor mahorati masalalari xususida atroflicha mulohaza bildirilib, mavzuga xos she'rlarini o'rganish jarayonidagi nazariy va badiiy tahlil natijalari umumlashtiriladi.*
Kalit so'zlar: *badiiy ifoda, individuallik, obrazlilik, badiiy tafakkur, falsafiy talqin.*

Резюме. *В статье рассматривается художественное мастерство и отражение реалий жизни в поэзии Мухаммада Юсуфа. А также, рассматривается творческое своеобразие художественной интерпритации названной высше темы. На ряду с этим, выражается мнение душевных переживаний и художественных выражений, а также творческих способностий в поэзий, и обобщается теоретические и художественные результаты анализа в процессе изучения стихотворения по этом же теме.*
Ключевые слова: *художественная интерпретация, индивидуальность, образность, художественная идея, философическое толкование.*

Summary. *The article examines the artistic mastery and reflection of the realities of life in the poetry of Muhammad Yusuf. As such creative specific be analyze the topic's be artistically interpretation poet in remembrance. From after that, then result's be generatize theory and artistically. In the topic peculiar poety study process of ewents and thoroughly be opinion in the poety mental condition the creator's skell.*
Key words: *individuality, literary interpretation, literary, idea, philosophic interpretation.*

Ayrim shoirlar she'r – yurakni larzaga solgan hislardan dunyoga keladi, deb hisoblasalar, ba'zi ijodkorlar she'r – qalb iztiroblari-yu dardlarini, armon-u quvonchlarini badiiy bo'yoqlarda tasvirlash, deb ta'rif beradilar. She'riyat insonning fikr-o'ylarini, his-tuyg'ulari, olam go'zalliklariga munosabatini badiiy tarzda yaratadi, ko'z o'ngimizda badiiy so'z orqali jonlantiradi. [1.7]

Shunday ekan she'riyat olami cheksiz ummondir unda qalb kechinmalarining aynan aksi namoyon bo'ladi. Biz tahlilga tortmoqchi bo'lgan buyuk shoirimiz Muhammad Yusuf ijodi hech shubhasiz ana shunday ummonlardan biridir. Uning Dunyo she'riga nazar tashlar ekanmiz, undagi faxr va g'urur tuyg'usi har qanday kitobxonni hayajonga soladi.

Menga boqib miyig'ida kulgan dunyo,
Meni tuproq, o'zni osmon bilgan dunyo,
Seni momom cho'miltirgan yuvib-tarab,

Seni bobom tetapoya qilgan, dunyo!..

Ey, o‘tmishdan o‘tgan kunin so‘ramagan,
O‘zbek borsa kim qo‘liga qaramagan?
Botirlari qul bo‘lishga yaramagan,
Suluvlari bo‘yniga osilgan dunyo! [2.41-42]

E’tibor qilaylik, shoir badiiy bo‘yoqlarga o‘ragan ushbu misralarda qanchaliq faxr tuyg‘usi bor, O‘zbek xalqi dunyo yaralibdiki mavjud, momolarimiz alla aytib dunyoni tebratgan deya ildizi mahkam elimizdan g‘ururlanadi. Bu tuyg‘uni shunchaki aytib qo‘ymasdan badiiylik bilan yoshlar qalbiga singdiradi. Boshimizni doim baland tutib yashadek, mard o‘g‘lonlarimiz, suluv qizlarimizga butun dunyo oshiq bo‘lib, havas bilan qaraganini aytadi. O‘zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov buyuk shoirimiz haqida shunday deydi: “Muhammadning she’rlari bir qarashda juda sodda, jo‘n yoziladiganga o‘xshab tuyuladi. Ammo unga o‘xshatib yozib ko‘ring-chi? Qo‘lingizdan kelmaydi! Uning oson yoziladiganga o‘xshab ko‘ringan misralari muxlislarini yig‘latdi, kuldirdi, o‘z og‘ushiga tortib oldi. Odamlar uning she’rlarini hayajonsiz o‘qimaydigan, kitoblarini do‘konlardan qidirib yuradigan bo‘ldilar”.[2.3]

Buyuk shoirimiz haqida bunday yuksak e’tiroflarni o‘zbek adabiyotida, xususan, she’riyat olamida ijod qilayotgan barcha ijodkorlar hurmat bilan tilga oladi. Uning she’rlarida iymanish, tortinish, o‘z hislarini qog‘ozga o‘rab ifoda etishdan yiroq bo‘lgan oddiylik va samimiylik mavjud.

Sen sig‘ingan — o‘sha jondin ortiq senga
Tojmahal ham bir bobomdan tortiq senga.
Kulma menga, iddaolar qilma menga —
To‘qqiz kunda Temur bosib olgan dunyo!

Yuzlaringni yoritgan shu sharq ziyosi,
Dardlaringni aritgan shu sharq ziyosi.
Sinoning etagin o‘pib Ovruposi,
Amriqosi Beruniydan qolgan dunyo. [2.41-42]

Shoir o‘z Vatanidan avlod va ajdodidan g‘ururlanib, o‘tmishda qurdirgan buyuk Bobur bobomizning qurdirgan Tojmahal ham kimligimizni namoyon etganini, bizga kulib qaramang ildizimiz mahkam deya buyuk Temur bobobimizning dunyoni zabt etganligini faxr va iftihor bilan tilga oladi. Tibbiyot olamida tanho Ibn Sino ham bizning ajdod ekanligidan, butun yevropa bugun bobomiz qoldirgan merosdan bahramand ekanligidan g‘ururlanadi. Amerikani eng avval Beruniy bobomiz kashf

etganligini ta'kidlaydi. Endi e'tibor qilaylik, men o'zbekman degan har qanday inson xoh u katta bo'lsin, xoh kichik buyuk o'tmishmizni bilmog'i, undan g'ururlanib, porloq kelajak qurishga qodir ekanligimizni anglab intilib yashamog'i joyiz deydi, buyuk shoirimiz:

Mening ko'shkim ko'kda — unga yetmaydi qo'l,
Mening ko'rkim ko'ngil, unga eltgay bir yo'l,
Tirikman men, kel istasang muridim bo'l —
Sen Islomdan iymon darsin o'tgan, dunyo!.. [2.41-42]

She'r qalb kechinmalarining aksidir. Nega hamma shoir bo'la olmaydi, nega hamma she'r yoza olmaydi. Uning uchun buyuklikka da'vo qila oladigan qalb, badiiylikka burkay oladigan qobiliyat kerak. Yuqoridan to'rt qator misralar orqali O'zbek kim ekanligini butun borlig'i bilan aks ettira olgan, shoir. O'zimizning milliyligimiz, or-nomusimiz, mehr-muhabbatimiz, xalqimizning oqibatliligi, vatanparvarligimiz bilan yuksaklarda turibmiz deya baralla ayta olgan shoirimiz Muhammad Yusuf. Bugungi kunda jahon minbarida turgan mustaqil, farovon O'zbekistonimiz Islom olamida yorqin quyoshdek nur sochmoqda, shoir bu misralarni shunchaki yozmagan uni bizga, bizdan keyigi avlodga Vatan mana shu, bu O'zbekiston deya madhiya qilgan nazarimizda. Inson o'z timsolida ham moddiy ham ma'naviy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan noyob xilqatdir, Yaratganning buyuk va sirli mo'jizasidir, shuning uchun ham uning ichki dunyosi unga atalgan fazilat va xislatlarni oxirigacha anglash, tushunishning o'zi murakkab bir masala.

Darhaqiqat ushbu masala bugungi kunda badiiy adabiyotning eng asosiy tadqiq va talqiniga aylandi deyish mumkin. Zero, har bir inson o'z qalbi bilan adabiyotga mehr qo'yadi, unda beixtiyor anglanmagan tug'yonlar paydo bo'ladi. So'z sehri qudrati ba'zan uni o'yga toldiradi, dilida shodlik, gohida g'amginlik ulashadi. „Darhaqiqat, she'riyat ko'ngil va ruh orasidagi ilohiy aloqani qayta tiklaydi. His, kechinma va tuyg'uning ijtimoiy-falsafiy mohiyati faqat tahlil jarayonidagina muayyan salmoq kasb etadi". [3.20.]

Xalqizning sevimli shoiri Muhammad Yusuf – takrorlanmas she'riyat yaratdi. Uning she'rlari o'zining rang-barang mavzusi hamda badiiy ifodasi, o'ziga xos obrazlari, sodda va samimiyligi bilan barchani o'ziga rom etgan. Xususan, shoirning „Cho'lpon" she'rida ham buning yorqin ifodasini kuzatamiz:

O'lsa o'zi o'lar,
So'zi o'lmaydi. Hamisha barhayot nasl shoirlar.
Haqiqiy shoirning qabri bo'lmaydi,

Yurakka ko‘milar asl shoirlar
Yo‘qsa yo‘qlamoqni o‘rgating menga,
Cho‘lponning go‘rini ko‘rsating menga?..

Ko‘rinadiki, ushbu olti qatorlik misradan istagancha falsafa axtarish mumkin. Binobarin, shoir juda sodda yozadi. Soddalik va kamtarinlik shoir shaxsiga ham daxldorligi har bir she’rida ko‘zga tashlanib turadi. Muhammad Yusuf ta’kidlayotgan shoir, ehtimol, faqat Cho‘lpon emasdir, zero, dunyodan qanchadan qancha shoirlar o‘tmadi deysizmi? Mayli, uning o‘zi bu olamda yo‘qdir, lekin „so‘zi“ hamisha qalbimizda. Agar yo‘q desangiz, qabrini ko‘rsating, uni ziyorat qilib, ruhini shod etay, deya uqtiradi.

Xazon bilmas bog‘dir shoirning zo‘ri,
Sarxil mevalari muntazir bag‘ir.
Ko‘kka tutash tog‘dir shoirning zo‘ri,
Tog‘ni yerga ko‘mib bo‘larmi axir?..
Ertak so‘ylamakni to‘xtating menga,
Cho‘lponning go‘rini ko‘rsating menga.

E’tibor qiling, oddiygina tabiat hodisasi orqali shoir abadiyati, uning nomi, naqadar jozibali tafsiv etilgan. Shoir fikricha, agar shoirni bog‘ desak, undagi mevalar qalb kechinmalaridir.

Muhammad Yusuf kim va nima haqida she’r yozmasin, hamisha uyg‘oq vijdon bilan ish ko‘radi. Bular quyidagi satrlarida ham yorqin namoyon bo‘lgan:

Qani she’rni yenggan mahmadonalar,
Yeng shimarib yengan mahmadonalar.
O‘zin chorbog‘idan o‘zi yulqilab,
Gulxanga gul ko‘mgan mahmadonalar?..
Turtib turg‘azing bir, so‘zlating menga,
Cho‘lponning go‘rini ko‘rsating menga.

Cho‘lpon va shu kabi qalami o‘tkir neki shoirlar o‘tmadi, bu yorug‘ olamdan. Ular yashagan davr, boshlariga tushgan kulfatlar, nohaq tuhmatlar jabri shoir qalbini nafrat alangasiga oldi va u „Gulxanga gul ko‘mgan mahmadonalar?..“ – deya qalam ahliga ozor berganlarni yonib turgan o‘tga, bog‘da yashnayotgan, „hurlik“, „ozodlik“, „erk“ iforini taratmoqchi bo‘lgan chamanlarni tuhmat o‘tida yoqqani juda haqqoniy va badiiy tasvirlab bera olgan.

O‘zi qalandar-u shoir bayti shoh,
Tuproqda giyoh-u osmonda qushdir.
Shoirni o‘ldirmoq – suvni yondirmoq,

Yerni sindirmoqdek mushkul yumushdir.
Ey, siz, o‘ylab o‘ynating menga,
Cho‘lponning go‘rini ko‘rsating menga.

Darhaqiqat, ikki buyuk she’riyatning yo‘lchisi Muhammad Yusuf – bedor vijdon bilan samimiy ijod qila bildi. Ijodkor botinini timdalagan og‘riq ham, aslida – millat erki va ozodligi, Vatanni sevish, uni ko‘z qorchig‘iday asrashdir. Rosti-da, qo‘liga qalam olgan chinakam iste’dodlar borki, o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtning obod va fayzli ko‘rinishini chin dildan istaydi.

Nega shoir „Cho‘lponning go‘rini ko‘rsating menga!“ – deya takror va takror har misra so‘ngida ta’kidlaydi va shunday buyuk insonga nisbatan yaqin o‘tmish tuzumining vaxshiyona munosabatiga ishora qiladi. Shoir Cho‘lpon kabi ijodkorlarning qalbimizda abadiy yashashini „Yurakka ko‘milar asl shoirlar“ so‘zlari bilan ifodalash orqali hech kimda uchramagan badiiy topilma yaratadi. “Haqiqiy badiiyat, anglangan va anglatilgan go‘zallik kitobxonning ma’naviyatigagina emas, tafakkuriga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, uning shaxs sifatida shakllanish jarayoniga to‘g‘ri yo‘nalish beradi”. [1. 4]

Shu ma’noda, bugungi kun badiiy adabiyotida shoir ijodi, uning dil kechinmalarining o‘rganilishi va o‘rgatilishi o‘quvchi yoshlar qalbida Vatanga muhabbat ruhini singdiribgina qolmay, yuksak barkamol insonlar bo‘lib yetishuvida muhim ahamiyat kasbi etadi.

Shoir ijodi bugungi kun yoshlari, ertangi avlod uchun ibrat bo‘la oladigan ijoddir. Buyuk shoirimiz Muhammad Yusuf ijodi, yurtboshimiz tomonidan yuksak baholandi, qadr topdi. Undagi sho‘x, o‘ynoqi, qayg‘uli va xasratli, faxr va g‘ururli misralar qalbimizda abadiiy yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirqosimova. Adabiy asar tahlili., Toshkent, “O‘zbekiston”, 2007.
2. Muhammad Yusuf. Saylanma., Toshkent, “Sharq”, 2007.
3. Matyakupov S. She’riyatda dialog yaratish mahorati. Toshkent, “Muharrir”, 2013. 20-bet.

O'ZBEK TILI TA'LIMIDA VAZIFAGA ASOSLANGAN O'RGANISHNING (TASK-BASED LEARNING) AFZALLIKLARI

Yuldasheva Shaxlo Shukurlaevna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori, pedagogika fanlari nomzodi
O'zbekiston, Toshkent
E-mail: shahlondpi@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9797-8635,

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450472

Annotatsiya *Maqola o'zbek tilini o'qitishda task-based learning – vazifaga asoslangan o'rganish masalasiga bag'ishlangan. Bu turdagi topshiriqlarning til ta'limida qo'llanilish tarixi, an'anaviy o'qitish metodlaridan farqli jihatlari, qardosh tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi xususiyatlariga mos topshiriqlar namunalarini tavsiya qilish kabilar yoritib berildi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, task-based learning, vazifa, topshiriq, vaziyat, topshiriqlar bazasi.*

Teskari sinf modelida vazifaga asoslangan topshiriqlarning o'rni alohida. Vazifaga asoslangan topshiriqlarni bajarish an'anaviy darslardagi oldin qoida, keyin uni qo'llashga o'tish jarayonining aksi bo'lib, bunda o'qituvchining oldindan bergan vazifasini bajarish jarayonida o'rganuvchi unga mos leksika yoki grammatikani o'rganadi. Odatda, vazifaga asoslangan topshiriq yakka emas, balki kichik guruhlarda bajariladi. Jamoa bilan bajarilgan ish qiziqarli va zavqli bo'ladi, shuningdek, leksika va grammatikaning xotirada saqlanishiga yordam beradi. Bu metodning samaradorligi tufayli chet tillari darsliklarining aksariyatida vazifaga asoslangan topshiriqlar ko'proq beriladi. M.Darichevaning izlanishlariga ko'ra, vazifaga asoslangan topshiriq (task-based learning) kommunikativ yondashuvning bir qismidir [6]. Olima task-based learning (TBL) metodikaga 1980-yillarda kirib kelganligi, muallifi Narahari Umanath Prabhu sanalishini qayd qiladi. Mazkur metodika o'rganuvchilar o'rganilayotgan tilda muayyan leksik va grammatik bilimlarga ega bo'lganda, ya'ni tildan foydalanish ko'nikmalari muayyan darajada rivojlanganda foydalanilsa samara berishini alohida ta'kidlaydi va "Suv jo'mragi sinib qoldi, tomdan suv oqmoqda, kvartirani kosmetik ta'mirlash kerak va h.k." muammoli vaziyatlar bilan bog'liq topshiriqlarni balarish bo'yicha taklif va tavsiyalarini keltiradi. "Qozog'istondagi nofilologik universitetlarda ko'p tilli mutaxassisliklar uchun professional yo'naltirilgan ingliz tilini o'qitishda vazifaga asoslangan ta'lim va o'qitish texnologiyalari" mavzusidagi ilmiy loyiha muvaffaqiyatli amalga oshirilgan (ijrochilar: Meiramova S.A., Shaybakova D.D., Akylboeva A.G., Kojaxmetova G.A., Tursinova F.G., Jerar Patrik Kulen, Metyu Bennett Skott) [2]. Malayziya davlat universitetlarida ingliz tilini o'rganayotgan bakalavr yo'nalishi talabalari bilan

o'tkazilgan tajribalar ham mazkur topshiriqlardan foydalanish yozuv ko'nikmalarini rivojlantirishda samarador ekanligini tasdiqlagan [1]. L.M.Spinu mazkur topshiriqlarning 2000-yillarning o'rtalarida Peter Skehan [4], R.Uillis, J.Uillis [5] va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlardan so'ng, chet tillarini o'qitishda kommunikativ usulining bir tarmog'i sifatida yanada kengroq qo'llanila boshlanganini [7:147] ta'kidlaydi va bu topshiriq turini maqsadli o'qitish deb nomlaydi. Biz mazkur topshiriqlarni o'zbek tilini qardosh tilli auditoriyada foydalanishning o'ziga xosliklarini yoritib berishni maqsad qildik.

Oliy ta'lim talabalarining quyi bosqichda 2-sinfdan buyon o'zbek tili o'rganib kelinganligini, o'zbek va qoraqalpoq, qozoq, turkman tillarining qarindoshligi [8], shuningdek, bo'lajak filolog o'qituvchilar auditoriyasida ekanligimiz tufayli biz tomonimizdan vazifaga asoslangan topshiriqlar uchun vaziyatlar biroz murakkablashtirildi. 15 moduldagi mavzularimizga [8] mos quyidagi topshiriqlarni taklif qildik:

Jadval.

Vazifaga asoslangan topshiriq turlari va ko'rsatma

T.r.	Vazifaga asoslangan topshiriq	Topshiriq uchun ko'rsatma
1	Avtomobillarning rangiga ko'ra nomlanishini bilamizmi?	Guruh ishi. Vazifalarni taqsimlab oling. Taqdimot. Og'zaki axborot.
2	Qaysi asarlarda jumboqlar bor?	Ertaklarni eslang. Taqdimot qiling.
3	Do'konlar qanday nomlanmoqda?	Guruh ishi. Vazifalarni taqsimlab oling. Jadval. Og'zaki axborot.
4	Turkiy xalqlar va shajara.	Guruh ishi. Vazifalarni taqsimlab oling. Jadval. Og'zaki axborot.
5	Feyk so'zi haqida.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
6	Internet slenglar, u nima ekan?	Internetdan qidiruv. Taqdimot
7	Kelajakdagi kasblar atlasi.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
8	Kim biladi-ya shu "gina"ni-ya?	Imlo qoidalari. Taqdimot
9	"Kiyimiga qarab kutib oladilar, ..."	Guruh ishi. Bahs.
10	Laqab va taxalluslar	Guruh ishi. Bahs.
11	Lingvistik geografiya: dunyoda nechta til bor?	Internetdan qidiruv. Taqdimot
12	Maqol va matallarda atoqli otlar bormi?	Lug'at bilan ishlash. Taqdimot
13	Mashhur o'zbek ismlari.	Lug'at bilan ishlash. Taqdimot
14	Men buyuk yurt o'glidurman...	
15	Nickname zamonaviy antroponimlarning turi sifatida.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
16	Nutqimizda geminatsiyalar.	Guruh ishi. Vazifalarni taqsimlab oling. Jadval. Og'zaki axborot.
17	Nutqimizdagi nazokat so'zlar.	Lug'at bilan ishlash. Taqdimot

18	Piar so‘zi haqida.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
19	Qarindoshlik so‘zlari ona tilimda va dunyo tillarida.	Guruh ishi. Vazifalarni taqsimlab oling. Jadval. Og‘zaki axborot.
20	Sevimli aktyorimga xat.	Guruh ishi, taqdimot
21	Sevimli rejessorimga xat.	Guruh ishi, taqdimot
22	Sevimli yozuvchimga xat.	Guruh ishi, taqdimot
23	SMS zamonaviy epistolar janr sifatida.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
24	Sumalak so‘zining ma’nolari.	Lug‘at bilan ishlash. Taqdimot
25	Sening imijing.	Guruh ishi, taqdimot
26	Til ekologiyasi nima?	Internetdan qidiruv. Taqdimot
27	Universitetda ish yuritish qog‘ozlari.	Guruh ishi, taqdimot
28	XX asr kasblar atlasi.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
29	Zamonaviy o‘zbek tili: “Men o‘zbek tilini yaxshi o‘rgangan bo‘lardim, ammo...”	Guruh ishi, taqdimot
30	O harfining tarixi haqida.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
31	O‘zbek tilida muloqot odobi.	Guruh ishi, taqdimot
32	O‘zbek tilida palindrom.	Lug‘at bilan ishlash. Taqdimot
33	O‘zbek tilidagi “musofirlarning” hayoti va rivoji (bunda olinma so‘zlar nazarda tutiladi).	Lug‘at bilan ishlash. Kichik tadqiqot. Taqdimot
34	O‘zbek tilidagi inglizcha (nemischa, fransuzcha, ...) so‘zlar.	Lug‘at bilan ishlash. Taqdimot
35	O‘zbek tilida unutilayotgan harflar.	Internetdan qidiruv. Taqdimot
36	O‘zbek shevalarida qarindoshlik so‘zlari.	Lug‘at bilan ishlash. Taqdimot
37	Men yoqtirgan bayram	Guruh ishi, taqdimot

Bu mavzular talabalar tanloviga ko‘ra bajarilsa yaxshi samara beradi. Shuning uchun ham fan uchun vazifaga asoslangan topshiriqlar bazasi yaratilgani maqsadga muvofiq bo‘ladi. Albatta, talabalar tashabbusi, ya’ni ularning xohishiga ko‘ra topshiriqlar bazasiga kiritilgan mavzular kuchli ishtiyoq bilan bajariladi. Xususan, vazifaga asoslangan topshiriq uchun shajara bilan aloqador taqdimot muhokamasi barchani faollashtirdi. Talabalar yetti avlodni bilish, uning aksariyat turkiy tillarda *yetti ota* deyilishi, *farzand, nevara, chevara, evara, pannaevara, ovora, begona* tarzida pog‘onalanishiga e’tibor qaratishdi. Taqdimotni geniologiya fani, XI asrdan beri M.Koshg‘ariy devonidan *“Boldiz bol (bal)dan shirin” kabi,* “*Bir bolaga yetti mahalla ham ota, ham ona”, “Qudachilik – mingyilchilik”, “Basharam – shajaram”* kabi maqollarning yetib kelganligi, yaqin qarindosh, uzoq qarindosh, to‘g‘ri shajara, yon shajara haqida va h.k. ma’lumotlar bilan boyitishgan.

Talabalarni “O‘zbek tilidagi palindrom” topshirig‘i yanada faollashtiradi. Palindrom yunonchada “orqaga qarab yugurish” ma’nosini anglatuvchi so‘z, u

ta’limiy usul sifatida til o‘qitishda o‘ziga xoslikka ega. N.Norsafarovaning yozishicha, “Palindrom so‘z, matn yoki so‘z birikmasi hamda raqamlar teskari tartibda o‘qilganda, to‘g‘ri harflar ketma-ketligidagi kabi eshitiladi va o‘qiladi” [3]. Bu topshiriqni deyarli har bir mashg‘ulotda bajarish mumkin. Masalan, o‘zbek tili tovush tizimini o‘rganishda *aka, alla, dod, bob, non, ikki, kiyik. kichik, kuchuk, quduq, qovoq, qiyiq, obbo, qulluq* kabi so‘zlarni keltirib, talabalarning ona tilidagi muqobillarini yozdirish mumkin. Bu so‘zlarni o‘zbek va ona tilidagi muqobili bilan ifoda va ma’no jihatiga ko‘ra o‘xshashligi yoki farqlanishini tahlil qilish, fonetik tahlilni amalga oshirish kutilgan natijani beradi. Talabalar qaysi so‘zlarning tamoman farqlanishi, qaysilarida ifoda va ma’no jihatdan moslik, qaysilarida muayyan harflarda farqlanishlar mavjudligini aniqlaydilar. Bu esa ularning so‘z boyligini ham oshiradi.

“O‘zbek tilidagi palindrom” topshirig‘ini onlayn konstruktorlarda raqamli taqdim qilish imkoniyati ham katta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmed, R. and Bidin, S. (2016) The Effect of Task Based Language Teaching on Writing Skills of EFL Learners in Malaysia. *Open Journal of Modern Linguistics*, 6, 207-218. doi: 10.4236/ojml.2016.63022.
2. Task-based learning and teaching технологии в преподавании профессионально-ориентированного английского языка для полиязычных специальностей неязыковых вузов Казахстана. https://www.nauka.kz/page.php?page_id=371&id=48608
3. Norsafarova N. Palindromlar yoxud qalb so‘zlari.// Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies Hosted online from Paris, France. Date: 19 th January, 2023. P.234-237.
4. Task-Based Language Teaching. Peter Skehan - Processing Perspectives on Task Performance (2014, John Benjamins Publishing Company
5. Willis, D., & Willis, J. (2007). Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press.
6. Даричева М.В., Кочеткова Н.Н., Солуянова О.Н. Использование технологии task-based learning при обучении говорению на занятиях английского языка // Проблемы современного педагогического образования. 2023. №79-3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-tehnologii-task-based-learning-pri-obuchenii-govoreniyu-na-zanyatiyah-angliyskogo-yazyka
7. Спыну Л.М. Целевое обучение (Task-Based Learning) иностранным языкам как инновационная стратегия // Педагогический журнал. 2021. Т. 11. № 4А. С. 146-151. DOI: 10.34670/AR.2021.68.95.016
8. Юлдашева, Ш.Ш. Цифровая трансформация и перспективы обучения узбекскому языку. Качество педагогического образования в условиях современных вызовов: сборник научных трудов IX Международного форума по педагогическому образованию, Казань, 24–26 мая 2023 года. Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2023. С. 516-527. – EDN TBLLYK.

UZBEK-UYGHUR LITERARY COOPERATION: COMMON HERITAGE AND CULTURAL AFFINITY (EARLY 20TH CENTURY)

Karimova Shaxloxon G`aniyevna,
Associate Professor, Oriental University, PhD.
shkarimova1984@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450478

Annotation. *This article examined the literary environment of Xinjiang in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, and the literary activity, heritage, and common aspects of the Uyghur-Uzbek poets who lived and created in it, as well as their proximity to Uzbek literature. This article examines the literary processes that took place in Eastern Turkestan at the beginning of the 20th century, with a particular focus on the development of literary and cultural relations between the Uzbek and Uyghur peoples. It analyzes how historical and social transformations influenced the literary environment and fostered a spirit of national awakening and humanism in the works of poets and writers. The article explores the shared elements of Uzbek and Uyghur literary heritage, such as linguistic proximity, spiritual and cultural affinity, and common philosophical views, which contributed to mutual enrichment and creative integration. Through a comparative study, the research highlights the aesthetic, ideological, and cultural dimensions of this literary collaboration, offering new insights into the collective cultural memory and intellectual history of the two peoples.*

Keywords. *Eastern Turkestan, Uzbek-Uyghur literary relations, 20th century literature, national awakening, literary integration, humanism, critical realism, shared culture, creative cooperation.*

East Turkestan occupies a special place in the literary landscape of Central Asia with its rich historical and cultural heritage, ancient literary traditions and artistic creativity imbued with the national spirit. In particular, the political, social and spiritual changes that took place in this region at the beginning of the 20th century led to the intensification of literary life and its rise to a new level. During this period, the historically formed cultural and literary ties between the Uyghur and Uzbek peoples were further strengthened, and the oral and written works of the two peoples were mutually enriched. Common history, spiritual and moral closeness, similarity of religious and moral views, and linguistic harmony formed the basis for the natural and stable development of these ties.

The literary environment that formed in East Turkestan at the beginning of the 20th century is not only a product of poetic or prose creativity, but also a socio-artistic phenomenon that expresses the inner spiritual state of the people, their desire for freedom and thirst for justice. Uyghur and Uzbek writers actively participated in the literary processes of this period, and they had a significant impact not only on the aesthetic thinking of their own people, but also on each other. In particular, the spirit of the times, the fate of the people, and the ideas of the fight against social injustice

were strongly expressed in the works of such writers as Dilafkor, Zarif Qori Tashkandiy, Bilal Aziziy, and Nasrullah Qori Farhatiy.

This article analyzes the literary processes that took place in East Turkestan at the beginning of the 20th century, the formation and development of Uzbek and Uyghur literary relations, the spiritual commonality between the two peoples, and the creative cooperation between poets and writers on a scientific basis. The specific features of the literary environment of East Turkestan, its critical-realistic trends, the essence of works created on the basis of the ideas of nationalism and national revival, and their place in modern literary criticism are also considered.

The article also reveals their mutual spiritual and moral closeness through a comparative analysis of the literary heritage of the two peoples. The level of literary thinking formed against the background of historical events, the analysis of artistic and aesthetic views, and the social, cultural and philosophical roots of literary relations are studied on the basis of modern scientific approaches. This study aims to shed light not only on literary facts, but also on the socio-spiritual context underlying them, allowing us to evaluate Uzbek-Uyghur literary relations from a new perspective.

At the beginning of the 20th century, the territory of East Turkestan became one of the places where significant changes took place not only in political and social, but also in cultural and literary life. During this period, factors such as the spiritual awakening of the people, awareness of their national identity, and the desire for modern education and culture found their vivid expression in literature. In particular, the historical, cultural and literary closeness between the Uyghur and Uzbek peoples further strengthened this process. Many works written during this period served to awaken the people, to form in them feelings of national pride, the desire for freedom, and awareness of their identity. Illiteracy was fought through literature, and topics such as women's education, religious and educational reforms, and the restoration of national values were put forward. The ideas of free thought, social justice, national unity, enlightenment, and development occupied a central place among the works.

The Jadid movement in Uzbek literature played an important role in this process. The cities of Tashkent, Andijan, and Fergana became a source of inspiration, a school of knowledge and experience for Uyghur intellectuals. They studied in new-style schools in these cities and were educated in the spirit of modern thought and enlightenment. Later, the intellectuals, who returned to their homeland, East Turkestan, began to actively participate in literary and social life. New textbooks, books in the Uyghur language, newspapers, and magazines were published. Through

these means, ideas such as science, enlightenment, free thought, women's education, and social equality were promoted.

The literary ties between the Uyghur and Uzbek peoples have deep roots[1]. Their language, religion, culture, and traditions are similar in many ways, and this closeness especially intensified at the beginning of the 20th century. Uyghur writers translated their works into Uzbek or had them published directly in the Uzbek press. At the same time, Uzbek writers also became closely acquainted with Uyghur literature and put forward the ideas of pan-Turkic unity.

At literary evenings, cultural conferences, and writers' congresses, writers of the two nations participated on the same stage, expressing common sorrows and dreams. The Uzbeks were inspired by the great literature, and considered Navoi, Mashrab, and Huvaido as their spiritual mentors. They exchanged views on common themes such as the fight against colonialism, enlightenment, and nationalism.[2] This literary dialogue served to enrich the literature of the two nations.

During this period, Uyghur-language newspapers and magazines began to operate in cities such as Kashgar, Urumqi, and Yorkent. They covered political, religious, social, and cultural issues and published articles that challenged the thinking of broad segments of the population. Short stories, critical articles, essays, and prose works that exposed social problems were distributed to the general public through the press. In particular, the topic of women - their literacy, their role in society, and their right to education - occupied a special place in the literary process.

This period led to the formation of a new stage of national consciousness in Uyghur literature. Through their works, progressive intellectuals sought to awaken the people, analyze social life, and fight against ignorance and oppression. Works of art sought to reflect real life, to combine folk oral art with modern literature. This process also gave impetus to the development of the Uyghur literary language, the transition from the Chigatai language to a new, living literary language close to the language.

By analyzing the literary environment of East Turkestan, we will not only gain a deeper understanding of the artistic reflection of the socio-political changes of the early 20th century, but also of how the spirit of national revival was formed and reflected in the thinking of the people. Through the literature of this period, the people expressed their desire for freedom, their thirst for social justice, and their

[1] Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960 (Mamatoxunov U. Classics of Uyghur literature. - Tashkent., 1960).
[2] Розиева Д. Низорий ижодида Навоий традицияси. Тўплам: Уйғур адабиётидики традиця ва наваторлиқ масилилири. – Алмута, 1976

desire to return to their national identity. In particular, the creative cooperation of Uzbek and Uyghur writers on the basis of common spiritual values further strengthened the artistic and aesthetic harmony and spiritual commonality between the two peoples.

Motives such as critical realism, nationalism, national pride and self-awareness, manifested in literary processes, served to reveal the painful aspects of people's life, awaken society and call for cultural advancement. This demonstrates not only the aesthetic, but also the socio-philosophical and educational significance of literature.[3]

After all, literature is the spiritual history of the people. Its in-depth analysis is one of the important steps towards understanding the past, correctly interpreting the spiritual processes of the present era and forming a national identity in the future generation. The literary experience of East Turkestan is based on the solid foundation of Uzbek and Uyghur literary relations and today serves as a relevant scientific source for literary studies.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960 (Mamatoxunov U. Classics of Uyghur literature. - Tashkent., 1960).
2. Маллаудов С. Тарихий достонлар. Тўплам: Уйғур адабиёти ва фольклоридаги жанрлар. Алмута, 1980 (Mallaudov S. Historical epics. Collection: Genres in Uyghur Literature and Folklore. Almuta, 1980).
3. Розиева Д. Низорий ижодида Навоий традицияси. Тўплам: Уйғур адабиётидики традиця ва наваторлиқ масилилири. – Алмута, 1976
4. Солиҳова Х. Уйғур достончилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий “Ҳамса”сининг ўрни //фил.ф.док.... диссертацияси. – Тошкент: ЎзМУ 1995
5. شنخلگ ئۇزبيك شلئرلرى ئجاديياتيده زەۋقيى تەسيرى. شينجاڭ ئۇنۋيرستيتى ئاميى ژۇرناى (پەاسەپە -ئجتمائى پەن Ш.Каримова. Шинжонг ўзбек шоирлари ижодиётида Завқий таъсири. Шинжонг Давлат университети хабарномаси. 2012-yil, 4-son.قسمى). 4- سان 2012- يلى12
6. Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари / “Адабий мерос”. 1963. 1-китоб. 52-60 б
7. 1989 شنجاڭ ئۇزبيك ئەدبلرى. نەشر قبلشقا تەييارلانغان: قادىر ئەكبەر. شنجاڭ خەلق نەشرىياتى Шинжонг ўзбек адиблари. Нашрга тайёрловчи: Қодир Акбар. Шинжонг халқ нашриёти.1989 й., 114 –140 бетлар.
8. Ҳурматжон Фикрат, Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти, 2005. (уйғур тилида) (Hurmatjon Fikrat., Qodir Akbar. History of Uzbek literature.Urumchi: Xinjiang People’s Publishing House, 2005. (in Uyghur).
9. Каримова Ш. Ўзбек мумтоз шеъриятида поэтик мазмун ва янгиланишлар (Завқий ва Муҳсиний ижоди мисолида). Филология фанлари номз. ...дисс. – Тошкент, 2018.

[3] Murodov G`., D.O`rayeva. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. Buxoro, 2023.48-bet.

TIL TA'LIMIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Gulshan Asilova
Alfraganus University professori, pedagogika fanlari doktori
e-mail: gulshanasilova@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450482

Annotatsiya. *Maqolada til ta'limida o'qituvchi faoliyatini optimallashtirish va talabalarning qiziqishini oshirish maqsadida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalalari tahlil qilingan. Sun'iy intellektdan ta'lim jarayonida foydalanishning ijobiy va salbiy jihatlari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, sun'iy intellekt, interfaol ta'lim, chat-bot.*

Sun'iy intellekt XXI asrda insoniyat tamadduniga jadal kirib keldi va hayotning barcha jabhalarini egalladi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilib nutqni anglash, tabiiy tilni qayta ishlash borasida uning imkoniyatlari yanada kengaydi. Neyron tarmoqlari yordamida zamonaviy sun'iy intellekt tizimlari murakkab o'yinlar o'ynash, san'at asarlari yaratish, musiqa yozish va tabiiy tilda so'zlashish imkoniga ega bo'ldi. Shu bilan birga, ta'limda sun'iy intellektdan to'g'ri va samarali foydalanish masalasi kun tartibida dolzarb bo'lib, bu borada ko'plab savollar va bahsli masalalar vujudga keldi.

Ta'limning barcha bo'g'inlarida jumladan, til ta'limida ham sun'iy intellektning ishtiroki ortib bormoqda. Yevropa mamlakatlarida maktab ta'limida raqamli vositalar, sun'iy intellektdan foydalanish keng yo'lga qo'yilgan. Tilga oid dasturlar va kurslar sun'iy intellektni talaffuz yoki grammatikani o'zlashtirishda ta'limni personallashtirish, qayta aloqa o'rnatish uchun integratsiya qiladilar. Shuningdek, interaktiv mashqlar, chat-botlar, virtual dialogik vaziyatlarni taklif qiluvchi ilovalar va platformalar yaratilgan. O'quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun o'yinlar, kvestlar, multimodal resurslarga (audio, video, grafika) asoslangan loyihalardan foydalaniladi [1].

Har qanday yangilik kabi, sun'iy intellektning ham ta'lim jarayoniga ta'sirini e'tiborga olish zarur. Til ta'limida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish davomida uning quyidagi ijobiy jihatlari qayd etilgan.

1.*Vaqtning tejalishi* katta hajmdagi axborotlar bilan ishlashda muhimdir. Sun'iy intellektning topshiriqlar, loyihalar va boshqa vazifalar uchun zarur ma'lumotlarni qisqa muddatda tanlab topib berishi o'quvchining vaqti va resurslarini tejaydi.

2.*Xatolar ustida ishlash.* Sun'iy intellekt o'rganilayotgan tilda yo'l

qo'yiladigan grammatik xatolarini tuzatish, gaplarni to'g'ri shakllantirishga yordam beradi. Ushbu jihat ayniqsa yozma ravishdagi topshiriqlarni bajarishda muhim. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida jumlalarni tahrir qilish mumkin. Bu esa o'quvchiga o'zining xatolarini ko'rib, tuzatishga ko'maklashadi.

3.*So'z boyligini oshirish*. Chat-botlar o'quvchiga bir so'zni qayta-qayta ishlatmasligi uchun turli sinonimlari taklif qiladi. Shuningdek, yaratilayotgan matn g'oyasi qay darajada qiziqarliligi, uning qaysi qismlarini qayta ishlash zarurligi, matnda qanday imlo xatolari mavjudligi, gaplarni bog'laydigan qaysi vositalar zarurligini ham sun'iy intellekt hal qiladi. Muayyan mavzuga oid maxsus terminlarni qo'llash ham yaratiladigan nutqning boyishiga hissa qo'shadi.

4.*O'quvchini obyektiv baholash.* Sun'iy intellektning baholash borasida haqqoniyligi insondan ustun bo'lishi mumkin. U belgilangan mezonlar asosida o'quvchining bajargan ishini tez baholaydi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt berilgan mavzu bo'yicha nutqni nimadan va qanday boshlash, uning strukturasi qanday bo'lishi borasida maslahatlar berishi, foydalanuvchining shaxsiy savollariga javob topishi, interfaol ta'limni rivojlantirishi, foydalanuvchi bilan istalgan mavzuda muloqot olib borishi, u bilan istalgan vaqtda va joyda ishlash mumkinligi, ta'lim olishni o'quvchining imkoniyatlari va qiziqishlariga moslashtirishi kabi afzalliklarga ega. Bularning hammasi ta'limning samaradorligini ta'minlaydi.

Sun'iy intellektning ta'lim jarayonida salbiy ta'sir qiluvchi jihatlarini ham aytib o'tish zarur.

1. *Mas'uliyatning pasayishi.* Sun'iy intellektga ishonib, o'quvchi mustaqil fikrlamaydigan bo'lib qoladi. Berilgan vazifalarini sun'iy intellektga yuklab qo'yadi. Undan olingan javoblarni tahlil qilmasdan va o'rganmasdan, to'g'ridan-to'g'ri o'zining javoblari sifatida taqdim etadi.

2. *Kreativlikning rivojlanmasligi.* O'quvchi sun'iy intellektga ishonib, nostandart tarzda fikrlamay qo'yadi. Mantiqiy fikrlash borasida ham o'quvchining individualligi yo'qolib boradi.

3. *O'ziga ishonchning yo'qolishi.* Muntazam ravishda sun'iy intellekt texnologiyalariga murojaat qilish o'zining qobiliyati, layoqati va imkoniyatlariga ishonchni yo'qotadi. Sun'iy intellektga qaramlik mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

4. *Ta'limda o'sishning kuzatilmasligi.* Sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchidan olgan ma'lumotlarini xolis baholaydi, lekin insondan farqli ravishda o'quvchining o'qishga motivatsiyasi, tirishqoqligi yoki, aksincha, befarqligi hamda vazifalarni baho uchun bajarayotganligini aniqlay olmaydi.

Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning ta'limda plagiat va soxtakorlik holatlari ko'payishi, shaxsiy ma'lumotlarning daxlsizligiga putur yetishi, o'quvchilarda ijtimoiy ko'nikmalarning rivojlanmasligi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi qayd etilgan [2].

Sun'iy intellekt texnologiyalarining salbiy ta'sirlariga qaramasdan, ta'limda yangiliklarga, ijodkorlikka, o'zgarishlarga ochiq bo'lgan pedagoglar undan samarali foydalanish yo'llarini izlaydilar. Ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning istiqbollari kengayib bormoqda. O'qituvchi uchun bu texnologiyalarning afzalligi va qulayligi quyidagilarda namoyon bo'ladi.

Ta'limga individual yondashuv. Sun'iy intellekt o'quvchilardan olingan ma'lumotlarni tahlil qilib, ularning bilimi, o'qish uslubi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, individual yondashuvlarni taklif etadi. Bu samarali va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini tuzishga asos bo'ladi.

Ta'lim jarayonini avtomatlashtirish. Sun'iy intellekt kundalik vazifalarni (testlarni tekshirish, ishlarni baholash, audioyozuvlarni tahlil qilish, o'quv rejalarini tuzish va b.) avtomatlashtira oladi. Bu o'qituvchiga o'z vaqtini asosan ijodiy va interfaol ishlarga sarflashga imkon yaratadi.

Ta'lim materiallarini ishlab chiqish. Sun'iy intellekt interfaol ta'lim materiallarini, jumladan, virtual darsliklar, ta'lim dasturlari va simulyatsiyalarni yaratishda yordam beradi. Bu ta'limni qiziqarli va samarali tarzda amalga oshirishni ta'minlaydi. Shuningdek, so'rovga binoan bir necha soniya ichida dars rejasi, taqdimot, tasvir, matn, savollar, intellekt-xaritalar va boshqa turli o'quv materiallarini tuzib beradi.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni ta'lim tamoyillarini belgilash va ta'lim jarayonlaridagi kamchiliklarni aniqlash maqsadida tahlil qiladi. Bu o'qituvchiga o'zining ta'lim metodlarini takomillashtirish va asosli yechimlar topishga yordam beradi.

Bugungi kunda til ta'limida chat-botlar samarali qo'llanmoqda. Inson bilan to'g'ridan-to'g'ri jonli aloqa o'rnatish o'rniga uning nima istayotganini tushunish uchun sun'iy intellekt tabiiy tilni qayta ishlashdan (Natural Language Processing) foydalanadi. Chat-botlar mijozning qisqa fursatda va qiynalmasdan kutilgan natijaga erishishini ta'minlaydi. Oxirgi vaqtlarda olingan ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda sun'iy intellektga asoslangan chat-botlar xizmatidan foydalanadigan insonlar bir yarim millarddan oshgan [3]. Umuman, chat-botlarning foydalanuvchi bilan suhbat qilish, savollarga javob berish, bajarilgan ishni izohlash, shuningdek, uning sifatini yaxshilash bo'yicha tavsiyalar berish kabi imkoniyatlari til ta'limida ulardan foydalanishning tobora ommalashishiga

sabab bo‘lmoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga, xususan, til ta’limiga tatbiq qilish o‘qituvchining dars mashg‘ulotlariga tayyorlanish, topshiriqlarni tuzish va tekshirishga sarflaydigan vaqtini tejaydi. O‘quvchilar berilgan vazifalarni bajarishda sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanmoqdalar. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt o‘qituvchiga til ta’limida juda yaxshi va tezkor yordamchi bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Innovative Approaches in Teaching Foreign Languages: Integrating Digital Tools, AI, Interactive Learning, and Creative Practices (Barcelona, Spain) https://school-education.ec.europa.eu/en/learn/courses/innovative-approaches-teaching-foreign-languages-integrating-digital-tools-ai-interactive-learning-and-creative-practices-barcelona-spain?utm_source=chatgpt.com
2. Кондрахина, Н.Г.; Петрова, О.Н. Использование возможностей искусственного интеллекта для преподавания иностранных языков: новая реальность // Мир науки, культуры, образования. – 2024. – № 1 (104). – С. 360 – 363.
3. Шахмири, Ш. 13 лучших чат-ботов с искусственным интеллектом: важность и преимущества. URL: https://marketinglad.io/ru/best-ai-chatbots/

АДАБИЙ МАНБАЛАРДА ЖАҲОН ТИЛЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ ХУСУСИДА

Жасурбек Маҳмудов
филология фанлари доктори,
ЎзДЖТУ Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори в.б.

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450488*

Слава слову! (Сўзга шон-шарафлар!)
Сўзки инсонни айлади жудо ҳайвондин,
Билки, шарифроқ гуҳар йўқдир ондин
(Алишер Навоий)

Аннотация: *Модар, die Mutter, Mather, Mama…Она. Эътибор берилса, баъзи тушунчаларни ифодаловчи сўзлар бир бирига яқин бўлиб, худди қариндошдек туюлади. Бу эса маълум гуруҳга мансуб тилларнинг бир оиладан тарқалганини англатади. Тилларнинг оилаларга ва гуруҳларга ажралгани ҳақида турлича талқинлар мавжуд. Адабий манбаларда ҳам бу борада кўплаб маълумотлар берилган. Ушбу мақолада адабиётимиз тарихидаги муҳим манбалар асосида тилларнинг тарқалиб кетиш ҳодисаси ҳақида сўз юритилди Шартли равишда ғарбий ва шарқий версия сифатида олинган мулоҳазаларнинг тагзаминида айнан бир даврда яшаган бир хил шахслар ётгани ҳар икки версиянинг бир тарихий даврга бориб тақалганидан далолат беради. Бир ота ва бир онадан тарқалган одамизотнинг тиллари қачонгача бир хил эдию, нега ўзгариб кетган, деган саволлар ҳар бир тил вакилини ўйлантиради ва ушбу мақолада айни шу масалага адабий манбалар асосида тўхталиб ўтилди.*

Калит сўзлар: *Одам ота, Момо Ҳавво, тиллар, оилалар, туркумланиш.*

Асосий қисм: Маълумки, башарият бир ота ва бир онадан, яъни Одам ота ва Ҳаво момо тарқалишган... Бироқ уларнинг фарзандларининг аксарияти бутун дунёни сув босган пайтда ҳалок бўлишган. Шу сабабдан дастлабки одамзотнинг қайси тилда сўзлаганию, қандай муомалада бўлгани ҳақидаги маълумотлар фақат археологларнинг топилмаларида узуқ юлуқ ҳолда учрайди холос. Кейинги бани башар Иккинчи одам деб номланган (Одами соний) Нуҳ а.с.дан тарқалгани ҳақидаги ақидалар кўплаб илмий ва манқабавий манбаларда учрайди. Жумладан, Алишер Навоийнинг икки тил муҳокамасига бағишланган "Муҳокаматул луғатайн" асарида ўқиймиз: "Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари билан қойилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар салавотуллоҳи алайҳнинг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Хомдур етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ алайҳиссалом тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлакасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор

қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Ҳомники, Абул-ҳинд дебдурлар, Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлоду атбои мазкур бўлғон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар. Ва Ёфас ўғлонники, Абут-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи билан сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу уччовнинг авлод ва атбои аросида шоеъ бўлди. Чун Хом Нуҳ алайҳиссаломға беадаблиқ қилғон жиҳатдин анинг муборак тилига Хом баросида қарғиш ўтуб эрди, бу сабабдин анинг ранги баёзи саводға мубаддал бўлуб, тили шикасталик зоҳир қилиб, фасоҳату балоғат ҳулясидин орий қолди ва авлоду атбоъики, Ҳинд кишвари аҳли бўлғайлар, лавнлари мактаб аҳли машқи варақидек шабранг, балки шабгун ва тиллари атфолнинг учи ушалғон қаламидек ўзгача адо била таҳриру тақрир зеваридин ожизу забун қолдилар. Онсиз ҳам бўлмагайким, бирор варақ юзини мураккаб қароси била ўз юзлари сафҳасидек қаро қилмағайлар ва ўз тилларидек шикаста қалам тили била адо этмагайлар. Аммо ул сафҳа рақамин ўзларидин ўзга киши билмас ва ул калоғполарни ул савод аҳлидин ўзга биров ўқумас ва фаҳм қилмас. Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музаҳрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзаладин ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси...[1]”

Демак, Иккинчи Одам саналган Нуҳ пайғамбардан кейин 3 та ирқ ва учта тил асосий тиллардан ҳисобланган ва улар: туркий, форсий ва ҳинд тиллари бўлган. Шу сабабдан дунё тилшунослигида қариндошлиги жиҳатидан Ҳинд Европа оиласи, Олтой тиллари оиласи сингари машҳур ва кўплаб шохаларга ажралган катта тил оилалари мавжуд. Лекин, бу тиллар қачон шохаларга ажралди, деган савол туғилади. Тиллар тарқалишининг икки хил версияси мавжуд. Булар ғарбий (мифологик) ва шарқий (теологик). Дунёнинг етти мўъжизасидан бири “Вавилонская столпотворения” (Бобил ...минораси) ҳақидаги афсона айни ғарбий версия деб олишимиз мумкин.

Шарқий версияга кўра тилларнинг тарқалиши шундай ифодаланади: “Тақи бир ривоятда келмиш, Намруд манорадин Иброҳимни кўрди, ўт ичинда чечаклар очилмиш. Ўт қизил чечак бўлмиш, яшил сориғ. Ўт ўртасинда йўл

[1] Навоий Алишер. Асарлар. 15 т. Т.14. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1967. –Б. 106-107.

чиқмиш, хурмо йиғочи унмиш. Намруд айди: “Эй Иброҳим, ўт сани куюрмасми?”. “Йўқ”. Яна айди: бу ўтни санинг уза ким совутди?” Айди: “Ул ким эрсаким, ўтға кивурди”. Намруд айди: “Ема яхши Тангри турур санинг тангринг”, теб мусулмон бўлғуға кўнгулсинди. Қотиндақилар унамадилар. Анда кезин тутун бирла ҳалок қилалинг, теюшдилар. Лут алайҳиссалом келиб Иброҳимға хабар қилди, кенддин тунда қаронғуда қочиб чиқдилар. Намруд йўлда соқчилар қўзиб турур эрди. Иброний тиллик ким эрса йўлуқса тутунг, теб. Ул тунла қамуғ тиллар мавло қудрати бирла булғашди, тиллар айнади. Аймишлар, етмиш ики турлук тил бўлди. Ўн секиз тил Хом уруғи ҳиндулар олдилар, ўн секиз Сом уруғи араб ва ажам олдилар. Ўтуз олти тил Ёфас уруғи турклар олдилар. Иброҳим бирла Лут йўл соқчиларидин ўттилар. Кечарда сўрдилар: “Кимларсиз”, теб. Айдилар: “Биз Иброҳим тақи Лут икагумиз”. Андин ўфкаладилар. “Уларни сақлаб турурмиз, сиз бизни фусус тутиб, Иброҳим, Лут теюрсиз”, тедилар. Мавло таоло улардин сақлади. Азин вилоятға бориб ўрнадилар...”[2]

“Бобил минораси” ҳақида шундай дейилади: Бобил минораси бу афсонавий минора бўлиб, Библияда келтирилган. Одамлар унинг баландлигини осмонгача етказии, Худонинг ҳузуригача бориш ниятида қура бошлашган. Худо эса уларнинг тилларини аралаш қилиб ташлаб, бино қурилишини тўхтатган ва одамлар ҳар томонга тарқалиб кетишган. Бу воқеа турли тиллар ва элатларнинг келиб чиқишини ифодалайди. Бобил минораси воқеаси шунингдек, одамларнинг димоғдорлиги, виқор ҳамда Худога нисбатан қўзғолон кўтариш мазмунларини кўриш мумкин... Манбаларга кўра, Бобил минораси қурилишини Хом сулоласидан бўлган Нимрод бошқарган..[3].

Агар эътибор берилса, ҳар икки манбанинг асосидаги шахслар битта, яъни Иброҳим а.с. ва уни оловга отган золим шоҳ Намруд образлари турибди. Демак, бу икки версиянинг ҳам асоси битта воқеа ва давр бўлган. Айни шу даврдан бошлаб эса ер юзига турли тиллар тарқалган. Уларнинг энг кўпи туркийларники бўлиб, 36 шохага эга бўлгани юқорида келтирилди. Бундан дастлабки тилларнинг бўлиниш ҳодисаси Иброҳим а.с. даврига бориб тақалиши маълум бўлади. Яна Алишер Навоий асарига мурожаат этамиз: “Ва Нуҳ а. с. кемаси Мўсулда Жуди тоғи устида қарор тутти. Ва Нуҳ а. с. муҳаррам ойининг ўнида кемадин чиқиб, ҳамул ерда таскин тутуб, ул эл била бир кент ясадилар. Ва Нуҳ а. с. умри минг олти юз йил бўлғондин сўнг оламдин ўтти. Ва ривоят

[2] Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. “Қисаси Рабғузий”. К.I. – Т.Ёзувчи, 1990. –Б. 67-68.
[3] https://ru.wikipedia.org/wikiE%D0%BF%D0%B0

будурким, Одам замонидин Нуҳ а. с. замониғача ики минг беш юз йилдур (2500) ва Нуҳ давридин Иброҳим Халил салавотурраҳмон алайҳ давриғача минг беш юз йил (1500) ва - Иброҳим а. с. аҳдидин Мусо а. с. аҳдиғача тўрт юз олтмиш йил (460) ва Мусо а. с. чоғидин Исо а. с. чоғигача минг тўқуз юз ўтуз (1930) йил ва Исо а. с. айёмидин Ҳазрат Рисолат с. а. в. фархунда айёмиғача юз сексон йил (180) воқеъдур. Олам аҳли аксари Нуҳ наслидиндур. Бу жиҳатдин ани икинчи Одам дебдурлар...[4]”

Агар Алишер Навоий келтирган ушбу йилларни ҳисоблаб чиқилса, тахминий бўлса ҳам тилларнинг тарқалиши келиб чиқади. Яъни, Пайғамбаримиз с.а.внинг туғилган йилларидан Иброҳим а.с. давригача бўлган мазкур саналар олиб ташланади: (570-180-1930-460-1500= -3500). Демак, Навоий берган ҳисоб китобга кўра, эрамиздан аввалги 3500 йил олдин тилларнинг тарқалиши юз берган. (Агар ҳозирги давримизгача ҳисоблайдиган бўлсак, бу ҳисоб 4955 йилни ташкил этаси (2025-570=1455).

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирда биз қариндош тиллар сифатида ўрганадиган тиллар оиласининг пайдо бўлиши бундан 5000 йил олдинги даврларга тўғри келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Навоий Алишер. Асарлар. 15 т. Т.14. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1967. 272 бет.
2. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. “Қисаси Рабғузий”. К.I. – Т.Ёзувчи, 1990. -240 б.
3. https://ru.wikipedia.org/wikiE%D0%BF%D0%B0
4. Навоий Алишер. Асарлар. 20 т. Т.16. Т.: “ФАН” нашриёти. 2000.

[4] Навоий Алишер. Асарлар. 20 т. Т.16. Т.: “ФАН” нашриёти. 2000.

SHE'RIY ASARLARDA MAQOLLARNING QO'LLANISHI (ERKIN VOHIDOV, MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARI MISOLIDA)

Saida Maksumova Sunnatovna
O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
saida2903@mail.ru

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450490

Annotatsiya: *Ushbu maqolada E.Vohidov va M.Yusuf she'rlarida qo'llangan maqollar guruhlangan, misollar asosida tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *lingvopoetik, maqol, aforizm, badiiy asar tili, sinonim, antonim,ekspressivlik, ellipsis.*

Badiiy adabiyot tilining muhim uslubiy, lingvopoetik komponentlaridan birini maqollar tashkil qiladi. Maqollar xalq tilida paydo bo'lib, asrlar davomida sayqallanib, ma'lum shaklga kelgan nutqiy quyma asarlardir. Har qanday maqol ma'lum falsafiy, estetik mazmunga ega bo'ladi. Maqollar kishilarning asrlar davomida o'z hayotiy tajribalari natijasida orttirgan foydali maslahatlarining falsafiy xulosasi, mag'zidir. Maqollar badiiy adabiyot tilida yozuvchi aytmoqchi, isbotlamoqchi bo'lgan fikrni ixcham, sodda, xalq uchun tushunarli, mantiqan siqiq hamda ta'sirchan ifodalashga imkon beradi. Shu sababli o'z asarlarida xalq maqol va hikmatli so'zlariga murojaat qilmagan yozuvchi deyarli uchramaydi.Boshidan oxirigacha maqol bilan yozilgan asarlar ham bor. Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarida Yapaloqqush va Boyo'g'lining quda-andachilik mojarolari tasvirlangan bo'lib, ularning o'zaro muloqotida 400dan ortiq maqol keltirilgan.[4:4]

Badiiy adabiyot tilidagi maqollarning ma'noviy-uslubiy vazifalari o'rganilgan ba'zi ishlar mavjud. Bular orasida Muqimiy [2:52], Abdulla Qahhor [1:82], Maqsud Shayxzoda [7:75], Erkin Vohidov [3:100], Muhammad Yusuf [10:12] asarlari tilida uchraydigan maqollarni tahlil qilishga bag'ishlangan izlanishlar diqqatga molikdir.

Biz ushbu maqolamizda she'riyatda qo'llangan maqollarning xususiyatlari haqida to'xtalamiz. Erkin Vohidov va Muhammad Yusuf she'rlarida uchragan maqollarning qo'llanishini uch turga ajratish mumkin.

1) maqollarda so'z tartibini o'zgarishi;
2) maqollardagi so'zlarni o'zgartirish;
3) shoir tomonidan o'zgartirilgan va yangi ijod qilingan maqollar.

Taniqli shoir E.Vohidov asarlarini o'qir ekanmiz, unda qo'llangan ba'zi maqollarga alohida e'tibor qaratdik.Badiiy asarlarda maqollardan o'rinli foydalanish hayotning turli tomonlarini badiiy va haqqoniy aks ettirishda katta ahamiyat kasb

etadi. E.Vohidov nafaqat she’r matnida, balki she’rlar sarlavhasida ham maqollardan keng foydalangan.Masalan, *Eski hammom, eski tos* maqolini she’rga sarlavha sifatida kiritgan. Sarlavhani o‘qigan kitobxon she’r nima haqda ekanligini darrov anglaydi. Shoir mustaqillik davridan oldingi sobiq Ittifoq davrini tasvirlab, ko‘zbo‘yamachilik, befarqlik, va’dabozlik, majlisbozlik, yaltoqilik kabi illatlarni ochib tashlaydi. O‘sha davrda yashagan befarq, loqayd odamlar ustidan kuladi. Bu she’rning har bandi o‘n misradan iborat bo‘lib, har o‘ninchi misrasida *Eski hammom, eski* tos maqoli takrorlanadi. Shoirning o‘sha tuzumga bo‘lgan nafrati, g‘azabi kuchayib, ekspressivlikni yuzaga chiqargan:

Bizga ishdan hech gapirmang, // Gap sotishga ustamiz,
Yuk tortishmas, birovlarga // Yuk ortishga ustamiz.
O‘lganlarning orqasidan // Tosh otishga ustamiz,
Tirigida deymiz faqat // Payg‘ambarlik sizga xos.
Yaltoqilik o‘sha-o‘sha: // Eski hammom, eski tos.

“Sen menga tegma” sarlavhali she’r aslida *Men senga tegmay, sen menga tegma* maqolining qisqargan shaklidir. Bu she’rda ham befarqlik, loqaydlik, yalqovlik haqida fikr yuritiladi. Shoir jamiyatdagi yomon illatlarni ko‘rib ko‘rmaslikka, eshitib eshitmaslikka oladigan odamlarga bo‘lgan nafrati shu maqol orqali yuzaga chiqqan.
Bilaman, bugun // Kechqurun majlis.
Meni shu uchun // Chaqirar rais.
Borsam, gapirsam, // So‘zlarim nordon.
Men haqda u ham // Gap aytar yomon.
Bor menda ayblar, // Bilaman o‘zim.
Eng sozi- men kar, // Ko‘rmaydi ko‘zim.
Dedim: har qalay // Ters to‘nni kiyma.
“Men senga tegmay, // Sen menga tegma”.

“Oyning o‘n beshi qorong‘u” she’ri esa *Oyning o‘n beshi qorong‘i, o‘n beshi yorug‘* maqolining qisqargan shakli bo‘lib, sarlavha qilib olingan.

“Umrini oshiq hamisha // O‘tkazur orzu bilan”.
Oyning o‘n beshi qorong‘u // O‘n beshi yog‘du bilan.

E.Vohidovning “Masal borkim…” she’rining har bir bandi oxirida maqol beriladi:

Ajab, vaslingga men endi // Yetishganda ko‘rindi moh,
Masal borkim, og ‘iz oshga, // Burun toshga tegibdir, voh!
Kulib yurgay edim bir vaqt // O‘qib Majnun jununidan,
Degaylar, o‘zgadin kulma // O‘zingdan bo‘lmayin ogoh.

Seving, deb she'r bitib avval, // O'zim bo'ldim asiri ishq,
O'zi tushgay emish oxir // Birovga kimki qazgay choh.
Parivash zulmidanbo 'ldi // Ko 'ngil Mulki parishonhol.
Demishlar mulk vayrondir // Agar zolimlik etsa shoh.
Bo'libsan oshiq, Erkin, // Uz umid jondin, o'kinch qilmay,
O 'zingga deydilar, dushman // Keyin chekkan pushaymon , oh.

Bu she'da *og'iz oshga, burun toshga tegibdir; o'zgadin kulma, o'zingdan bo'lmayin ogoh; o'zi tushgay emish oxir birovga kimki qazgay choh;demishlar mulk vayrondir, agar zolimlik etsa shoh; o'zingga deydilar, dushman keyin chekkan pushaymon,oh.* Keltirilgan misollarda E.Vohidov qofiyani ta'minlash uchun quyidagi ba'zi maqollarni o'zgartirib qo'llaganini ko'ramiz: *og'iz oshga yetganda… avval o'zingga boq, keyin nog'ora qoq; birovga choh qazisang o'zing tushasan; podsho zolim bo'lsa yurt to'zar, podsho odil bo'lsa yutr o'zar; keyingi pushaymon-o'zingga dushman.*

Muhammad Yusuf ham o'zbek maqollaridan unumli foydalangan va bu hol misralarning ta'sirchan va barqaror mazmunli bo'lishiga ma'lum hissa qo'shgan. Ammo kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, shoir maqolning asosan shaklini saqlagan holda, uni she'r matnida misra talabiga moslagan, ya'ni qayta ishlagan va ularni o'z nutqining tarkibiy qismiga aylantirgan. Demak, shoir tomonidan maqollarni qisqartirilgan, o'zgartirilgan yoki kengaytirilgan variantlarini ko'rishimiz mumkin.

Bo'lingan bo'lisning o'chgay chirog'i,
Ortga bir qayriling, mingta qiyos-ku. ("Mish-mish")

Bo'linganni bo'ri yer maqoliga variantdosh sifatida bo'lingan bo'lisning o'chgay chirog'i deb berilgan. Bo'lis-tarixiy termin bo'lib, o'tmishda Rossiya va unga tobe hududlarda uyezd tarkibidagi bir qancha qishloqlarni o'z ichiga olgan ma'muriy bo'linma. [8:410] Demak, bo'lis so'zi joy nomini anglatadi.

Sen tebratgan beshigini Sohibqiron,
Sening bolang yulduzlarga qo'ygan narvon.
Bir mayizni qirqqa bo'lgan bir tanu jon
Kunlaringga qaytay desang—xalq bo'l elim. ("Xalq bo'l elim")

She'rning birinchi misrasida ikkita maqol bo'lib, birinchisi *bir mayizni qirqqa bo'lib yemoq,* ikkinchisi *bir jon, bir tan bo'lmoqdir*. Ikkala maqol bir-biriga sinonim bo'lib, ahil bo'lmoq, bahamjihat bo'lmoq ma'nolarini anglatadi. Bir jon, bir tan maqolini Sohibqiron, narvon so'zlariga qofiyalashtirish uchun bir tan-u jon deb o'zgartirgan.

Bo'lar elning bolalari bir-birin der,

Bo'lmas elning bolalari bir-birin yer. ("Xalq bo'l elim")

Bo'ladigan bola boshidan ma'lum maqolining variantdoshi sifatida o'zgartirib yangi maqol hosil qilgan. Amir Temirning "Yaxshi odam yurt tuzar, yomon odam yurt buzar" aforizmiga ma'nodosh sifatida qarash mumkin.

Keyingi misraga e'tibor beramiz.

Derlar: jon sog' bo'lsa jahon topilgay,
Bir parcha yer, parcha osmon topilgay ("Ketar bo'ldim")

Bosh omon bo'lsa, do'ppi topiladi maqolining variantdoshi sifatida o'zgartirib yangi maqol hosil qilingan. Maqolni davom ettirib, bir parcha yer, parcha osmon topilgay deb kuchaytirilgan.

Taqdir emas, ayirgan, // Yorning qalam qoshidir.

Qolaversa, qiz bola // Palaxmonning toshidir. M.Yusuf qiz bola palaxmonning toshi degan maqolni she'rga o'zgartirmay kiritgan. Palaxmon forscha so'z bo'lib, tosh otish uchun ishlatilgan juda qadimiy ibtidoiy quroldir. Toshni qayerga otsa, shu yerga borib tushadi. (9- 208)

Endi osmon yiroq, // Endi yer yumshoq-
Lola, lolajonim, //Lolaqizg'aldoq. ("Lolaqizg'aldoq")

Osmon uzoq, yer qattiq maqolining komponentlari so'zlarni qofiyalashtirish uchun, ta'sirchanlikni oshirish uchun o'zgartirilgan. Bunda uzoq so'zining sinonimi yiroq so'zi, qattiq so'zining antonimi yumshoq so'zi berilib, maqolning ma'nosi ham o'zgartirilgan. Maqolning nafaqat so'zi, balki ma'nosi ham o'zgartirilgan varianti Muhammad Yusuf she'ridagi qahramonning ruhiy holatini tasvirlashga yordam bergan.

Kundayin yillarim o'tar tizilib, // Bir boshga bir o'lim turar suzilib,
Bo'ynim egilguncha ketsin uzilib, // Oriyat yo'lida ko'ksi qalqonman.

Yuqoridagi misrada *Bir boshga bir o'lim* maqoli undan oldingi misraga qofiyadosh sifatida kengaytirib berilgan.

Tuzing totib, unutganlar xor bo'ladi,
Ko'zlariga ikki dunyo tor bo'ladi. ("Tavallo")

Bu misrada *tuzini yeb, tuzlug'iga tuplamoq* maqoli qisqartirib qo'llangan. Bu maqol nonko'rlik qilmoq, nontepkilik qilmoq, yaxshilikka yomonlik qaytarmoq ma'nolarini ifodalaydi. Maqoldagi yeb so'zi totib so'ziga o'zgartirilgan, qolgan qismi keyingi misraga qofiyadosh qilib ma'nosi saqlangan.

Shu topda ko'nglingdan kechgan // O'yingdan aylanayin:
Arpa ekkan –arpa o'rar // Bug'doy ekkan bug'doyin!.. ("Bobodehqonim")

Shoir *nima eksang, shuni o'rasan* maqolini butunlay o'zgartirib qo'llagan. Aylanayin so'ziga ohangdosh bo'lishi uchun bug'doyin deb obrazli tasvirlagan. O'rar so'zi ellipsisga uchragan.

So'z ko'rki bo'lgan maqollardan foydalanish har bir shoir yoki yozuvchining so'z boyligini va mahoratini ko'rsatadi. Uning nutqini o'tkir va ta'sirli qiladi, unga badiiy jihatdan sayqal beradi.Shoirlar o'z asarlarida xalq tilining ajoyib betakror durdonasidan asar ta'sirchanligi va badiiyligini oshirishda maqollardan keng foydalanib kelishmoqda. Maqollar xalq ijodi va mulki bo'lgani uchun ham uning ma'no va mazmuni xalqchildir. Ularda xalq hayotida ko'p sinalgan tajribalarning ijtimoiy-falsafiy xulosalarning hosilasi mujassamlashgan. Maqollarning xalqchilligi bir tomondan, ularning xalqning ijodiy mahsuli ekanligi bilan izohlansa, ikkinchi tomondan, maqolda ifoda qilingan mazmun jamiyat a'zolarining barchasi uchun birdek tegishli ekanidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаева А. Употребление народных пословиц в романе Абдуллы Каххара «Огни Кошчинара // Ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд: СамДУ, 1971. –№ 188. – Б. 82-85.
2. Jo'raxonov A. Muqimiyning xalq maqollaridan foydalanishdagi mahorati // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1974. –№ 4. –B. 52-55.
3. Maksumova S. Erkin Vohidov asarlaridagi maqollarning uslubiy xususiyatlari O'zbek tili va adabiyoti Toshkent 2017 №3 B.100-102
4. Mirzayev T. va b.O'zbek xalq maqollari. T.-"Sharq".2003
5. Muhammad Yusuf Saylanma: She'rlar, dostonlar, xotiralar. –T."Sharq", 2005.-288b.
6. Vohidov E. Saylanma 1-jild T.- 2000 ."Sharq", -410 b.
7. Yoriyev B. Shayxzoda poemasida maqol va aforizmlar // O'zbek tilshunosligi masalalari. – Samarqand: SamDU, 1977. –№ 325. –B. 75-87.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati 1-jild, 410-bet Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati 3-jild 208-bet Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.
10. Shadiyeva D.Muhammad Yusuf she'riyati lingvopoetikasi Filol. Fanlari nomzodi diss. Avtoreferati Toshkent-2007, B.12-13

O'ZBEK VA QOZOQ TILLARIDA QO'LLANGAN TO'RA LEKSEMASIDA MA'NO SILJISHI

Mo'minova Oydin Qurbonovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, f.f.n.,
muminovaaydin@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450494

O'zbek tili xazinasidagi so'zlar ma'no va leksik-grammatik jihatdan turli-tuman bo'lib, ular jamiyat taraqqiyoti bilan birgalikda taraqqiy etib boradi. Har qanday tilning boyligini yoki keng ko'lamliligini uning zaxirasidagi so'zlar belgilab beradi. Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir [Mirziyoyev Sh. 2019. –S.1] Darhaqiqat, tilimiz shunday bitmas-tuganmas xazinaga egaki, hozir ham bu xazinadan yangi-yangi topilmalarni kashf etib o'rganmoqdamiz. O'zbek tili turkiy guruhga kiruvchi tillardan biri bo'lib, undagi fonetik, morfologik, sintaktik, leksik o'xshashliklar Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi qozoq, qoraqalpoq, uyg'ur, qirg'iz xalqlarining tillarida ko'proq uchraydi. Bu o'zbek xalqining til jihatdan ushbu turkiy xalqlar bilan uzoq vaqtlardan buyon ijtimoiy munosabatda bo'lib kelganligining natijasidir. Shuning uchun ham muayyan o'ziga xoslikni hisoblamaganda, o'zbek, qozoq, qirg'iz, uyg'ur, qoraqalpoqlar bir-birlarini tushuna oladi.

Tilning leksikasida umuminsoniyat madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi tabiat va jamiyatni yanada chuqurroq bilish va egallash sirlari mujassamlashadi. Til madaniy hodisa sifatida e'tirof etilsa-da, uning tizimida millatning madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi maxsus birliklari alohida guruhlanadi. Bunday birliklar muayyan xalqqa xos etnik, ijtimoiy-madaniy qarashlar, milliy an'analar, udumlar, odob-axloq, muloqot me'yorlari kabilarni anglatadi milliy-madaniy birliklar tilning milliy o'ziga xosligini namoyon qiluvchi birliklardir. V.N.Teliya qayd etganidek, til o'z ma'no va assotsiatsiyalari bilan olamning konseptual modelini milliy-madaniy ranglar bilan bezaydi, tildagi milliy-madaniy birliklar esa bu rangni yanada tiniqlashtirib, turli tillar o'rtasidagi milliy tafovutlarni farqlashga yordam beradi. [Телия В.Н.: 1988. – С.41].

VII-VIII asr va undan oldingi davrlardayoq ota-bobolarimiz hali qabila va urug'lar holida yashagan paytdagi turkiy qabila va urug' tillarida mansab va unvon nomlari ham mavjud bo'lgan. Ana shunday nomlarni biz eng qadimgi lug'at qatlami deb yuritamiz. Hayot taqozosi bilan ayrim mansab va unvon nomlarini ifodalovchi

lesemalar eskirib iste’moldan chiqqan, ba’zilari o‘z ma’no doirasini kengaytirib yoki boshqacha ma’no kasb etib hozirda ham ishlatiladi.

Turkiy xalqlarda idora etuvchilarni *to‘ra* so‘zi bilan ham atashgan. Runik yozmalardagi toru shakli “tartib, qoida” deb qayd etilgan: *Kuč eldin kirsa toru tuŋluktin čïqar*. [Древнетюркский словарь:1969. -С.581]. - Kuch eshikdan kirsa, to‘ra (qonun) mo‘ridan chiqar. “Shajarayi tarokima” tarixiy asarida ham to‘ra so‘zining shu ma’noda ishlatilganini quyidagi misol dalolat beradi: *Burungi o‘tgan biligliler aytib tururlar kim, bir qinga ikki qilich sig‘mas va bir hatunni ikki er olib oltura bilmas ve bir yurtga ikki to‘re sig‘mas (Burungi o‘tgan bilimdonlar aytgan ekan, bir qinga ikki qilich sig‘mas, bir ayolni ikki er olib o‘tirmas, bir yurtga ikki qonun sig‘mas)* [Abulg‘oziy Bahodirxon: 1995. -559]. Ushbu asarda to‘ra so‘zining ma’nosi “qoida, qonun, hokimiyat” degan ma’noda qo‘llangan. *To‘rumek, to‘ru* fe’li qadimda bir mamlakatga mansub qabilalar, urug‘lar, shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi “qonun, qoida” ma’nosida, ya’ni qadimgi turkiy tilda “tartib o‘rnatish, tartibga solish” ma’nosida ishlatilgan [Мелиоранский П.М.:82-83]. Xuddi shu ma’noda hozir ham boshqa tillarda qo‘llaniladi: turk tilida to‘r - odat, irim-sirim ma’nosini bersa; mo‘g‘ul tilida to‘r - qurilish, davlat, hukm, hokimiyat, boshqaruv, qonun ma’nosini beradi. Keyinchalik urug‘ va qabila ichidagi barcha ishlarni tartibga soladigan va boshqaradigan odamni to‘ra deb, uning o‘tiradigan joyini to‘r deb atashgan. To‘ra so‘zi hozirgi turkiy tillarning ko‘pchiligida (masalan, qozoq tilida) eskirgan so‘z sifatida saqlanib qolgan. To‘r so‘zining ma’nosi torayib, qo‘llanish doirasi chegaralanib, umuman uyning ichki eng yuqori qismi degan ma’noni anglatadigan bo‘ldi [Ысқақов А. va b.:1966. -В.188]. Qozoq dashtida Chingizxon davridan boshlab ma’lum bo‘la boshlagan hukmron guruh, Chingizxon sulolasi, uning avlodlariga mansub zodagonlar va ularning avlodlari *tore* deb atalgan. Ular qozoq urug‘laridan alohida mustaqil jamoa bo‘lib yashaganlar. To‘ralar o‘zlarini “oqsuyak” deb, qozoq xalqini esa “qora suyak” deb atashgan. Xonlar faqat zodagonlardan saylangan. Ular ma’muriy va sud hokimiyatini amalga oshirganlar. Bundan tashqari, ular urush paytida o‘z qo‘shinlarini tuzish va ularga qo‘mondonlik qilish huquqiga ega edilar. Ushbu jamiyatida hukmronlik qilgan zodagonlar, ya’ni Chingizxon avlodlari tore deb atalgan. Bundan tashqari, doimiy, muntazam qonunlar to‘plami; Adolat, hakamlik, hukm chiqaruvchi ham ko‘chma ma’noga ega tore so‘zining so‘nggi majoziy ma’nosi - bir turdagi narsaning eng yaxshisi, asili [Ысқақов А. va b.:1966. -647]. Ablayxon davrida “To‘ra avlodidan xon, sulton, biy bo‘lganlarning o‘rdasiga ruxsatsiz bostirib kirgan qorachaning ot-to‘ni talon-taroj qilinsin” degan qonun qoidasi mavjud edi. Hozirgi qozoq tilida uchraydigan to‘re

so‘zi hozirgi "to‘relik qiluvchi, hukm chiqaruvchi" ma’nosida va Chingizxon naslidan bo‘lgan avlodlarni “to‘re” deb atash mavjud.

Alisher Navoiy, Muhammad Yusuf Munshiylarning ta’kidlashicha, to‘ra leksemasini ifodalovchi so‘z unvonni anglatgan va faqat xon avlodiga mansub xonzodalarga shu nom qo‘shib aytilgan. (Navoiy:1966. -269).

Xiva xonligida ham taxt vorisi, ya’ni xonzoda to‘ra leksemasi bilan nomlangan bo‘lib, amir ul-umarolik oliy mansabiga teng keluvchi biylik rutbasiga ham egalik qilgan: *Rahimberdi to‘rakim, xolo biylik, ya'ni amir ul-umaroliq mansabi aning gavhari vujudi bila muzayyan va mo‘tabardir* [Dadaboyev: 1924.-127].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida to‘ra leksemasi quyidagicha izohlangan: 1.To‘ra yuqori tabaqaga mansub kishi; zodagon, oqsuyak, aristokrat. *Bu ikki qavatli katta hovli Azlarxon to‘raning hovlisi edi. Oydin, Hazil emish*.

2. Xonlar davrida va chor Rossiyasi davrida Turkistonda katta amaldor, hokim. *Unga javob qilmay, hokimdan so‘radi:-Nima qilaylik bo‘lmasa, to‘ram? M.Ismoiliy. Farg‘ona tong otguncha.* Avvalgi yozmalar bilan solishtiradigan bo‘lsak, bunda obyekt → subyekt tarzida semantik ko‘chish kuzatiladi.

To‘ralarning og‘ziga urish uchun pulni boyvachcha beradi. Oybek. Tanlangan asarlar. Rasmiyatchi, byurokratlar nazarda tutiladi: *Boshqarma idorasiga joylashib qolgan ikki-uchta o‘zbilarmon to‘raning beboshligi tufayli ishlar ketga ketgandi Sh.G‘ulomov. Yorqin ufqlar.*

4.Hurmat yuzasidan yoki ulug‘lab, kishilarning nomiga, unvoniga, mansabiga, shuningdek, ko‘chma ma’noda ba’zi narsalarni bildiruvchi so‘zlarga qo‘shib ishlatiladigan so‘z. *Palovxonto‘ra, kuyov to‘ra* kabi.

5.Erkaklar ismi. [O‘TIL, -244].

Farg‘ona vodiysida esa sayyidlar avlodlariga mansub xonadon ahlini “To‘ra”, ”to‘raxon” deb atab kelganlar. [Abdulahatov N., Eshonboboyev O‘.:2007. -84]. Qozog‘istondagi to‘ralar ijtimoiy guruhi Chingizxonning to‘ng‘ich o‘g‘li Jo‘chi avlodiga mansub urug‘lardan biri to‘ra deb ataladi [qamshy.kz]. Hozirgi qozoq tilida esa to‘ra soziga qo‘shimcha qo‘shilib, torem tarzida ayol yoki yanganing qaynisiga nisbatan erkalatib ishlatishda qo‘llanilib kelmoqda: *Torem-au, o‘rningdan tur, qatoringdan shu bolalarga to‘shak to‘shayman* (Q.Sarsekeyev, Қараша қыздар). ... Toreshi — ot. 1. Buyruqlar chiqaradigan, muzokaralar olib boruvchi sudyalar. [Жанұзақов Т.:1999].

Yuqoridagilardan ma’lum bo‘ladiki, to‘ra leksemasi qiyoslangan 2 tilda ham semantik ma’no siljishi natijasida mansab va unvon, ism va amaldor, byurokrat kabi shaxs ma’nolarini anglata boshlagan. Shuningdek, leksik fondimizdagi so‘zlarning

ma’noviy xususiyatlari, ularning qardosh tillar tarkibida qo‘llanilishi turkiy xalqlarning qadimdan madaniy va ma’naviy jihatdan yaqinligini ko‘rsatadi. So‘zlarning eskirishi, qo‘llanish doirasidan chiqishi, darhol iste’molga kirishi va qabul qilinishi til qonuniyatlarining tarixiy jarayonga aloqadorligini ko‘rsatadi. Demak, hozirgi kunda tilshunoslik sohasida so‘zlarning semantik ma’nosini hamda so‘zning kelib chiqishini aniqlashda etimologik tadqiqotlarning o‘rni muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutq.// “Xalq so‘zi” gazetasi, 2019-yil 22-oktyabr.
2. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. Доклад делегации на XXV международном конгрессе востоковедов. –Москва, 1960, стр.1.
3. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и её эксперссивнооценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С.41.
4. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
5. 5.Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajarayi tarokima (nashrga tayyorlovchi Q.Mahmudov). -Toshkent: Cho‘lpon, 1995.
6. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. Санкт-Петербург:Нобель Пресс. 1924.
7. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш., Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ ССРның «Ғылым» баспасы, 1966.- 240 б.
8. Alisher Navoiy asarlari lug‘ati. -J.3. –T., 1966.
9. Dadaboyev H. Xiva xonligi amaldorlari ierarxiyasining Ogahiy asarlarida ifodalanishi//«O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2020-yil 19-20-oktabr.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jild. 2007-2009.
11. Abdulahatov N., Eshonboboyev O‘. Ko‘hna Marg‘ilon ziyoratgohlari. -F., 2007.
12. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

ПОНЯТИЕ ПРОСТРАНСТВА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Я.И.Авлакулов,
к.ф.н.,доц., УзГУМЯ

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450504*

Аннотация. *В статье рассматривается понятие пространства, в частности ономастического пространства как результат обособленной номинации предметов и явлений. Представляется классификация ономастического пространства узбекского языка, а также анализируются некоторые ономастические единицы.*

Ключевые слова: *пространство, ономастика, топонимика, отдельная и обособленная номинация, суперпространство, макро- и микропространства.*

Материальный мир, окружающий нас быт разнообразны и многолики: составляющие их части различаются по существу, состоянию, форме и виду. Слова, называемые термином нарицательные имена существительные, обозначают лишь часть из этих признаков – слова, входящие в категорию существительных.

Обобщённое, групповое обозначение предметов и явлений, суть и действия свойственны не только именам нарицательным, но и другим типам слов. Например, понятие о всяких цветах, всех их оттенках воплощено в словах «цвет», «оттенок». Все понятия, входящие или соответствующие вкусу, благой цели, эстетической природе человека, выражаются словом «хороший», а его противоположные особенности – словом «плохой». Подобное обобщённое обозначение понятий свойственно почти всем частям речи. Однако люди уже давно поняли, что язык не в состоянии выполнять свои функции лишь способом обобщения познания. Отдельные предметы, явления и объекты играют значительную роль в жизни людей, дающих им названия: очень важно наличие особенностей этих объектов в отличие от других. В частности, люди давали отдельные названия рекам, озёрам, родникам, находящимся на территории их проживания, для их обособления: Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Toshbuloq, Qutirbuloq и др.

Следовательно, имена собственные появляются благодаря необходимости и потребности обособленной номинации предметов и явлений, объектов. Когда нет необходимости в подобной номинациии, они ограничиваются данными им общими названиями.

Способность обобщения является великим даром человеческого мышления. Без этой особенности язык был бы суперсложным явлением, труднодоступным пониманию и овладению, состоящим из миллиардов слов 16

и грамматических средств. Наука определила существование в природе 100000 видов запаха. Роза имеет более 50 запахов. Однако эти запахи в узбекском языке обобщённо называются целым рядом слов и словосочетаний, такими, как, например, hid, is, bo‘y или sassiq, xushbo‘y, badbo‘y, hidli, yoqimli hid.

Следовательно, отдельная и обособленная номинация предметов и явлений именами собственными является своеобразным результатом, закономерностью.

В языкознании, в отличие от имён собственных, более тщательно и подробно изучены обычные (несобственные имена), т.е. имена нарицательные и другие типы слов. Это доказывается и тем, что в узбекском языке широко проанализированы нарицательные имена и другие типы частей речи, описаны почти все языковые особенности, что нельзя сказать об именах собственных. В существующих учебниках по лексикологии, грамматике, орфографии и словарях приводятся 4–5 видов имён собственных, а при анализе различных языковых особенностей слов игнорируются материалы имён собственных.

Правильное определение и обоснование сути и языковых функций имён собственных во многом зависят от максимального сбора материалов имён собственных конкретных языков и языков в целом, определения количества и объема этих названий, их роли и значения в лексическом составе языка, установления границ распространения типов имён собственных, также как и имён нарицательных. При этом очень важно точное определение научных критериев, требований и условий, предъявляемых к лексической единице (ономастической категории), именуемой именем собственным. Подобный научный критерий позволяет различать и разграничивать слово, считаемое именем собственным, от других имён нарицательных и смежных лексических единиц.

Определение существующих типов и количества имён собственных в каком-либо конкретном языке способствует познанию круга имён собственных этого языка, ономастического поля их распространения. Данная проблема в ономастических исследованиях толкуется в тесной связи с понятием ономастического пространства. Термин «топонимическое пространство» впервые использован В.Н.Топоровым. Позже А.В.Суперанская в своих работах, следуя за В.Н.Топоровым, использует термины «ономастическое пространство», «топонимическое пространство»[1].

[1] Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М.: Наука, 1973. – С. 141.

В «Толковом словаре узбекского языка» слово пространство толкуется следующим образом: «Круг, объем, масштаб распространения, охвата какой-либо деятельности, работы; уровень развития, усиления»[2]. Определение «объем, масштаб распространения, охвата» в приведенном толковании можно применить к «ономастическому пространству», поскольку последнее определяет круг, границы имён собственных в том или ином языке, указывает его количество и объём.

Понятие «пространство» отчасти сближается со значениями слов поле, ярус. В значениях аспект, сфера, круг слова «поле», семе поверхность (плоскость) слова ярус есть близость к слову пространство. К сожалению, в «Толковом словаре узбекского языка» не истолкованы терминологические значения этих трёх слов.

Слово «пространство» многозначно. Оно обозначает: 1) в философии: небесная ширь, место, пустота; 2) в обычном значении: ширь, поле, место, пустота; 3) широкие просторы на поверхности земли.

Этот термин также можно употреблять как ономастическое пространство, ономастическое поле. Однако в сфере ономастики подразумеваемое нами понятие выражает три особенности: 1) наличие типов имён собственных в каком-либо языке; 2) границы их распространения в языке; 3) объём ономастической лексики в языке. Для их обозначения недостаточно значения терминов ярус, поле. В связи с этим мы решили данное понятие передать словом пространство. Значения этих слов широкомасштабны, что ясно и из толкования этого слова.

Правильность и удобность применения понятия ономастическое пространство А.В.Суперанская объясняет на примере терминологического оборота топонимическое пространство'. “Этот термин удобен тем, что он подразумевает пространственное размещение имен и именуемых объектов, т.е. нахождение их в некотором отдалении друг от друга, что соответствует, размещению их на поверхности земного шара, а также за его пределами.

Кроме того, термин ономастическое пространство употребляется также в значении совокупность, комплекса имён собственных. Эта совокупность, по мнению А.В.Суперанской, – сумма имен собственных, употребляющихся в языке данного народа для именования реальных, гипотетических и фантастических объектов”.

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати.. - Тошкент: Ўзбекистан миллий энциклопедияси, 2- жилд 2006. – Б. 453.

Таким образом, ономастическое пространство узбекского языка образует совокупность всех типов (видов) имён собственных. С этой точки зрения ономастическое пространство стоит близко к терминам ономастическая лексика, ономастический фонд языка, система имён собственных языка, ономастические единицы языка, поскольку все собственные имена, существующие в ономастическом пространстве узбекского языка, считаются противоположным явлением лексике нарицательных слов узбекского языка.

Ономастическое пространство имеет широкое и узкое значения.

Общее ономастическое пространство языка можно назвать суперпространством (самым крупным).

Приведенная классификация ономастического пространства узбекского языка в определенном смысле является условной, так как взаимосвязи различных типов имён собственных, образующие ономастическую систему и отражающие их процессы, многогранны и сложны. Например, каждая конкретная – ономастическая единица (например, ойконим – Jizzax; гидроним Oqdaryo, Qorasuv; антропоним – Azimbek, Gulbahor; космоним – Cho‘lpon, Zuhal и др.) как единство суперпространства и образующих его типов имён собственных непосредственно связана с ним и входит в него. Эти единицы также связаны с суперпространством посредством макро- и микропространства, к которым непосредственно относятся, поскольку эти пространства по существу являются материалом суперпространства.

Характерно, что приведенные микропространства не ограничиваются вышеуказанными микрогруппами, а, в свою очередь, разделяются на более маленькие пространства. Например: ойконим делится на катайконимы, урбаноним – на ойкодомонимы, годонимы и пр.

Использованная литература:

1. Бегматов Э. Улуғов Н. Ўзбек ономастикаси (Библиографик кўрсаткич) – Тошкент, 2008.
2. Подольская Н.В.Словарь русской ономасической терминологии. – М.: Наука,1988. – 187 с.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973, С. 141.

USLUBIY XATOLAR TAHLILIDA ZAMONAVIY USULLARDAN FOYDALANISHNING AMALIY AHAMIYATI

Nazokat Jiyanova
O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f.n.

Ag'abekov Oljas Musabekuli
M.Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti doktoranti

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450506

Annotatsiya: *Ushbu maqolada adabiy til me'yorlariga amal qilmaslik turli xil uslubiy xatoliklarni keltirib chiqarishi, ularni bartaraf etishda zamonaviy usullardan foydalanishning amaliy o'rni misollar asosida izohlangan. Shuningdek, fan mavzularini tahlil etishda o'qitishning zamonaviy usullarining ahamiyati, ulardan foydalanishning natijalari, talabalar faolligini oshirishdagi amaliy o'rni haqida ham fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar*: til, ta'lim, yangi usullar, zamonaviy pedagogik texnologiya, "Tushunchalar tahlili", "Muammo" texnologiyasi, metod, usul, vaziyat, vazifa.*

Bizga ma'lumki, har bir til o'z lug'at boyligiga, tovushlar tizimiga, grammatik va sintaktik qonun-qoidalariga ega. Til va nutqning farqlari, til bo'limlari va nutq uslublari, ularning barchasi adabiy tilning muhim, o'rganilishi lozim bo'lgan jihatlaridir. Til rivojiga hissa qo'shmoqni istagan har bir shaxs fikr ifodalashda foydalanayotgan tilning imkoniyatlarini, unda mavjud til birliklarining o'ziga xos tomonlarini yaxshi bilishlari va adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda to'g'ri qo'llay olish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Adabiy tilning me'yoriy qonun-qoidalaridan o'rinli foydalanish esa fikr ifodalash jarayonidagi turli xil xatoliklarning oldini olishga yordam beradi, shuningdek, ravon va aniq fikr ifodalash ko'nikmasini shakllantiradi. Shuning uchun ham doimo adabiy til qonun-qoidalariga asoslangan holda muloqot jarayonini amalga oshirishga harakat qilishimiz, o'z xatolarimiz ustida ishlashimiz shart. Ayniqsa, Yangi O'zbekistonimizning kelajagi bo'lgan yoshlar nutqining adabiy til me'yorlariga asoslangan holda shakllanishiga amaliy ko'mak berishimiz darkor.

Adabiy til qonun-qoidalarini bilmaslik, me'yorlardan chetga chiqish turli xil uslubiy xatolarni yuzaga keltiradi. "O'zbek tilining amaliy uslubiyati" fani til va nutq vositalaridan o'rinli foydalanishga, turli matnlarni tahlil etishga, nutqning vazifaviy uslublarini bilishga va uslubiy xatolarni qilmaslikning qonun-qoidalarini, usul va yo'llarini o'rgatadi.

Ma'lumki, adabiy til sathlarining har biri o'z uslubiy (qo'llanish) xususiyatlariga, me'yoriy qonun-qoidalariga ega. Ularning ilmiy va nazariy jihatlarini bilmaslik turli xil xatolarning ko'payishiga olib keladi. Bizga sir emaski, bugungi

kunda matbuotda ham, gazeta-jurnallarning sahifalari orqali chop etilayotgan mavjud maqolalarda ham, reklama va e’lonlarda ham turli xil xatoliklarni uchratamiz. Bu esa til sathlarining o‘ziga xos jihatlarini bilmasligimizdan dalolat beradi. Ayniqsa, tarjima qilingan reklama va e’lonlarda buni ko‘plab kuzatishimiz mumkin. Fanda bunday xatoliklarga yo‘l qo‘yishning quyidagi sabablari ko‘rsatib o‘tilgan:

1. Fonetik uslubiyatdagi uslubiy xatolar. Bunday xatoliklar og‘zaki nutqda o‘zlashma so‘zlar tarkibidagi tovushlarni to‘g‘ri talaffuz etolmaslik, fikr berish jarayonida so‘z urg‘usini ifodalay olmaslik, doimo muloqot birligi sifatida sheva elementlaridan ko‘p foydalanish oqibatida yuz beradi. Masalan: bor – bo, tog‘– tov, keldi – kelli, ketdi – ketti, Toshkent –Toshkan, go‘sht – go‘sh, aylanmoq–aynalmoq, shanba – shammi, fabrika – pabrika, xursand – xursan kabi. Bunday xatoliklarni og‘zaki nutqda ko‘p qo‘llash natijasida yozma nutqqa ham ta’sir etadi. Keltirilgan xatoliklarning oldini olish uchun og‘zaki nutq talaffuzini to‘g‘rilash va nutq jarayonida so‘zlar tarkibidagi tovushlarni talaffuziga e’tibor berishimiz lozim. Ayniqsa, oliy ta’limda uslubiy xatolar ustida ishlashni yo‘lga qo‘yishimiz, imlo qoidalarimizdagi farqlarni tahlil etishimiz darkor. Shundagina fonetik uslubiy xatoliklarning oldi olinadi. Talabalar nutq ifodalashdagi fonetik xatolarni to‘g‘ri anglab olishadi.

O‘qituvchi talabalar bilan fonetik uslubiyatdagi uslubiy xatolarni tahlil etishda o‘qitishning zamonaviy usullaridan “Muammo” va “Tushunchalar tahlili” metodlaridan foydalanishi mumkin. Bu jarayonda badiiy matnlarda qo‘llanilgan fonetik hodisalardan misollar keltirish va to‘g‘ri variantini belgilash kabi topshiriqlardan foydalanilsa, talabalarda fonetik uslubiyatdagi uslubiy xatoliklarning mohiyatini to‘g‘ri tushungan holda tahlil etish ko‘nikmasi shakllanib boradi. Bizga ma’lumki, yozuvchi badiiy asarlarda obraz nutqida uchraydigan fonetik, leksik, grammatik, sintaktik hodisalarni uslubiy vazifaga xoslagan holda aynan keltiradi. Shuning uchun ham talabalar bilan uslubiy xatoliklar bo‘yicha tahlil etishda badiiy matnlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Xatoliklar	**To‘g‘ri varianti va izohi**
–Toshkanga ketaturib ham shuni so‘rovding, darrov unutdingmi? [4.65.].	–Toshkentga ketaturib ham shuni so‘ragan eding, darrov unutdingmi? Bu gap tarkibidagi Toshkanga so‘zida tovushlar to‘g‘ri talaffuz etilmasligi oqibatida fonetik uslubiyatdagi uslubiy xatolik yuz bergan.
–Ertamatanga dovur likobcha chertib ashula qilib beradi... [4.65.].	–Ertalabga qadar likobcha chertib ashula aytib beradi... Bu gap tarkibida ertamatanga so‘zi fonetik

	jihatdan dovur so'zi leksik jihatdan xató yozilgan.

2. Grammatik uslubiyatdagi uslubiy xatolar. Grammatik uslubiyatda, asosan, kelishik qo'shimchalarini, shuningdek, so'z yasovchi qo'shimchalarni o'z o'rnida qo'llamaslik orqali uslubiy xatolar kelib chiqadi. -ga, -da, -ni, -ning, -dan kelishik qo'shimchalari, -li, -lik kabi ko'plab so'z yasovchi qo'shimchalarni o'z o'rnida ishlatmaslik og'zaki va yozma nutqda bir xil grammatik xatolarga olib keladi. Bunday xatoliklarga yo'l qo'ymaslik uchun adabiy tilning grammatik me'yorlarini bilishimiz va unga amal qilgan holda fikr ifodalashga o'rganishimiz lozim. Biroq OAV tilida ham tarjima asar va reklamalarda ham grammatik xatoliklarni kuzatishimiz mumkin. Bu kabi xatoliklarni oldini olish uchun oliy ta'limda grammatik uslubiy xatoliklar bo'yicha talabalarga qo'shimcha topshiriqlar berish lozim. Shunda talabalar OAV tilidagi xatoliklarni topishadi va tahlil etishadi. Tahlil etish jarayonida qo'shimchalar bilan bog'liq xatoliklarni bilib olishadi. Grammatik uslubiy xatoliklarni tahlil etishlarida ham o'qitishning zamonaviy usullaridan foydalanish mumkin. Shuningdek, yozuvchi tomonidan obraz nutqida berilgan grammatik xatoliklardan misol keltirgan holda tahlil etish ham mumkin.

Xatoliklar	To'g'ri varianti
– Senda gapim bor poyezdga aytaman (So'zlashuvdan)	— Senda gapim bor poyezdga chiqqanimdan so'ng aytaman. Bu gap tarkibidagi senda -da kelishik qo'shimchasi -ga o'rnida qo'llanilgan grammatik uslubiyatdagi uslubiy xatolik yuz bergan.
Ko'pincha bu biz ongimiz kengayotgan, idrokimiz to'lishayotgan paytda sodir bo'ladi. [5. 2015,180.].	Ko'pincha bu biz (ning) ongimiz kengayotgan, idrokimiz to'lishayotgan paytda sodir bo'ladi. Bu gap tarkibida bizning -ning qaratqich kelishigi qo'llanilishi kerak. Grammatik uslubiy xatolik mavjud.
Ichingizda toshayotgan quvvat sizni oldinga undaydi, chorasizlikdan chiqib ketgach esa vaziyat o'zgaradi, kechagi tushkun bugun olam-olam quvonch bilan almashinadi! [5. 2015, 180.].	Bu gap tarkibida tushkun so'zi tarkibidagi -lik qo'shimchasi tushib qolgan. Grammatik uslubiy xatolik yuz bergan.

3.Leksik uslubiyatdagi uslubiy xatolar. Biz bilamizki, leksik uslubiyatda so'z qo'llash bilan bog'liq bo'lgan xatoliklarimiz mavjud. Bularga so'zni noto'g'ri tanlash, nutqda so'zlarning o'zaro bog'lanishini buzish, nutq jarayonida kerakli so'zni tushirib qoldirish, aksincha, ko'p so'zlilik, sinonimlardan noto'g'ri foydalanish, antonimlardan foydalanishda yo'l qo'yiladigan uslubiy xatoliklar, ko'p ma'noli so'zlar va omonimlarni noto'g'ri qo'llash, paronimlarni o'zaro farqlay

olmaslik, uslubiy bo'yoqdor so'zlarni to'g'ri qo'llay olmaslik, dialektizmlarni o'rinsiz qo'llash, professional nutqqa (kasb-hunarga) oid so'z-terminlarni, jargonlarni nutqda o'rinsiz qo'llash, eskirgan so'zlar ma'nosini bilmaslik, neologizmlarni noto'g'ri qo'llash, chet tillardan qabul qilingan so'zlarni nutqda o'rinsiz ishlatish, iboralardan noto'g'ri foydalanish orqali yuz beradi.[2.157.].

Bularning barchasidan o'rinli foydalanilmasa, fikr mantiqiyligi va nutq ravonligi buziladi. Shuning uchun ham so'zlashuv jarayonida adabiy til me'yorlariga amal qilish zarur.Talabalarga leksik uslubiyatdagi uslubiy xatoliklar bo'yicha qo'shimcha vazifalar berishda zamonaviy usullardan foydalanish lozim. Masalan, "Konseptual jadval" grafik organayzeridan foydalanish mumkin. Bu texnologiya asosida o'tilgan fan mavzularining nazariy jihatlarini talabalar tomonidan o'zlashtirilganligini nazorat qilish maqsadida foydalanish mumkin. Bunda talabalar olgan bilimlarini o'qituvchi tomonidan shakllantirilgan savollar asosida yozishadi. Leksik uslubiyatdagi uslubiy xatolarni tahlil etishda ham bu texnologiyadan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun jadvalning birinchi qatoriga badiiy matnlardagi, gazeta, jurnallar, reklamalardagi leksik xatoliklar beriladi. Ikkinchi qatoriga talabalar to'g'ri variantini shakllantirishadi. Xatolik va to'g'ri variant bo'yicha izohlashadi.

Leksik uslubiyatdagi uslubiy xatolar		
Matn	To'g'ri varianti	izohi
Chanoqlarda lo'ppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi.	Chanoqlarda lo'ppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek tovlanadi.	Toblanmoq-tovlanmoq. Paronimlik bilan bog'liq xatolik mavjud.
Yosh olimlar ilm-fan borasida o'zaro bellashdilar.	Yosh olimlar ilm-fan borasida o'zaro baxslashdilar.	So'z qo'llash bilan bog'liq xatolik mavjud. bellashmoq-baxslashmoq

4. Sintaktik uslubiyatdagi uslubiy xatolar. Bunda gap tuzishda uslubiy xatoliklarga yo'l qo'yiladi. So'zlashuvdagi tezkorlik natijasida og'zaki nutqda so'zlarning gapdagi o'rnini almashtirib qo'llash oqibatida yuzaga keladi. Shuningdek, noo'rin takrorlar, talaffuzni me'yorga moslamaslik oqibatida ham nutqda g'aliz jumlalar yuzaga keladi. Buning uchun fikr ifodalayotgan tilning sintaktik qonun-qoidalariga amal qilish, o'rinli va to'g'ri gap tuzish ko'nikmasiga ega bo'lish lozim. Badiiy asarlarda yozuvchi nutqimizdagi ana shunday xatoliklarni obraz nutqi orqali ifodalaydi. Masalan, Ketimdan otilmish kosov darvoza taraqlab tegadi.[4.Internet manba]. Suntaktik uslubiyatdagi uslubiy xatolarni tahlil etish uchun talabalarga qo'shimcha topshiriqlar beriladi. Bu topshiriqni bajarishlari uchun ular

badiiy asarlarga, gazeta-jurnallarga murojaat etishadi. Topgan misollarini o‘qitishning zamonaviy usullari yordamida tahlil etishadi.

Sintaktik uslubiyatdagi uslubiy xatolar		
Matn	To‘g‘ri varianti	izohi
Ketimdan otilmish kosov darvoza taraqlab tegadi. (4.Internet manba).		
Muharrir bo‘lib ishlayman jurnalda.		

“O‘zbek tilining amaliy uslubiyati” fanida “Uslubiy xatolar va ularni bartaraf etish yo‘llari” va “Ommaviy axaborot vositalari tili tahlili” mavzulari o‘tiladi. Mavzuni tahlil etishda, bugungi kunda ommaviy axborot vositalari, shuningdek, rekalamalar tilidagi xatoliklar tahlil etiladi. Talabalarga bunday xatoliklarning ko‘payib ketish sabablari mavjud misollar asosida yoritib beriladi. Talabalar ham matbuot tilida mavjud xatoliklarni topib kelishadi va o‘z fikr-mulohazalarini bildirishadi. Bunday tahlil jarayoni o‘qituvchi uchun ham talabalar uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Chunki talabalar gazeta-jurnallarni o‘qish jarayonida o‘z xatoliklarini ham tushunib borishadi. Turli xil xatoliklarga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilishadi. Kitob yoki gazeta-jurnallarni o‘qish va ularga munosabat bildirish ko‘nikmasiga ega bo‘lishadi. Bularning barchasi talabalarning og‘zaki va yozma savodxonligini shakllantiradi. Shuning uchun ham bunday mavzularni o‘tishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan ham o‘rinli foydalanish ijobiy natijalarga olib keladi. Masalan, Uslubiy xatoliklarning kelib chiqish sabablarini tahlil etishda “Muammo” texnologiyasidan foydalanish mumkin. [2. 158].

Bizga ma’lumki, “Muammo” texnologiyasining asosiy maqsadi talabalarga o‘quv predmetining mavzusidan kelib chiqqan turli muammolar, tahlilga muhtoj masalalar yoki vaziyatlarning yechimini to‘g‘ri topishga o‘rgatish, muammoning mohiyatini aniqlash bo‘yicha malakalarini shakllantirish, har qanday muammoli vaziyatlardan chiqib olishlariga yordam berishdan iborat. Bu jarayonda o‘qituvchining faolligi, ilmiy qarashlari va to‘g‘ri tushuntirib bera olish mahorati muhim o‘rin tutadi.

Mashg‘ulotni o‘tkazishda talabalarni ikki katta guruhga yoki bir nechta kichik guruhlarga ajratadi va mashg‘ulotning tartib-qoidalarini tushuntiradi. O‘qituvchi tayyorlab kelgan turli xildagi tarqatma materiallardan yoki doskadan foydalangan holda olib borishi ham mumkin. Agar o‘qituvchi doskadan foydalansa, unda

xatolarning kelib chiqish sabablari, muammolari yoziladi. Shunda guruhga bo'lingan talabalar muammoning sabablarini birin-ketin doskaga yozishadi. Eng ko'p to'g'ri fikr bergan guruh talabalari g'olib bo'ladi. Agar o'qituvchi tarqatma materiallardan foydalansa, unda kichik guruhlarga bo'lingan talabalar o'z kartochkasiga muammolarning turini, kelib chiqish sababini, uning yechimida talabaning harakatlarini, muammoni yechishda uchraydigan to'siqlar xususida o'z fikr-mulohazalarini yozadi. O'qituvchi esa tarqatma materiallarni yig'ib oladi va talabalarga o'qib bergan holda to'g'ri va noto'g'ri javoblarni aniqlab boradi. To'g'ri fikr bergan va texnologiya qoidasiga mos variantlar sanaladi va talabalar baholanadi. Agar o'qituvchi har bir talabaning fikrlari bilan qiziqsa, texnologiyaning shartlari asosida tarqatma materiallarni ko'paytirishi, har bir talabaga alohida tahlil etishlari uchun berishi ham mumkin. Bunda har bir talabaning mavzu yuzasidan bildirgan mustaqil fikridagi xato va kamchiliklar guruh o'rtasida o'qib beriladi va o'qituvchi tomonidan to'g'ri variantlar ko'rsatilgan holda baholanadi.

O'qituvchi har bir talabani baholash imkoniyatiga ega bo'lmasa, unda kartochkalarni uyga vazifa qilib berishi ham mumkin. Bunday vaziyatda har bir talaba o'z fikr-mulohalarini erkin, ijodiy yondashgan holda ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday tahlil usuli o'qituvchi uchun ham talaba uchun ham qulaydir. Shunda guruhdagi talabalarning barchasi baholanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Talabalar uslubiy xatoliklar haqidagi fikrlarini o'zlari topib kelgan misollar asosida tahlil etishadi. Bunday o'qitish usuli orqali talabalarning yozma va og'zaki nutqini to'g'ri ifodalashlariga va savodxonlik darajasining oshishiga olib keladi. "Muammo" texnologiyasidan fan mavzularining barchasida foydalanish mumkin.[1.2013, 38.]. Buning uchun o'qituvchi fan mavzulariga moslagan holda turli xil tarqatma materiallar tayyorlashi yoki doskaga yozgan holda guruh bilan muammo sifatida o'rtaga qo'yilgan masalani birgalikda tahlil etishi ham mumkin:

№	Muammoning turlari	Muammoning kelib chiqish sabablari	Muammoni yechishda sizning harakatlaringiz	Muammoni yechishda uchraydigan to'siqlar
1.	Imloviy savodxonlik darajasining pasayib ketishi			
2.	Tarjima reklamalardagi xatolarning ko'payib borayotganligi			

3.	OAVlaridagi xatolarning salbiy oqibati			
4.	Muomala madaniyatidagi so'z qo'llashning salbiy oqibatlari			

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'qitishning zamonaviy usullari dars o'tish samaradorligini oshirishda muhim amaliy ahamiyatga ega. Talabalar faolligini oshiradi, darsning qiziqarli bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun ham fanning barcha mavzulariga moslagan holda zamonaviy usullardan foydalanib dars o'tish maqsadga muvofiqdir. Bu esa talabalarni izlanishga chorlaydi, shuningdek, og'zaki va yozma savodxonligiga erishishda amaliy yordam beradi. OAV tiliga bo'lgan qiziqishini oshiradi, o'qigan manbasiga munosabat hissini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.Ishmuhammedov, M.Yuldashev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2013- yil, 227-b.
2. N.Jiyanova. O'zbek tilining amaliy uslubiyati. –Toshkent, 2024- yil. 495-b.
3. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. Internet manba.
4. T.Malik. Ostona. –Toshkent, "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2017- yil, 192-b.
5. O.Turmuxammedova. Oyning yorug' kunlari.–Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2015- yil, 233-b.

TOG'AY MURODNING SO'Z QO'LLASH MAHORATI

("Ot kishnagan oqshom", "Oydinda yurgan odamlar" asarlari misolida)

A.Shofqorov,
O'zDJTU dotsenti

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450520*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri Tog'ay Murodning badiiy uslubi va so'z qo'llash mahorati tahlil etilgan. Yozuvchi asarlarida xalqona so'z boyligidan, milliy ruh va milliy mentalitetni ifodalovchi ibora hamda so'z birikmalaridan mahorat bilan foydalanish holatlari o'rganilgan. Shuningdek, yozuvchining tili orqali obraz yaratish, nutqning tabiiyligi va badiiy ifoda vositalarining o'ziga xos jihatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *uslub, nasr, saj, til, badiiy mahorat, badiiy til, badiiy nutq, ijodkor uslubi, individuallik, obrazlilik, milliy ruh, xalqona uslub.*

Badiiy adabiyotning vazifasi inson ruhiyatiga ta'sir etish, tafakkurni rivojlantirish, tuyg'ularni uyg'otish, jamiyatdagi hodisalarga estetik baho berishni shakllantirishdan iborat bo'lsa, badiiy til badiiy mahoratning uzviy bo'lagidir. Til orqali yozuvchilar asar qahramonlarining murakkab, o'ziga xos xarakterli xususiyatlarini, o'y-mulohazalarini, his-tuyg'ularini, shu jumladan, sharoit va muhitning inson ruhiyatiga ta'sirini tahlil qiladi.

Badiiy adabiyot yozuvchining ijodiy individualligini namoyon etadi. Tog'ay Murod ijodida xalqona leksika, badiiy obrazlilik hamda milliy ruhning uyg'un ifodalanishi zamonaviy o'zbek nasrining badiiy-estetik taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim tadqiqot obyekti sifatida e'tirof etilishi lozim. Shu ma'noda maqolada yozuvchining so'z qo'llashdagi mahoratini, xalq tilidan foydalanishdagi o'ziga xosliklarni yoritish maqsad qilib qo'yilgan.

Badiiy asar yaratish borliqni badiiy obrazlarda idrok etish va qayta yaratish jarayoni bo'lib, ijodkor zimmasiga umumxalq tili imkoniyatlaridan oqilona va unumli foydalanish mas'ulyatini yuklaydi. Zero, umumxalq tili fikriy rang-barang bo'yoq va shakllarda ifodalash imkoniyatini beruvchi bitmas-tuganmas xazinaki, uning javohirlaridan har bir yozuvchi o'z kuzatuvchanlik qobiliyati, falsafiy mushohadasi va badiiy mahorati doirasi hamda darajasida foydalanadi.

Tog'ay Murod asarlarida xalqona so'zlar, shevaga xos iboralar va milliy ruhni ifodalovchi badiiy vositalar keng qo'llanadi. Yozuvchi badiiy so'z qudratini chuqur his etgan holda, so'zning ma'no ko'chish imkoniyatlaridan unumli foydalangan. "Ot kishnagan oqshom" va "Oydinda yurgan odamlar" qissalarida qahramonlarning ruhiy holati, insoniy tuyg'ular, personajlarning hissiy holati ta'sirli ifodalaydi.

Yozuvchi nutqining tabiiyligi va samimiyligi, xalqona iboralar bilan uyg‘unlashuvi uning uslubini o‘ziga xosligini ta’minlaydi. Ijodkorning til sohasidagi mahorati dastlab shunda namoyon bo‘ladiki, u keng iste’moldagi so‘z va iboralarni mohirona qo‘llash bilan bir qatorda, xalqning ilg‘or, peshqadam vakili sifatida umumxalq tili imkoniyatlarini mumtazam ravishda kengaytira boradi. O‘z tili materiallari asosida yangi so‘z va iboralar yaratadi, har xil dialoglarda va umuman og‘zaki nutqda mavjud bo‘lib, adabiy yozma nutq boyligi hisoblanmaydigan ayrim leksik va frazeologik birliklarni umumxalq sharoitlarida qo‘llash yo‘li bilan ularga yangi ma’no va vazifalar yuklaydi.

Til va nutq nihoyatda murakkab, shaxs va jamiyat uchun almashtirib bo‘lmaydigan darajada ahamiyatli hodisalardir. Tilning uch vazifasidan biri – emotsional-ekspressivlikni ifodalash, ayniqsa, ijodiy tafakkur sohibi bo‘lgan inson uchun zarurdir. Shu o‘rinda N. Mahmudovning til haqidagi quyidagi fikrlari juda ham o‘rinli: “Til faqat aloqa vositasigina bo‘lganda edi, u juda oddiy, sodda va qashshoq bir narsaga aylangan bo‘lardi. Holbuki, til bemisl boy, sehr-u sinoatga, ruh-u ruhoniyatga, ko‘rk-u komillikka limmo-lim bir xilqatdir” [1: 44].

Badiiy nutqning kommunikativ va, shu bilan birga, estetik vazifa bajarishi ma’lum. Badiiy uslubning boshqa uslublardan ajralib turadigan asosiy belgisi uning estetik funksiyasi, obrazliligi va ekspressivligidir.

Ma’lumki, badiiy adabiyotning asosiy quroli so‘z sanaladi. So‘z serqirra va murakkab lisoniy hodisa, fonetik-fonologik, leksik-semantik, ijtimoiy va ruhiy xususiyatlar majmuidir. Tog‘ay Murod asarlarining xalqimiz orasida katta shuhratga ega bo‘lishi va sevib o‘qilishida ham ular tilining har tomonlama ishlanganligi, xalqchilligi alohida ahamiyatga ega. Tog‘ay Murod inson qalbidagi his-tuyg‘u va kechinmalarni, qalamga olinayotgan voqelikni badiiy so‘z, umumxalq tiliga oid ta’sirchan iboralar, shevaga xos so‘zlar vositasida hayotiy tasvirlaydi. Masalan, quyidagi matnda qahramonlar ruhiy holati aniq va ta’sirli ifodalangan.

Tarlon jiyanim-ov, yo yo‘lda yiqildik deymizmi? Ko‘zlaring bor edi-ku desalarchi? Ariq loy ekan toyib ketdik, deymiz. Binoyimi, Tarlon jiyanim? Bo‘lmasa elga ermak, xalqqa shaloq bo‘lamiz.

Bo‘ldi men ularni birodarim demayman. Mening birodarim sensan, Tarlon… [3: 126].

Matndagi *jiyanim-ov* xalqona nutqiy odat birikmasi, *mening birodarim sensan, Tarlon* metaforasi, *elga ermak, xalqqa shaloq* antitezasidagi zid ma’noli so‘zlar qahramonlarning o‘zaro munosabati va his-tuyg‘ularini badiiy va ta’sirli yetkazishga xizmat qilgan.

Yozuvchi asarlarida ilgari surilgan g‘oyaning o‘quvchilar ommasiga to‘la yetib borishida ham asar tili muhim rol o‘ynaydi. Haqiqatan, til o‘sha g‘oyani talqin etishda ishoralarning siqiq, silliq bo‘lishi, so‘zlarning o‘z o‘rnida ishlatilishi bilan xarakterlanadi. Har bir yozuvchi asar tilining shirali, badiiy va ta’sirchan bo‘lishini ta’minlashda “so‘z azobi”ni boshidan kechiradi va kitobxonga manzur bo‘ladigan so‘zlar topishga harakat qiladi, ohori to‘kilmagan so‘zlar qo‘llash ustida bosh qotiradi.

Umumxalq tili yozuvchi ixtiyoriga o‘z so‘z tarkibidagi hamma vositalarni berishdan tashqari, ulardan tanlab olish imkoniyatini ham beradi.

Tog‘ay Murod asarlarida leksik birliklarning ifoda imkoniyatlaridan unumli foydalana olgan. Uning asarlarida qo‘llangan til birliklari jo‘yali qo‘llangani, serqirraligi, o‘zining xalqonaligi, bo‘yoqdorligi va jonliligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi so‘zning qudratini alohida inobatga olgan holda, asarlarida undan zargarona foydalanadi. Muayyan voqelikni tasvirlashda shunchaki bayondan qochadi, balki ko‘p ma’noli so‘zlar, so‘zning konnotativ ma’nosi, ma’no ko‘chishining turli usullari, xalqona ibora va birikmalarni samarali qo‘llaydi.

– A-u-uf!... Foling ana eni kelyapti, aynam. Astag‘furillo, o‘zingga shukr-e! Aynam-ov, mendan o‘pkalab yurmagin tag‘in, bari ayb o‘zingda, ha o‘z ichingda!.. Taqdir-peshona ekan-da, aynam!..

Oymomo bosh irg‘adi. Folchiga atalmish pulini berdi. Qoplon nima gapligini fahmladi. Otini ohistalatdi.

– E-e-e, momosi, – dedi. – Shunga-da piq-piqmi? Nima, Hojar ko‘ring ichingga kirib edimi? Hojar ko‘ring nimani biladi? Folchiga ishonma, suvga suyanma!.. [4: 45].

Matnda qahramon ruhiy holatini aniq va ta’sirli tasvirlashda *aynam-ov, mendan o‘pkalab yurmagin tag‘in, Hojar ko’ring ichingga kirib edimi?* kabi jumla va birikmalarining alohida ahamiyati bor. *Folchiga ishonma, suvga suyanma!..* birikmalarida qahramon holatidagi tushkunlik va tasallini bo‘rttirib tasvirlashga xizmat qilmoqda.

Adibning so‘z qo‘llash mahorati tabiat tasvirida yanada yaqqolroq namoyon bo‘ladi: *Yo‘l yoqalarida adirlar bo‘ldi. Adirlar ot tuyoq tovushlari aks-sado berdi. Soyda tog‘ suvi toshdan toshga urila-urila oqdi. Osmono‘par tog‘ bag‘oyat ko‘rkam bo‘ldi, tarovatli bo‘ldi. Otliq shu tog‘ga tikilib bordi, xayollanib bordi* [3: 16].

Mazkur matnda tasvirning kengligi adirga nisbatan *ot tuyoq tovushlari aks-sado berdi* tasvirida qo‘llangan *tuyoq tovushlari, suvga* nisabatan ishlatilgan *toshdan toshga urila-urila oqdi* sifatlashi, tog‘ga nisbatan holatni ifodalovchi *tog‘ bag‘oyat*

ko‘rkam bo‘ldi, tarovatli bo‘ldi va otliqning ana shu tog‘larga nisbatan *tikilib bordi, xayollanib bordi* birikmasining qo‘llanishi orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotning badiiyligi ijodkorning voqelikni obrazli idrok etishi va ana shu obrazli idrok etilgan voqealikni so‘zlar vositasida o‘zgalar hissiga, ruhiga va ongiga ta’sir ko‘rsatadigan tarzda qayta yaratishdan, shakllantirishdan iborat murakkab ruhiy, aqliy va shuuriy hodisadir. Bu hodisada insonning besh sezgisi va oltinchi sezgi hisoblanmish ichki sezish orqali qabul qilingan har qanday axborot inson qalbidagi mavjud barqaror va beqaror tuyg‘ularga ta’sir etib badiiy kechinma tug‘diradi. Badiiy kechinma esa ijodkor ruhiy, aqliy faoliyati bilan sintezlashib muayyan obrazlarni shakllantiradi. Ana shu obrazli hosilani estetik qimmatga ega bo‘lgan so‘zlar vositasida tasvirlash adabiyotning badiiyligini tashkil qiladi [2: 121].

Shunday qilib, Tog‘ay Murod ijodi o‘zbek adabiyotida so‘z san’atining yuksak namunalarini yaratgan adabiy hodisa sifatida alohida o‘rin egallaydi. Uning asarlarida xalqona iboralar, jonli so‘zlashuv uslubiga xos leksika va tildan foydalanish mahorati orqali milliy ruh, o‘zbek xalqining turmushi, mentaliteti va tafakkuri yorqin ifodalangan. Yozuvchi so‘zning qudratini chuqur his qilgan holda, har bir ifodani tabiiy, samimiy va hayotiy tarzda qo‘llaydi. Tog‘ay Murodning badiiy tili obrazlilik, ohangdorlikka boy bo‘lib, o‘quvchini o‘ylashga, his etishga va hayotga yangicha nigoh bilan qarashga undaydi. Demak, yozuvchining so‘z qo‘llash mahorati betakror bo‘lib, uning o‘ziga xos uslubini shakllantirgan. Shu ma’noda xulosa qilish mumkinki, Tog‘ay Murod xalqona so‘z boyligi va badiiy ifoda usullarini yangi bosqichga olib chiqqan ijodkordir. Asarlarida qo‘llangan xalqona so‘zlar, badiiy tasviriy vositalar ijodining individualligini ta’minlagan. Yozuvchi so‘zning ichki ohangini, ma’no ko‘chish imkoniyatini chuqur his etadi va uni obraz yaratish vositasiga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Ma’rifat manzillari. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
2. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – Toshkent: Fan, 2004.
3. Tog‘ay Murod Ot kishnagan oqshom. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020.
4. Tog‘ay Murod. Oydinda yurgan odamlar. – Toshkent: Ziyo nashr, 2020.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: “Fan”, 2007.
6. Yo‘ldoshev M., Yadgarov Q. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent: 2007.

YANGI DAVR ADABIYOTINI MODERNIZATSIYALASHNING DOLZARB MASALALARI

Khafiza Kuchkarova
Shvetsariya Xalqaro tarjimonlar Assotsiyatsiyasi a'zosi

Xidirov Xolmurod Norimovich,
O'zDJTU, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450522

Annotatsiya: *Maqolada yangi davr adabiyotining modernizatsiyalash masalalari zamonaviy lingvistik, semiotik hamda madaniy-gumanitar yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Globallashuv sharoitida lingvokulturologik hodisalar, intertekstual o'zaro ta'sir, milliy va transmilliy adabiyotning rivojlanish omillari, shuningdek, madaniyatlararo muloqot jarayonida tilning transformatsiyasi tadqiq etiladi. Zamonaviy adabiy jarayonlarda lingvosemiotik innovatsiyalar, kod almashtirish, leksik va stilistik o'zgarishlar, shuningdek, madaniy identifikatsiya muammolariga e'tibor qaratiladi. Shu bilan birga, raqamli madaniyatning adabiyotga ta'siri, sun'iy intellekt asosida shakllangan lingvistik modellar va yangi ifoda vositalari ham ko'rib chiqiladi. Mazkur maqola turli tillar va madaniyatlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni lingvistik va adabiy jihatdan tadqiq etish orqali hozirgi davr tendensiyalarini aniqlashga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *yangi davr adabiyoti, mil va madaniyat integratsiyasi, lingvokulturologiya, semiotik hodisalar, intertekstual ta'sir, lingvosemiotik innovatsiyalar, kod almashtirish, madaniyatlararo muloqot, raqamli lingvistika, postmodernizm, globalizatsiya va til, sun'iy intellekt va adabiyot.*

Til, madaniyat va adabiyot insoniyat tafakkurining asosiy unsurlari bo'lib, ular bir-biridan ajralmas holda rivojlanadi. Til insonning fikrlash vositasi bo'lsa, madaniyat milliy xotira va qadriyatlar tizimini shakllantiradi, adabiyot esa bu jarayonning eng yorqin ifoda shakli hisoblanadi. Adabiyot orqali milliy o'zlik namoyon bo'ladi, madaniy kodlar saqlanadi va kelajak avlodlarga yetkaziladi. Shu sababli, adabiy jarayonni tahlil qilishda lingvistik va madaniy omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy dunyoda globallashuv, texnologik rivojlanish va madaniyatlararo muloqot tufayli til, madaniyat va adabiyot o'rtasidagi o'zaro ta'sir tobora kuchayib bormoqda. Lingvistik kodlarning aralashuvi, intertekstual ta'sir, transmilliy adabiyotning rivojlanishi, shuningdek, raqamli madaniyatning adabiy jarayonga kirib kelishi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Shu bois, ushbu maqolada til va madaniyatning zamonaviy adabiyotga ta'siri lingvokulturologik va semiotik yondashuvlar asosida o'rganiladi.

1. Lingvokulturologiya va adabiyot: til va madaniyatning badiiy asarlardagi aks etishi: Ma'lumki, til va madaniyatning adabiyot bilan uzviy bog'liqligi lingvokulturologiya fani doirasida tahlil qilinadi. Lingvokulturologiya til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'rganib, ularning adabiy matnlardagi aks etish

xususiyatlarini tadqiq qiladi. Bu borada tilshunos olim V. A. Maslova shunday ta’kidlaydi: “Badiiy asarlar milliy madaniyatning eng yorqin ifodalaridan biri bo‘lib, ular til vositasida madaniy qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazadi” [Maslova, 2007, 84-bet].

Badiiy asarlar xalqning madaniy kodlarini, urf-odatlarini, mentalitetini va tarixiy tajribalarini o‘zida aks ettiradi. Masalan, o‘zbek adabiyotida Alisher Navoiy asarlari orqali Sharq madaniy qadriyatlari, turkiy-forsiy lingvistik ta’sirlar va sufiyona tafakkur namoyon bo‘ladi. Uning “Xamsa” asaridagi dostonlari Sharq falsafasi, Sharq dunyoqarashi, axloqiy me’yorlari, muhabbat va tafakkur erkinligi singari mavzularni yoritib, adabiy tilda xalqning madaniy-estetik dunyoqarashini aks ettiradi. Shuningdek, A.Navoiy she’riyatida arabcha va forscha unsurlar bilan uyg‘unlashgan turkiy tilning ifoda imkoniyatlari keng qo‘llanilgan bo‘lib, bu tilning madaniy va poetik funksiyalarini kengaytirgan.

Rus adabiyotida esa Fyodor Dostoyevskiy ijodi pravoslav madaniyati, rus xalq mentaliteti va axloqiy falsafa bilan bog‘liq bo‘lsa, Lev Tolstoy asarlarida Rossiya ijtimoiy qatlamlarining o‘zaro munosabatlari, din va axloq muammolari keng yoritilgan. Ayniqsa, “Jinoyat va jazo” romanida F.Dostoyevskiy rus xalqining diniy tasavvurlari, pravoslav axloqiy me’yorlari va insonning ma’naviy yuksalishi g‘oyalarini lingvistik jihatdan chuqur ifodalagan. Ingliz adabiyotida Uilyam Shekspir asarlari tildagi metaforik boylik va Renessans davri madaniy qadriyatlarini ifodalaydi. Uning dramalarida o‘sha davr ijtimoiy, axloqiy va siyosiy hodisalari aks etib, lingvistik jihatdan boy va murakkab tuzilmalarga ega bo‘lgan monolog va dialoglar orqali inson psixologiyasining chuqur tahlili berilgan. Xususan, “Hamlet” tragediyasida shubha, vijdon azobi, axloqiy qarama-qarshiliklar kabi mavzular lingvistik vositalar orqali juda ta’sirli ifodalangan.

Bugungi kunda esa lingvokulturologik jarayonlar globallashuv tufayli yanada murakkablashmoqda. Milliy adabiyotlar bir-biriga ta’sir ko‘rsatmoqda va buning natijasida yangi uslubiy yo‘nalishlar paydo bo‘lyapti. Bunga transmilliy adabiyot misol bo‘la oladi. Masalan, XX asr oxiri va XXI asr boshlarida yozilgan ko‘plab asarlarda milliy identifikatsiya va transmilliy madaniyat hodisalari ko‘zga tashlanadi. Negeriya romanchiligining taniqli namoyondalaridan biri Chimamanda Ngozi Adichie, yaponiyalik Haruki Murakami, turkiyalik Orxan Pamuk kabi yozuvchilarning asarlari turli madaniyatlarning sintezini aks ettiruvchi lingvokulturologik jihatlarga ega.

Shuningdek, zamonaviy ommaviy madaniyat va texnologiyalar adabiyotning lingvokulturologik yo‘nalishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Virtual va raqamli

adabiyot rivojlanib, til va madaniyatni ifodalash shakllari o‘zgarib bormoqda. Ayniqsa, internet orqali madaniyatlararo muloqot kengayib, turli tillar va madaniyatlar orasidagi chegaralar tobora yo‘qolib bormoqda.

2. Intertekstual ta’sir va transmilliy adabiyot: XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab adabiyotda intertekstual aloqalar kuchaygan. Bu tushuncha fransuz olimi J.Kristeva tomonidan shakllantirilgan bo‘lib, u badiiy matnlarning boshqa matnlar bilan aloqasini anglatadi [Kristeva, 1986, 120-bet]. Intertekstualizm adabiyotda matnlarning o‘zaro muloqotini anglatib, u yangi ma’no qatlamlarini yaratadi va asarlarni ko‘p qavatli talqin qilish imkonini beradi. Bu tushuncha rus filosof va adabiyotshunos olimi M.Baxtin tomonidan ilgari surilgan polifonik matn nazariyasi bilan ham bog‘liq bo‘lib, unda matnlar orasidagi muloqotning chuqurlashuvi tahlil qilinadi. Transmilliy adabiyot esa turli madaniyatlarning o‘zaro ta’sirini aks ettiruvchi adabiy yo‘nalish bo‘lib, u globallashuv jarayonlari natijasida paydo bo‘lgan deyish mumkin. Masalan, turk yozuvchisi Orxan Pamuk romanlarida turk va g‘arb madaniyatining uyg‘unlashgan holatlari kuzatiladi. Uning “Mening nomim qizil” asarida sharq miniatyura san’ati bilan g‘arbiy realizm tushunchalari o‘zaro to‘qnash keladi. Bu esa san’at, estetika va tarixiy tafakkurning adabiyot orqali uyg‘unlashuvini ko‘rsatadi.

Chingiz Aytmatov asarlarida esa qirg‘iz va rus madaniyatining integratsiyasi yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, uning “Asrga tatigulik kun” romanida qirg‘iz xalqining an’anaviy madaniyati sovet mafkurasi bilan to‘qnashadi. Bu esa adabiy va lingvistik jihatdan murakkab qiyosiy tahlilni talab qiladi. Ch.Aytmatovning “Bo‘tako‘z” qissasi esa mifologik unsurlar orqali qadimiy madaniy an’analar va zamonaviy qarashlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi. Shuningdek, yaponiyalik yozuvchi Haruki Murakami romanlarida yapon va g‘arb madaniy elementlari qo‘shilib ketadi. U o‘z asarlarida G‘arb musiqasi va falsafasini yapon an’anaviy estetikasi bilan uyg‘unlashtirib, universal muammolarni qamrab oladi. Masalan, “Kafka qirg‘oqda” asari yapon mifologiyasi, buddaviylik falsafasi hamda g‘arb postmodernizmi elementlarini o‘zida jamlagan. H.Murakami ijodi, ayniqsa, ekzistensial muammolarni yapon mentaliteti orqali ifodalashi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, zamonaviy transmilliy adabiyot vakillaridan Chimamanda Ngozi Adichie, bengaliya-amerikalik yozuvchi Jhumpa Lahiri va britaniyalik Kazuo Ishiguro kabi yozuvchilar ham turli madaniyatlarning adabiyotga ta’sirini aks ettirgan holda yangi uslub va mavzularni rivojlantirmoqdalar. Masalan, Kazuo Ishiguroning “Kunning qoldig‘i” asari britan aristokratik an’analari va yapon estetik qarashlarining o‘ziga xos sintezini taqdim etadi. Jhumpa Lahiri esa hind diasporasi tajribasini ingliz

tilida aks ettirib, madaniy ko‘chish va assimilyatsiya jarayonlarini yoritadi. Transmilliy adabiyot fenomeni nafaqat yozuvchilar, balki o‘quvchilar uchun ham muhimdir. O‘quvchilar o‘z madaniy chegaralaridan tashqariga chiqib, boshqa xalqlarning hayot tarzi, qadriyatlari va tarixiy tajribalarini anglash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ayni paytda, intertekstual aloqalar orqali adabiyotning boyligi oshib, matnlar yangi talqinlar bilan yangilanadi.

Aytish mumkinki, hozirgi davr badiiy asarlarida adabiyotda intertekstual o‘zaro ta’sir global madaniy muhitni shakllantirib, milliy adabiyotlar chegaralarini kengaytirmoqda. Matnlar orasidagi o‘zaro aloqalar, madaniyatlarning birikishi va transmilliylik fenomeni zamonaviy adabiyotning ajralmas qismiga aylanib, uni yanada murakkab va boy qilib bormoqda. Bugungi kunda, ayniqsa, internet va raqamli madaniyat vositalari orqali bu jarayon yanada tezlashib, yangi avlod yozuvchilari va o‘quvchilari uchun cheksiz imkoniyatlar yaratmoqda.

3. Kod almashtirish va lingvosemiotik innovatsiyalar: Zamonaviy adabiyotda lingvistik kod almashtirish (code-switching) keng tarqalgan hodisadir. Bu ko‘p tilli yozuvchilarning asarlarida yaqqol seziladi. Masalan, nigeriyalik shoir va adabiy tanqidchi Chinua Achebe va britaniyalik taniqli yozuvchi Salman Rushdi asarlarida ingliz tili mahalliy tillar bilan aralash holda qo‘llaniladi. Chinua Achebening “Things Fall Apart” asarida ibo tili unsurlarining ingliz tili matniga singdirilishi mahalliy madaniyatning saqlanib qolishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Salman Rushdining “Midnight’s Children” romanida hind va urdu tillaridan olingan so‘zlar, frazalar ingliz tili kontekstida ishlatilishi lingvistik uyg‘unlikni yaratadi va asarning intertekstual xususiyatini oshiradi.

Kod almashtirish faqat romanlarda emas, balki she’riyatda ham kuzatiladi. Masalan, amerikalik yozuvchi Junot Diaz asarlarida ingliz va ispan tillari aralashib ketgan bo‘lib, bu hodisa lotin amerikalik muhojirlarning ko‘p tilli hayot tarzini aks ettiradi. Kod almashtirish o‘z navbatida postkolonial adabiyotda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, keniyalik yozuvchi va dramaturg Ngugi ba Txiongo o‘zining dastlabki asarlarini ingliz tilida yozgan bo‘lsa-da, keyinchalik ona tili – gikuyu tiliga o‘tib, mahalliy tillarning adabiy jarayondagi rolini mustahkamlashga harakat qilgan.

Kod almashtirish va lingvistik innovatsiyalar haqida rossiyalik lingvist S.G. Ter-Minasova shunday yozadi: “Zamonaviy adabiyotda millatlararo aloqalar kuchaygani sari tillarning o‘zaro ta’siri badiiy matnlar tizimida sezilarli darajada namoyon bo‘lyapti” [Ter-Minasova, 2015, 67-bet]. Bunga qo‘shimcha ravishda, adabiy matnlarda yangi leksik birliklar, stilistik innovatsiyalar va postmodernistik

uslublar ham tobora ommalashib borayotganligini ta’kidlash joiz. Postmodernistik adabiyotda kod almashtirish o‘ziga xos badiiy uslubga aylanib, matnga ko‘p qatlamlilik va intertekstual xususiyat qo‘shadi. Bundan tashqari, raqamli adabiyot va internet madaniyatining rivojlanishi natijasida yangi lingvosemiotik innovatsiyalar shakllanmoqda. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda o‘quvchilar tomonidan yaratiladigan fanfiktsiyalar (fan fiction)da turli tillarning qo‘llanilishi, emoji va internet-slanglarining badiiy matnlarga kirib kelishi yangi lingvistik tendensiyalarni yuzaga keltirmoqda. Yaponiyalik yozuvchi Sayaka Murata o‘zining “Convenience Store Woman” romanida zamonaviy texnologiyalar, reklama tilining badiiy matn tarkibida o‘ziga xos kod sifatida ishlatilishini ko‘rsatadi.

Kod almashtirish, lingvosemiotik innovatsiyalar va yangi badiiy uslublarning paydo bo‘lishi zamonaviy adabiyotning globallashuv sharoitida rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Bunday o‘zgarishlar nafaqat yozuvchilarning ijodiy uslublariga, balki o‘quvchilarning matnlarni idrok etish jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Kelajakda lingvistik kod almashtirish va semiotik yondashuvlar adabiyotda yanada muhim rol o‘ynashi kutilmoqda, chunki tillarning o‘zaro ta’siri globallashuv jarayoni bilan yanada chuqurlashib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda, lingvokulturologiya va adabiyot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik, ayniqsa, badiiy matnlar misolida yaqqol namoyon bo‘ladi. Har bir xalqning adabiyoti uning madaniy o‘ziga xosligini aks ettiruvchi asosiy manbalardan biri bo‘lib, lingvistik jihatdan ham, ma’naviy jihatdan ham ulkan ahamiyatga ega. Kelajakda lingvokulturologiyaning badiiy adabiyotga ta’siri yanada kengayib, yangi ilmiy yo‘nalishlar paydo bo‘lishi kutilmoqda.

4. Raqamli madaniyat va adabiyotga sun’iy intellektning ta’siri: Aytish mumkinki, hozirgi vaqtda raqamli texnologiyalar adabiy jarayonda inqilob yasamoqda. Elektron adabiyot, interaktiv romanlar va sun’iy intellekt tomonidan yozilgan hikoyalar bugungi adabiy maydonning ajralmas qismiga aylandi. Bunday jarayonlar haqida fransiyalik faylasuf va adabiy tanqidchi Rolan Bart shunday fikr bildirgan edi: “Matn o‘quvchi tomonidan qayta yaratiladigan ochiq tizimdir” [Bart, 1968, 146-bet]. Bugungi chatbotlar, GPT modellarining hikoyalar yaratish qobiliyati bu fikrning haqligini tasdiqlaydi.

Elektron adabiyot (e-literature) bugungi kunda mustaqil yo‘nalish sifatida rivojlanmoqda. Bunda o‘quvchi matnni faqat o‘qimaydi, balki u bilan interaktiv tarzda muloqotda bo‘ladi. Masalan, “hypertext fiction” janridagi asarlar o‘quvchiga o‘ziga xos yo‘l tanlash imkonini beradi. Bu janrda o‘quvchi hikoyaning qaysi yo‘nalishda davom etishini o‘zi belgilashi mumkin. Mark Amerika, Shelley Jackson

kabi yozuvchilar elektron adabiyotning yetakchi vakillaridan sanaladi. Ularning asarlarida an’anaviy hikoya tuzilmasi buzilib, matn o‘quvchining ishtirokiga bog‘liq bo‘ladi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan badiiy matnlar ham tobora kengayib bormoqda. Masalan, OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan GPT-3 va GPT-4 modellarining adabiy eksperimentlarda qo‘llanilishi yangi muhokamalarga sabab bo‘ldi. Yaponiyada 2016-yilda yozilgan “The Day a Computer Writes a Novel” nomli roman sun’iy intellekt ishtirokida yozilib, adabiy tanlovlarda qatnashgan. Bu esa, sun’iy intellekt kelajakda yozuvchilar bilan bir qatorda adabiyotga o‘z hissasini qo‘shishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, raqamli adabiyotning yana bir muhim jihati virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalarining kitob o‘qish jarayoniga integratsiya qilinayotganidir. VR adabiyotida o‘quvchi nafaqat matnni o‘qiydi, balki hikoya ichida jonli ishtirokchi sifatida harakat qiladi. Bu kabi eksperimental usullar, ayniqsa, fantastika va kiberpunk janridagi asarlarda qo‘llanilmoqda.

Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlar va platformalar (masalan, Wattpad, Medium) ham adabiyotga yangi qiyofa baxsh etmoqda. Yosh yozuvchilar endilikda nashriyotlarga bog‘liq bo‘lmay, to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘z auditoriyasiga chiqish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu esa adabiy jarayondagi demokratiyalashuvni kuchaytirmoqda. Shunday qilib, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar adabiy jarayonning shakllanishida tobora muhim rol o‘ynamoqda. Kelajakda bu texnologiyalar yozuvchilarning ijodiy jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqishi, o‘quvchilar bilan yanada interaktiv aloqalarni yaratishi va adabiy an’analarni o‘zgartirishi ehtimoli yuqori. Adabiyotning yangi texnologik bosqichi inson va sun’iy intellekt o‘rtasidagi ijodiy hamkorlikka asoslanishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda XXI asr adabiyotning zamonaviylashuvi tendensiyalari globallashuv va texnologik taraqqiyot natijasida yanada kuchaymoqda. Lingvokulturologik jarayonlar, intertekstual aloqalar, transmilliy adabiyot va kod almashtirish kabi hodisalar zamonaviy adabiy jarayonda yetakchi o‘rin egallamoqda. Kelajakda sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar va lingvistik innovatsiyalar adabiyotni butunlay yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barthes R. La mort de l’auteur. -Paris: Éditions du Seuil, 1968.
2. Kristeva J. Intertextuality and Literary Discourse. -Oxford University Press, 1986.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. -Moskva: Akademiya nashriyoti, 2007.
4. Ter-Minasova S.G. Til va madaniyat: global yondashuvlar. -Moskva: Flinta, 2015.

BADIIY DISKURSDA EKSPRESSIVLIKNING KO'P QIRRALI TABIATI

G.S.Saydalieva
Namangan davlat chet tillari instituti
(O'zbekiston Namangan)

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450526

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy diskursda ekspressivlikning ifodalanishi va uning kommunikativ hamda pragmatik ahamiyati o'rganilgan. Ekspressivlik badiiy matnning ta'sirchanligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida talqin qilinib, uning leksik, morfologik va sintaktik vositalar orqali namoyon bo'lishi tahlil etilgan. Shu bilan birga, paralingvistik omillarning ekspressivlikni kuchaytirishdagi ahamiyati ham yoritilgan. Muallif ekspressivlikning nutqiy jarayonda ma'no, uslub va kommunikativ samaradorlikni shakllantirishdagi roliga alohida e'tibor qaratgan. Olingan natijalar badiiy diskursning ta'sirchanligi va pragmatik qimmatini anglashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *ekspressivlik, badiiy diskurs, kommunikativ-pragmatik xususiyat, leksik vositalar, morfologik vositalar, sintaktik qurilmalar, paralingvistika, ta'sirchanlik.*

Badiiy matn reallikni "qayta yaratish" va aks ettirish jarayonida o'ziga xos leksik-strukturaviy tizimni shakllantiradi, u turli mazmun va shakl elementlari o'rtasida murakkab korrelyatsion munosabatlarni vujudga keltiradi. Badiiy asarning tuzilishida faqat real voqelikning mexanik tarzda aks ettirilishi emas, balki muallif ongi orqali qayta ishlangan va talqin qilingan manzara paydo bo'ladi. So'z badiiy matnning asosiy quroli bo'lib, badiiy matnda so'zlarning, tarkibiy qismlarning va umumiy tuzilmaning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, har bir mashhur yozuvchi o'zi mansub bo'lgan lingvomadaniy jamoaning namoyondasi sifatida o'z asarida milliy mentalitetning o'ziga xos xususiyatlari va milliy muloqot uslubining maxsus belgilarini san'at vositasida aks ettiradi. Yozuvchi shaxsiyati nafaqat individual xususiyatlarni, balki uning madaniy va ijtimoiy muhitining umumiy etnomadaniy xususiyatlarini ham badiiy matn orqali ifodalaydi.[2:3]

Badiiy matn - bu muallifning individual estetik tafakkuri asosida yaratilgan umumlashgan obrazlar orqali voqelikni badiiy va obrazli shaklda ifoda etuvchi kommunikatsiyaviy, madaniy betakror vositadir. U nafaqat muallifning shaxsiy munosabati va nafis qarashlarini aks ettiradi, balki xalqaro madaniy muloqotni amalga oshirishda muhim vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Bu borada M.M. Baxtin badiiy matnga estetik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan beqiyos ob'ekt sifatida qarasa, G.V. Stepanov uni o'ziga xos ma'noga ega matn sifatida tavsiflaydi. Bunday matnning asosiy xususiyatlari sifatida epitet, metafora, taqqoslash, personifikatsiya kabi ifodali vositalarning faol qo'llanilishi, obrazlilik,

umumlashtirish, allegoriya hamda muallifning sub’ektiv bahosining mavjudligi qayd etiladi. Ta’kidlash lozimki, mazkur xususiyatlar badiiy matnni boshqa uslubdagi matnlardan ajratib turuvchi asosiy belgilar bo‘lib, u orqali muallif o‘zining dunyoqarashini obrazli shaklda aks ettirib, o‘quvchida kuchli hissiy va intellektual ta’sir uyg‘otadi.[3:89]

Shu nuqtada ta’kidlash joizki, badiiy matnning estetik va obrazli xususiyatlari uning ekspressivlik darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Chunki badiiy asarda qo‘llaniladigan leksik-stilistik vositalar, ya’ni epitet, metafora, taqqoslash, allegoriya va boshqalar nafaqat tasviriylikni ta’minlaydi, balki o‘quvchida muayyan hissiyot, ta’sir va emotsional munosabatni uyg‘otadi. Shu sasabli yuqorida ta’kidlangan vositalar badiiy matnda so‘zning asl va ko‘chma ma’nosi, uning ta’sirchanligi - ya’ni ekspressiv quvvatini oshirishga xizmat qilib, o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Quyida aynan shu ekspressivlik xususiyatini kengroq yoritishga harakat qilamiz.

Tilning turli uslublarida, ayniqsa, badiiy, publitsistik va og‘zaki nutqda ekspressiv va emotsional vositalar nutqning ta’sirchanligini oshirish maqsadida keng qo‘llaniladi. Badiiy matnda ekspressivlik badiiy obraz va his-tuyg‘ularni ifoda etish vositasi bo‘lib, emotsional holat va shaxslararo munosabatlarni yorituvchi emotiv matn shaklida namoyon bo‘ladi. Badiiy matn alohida bir kommunikatsiya shakli bo‘lib, inson nutqidan farqli ravishda, belgili bir maqsadga qaratilgan, ya’ni mimika va harakatlar inson nutqida tabiiy ravishda yuzaga chiqsa, badiiy adabiyotda ular oldindan rejalashtirilgan uslubiy usul sifatida qo‘llaniladi.

Ekspressivlik, ilmiy nuqtai nazardan, matn mazmunining kuchaytirilishi, ma’lum axborotning maxsus ajratib ko‘rsatilishi va unga resipient diqqatining yo‘naltirilishi sifatida talqin qilinadi. Ekspressiv funksiyaning amaliy tadbiq etilishi faqat xabarning kommunikativ jarayonga, ya’ni to‘liq muloqot tizimiga kiritilishi orqali amalga oshiriladi. Dunyodagi barcha tillarning ekspressiv zaxirasi nihoyatda boy. Til strukturasining barcha darajalarida ekspressiv birliklar mavjud. Ular his-tuyg‘ularni, emotsiyalarni, baholashni hamda gapiruvchining nutqida tilga olinayotgan voqelikka bo‘lgan shaxsiy munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. [4: 170] Ko‘pchilik tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, ekspressivlik kompleks xususiyatga ega bo‘lib, uning asosiy tarkibiy komponentlari emotsionallik, intensivlik, obrazlilik va baholovchilik hisoblanadi. Bu komponentlar bir-birini o‘zaro shartlaydi va til tizimi doirasida kompleks o‘zaro ta’sirda namoyon bo‘ladi.

Ekspressivlik tushunchasini talqin qilishda turli xil yondashuvlar mavjud. I.V. Arnold, E.S. Aznaurova va Yu.M. Skrebnev kabi olimlar ekspressivlikni stilistik

kategoriyalar qatoriga kiritadilar. N.A. Lukyanova, A. Vejbiskaya va V.G. Gak esa ekspressivlikni semantik fenomen sifatida ta'riflaydilar. Qator tadqiqotchilar, jumladan R.O. Yakobson va A.A. Reformatskiy, ekspressivlikni tilning kommunikativ funksiyalaridan biri sifatida qarashadi. R.O. Piotrovskiy va A.A. Mesler ekspressivlikni pragmatik kategoriyalar doirasida ko'rib chiqadilar. R.O. Yakobson va V. Matezius ekspressivlikni emotsiyalilik bilan tenglashtirib, uni yakka komponentli hodisa sifatida talqin qiladilar, boshqa olimlar esa ekspressivlikni baholash xususiyati bilan bog'laydilar. Ekspressivlikni ko'p komponentli hodisa deb hisoblaydigan olimlar V.V. Vinogradov va N.A. Lukyanova uning tarkibiy qismlari sifatida obrazlilik va emotsionallikni ajratib ko'rsatadilar. [6:90]

Ekspressivlik tilshunoslikning eng murakkab kategoriyalaridan biri sanaladi, chunki u tilda sub'ektiv omilning namoyon bo'lishi va uning ob'ektiv voqelikni anglash jarayoni bilan uzviy bog'liqligi xarakterlanadi. [7:10]

Tilshunoslik ensiklopedik lug'atida ekspressivlik - til birliklarining ma'no-stilistik xususiyatlari majmuasi sifatida ko'rsatilib, ular orqali gapiruvchi o'z nutqida sub'ektiv munosabatini ifoda etashi aytiladi. Bu kategoriya lotincha "expressio" – "ifoda" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, insonning nutqiy faoliyatida his-tuyg'ular, emotsional holatlar, baholash va munosabatni ifoda etishda markaziy o'rin tutadi.

Ekspressivlik tilning turli darajalardagi vositalari orqali mukammal namoyon bo'ladi va gapiruvchi bilan tinglovchi o'rtasida emotsional aloqa o'rnatishda muhim ahamiyatga ega. Fonetik darajada ekspressivlik ovoz uzunligi, intonatsiya, urg'u va talaffuz orqali namoyon bo'lib, undosh tovushlarning qo'shaloqlanishi, unli tovushlarning cho'ziq aytilishi, urg'uning standart o'rnidan siljishi kabi xususiyatlar so'zga kuchli ta'sirchanlik bag'ishlaydi va so'z yoki iboraning emotsional-ekspressiv tonalligini oshiradi, masalan, ovozni ko'tarish g'azab yoki hayrat kabi tuyg'ularni yetkazishga xizmat qiladi.

Morfologik darajada ekspressivlik turli grammatik qo'shimchalar, xususan, so'z yasashdagi erkalatuvchi (-chaq, -jon) va kamsituvchi (-gina, -kas) affikslar orqali amalga oshirilib, so'zga sub'ektiv baho, muhabbat, mehr, ihtiyot va boshqa hissiy munosabatlarni qo'shadi, masalan, "oyi-oyi-jon" yoki "uka-uka-ginam" kabi misollar buning yaqqol dalilidir. Leksik darajada ekspressivlik o'zining eng keng va boy ko'rinishida baholash xususiyatiga ega so'zlar, his-tuyg'uni bildiruvchi birliklar, kuchaytiruvchi so'zlar, yuklamalar hamda obrazli ifoda vositalari orqali yuzaga chiqadi; bunday so'zlar faqat voqelikni tasvirlabgina qolmay, balki gapiruvchining shaxsiy munosabatini ham aks ettiradi, masalan, "qiltiriq" so'zi insonning

ozg‘inligini salbiy ma’noda baholash uchun ishlatilib, nafaqat tasvir, balki munosabatni ham ifoda etadi.

Sintaktik darajada esa so‘z tartibining o‘zgartirilishi, ellipsis, takror, inversiya va parallelizm kabi usullar nutqning ekspressivligini oshiradi, uni jonli va ta’sirchan qiladi Sintaktik darajada ekspressivlik so‘z tartibining o‘zgartirilishi, elliptik konstruksiyalar (ya’ni, ayrim a’zolarni tashlab ketish), so‘z takrorlari kabi vositalar orqali amalga oshiriladi. Bu uslubiy harakatlar nutqning ta’sirchanligini kuchaytiradi va uning emotsiyaviy yuklamasini oshiradi. [8: Экспрессивность]

Ekspressivlik lingvistikada tilning ta’sirchanlik salohiyatini belgilaydigan muhim kategoriyalardan biridir. U til birliklariga sub’ektiv munosabatni ifodalash imkonini beradi va ko‘p qirrali tabiati bilan tilshunoslik tadqiqotlari uchun muhim tahlil ob’ekti hisoblanadi. Uning turli sathlardagi namoyoni, shuningdek, paralingvistik vositalar bilan uzviy bog‘liqligi ekspressivlikni nafaqat lingvistik, balki pragmatik va kommunikativ nuqtai nazardan ham o‘rganishni taqozo etadi.[5: Экспрессивлик]

Ekspressivlik nafaqat lingvistik vositalar (fonetik, leksik, morfologik va sintaktik), balki paralingvistik vositalar ya’ni ovozning balandligi, tempi, tembri, mimika, ishoralar va tananing holati orqali ham kuchaytiriladi. Bu omillar gapiruvchining ichki holati, emotsional reaksiyasi va ijtimoiy munosabatini ifoda qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, ekspressivlik inson nutq faoliyatining asosiy semiotik va psixologik mexanizmlaridan biri bo‘lib, u nutqning ta’sirchanligini, jozibadorligini va qabul qiluvchiga yetkazilishidagi samaradorligini belgilab beradi.[1:Экспрессивность]

Ekspressivlik, shuningdek, emotsional baholash kategoriyasi bilan uzviy bog‘langan. U insonning his-tuyg‘ulari, taassurotlari, ruhiy holati va munosabatini belgilaydigan semantik kod sifatida xizmat qiladi. Ekspressiv vositalarning ko‘pchiligi tarixiy jihatdan inson nutqining affektiv shakllari (jazavali, hissiy) bilan bog‘liq bo‘lib, ular xalq tili va adabiy uslublarda to‘planib borgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Bolshoy psikhologicheskiy slovar.” Retrieved from [https://gufo.me/dict/psychologie_dict]
2. Драйсави Хуссейн Катим Маджди «Специфика рассуждения экспрессии в художественном тексте» Багдад 2019. https://www.researchgate.net/publication/330350174
3. Fayzulloyeva, M. A. (2024). “Badiiy matn husussiyatlari.” Retrieved from [https://doi.org/10.5281/zenodo.11221025]
4. Науменко Н.П «Лексические средства выражения экспрессивности» Мир языков: ракурс и перспективы: сборник материалов IX Международной науч.-практ. конференции,

Минск, 26 апреля 2018 г.: в 6 ч. Ч. 1 / БГУ, Филологический фак., Каф. английского языкознания; редкол.: Н.Н. Нижнева (отв. ред.) [и др.].- Минск: БГУ, 2018. С.166-174

5. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.” Retrieved from [https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/ekspressivlik-uz-2]
6. Рамазанова Д. А., Хасбулатова Х. М., Курбанова З. Г. “Экспрессивность в художественном тексте и способы ее выражения.” Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. Т. 11. № 3. С. 86-91
7. Шарова В.В “Средства выражения экспрессивности в сатирическом художественном тексте: На материале романов И. Ильфа и Е. Петрова “Двенадцать стульев” и “Золотой теленок” автореферат по ВАК РФ 10.02.01, кандидат филологических наук. Санкт-Петербург.2003
8. “Tilshunoslik entsiklopedik lug‘at.” Retrieved from [https://tapemark.narod.ru/les/591a.html]

FIDOYILIK KONSEPTINING FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA LUG'AVIY TALQINI (MASALAN, "JONINI FIDO QILISH" – "TO LAY DOWN ONE'S LIFE")

Mamatqulova Shoxsanam Isroil qizi
University of Business and Science Tillar kafedrasi o'qituvchisi
Shoksanam.mamatkulova@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450538

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida fidoyilik konseptining frazeologik birliklarda qanday ifodalanishi chuqur tahlil qilingan. Frazeologizmlar xalq tafakkuri va milliy madaniyatning eng muhim qatlamlaridan biri bo'lib, ular orqali tarixiy xotira, ijtimoiy qadriyatlar hamda milliy ideal aks etadi. Tadqiqot davomida o'zbek tilidagi "jonini fido qilish", "jonini tikmoq", "fidoyi yigit" kabi barqaror iboralar hamda ingliz tilidagi "to lay down one's life", "to give one's all", "to die for one's country" kabi birliklar qiyosiy jihatdan o'rganildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek frazeologiyasida fidoyilik ko'proq jamoaviy qadriyatlar, Vatan va xalq manfaatlariga xizmat qilish bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida individual jasorat va shaxsiy burchni bajarish asosiy o'rinda turadi. Ushbu natijalar qiyosiy frazeologiya, lingvokulturologiya hamda tarjimashunoslik uchun muhim nazariy va amaliy xulosalar beradi.*

Kalit so'zlar: *Fidoyilik, frazeologiya, jonini fido qilish, self-sacrifice, qiyosiy tilshunoslik, semantik xarita, lug'aviy talqin, xalq tafakkuri, lingvokulturologiya, jasorat.*

Kirish

Til xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy dunyoqarashi va milliy mentalitetining asosiy ko'zgusidir. Xalqning orzu-intilishlari, ideallari va qadriyatlari, avvalo, so'zlar, iboralar va barqaror til birliklari orqali ifodalanadi. Shu bois frazeologik birliklar nafaqat tilning badiiy boyligini ko'rsatadi, balki milliy madaniyatning eng muhim qatlamlarini ham ochib beradi. Fidoyilik konsepti xalq tafakkurida doimiy ravishda yangilanib turadigan, ijtimoiy ehtiyojlar va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liq tushuncha bo'lib, u turli davrlarda turlicha talqin qilingan.

Adabiyotlar tahlili

Frazeologiya masalalari jahon tilshunosligida va o'zbek tilshunosligida alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan. A. V. Kunin ingliz tilidagi frazeologik birliklarni tizimli o'rganib, ularni turkumlarga ajratgan va ularning semantik tabiatini tahlil qilgan [1: 57]. Shuningdek, ingliz frazeologiyasi bo'yicha N. N. Amosova, R. Gläser kabi olimlarning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. V. V. Vinogradov esa rus tilshunosligi asosida frazeologiyaning uch asosiy turini ajratgan bo'lsa-da, uning yondashuvi qiyosiy tadqiqotlar uchun ham katta ahamiyat kasb etadi [2: 44]. O'zbek tilshunosligida esa Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" asari fidoyilik va jasorat bilan bog'liq ko'plab frazeologizmlarni qamrab olgani bilan ahamiyatlidir [10].

Frazeologik birliklarning nazariy asoslari

Frazeologik birlik — bu ma'nosi bo'laklarga ajralmaydigan, turg'un holatda qo'llanadigan, obrazli ifodaga ega bo'lgan so'z birikmasidir. Uning asosiy xususiyatlari turg'unlik, ko'chma ma'no va milliy-madaniy belgilarning mavjudligidir [3: 33]. Frazeologizmlar ko'pincha metaforik xarakterga ega bo'lib, ular orqali abstrakt tushunchalar obrazli tarzda ifodalanadi. Masalan, "jonini fido qilish" iborasi nafaqat real qurbonlik, balki milliy qadriyatlarga sodiqlikning ramzi sifatida ishlatiladi. Ingliz tilidagi "to lay down one's life" iborasi ham shunga o'xshash obrazlilikka ega bo'lib, uni faqatgina "o'lmoq" deb tarjima qilish yetarli emas, balki bu ibora shaxsiy jasorat va burchni ado etish bilan bog'lanadi.

O'zbek tilidagi fidoyilik konsepti frazeologizmlarda

O'zbek xalqining tarixiy xotirasi va badiiy tafakkurida fidoyilik g'oyasi doimo alohida o'rin egallagan. Shu bois xalq og'zaki ijodi va adabiyotida fidoyilikni ifodalovchi frazeologizmlar keng uchraydi. Masalan: jonini fido qilish, jonini tikmoq, fidoyi yigit, mardlik ko'rsatmoq, vatan uchun jon berish, sadoqat ko'rsatmoq, kurashdan qaytmaslik kabi iboralar fidoyilikning turli ko'rinishlarini ifodalaydi. Bu frazeologizmlar xalq tafakkurida fidoyilikning jamoaviy mazmunini ochib beradi. O'zbek epik asarlarida, xususan "Alpomish" dostonida qahramonlarning fidoyiligi millatning umumiy idealini ifodalaydi [7: 89].

Ingliz tilidagi fidoyilik konsepti frazeologizmlarda

Ingliz tilida ham fidoyilik konsepti ko'plab frazeologizmlarda ifodalangan. Ularning semantik mazmuni ko'proq individual jasorat, shaxsiy qahramonlik va altruizmga asoslangan. Masalan: to lay down one's life, to die for one's country, to give one's all, to sacrifice oneself, to fight to the last drop of blood, to make the ultimate sacrifice kabi ifodalar ko'plab tarixiy va adabiy manbalarda uchraydi. Shekspirning "Hamlet" asarida fidoyilik shaxsiy burch va adolat uchun kurash bilan bog'langan bo'lsa, Hemingueyning "The Old Man and the Sea" asarida fidoyilik insonning ichki kuchi va matonatining ramzi sifatida tasvirlanadi [4; 11].

Qiyosiy tahlil

O'zbek va ingliz tillarida fidoyilik konsepti frazeologik birliklarda umumiy va farqli jihatlar bilan namoyon bo'ladi. Har ikkala tilda fidoyilik hayotni qurbon qilish, jasorat va sadoqat g'oyalari bilan bog'langan. Biroq o'zbek tilida fidoyilik jamoaviy qadriyatlarga, ingliz tilida esa ko'proq individual qahramonlikka urg'u beradi. Quyidagi jadvalda ushbu farqlar ko'rsatiladi:

O'zbek frazeologizmlari	Ingliz frazeologizmlari
Jonini fido qilish – Vatan uchun hayotini	To lay down one's life – Shaxsiy burch

qurbon qilish	uchun jonini berish
Fidoyi yigit – jasoratli inson	To make the ultimate sacrifice – eng oliy darajadagi fidoyilik

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida fidoyilik konsepti jamoaviy manfaatlarni ko'zda tutadi, ingliz tilida esa shaxsiy qahramonlik va individual iroda asosiy o'rinni egallaydi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, fidoyilik konsepti frazeologik birliklarda milliy mentalitetning eng muhim qatlamlarini ifodalaydi. O'zbek tilida bu konsept xalqning tarixiy kurashlari, diniy-ma'naviy qadriyatlari va vatanparvarlik ideallari bilan uzviy bog'liqdir. Ingliz tilida esa fidoyilik shaxsiy jasorat, altruizm va burchni ado etish konseptlari bilan chambarchas aloqador. Frazeologik birliklarning tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning ko'pchiligi so'zma-so'z tarjima qilinmaydi, balki madaniy konnotatsiyalar bilan birga berilishi lozim.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fidoyilik konsepti frazeologik birliklarda nafaqat tilning leksik qatlamida, balki xalqning ma'naviy dunyoqarashida ham muhim o'rin tutadi. O'zbek tilida fidoyilik konsepti asosan jamoaviy qadriyatlarga, Vatan va xalq manfaatlari yo'lida jonini fido qilish g'oyasiga bog'langan holda ifodalanadi. Ingliz tilida esa bu konsept ko'proq individual fazilat va shaxsiy qahramonlik sifatida talqin qilinadi. Qiyosiy tahlil natijasida aniqlangan umumiylik va farqlar tarjimashunoslik, qiyosiy frazeologiya va lingvokulturologiya uchun muhim nazariy va amaliy xulosalar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kunin, A. V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka. Moskva: Vysshaya shkola, 1996.
2. Vinogradov, V. V. O osnovnyx tipax frazeologicheskix edinits russkogo yazyka. Moskva: Nauka, 1944.
3. Amosova, N. N. Osnovy angliyskoy frazeologii. Leningrad: Nauka, 1963.
4. Hemingway, E. The Old Man and the Sea. New York: Scribner's Sons, 1952.
5. Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
6. Mahmudov, N. O'zbek tili semantikasi. Toshkent: Universitet, 2012.
7. Mirtojiyev, M. O'zbek tilining semantikasi. Toshkent: Fan, 2005.
8. Nurmonov, A. Til va tafakkur. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
9. Oxford English Dictionary. Oxford: OUP, 2020.
10. Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Toshkent: Fan, 1992.
11. Shakespeare, W. Hamlet. Oxford: OUP, 1997.
12. Wierzbicka, A. Semantics: Primes and Universals. Oxford: OUP, 1996.

NUTQIY AKTLARNING ISHONTIRISH QIYMAT DARAJASI: TARIX VA TADRIJ

Yodgorov Jaloliddin Jamolidinovich
O‘zDJTU katta o‘qituvchisi, PhD
yodgorov202@mail.ru

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450547

Annotatsiya. *Maqolada nutqiy aktlarning insonning kognitiv shakllanishiga hamohang tarzdagi tadrijiy rivojlanishi, lingvistik shaxsning o‘z nutqining ishontirish qiymat darajasini ta’minlashdagi usul va omillarning pragmatik tomonlari tahlil etilgan. Shuningdek, yunon mutafakkirlarining nutqiy aktlarning kommunikativ va kognitiv jihatlari borasidagi qarashlariga munosabat bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv zichlashish, madaniy tushunchalararo jipslashuv, nutqiy vaziyat, sun’iy intellekt, sun’iy ong, nutqiy aktning ishontirish qiymat darajasi, pafos, logos, etos, simmetrik/assimetrik nutq, lokallik, temporallik.*

Antropotsentrizm zamonaviy tilshunoslikning asosiy va muhim tahlil tarmog‘iga aylanayotgan yo‘nalish hisoblanib, bu jabhada “tarozu pallasini bosadigan” bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Zero, “V.fon Humboldt, E.Benvenist, I.A.Boduen de Kurtene kabi olimlarning til tabiati va mohiyati, uning sohibi bo‘lgan insonning ichki dunyosi, dunyoqarashi va ruhiyati bilan bog‘liqligi haqidagi fikrlariga asoslangan tadqiqotchilar tilshunoslikni “odam botinidagi til va tilda aks etuvchi inson” haqidagi fan ekanligini e’tirof etmoqdalar.[1] Shuningdek, axborot almashinuvining tezlashishi – kognitiv zichlashish, til egalarining izchil integratsiyasi, madaniy tushunchalararo jipslashuv hamda muloqot jarayonitdagi turli (perefirik) nutqiy aktlarning vujudga kelishi kabi omillar bugungi kunning tadqiq obyektiga aylanib borayotganligini ko‘rsatmoqda. Bu kabi jarayonlarning asos (monolit) manbasi matn hisoblanib, ularning o‘zaro farqli va o‘xshash jihatlarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslik(asosan pragmalingvistika)ning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Zero, til rivojlanish bosqichining bizgacha bo‘lgan davrida nutqiy vaziyatdagi kommunikativ maqsad(intensiallik)ni aniqlash bilan bog‘liq tadqiqiy mo‘ljal (research object) ikki inson o‘rtasidagi diskursiv faoliyat bo‘lgan bo‘lsa, endilikda uchinchi tomon – sun’iy intellekt(SI – AI artificial intelligence)ning ijtimoiy maqomga ega bo‘layotganligi pragmatik izlanishlar fokusini kengayib borayotganligi ko‘rsatmoqda. “Til falsafiy jihatdan gnoseologik va ontologik tabiatga ega bo‘lgan murakkab fenomen”[2] bo‘lib, uning insonning kognitiv

[1] Степанов Ю.С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразования // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: URSS, 2002. – С.15.
[2] Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари.−Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 5.

harakatlariga moslashishi – kommunikant tomonning fikrlariga parallel fikrlar topishi, ma’lumotlarni differensiyallashi, hissiy matnlarga mos javob yarata olishi va nutqiy sherik(speech partner)ning hissiy o‘zgarishlariga moslashish kabi bir qator vazifalarni bajara olayotganligi SIning sun’iy ong (SO, AC – artificial consciousness) darajasiga ko‘tarilayotganligini ko‘rsatmoqda. Futurolog olim Rey Kursveylning bashorat qilishicha, 2045 yilga borib SI inson ongidan rivojlanib ketadi va dunyo sohalarini aksar qismini egallaydi.[3] Binobarin, har qanday jarayonning tadrijiy bosqichlarini tahlil etish u (development period) bilan bog‘liq bo‘lgan hodisalar haqida hulosalar chiqarishni osonlashtiradi.

Tilshunoslik – empirik fan, undagi nazariy g‘oyalar doimo to‘plangan dalillar tahlili asosida shakllanadi (hatto ilmiy farazlar ham doimiy isbotni talab qiladi). Lekin lisonning tub mohiyatini to‘liq anglash uchun zohiriy hodisalardan tashqari, inson lisoniy faoliyatining tashkiliy qismlarini, uning botinidagi hodisalarni o‘rganish ham zarurdir.[4] Bu borada aytish mumkinki, matnning lingvopragmatik xususiyati va nutqiy aktlarning semantik hamda matniy jihatdan tashkillanishidagi taktika/strategiyalarning obyektiv borliq voqeligini o‘zida jamlash potensialini tahlil etishga bo‘lgan qiziqish qadim davrlardan ma’lum. Xususan, bu yo‘nalishda olib borilgan ishlar(turli qarash va yo‘nalishlar, ilmiy gipotezalar hamda qator postulatlar)ning salmoqli qismi **ritorika**(nutq san’ati)ga taalluqli hisoblanadi.[5] Zero, til va nutqning dialektik ta’sirlashuvi natijasida vujudga keluvchi turli pragmalingvistik hossalar shu yo‘nalishda “pishib” boshqa yondosh tarmoqlar(antropologiya, adabiyot, tilshunoslik, falsafa, neyrobiologiya, psixologiya, pedagogika, etika, estetika, tarix va shu kabilar)ning ham o‘rganish obyektiga aylandi. Darhaqiqat, yunon olimlarining ritorik nazariyalarining asosini nutq orqali tinglovchini qanday ishontirish borasida bo‘lgan. Xususan, Arastu (Aristotel. yun. Ἀριστοτέλης – er.avv. 384-322) “Ritorika” asarida nutqiy aktning **ishontirish qiymat darajasi**ni oshirish uchun quyidagi uch faktorga tayanish kerakligini aytib o‘tadi: **pafos** (yun. πάθος) – tinglovchining his va tuyg‘ulariga ta’sir etib, uning ruhiy holatini o‘zgartirish; **logos** (yun. λόγος), ya’ni nutqni mantiq va dalillar bilan

[3] Bu haqda qarang. Kurzweil R. The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology. London: Duckworth Books, 2006.
[4] Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008 йил. – Б. 16.
[5] https://uz.wikipedia.org/wiki/Ritorika. Ritorika (yunoncha: rhetorike - notiqlik) - notiqlik san’ati; keng ma’noda umuman badiiy nasr haqidagi fan. Mil. av. V-IV asrlarda Yunonistonda yuzaga kelib, mil. av. III – II asrlarda tizimli fan shaklini olgan. Mil. av. I asrda Rimda tarqalgan. 5 qismdan iborat bo‘lgan: materialni topish, joylashtirish, so‘z bilan ifodalash (3 uslub: yuqori, o‘rta, pastki hamda uslub ko‘tarinkiligining 3 vositasi: so‘z tanlash, so‘zlarni biriktirish va uslubiy figuralar xaqidagi ta’limot), yodlash, talaffuz. Qadimgi davrda Aristotel (Sitseron, Kvintilian ijodida) ishlab chiqilgan, o‘rta asrlarda va yangi davrda (Rossiyada Lomonosov ijodida) rivojlantirilib, XIX asrda adabiyot nazariyasiga qo‘shilib ketgan.

asoslash; **etos** (yun. ἦθος) – ya’ni so‘zlovchining shaxsiy obro‘si va shaxsiy namunasi kabilar. Keltirilgan omillarning ilmiy jihati shundan iboratki, ma’lumot almashish samaradorligini belgilovchi jihatlar bugungi kunda, ya’ni axborot asrida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan[6]. Zero, “nutq akti murojaat qiluvchining ma’lum bir kommunikativ maqsad yoki natijaga erishish yo‘li sifatida qaraladi, bu esa o‘z navbatida lingvistik vositalarni tanlashda asosiy omil hisoblanadi”.[7] Bu borada Aflotun (Platon. yun. Πλάτων; er. avv. 428/427 yoki 424/423 – 348/347) notiq nutqining ishontirish qiymatini oshirish uchun uning axloqiy fazilatlari va bilim darajasi (etosi) yuqori bo‘lishi, shuningdek o‘z sohasining mutaxassisi hamda shu sohada hurmatga sazovor bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan. Faylasufning fikricha, notiq fikrlarini o‘z shaxsiy manfaatlari uchun emas, adolat uchun xizmat qilishi zarurligini ilgari surgan. [8]

Suqrot(Sokrat. yun. Σωκράτης, tax. er.avv. 469-399)ning nutqning ishontirish qiymat darajasini shakllantirish borasidagi qarashlari biroz farqli bo‘lib, uningcha, bu jihat asosan dialoglarda vujudga keladi. Savol-javob tarzida namoyon bo‘luvchi nutqiy akt(replika)larda ishontirish qiymat darajasi yuqori bo‘lishini **dialektik** qarashlari orqali ilgari surgan.[9] Bunday vaziyatlarda dialogdagi kognitiv qutbiy tomonlar o‘z fikr va qarashlarini asoslashga intiladilar, bir-birlariga turli nutqiy aktlar orqali ta’sir etishga harakat qiladi. Amaliyotda Suqrotning bu qarashlari samaraliroq hisoblanib, statik ravishda rivojlanib kelayotgan jarayon hisoblanadi: turli xil debatlar, saylov kompaniyalari, intervyu va podkastlar kabi.

Kishilik jamiyati rivojlanib borar ekan kommunikativ faoliyat natijasida vujudga kelgan axborotning semantik va pragmatik ma’nolarini tahlil etish borasida uzoq taraqqiyot yo‘li bosib o‘tildi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, amalga oshirilgan tadqiqotlarda “pragmatika, matn pragmatikasi, pragmalingvistika, lingvistik pragmatika” kabi atamalarini uchratmaymiz. Chunki, bu terminning

[6] Bu haqda qarang. Автухович Т.Е. Античная риторика. – Гродно, ГрГУ. 2003. – С. 5-21.
[7] Остин Дж. Л. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике. 1986. - №8. – С. 78.
[8] Bu haqda qarang. Панталеева И.А. Становление античной риторики: хронология риторических методов и стилей (Платон, Аристотеоль). ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ // Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского (г. Донецк), – Вип. 3. 2013. – С. 109-115.
[9] DIALEKTIKA yun. dialektike (techne) – suhbat olib borish, bahslashish san’ati – borliqning vujudga kelishi, uning taraqqiyoti haqidagi falsafiy ta’limot hamda voqelikni bilish va unga asoslangan tafakkur uslubi. “Dialektika” tushunchasi falsafa tarixida dastlab hozirgi ma’nosidan boshqacha tushunilgan. Yunon falsafasida dialektika muxolifning muhokamasidagi ziddiyatlarni ochib tashlash, munozara orqali xaqiqatni topish san’atini anglatgan. Keyinchalik bu usul tabiat hodisalariga tatbiq etila boshlagan, bilish uslubiga aylangan. Dialektik tafakkur voqelikni bilish jarayoni sifatida inson, jamiyat bilan bog‘liqlikda paydo bo‘lgan. Voqelikni bilish va uni inson manfaatlari yo‘lida o‘zgartirishning dialektik uslubini anglashga intilish qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu intilish dastlab Sharqda paydo bo‘lib, antik davrda o‘z takomiliga yetgan. Falsafa tarixida dialektika turlicha talqin qilingan. “Dialektika” so‘zi ilk bor Sokrat (Suqrot) tomonidan qo‘llanilgan. U dialektikani bir-biriga zid, qarama-qarshi fikrlar to‘qnashuvi orqali haqiqatni topish san’ati deb bilgan.

ma’lum bir fan doirasida shakliy va mazmuniy yaxlitlanishi XX asrda kuzatiladi. Xususan, “pragmatikaning manbasi Ch.Pirs, U.Djems, D.Dyun, Ch.Morris kabi taniqli faylasuf olimlar nomi bilan bog‘liqdir. Chunki ularning ishlarida (XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida) belgilar sistemasi va lingvistik belgi funksionalligi xususidagi g‘oyalar o‘rtaga tashlanib, semiotika haqidagi asosiy tushunchalar aniqlandi, sintaktika; semantika va pragmatika o‘rtasidagi o‘zaro farqlar ko‘rsatildi.[10] Shuningdek, “pragmatika nutq va axloqiy, insoniy xatti-harakat, ruhiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘plab fanlarning kesishish nuqtasida turadi. Pragmatika struktur tilshunoslik, stilistika, nutq madaniyati, poetika va lingvopoetika, psixolingvistika, etika va estetika kabi fanlar bilan, umuman insonning ongli va ongsiz madaniy va tabiiy xatti-harakati bilan bog‘liq bo‘lgan, kulturologiya umumiy nomi bilan birlashadigan fanlarning barchasi bilan yaqin aloqada bo‘ladi. Ammo ularning birortasi pragmatikaning o‘rnini to‘la-to‘kis bosa olmaydi”.[11]

Jamiyatning ilk jamoa bo‘lib shakllanish jarayonlarining bosqichlarida ham ibtidoiy aql egalari(lot. *Homo sapiens*)ning bir-biriga bo‘lgan ongli ishonchlarini simmetrik/assimetrik nutqiy aktlar orqali vujudga kelganligini kuzatishimiz mumkin. Albatta, bu ularning bir-birlarini qisman yoki to‘liq anglashlarida nutqiy aktlarning intra/ekstralingvistik jarayonlardagi formal va konseptual xususiyatlari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Natijada ibtidoiy ong egasining jamoa ta’siridagi tafakkur radiusi kengaydi, uning atrof koordinatlarini nomlash potensiali tezlashdi, ular(harakat, narsa, belgilar)ni farqlashdagi kognitiv o‘lchovi rivojlandi va u yaratgan konseptning tasavvur qiymati tiniqlashda hamda ijtimoiy ahamiyati oshib bordi. Alohida ta’kidlash kerakki, nutqi to‘liq rivojlanmagan ibtidoiy individ o‘z axborotining konstruktiv qiymatini ta’minlash maqsadida yuz va gavda harakatlari(mimika, pontamimo – ekstralingvistik omil)dan faol foydalandi. Hozirgi fiziologik va kognitiv to‘liq shaklllangan insonda uning ilk rivojlanishidagi lingvistik shaxsning individual xususiyatlari saqlanib qoldi: paralingvistik nutqiy harakatlari. Bu nutq egasining o‘z individual va jamoaviy ong tasvir-tafakkur iyerarxiyasidagi parallellikni moslashdagi optimal harakati hisoblanadi. Zero, “...ko‘p holarda verbal, ya’ni so‘z, lisoniy vositalar orqali va noverbal, so‘zsiz, nolisoniy vositalar (imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvollar) orqali axborot berish va bir-birining ta’siriga ko‘ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi”.[12] Darhaqiqat,

[10] Bu haqda qarang. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика и новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. - М., 1985. - С.471.
[11] Bolteyeva Z. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari, 2024-yil, 1/7-son. – B. 265.
[12] Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007. – Б. 22.

tildan foydalanayotgan shaxs, eng avvalo, uning vositasida ma’lum bir axborotni shakllantirish va muloqot qoidalariga amal qilgan holda boshqalarga uzatishni rejalashtiradi. Olamni bilish va muloqot qobiliyati faqat insonning biofiziologik imkoniyatlari bilan belgilanmasdan, balki ijtimoiy madaniy omillar qurshovida rivojlanadi.[13] Har qanday nutqning **lokallik** (makon) va **temporallik** (vaqt) tabiatiga ko‘ra **nutqiy ta’sir etish** (perlokutiv) akti mavjud bo‘lib, bunda uning (intellektual xabar mazmunining) ta’sir qiymat darajasi belgilanadi. Bu nutq egasining ishontirish (ubijdeniye, persuativ) niyati nutqiy ta’sir qiymatining asosiy ulushini tashkil etadi. Xususan, ekstralingvistik nutqiy aktlardan qoniqmagan ibtidoiy ong egasi perlokutiv niyatiga erishish maqsadida turli ovoz va sadolardan, jamoaga xavf tug‘ilganda birgalikdagi harakat va ishoralardan, yetakchi yoki dominant vakilning harakatlaridagi taqlidlardan, shuningdek, jamoa marosim va ovozli qo‘shiqlaridagi ritual harakatlardan foydalangan. Masalan, Yuval Noy Xararining fikricha, ibtidoiy odam (dominant, lider) o‘z fikriga ishontirish, perlokutiv ta’sir etish maqsadida turli “hikoyalar”dan foydalangan.[14] Bunda biz ibtidoiy jamoa ongida sardor, boshliq yoki shaman nutqiga ishonish faktorini mavjudligini ko‘rishimiz mumkin. Bu borada psixolingvist olim Stiven Pinker ham nutq nafaqat axborot uzatish vositasi, balki ijtimoiy ta’sir o‘tkazish, ishontirish, manipulyatsiya qilish kabi maqsadlarda rivojlangan. Uningcha, ibtidoiy inson nutqdan faqat ma’lumot almashish uchun emas, guruh ichida o‘z mavqeyini belgilash va jamoa a’zolarini o‘z fikriga ishontirish uchun ham foydalangan.[15] Kognitiv fanlar asoschisi, tilshunos olim Noam Chomskiyga ko‘ra, nutq insonning zehniy qobiliyatidan o‘sib chiqqan bo‘lib, u ibtidoiy ong egasining “g‘aribgina” miyasida “universal grammatika” ta’sirida shakllangan. Olimning yana ta’kidlashicha, nutq inson fikr yuritishini ifoda qilish uchun yaratilgan, bu esa bilvosita ishontirish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi.[16] Ushbu asarida olim perlokutiv aktning ishontirish qiymatiga chuqur e’tibor qaratmagan bo‘lsa-da, nutqiy aktlarda doimiy ravishda qisman yohud to‘liq ishontirish qiymati mavjud bo‘lishini ta’kidlaydi. Zeroki, biz ham o‘z qarashlarimiz zamirida nutqning ishontirish qiymat darajasi har qanday nutq bo‘lagida mavjud bo‘lishi turadi. Mashhur “Relevance Theory” (“Muvofiqlik nazariyasi”) asari

[13] Расулов З. Нутқий тузилмалар ахборот-дискурсив мазмуни шаклланиши жараёнида тежамкорлик тамойилининг фаоллашуви (Инглиз ва ўзбек тиллари материали асосида). Монография. – Бухоро: Дурдона нашриёти, 2022. – Б. 17.
[14] Юваль Ной Харари. Sapiens. Краткая история человечества / [пер. с англ. Л. Сумм]. - М. : Синдбад, 2020. – С. 142-168.
[15] Пинкер С. Язык как инстинкт [Текст]: [пер. с англ.] – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 204-232.
[16] Bu haqda qarang. Chomsky N. Rules and representations. N.Y., 1980. 5. Chomsky N., Halle M. The sound pattern of English. N. Y.; Evanston; L., 1968.

mualliflari, kognitiv tilshunos olimlar Dan Sperber va Deyrdre Uilsonlarning umumfikrlariga tayanilsa, nutqiy jarayondagi “mo‘ljallangan ma’no” ishontirish hisoblanadi, zero, shaxs bevosita fikrlarni emas, nima demoqchi ekanligini anglatishga intiladi. Olimlarning fikriga ko‘ra, ibtidoiy inson uchun ham faqat gapirish – axborot almashish emas, balki boshqalarga ta’sir qilishni maqsad qilgan.[17] Darhaqiqat, “...til fikrning bo‘laklarga bo‘lingan holdagi ifodasi, fikr esa tushunchalarning bog‘lanishidir. Lekin inson tili faqat bog‘lanayotgan tushunchalar va ularning mantiqiy munosabatlarinigina emas, balki so‘zlovchining o‘z fikriga munosabatini ham ifodalashni istaydi; men faqat nimanidir aytishnigina emas, balki o‘zimni ham ifodalashni xohlayman va shu tarzda mantiqiy omilga uni har jihatdan to‘yintirgan holda psixologik omil qo‘shiladi.[18]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Автухович Т.Е. Античная риторика. – Гродно, ГрГУ. 2003.
2. Bolteyeva Z. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari, 2024-yil, 1/7-son.
3. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. —М.: Высшая школа, 1991.
4. Остин Дж. Л. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике. 1986. - №8.
5. Sperber D., Wilson D. Irony and the Use-Mention Distinction // Cole P Radical Pragmatics. New York : Academic Press, 1981.
6. Chomsky N. Rules and representations. N.Y., 1980. 5. Chomsky N., Halle M. The sound pattern of English. N. Y.; Evanston; L., 1968.
7. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари.–Тошкент: Академнашр, 2010.
8. Юваль Ной Харари. Sapiens. Краткая история человечества / [пер. с англ. Л. Сумм]. - М. : Синдбад, 2020.
9. Расулов З. Нутқий тузилмалар ахборот-дискурсив мазмуни шаклланиши жараёнида тежамкорлик тамойилининг фаоллашуви (Инглиз ва ўзбек тиллари материали асосида). Монография. – Бухоро: Дурдона нашриёти, 2022.
10. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007.
11. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008 йил.
12. Степанов Ю.С. Эмиль Бенвенист и лингвистика на пути преобразования // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: URSS, 2002.
13. Kurzweil R. The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology. London: Duckworth Books, 2006.
14. Панталеева И.А. Становление античной риторики: хронология риторических методов и стилей (Платон, Аристотеоль). ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ // Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского (г. Донецк), – Вип. 3. 2013.
15. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика и новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. - М., 1985.
16. Пинкер С. Язык как инстинкт [Текст]: [пер. с англ.] – М.: Едиториал УРСС, 2004.

[17] Bu haqda qarang. Sperber D., Wilson D. Irony and the Use-Mention Distinction // Cole P Radical Pragmatics. New York : Academic Press, 1981. P. 195-201.
[18] Винокур Г.О. О языке художественной литературы. —М.: Высшая школа, 1991. – С. 85-92.

ERKIN VOHIDOV FALSAFIY SHE'RIYATINING O'ZIGA XOSLIGI

Hafizova Muxlisa Abdig'ani qizi
O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi
katta o'qituvchisi, f.f.f.d., (PhD)

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450552

Annotatsiya: *Maqolada Erkin Vohidov ijodining falsafiy o'ziga xosligi haqida so'z boradi.*
Kalit so'zlar: *ijod, she'riyat, G'afur G'ulom, falsafiy she'riyat, shakllanish, adabiy muhit.*

Har qanday sohada bo'lgani kabi adabiyotda ham har bir ijodkorning "yarq" etib ko'zga tashlanadigan asarlari bo'ladi. U shoir yoki yozuvchi bo'lsin, o'sha "yarq" etgan asar uning el orasida tanilishiga sabab bo'lishi mumkin. Cho'lponning "Go'zal", Oybekning "Na'matak", G'afur G'ulomning "Vaqt", Hamid Olimjonning "O'rik gullaganda", Usmon Nosirning "Yurak" singari XX asrning birinchi yarmidagi o'zbek she'riy tafakkuri darajasini belgilovchi she'rlari bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan asarlaridan.

XX asrning 60-yillarida G'afur G'ulom nazariga tushgan E. Vohidov uning asarlarini mutolaa qilish jarayonidagina ulardan ta'sirlanib qolmagan, balki ulug' shoir ijod qilayotgan daqiqalarda uning yonida bo'lib, g'afurona she'rlarning yaratilish jarayonida ham ishtirok etishga muvaffaq bo'lgan. Erkin Vohidov G'afur G'ulomning ijod qilish jarayonidan, umuman, uning badiiy olamidan olgan taassurotlari haqida o'rtoqlashar ekan, shoirning ijod qilish uslubidan lol qolganini aytib, bunday yozadi:

"Bir kuni kelganimda shoirning gazeta buyurtmasi bilan she'r yozayotgani ustidan chiqdim. O'sha katta stol atrofida Shoislom Shomuhamedov, yana bir necha odam gurunglashib o'tirishar, shoir suhbatga qo'shilib, kutilmagan gaplar bilan hammani kuldirib, shuning orasida she'r yozar edi. Bunday ijod usuli o'sha vaqtda qanday xayolimga sig'magan bo'lsa, hozir ham hech tasavvur qilolmayman. She'r axir tanholikda, fikru tuyg'ularni jamlash, katta bir ichki to'lqindan tug'iladi-ku! G'afur aka bo'lsa, hangoma qilib o'tirgan joyida she'r yozar edi. Har bir to'rtlik bitganida hamsuxbatlariga o'qib berar, ularni qoyil qoldirib, o'zi ham maqtanib qo'yardi.

... Esimdan chiqmaydi, she'r yoz to'g'risida edi.

Mis barkash qayilgudek ustidagi yukidan,
Yumaloq bol misoli har bitta qantak o'rik...

Shu so'zlarni yozib, shoir o'tirganlarga murojaat qildi: "Qani *o'rik* so'ziga qofiya qilamiz?" Birov "yetuk" dedi... G'afur G'ulom: "Shoshmanglar, tilimizda

“yugurik” degan so‘z bor-a? Hozir shuni bog‘laymiz, deb ruchkani qo‘liga oldi. Bir daqiqa o‘ylanib turdi. Men bor xayol kuchimni, yosh shuurimni ishga solib, yoz mevalari ta’riflanib turgan she’rga “yugurik” degan so‘zning bog‘lanishini tasavvur qilolmadim. Shoir bu vaqt ichida to‘rtlikning ikkinchi bandini tugatib, o‘qiy boshladi:

Quyoshda shakarzarra yaltiraydi tukidan,
Pishiqchilik kunlari xayol kabi yugurik.

“Qoyil”, demay iloj yo‘q. She’r bitdi. Uni ruscha alifbosiga ko‘chirib yozishni ustoz menga buyurdi. Shunday qilib, 1961-yil iyunda yaratilgan “Yoz boshi” she’rini men oqqa ko‘chirganman” [1.285-286].

Ushbu xotiradan ham ayon bo‘ladiki, yosh shoir ijodining dastlabki davridiyoq G‘afur G‘ulomning she’r yozish madaniyatini, qofiya ustida ishlash mahoratini ko‘rib, hayratga tushgan.

Gyote kotibi Yohann Peter Ekkerman bilan suhbatlaridan birida ijod olamiga kirib kelishi va shakllanishida ta’sir ko‘rsatgan ijodkorlardan biri haqida shunday yozgan: “Menga she’rning badiiy ta’siri haqida ko‘p gapirishar va buni birinchi o‘ringa qo‘yishardi; menga esa undagi mazmun muhim bo‘lib tuyulardi. ...Odatda birorta sermazmun asar menga qattiq ta’sir qilar va hayajonga solardi, Teodor Kyorner[1] she’rlari ham shunday ta’sir qildi. Poetik iste’dodi menga g‘oyatda yuksak va taqlid qilishga munosib bo‘lib tuyuldi, menda o‘zimga ham shu narsani sinab ko‘rsam, unga o‘xshab nimadir yaratish qo‘limdan kelarmikan, degan fikr tug‘ildi” [2.27].

Gyotening bu so‘zlari E.Vohidovning G‘afur G‘ulom ijodiy laboratoriyasi bilan tanishishdan olgan taassurotini eslatibgina qolmay, adabiy ta’sirning shunday jarayonlardan boshlanishini tasdiqlagandek bo‘ladi.

XX asr o‘zbek she’riyatiga nazar tashlaganimizda, har bir davrning o‘z she’riyati bo‘lganligini va bir davr she’riyati o‘zining g‘oyaviy, badiiy xususiyatlari bilan boshqa davr she’riyatidan ajralib turganini ko‘rishimiz mumkin. G‘afur G‘ulom she’riyati falsafiyligi, insonparvarligi bilan o‘z davrining jabr-u jafosini ko‘rgan xalq dardiga malham bo‘la oladigan she’riyat bo‘lganligi bilan ajralib turadi.

Erkin Vohidov ustozi G‘afur G‘ulom bilan bo‘lgan ilk uchrashuvini shunday xotirlaydi: “1953 yil. Ostrovskiy nomli Pionerlar saroyida G‘afur G‘ulom kelarmish degan xabar tarqaldi. Shoirning ellik yoshlik yubileyi nishonlanish arafasi edi. Hammada ko‘tarinki kayfiyat. Ayniqsa, biz – adabiyot to‘garagi qatnashchilarining quvonchimiz ichimizga sig‘maydi. Mashinadan oq jujuncha kitel-shim kiygan G‘afur

[1] *Кёрнер Карл Теодор* (1791-1813) – Наполеонга қарши озодлик учун кураш даври шоири.

G'ulom tushib keldi. Kutib oluvchilar bilan ko'rishib, ayniqsa, bizning to'garak rahbari G'ayratiy bilan alohida iliq so'rashib ichkariga yurdi. Yo'l-yo'lakay atoqli shoir hammani kuldirib borar edi. Saroyning ochiq sahnasida uchrashuv bo'ldi. G'afur G'ulom she'rlar o'qidi. U bir she'rini mana shunday tugatgani esimda: "Bu she'rni aytdi sizga bobongiz G'afur G'ulom" [3.55].

Yosh shoir qalbiga mana shunday samimiylik bilan kirib kelgan G'afur G'ulomning ijod olami uning bir umrlik yo'ldoshiga aylandi. E. Vohidovdagi iste'dodni anglagan shoir uni ijodiy safarlarida hamroh qilib olib yuradigan bo'ldi, shunday paytlardagi ijodiy suhbatlari bilan yosh shoir she'rlarining yanada tyeranlashishiga, ijod olamining boyishiga o'z hissasini qo'shdi.

"1966-yil, aprel, - deb yozadi E.Vohidov ustoz bilan kechgan shunday safarlardan birini eslab. - Tojikiston yozuvchilarining syezdiga G'afur G'ulomga hamroh bo'lib Shoislom Shomuhammedov va men boradigan bo'ldik. Bu men uchun katta voqea, ulug' ustozning bildirgan ishonchi va mehri belgisi edi..."

Shoir davom etib yozadi: "Tojikiston Ministrlar Sovetining bog'ida besh kun G'afur G'ulomning ajoyib suhbatlaridan bahramand bo'ldim. Sovet adabiyotining ulkan vakillari orasida ustoz hammaning diqqat markazida, suhbatlarning joni bo'lib yurdi. Klassiklardan forsiy va turkiy tillarda yod bilgan baytlari, latifalari, tarixiy voqealar bilan bog'liq hikoya va hangomalari sira tugamas edi. Moskvalik rus yozuvchilaridan biri: "G'afur – tuganmas xazina, afsuski, bu gaplarni qog'ozga tushirmaydi-da. Dunyoni hayratga soladigan gaplar-ku bu", – degani esimda" [3.59].

O'z davrining buyuk ijodkori bo'lgan G'afur G'ulomning nazariga tushib, uning ijod bulog'idan suv ichgan yosh shoir to'garak qatnashchisi bo'lgan kezdaridayoq bunday nafis misralarni bitgan edi:

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibru havo nimaga kerak?

Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan.
Piyolani inson shuning-chun
O'par doim peshonasidan [4.7].

Erkin Vohidovning bu she'ri ham ikki banddan iborat. Shoir bu she'rida ham voqelikdan olgan taassurotlarini qisqa satrlarda, realistik obrazlar yordamida ifodalashga erishgan. Ammo bu she'rning avvalgisidan farqi shundaki, bu she'rda o'git, pand-nasihat zarralari yaltirab turadi. Lekin uning g'oyasi E.Vohidovga xos

insoniy fazilatlarning “bayroqdor”i - kamtarlik motivi jaranglab turadi. Shu ma’noda bu she’rda lirik she’riyatdan ko‘ra falsafiy she’riyat unsurlari ustivordir. Aniqroq aytsak, bu she’rdan E.Vohidov bilan birga ustoz G‘afur G‘ulomning ham nafasi eshitilib turgandek bo‘ladi.

She’riyat - inson tuyg‘ularini, uning botiniy va zohiriy olamini ifoda etuvchi olam. G‘afur G‘ulomning “Vaqt” she’rida har bir lahza, soniya, daqiqa, soatning inson hayotida, hatto taqdirida muhim ahamiyatga ega ekanligini yuksak mahorat bilan tasvirlangan bo‘lsa, shu hol va hodisa yosh E. Vohidov she’rlarida ham muayyan darajada o‘z ifodasini topgan:

Fursat – oltin
Sen ko‘krak kerib
Oltiningni sochib borasan.
Fursat quvar,
Unga chap berib,
So‘rog‘idan qochib borasan [4.35].

Shoir shu she’rida fursatni oltinga tenglashtirib, minglab fursatlardan iborat inson umrining har bir daqiqasi, har bir soati qimmatli ekani haqida, lirik qahramonning o‘z vijdoni oldida, ota-onasi, jamoasi oldida, Olloh oldida hisob berish fursati kelganida mulzam bo‘lib qolishi mumkinligi haqida yozgan.

G‘afur G‘ulom vaqtning qadriga yetish haqida fikr yuritar ekan, bu fikr o‘quvchining yurak torlarini titratib yuboradigan poetik obrazlarni, badiiy detallarni topadi. E.Vohidov ustozning poetik mahorati sirlarini qanchalik o‘rganishga intilmasin, u boshqa adabiy avlodning vakili, boshqa avlodning shoiri edi. Shu ma’noda u aruz vaznida yozgan she’rlarida mumtoz faylasuf shoirlarning poetik maktabidan olgan saboqlarini namoyish etsa-da, vaqtning qadriga yetishi lozim bo‘lgan yosh avlod uchun yozganida ularga yaqin til va uslubdan, poetikadan foydalanmaydi. Vaqt degan falsafiy kategoriyaning inson va zamon hayotidagi ahamiyatini, uning bahosiz ekanligini sodda, ammo nishonga borib tegadigan satrlarda ifodalaydi:

So‘rar ekan fursat sarhisob.
Benaf o‘tgan
Hayoting uchun
Vaqt oldida berursan javob [4.35].

Taniqli adabiyotshunos, O‘zbekiston qahramoni Ibrohim G‘afurov Erkin Vohidov ijodi, uning noyob iste’dodi, ustozlarining shoir ijodining shakllanishida o‘rni haqida ko‘p va xo‘p fikrlarni bildirgan. “Shoirning ilk mashqlariga, - deb

yozgan u, - Oybek, G‘afur G‘ulom, G‘ayratiy, Abdulla Qahhor, Uyg‘un, Mirtemir, Shayxzoda, Zulfiya, Turob To‘la singari adabiyot darg‘alarining nazari tushgan, uning shoirlik zakovati, aql-idroki, fasohat tuyg‘usi ularga yangi badiiy olam kirib kelganidan darak bergan edi. O‘zbek she’riyatining tolei va an’analari ishonchli qo‘llarga o‘tayotganidan ular mamnuniyat bildirgan edilar”[5.242].

Har bir inson kamol topar ekan, uning ulg‘ayishida, qobiliyatini namoyon etishida u yashagan tarixiy muhit katta rolь o‘ynaydi.

Har bir ijodkor o‘z-o‘zidan shoir yoki yozuvchi bo‘lib tug‘ilmaydi. Unga, ustoz yoki ustozlardan tashqari, to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatuvchi, ijodiy ozuqa bera oluvchi adabiy muhit ham lozim. E.Vohidov taqdir tuhfasi bilan o‘ziga munosib ustozlarni topa oldi, o‘zining uslubiga, so‘ziga ega bo‘ldi. Uning shoir sifatida shakllanishida, falsafiy dunyoqarashida, XX asrning 60-yillarida o‘zbek adabiyotiga dadil kirib kelishida, G‘ayratiy, G‘afur G‘ulom, M.Shayxzoda, Mirtemir singari adiblarimizning ijodi, Yozuvchilar uyushmasida o‘tkazilgan tadbirlar, matbuotda bo‘lib o‘tgan bahslar, ijodiy safarlar, dekadalar – bular bari adabiy muhit vazifasini bajardi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воҳидов Эркин. Сайланма. Қалб садоқати. 5-жилд: мақолалар, баҳслар, адабий ўйлар. - Тошкент: “Шарқ”, 2018.
2. Эккерман. Й. П. Гёте билан гурунглар . – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2016.
3. Воҳидов Эркин. Шоиру шеъру шуур: Адабий эсселар. – Тошкент: “Ёш гвардия” нашриёти, 1987.
4. Воҳидов Эркин. Танланган асарлар – Тошкент: “Шарқ”, 2019.
5. Ғафуров Иброҳим. Олтин қозиқ: мансуралар, эсселар, адабий ўйлар, суҳбатлар. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2017.

KO‘P MADANIYATLI MAKONDA RAQAMLI NODAVLAT MATBUOT NASHRLARI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA MUAMMOLAR

Turayeva Feruza Tuxtamuradovna
O‘zDJTU xalqaro jurnalistika fakulteti katta o‘qituvchisi

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450562

Nodavlat matbuot nashrlari davlat tomonidan boshqarilmaydigan, moliyaviy va ijodiy mustaqil nashrlar bo‘lib, ular o‘z auditoriyasi uchun turli mavzularda axborot yetkazib berishga xizmat qiladi. O‘tgan yillar davomida xalqaro huquq normalari va mamlakatimizda amal qilayotgan konstitutsiyaviy prinsiplar asosida qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Buning ijrosini ta’minlashga qaratilgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qaror va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, tegishli idoralarning me’yoriy hujjatlari qabul qilindi. Mazkur me’yoriy-huquqiy hujjatlar ommaviy axborot vositalari, jumladan, mustaqil matbuot faoliyatining qonun darajasida huquqiy ta’minlanishiga va oldin mavjud bo‘lmagan axborot huquqiy institutlarining shakllanishi va rivojlanishiga imkon yaratdi. Ayniqsa, hozirgi kunda matbuot erkinligi, so‘z erkinligi, ommaviy axborot vositalari tomonidan ishlab chiqarilgan axborot va boshqa mahsulotlarning monesiz tarqatilishi, shuningdek, axborotni izlash, olish va tarqatishdagi cheklovlar, ularga egalik qilish, tasarruf etish, ommaviy axborot vositalari mahsulotini yaratish va tarqatishda ishlatiladigan materiallar, xomashyolar, texnik vositalarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash kabi masalalar bozor iqtisodiyoti talablari, demokratik andozalarga mos ravishda normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinmoqda. Ko‘rilayotgan bu kabi chora-tadbirlar endilikda o‘zining ijobiy samarasini bermoqda.

O‘tgan yillar davomida yangilangan va har taraflama ravnaq topayotgan o‘zbek matbuoti ijtimoiy hayot voqealarini yanada kengroq, chuqurroq, xolis, tezkorlik bilan yorita boshladi. Gazeta va jurnallar yanada qiziqarli, oqishli bo‘lib, mazmun mundarijasi kengayib, shakli rang-baranglashdi.

Matbuotning umuminsoniy manfaatlarga xizmat qiladigan, xalqning kundalik fikr va tuyg‘ularining yorqin ifodasi, xalq hayoti, quvonch-tashvishi, orzularini ifoda etuvchi – xalqchillik prinsipi, shu jumladan, ijodkor ahlidan haqiqatni qat’iy talab etadigan – haqqoniylik prinsipi, yuqoridagi jihatlarni o‘zida jamlagan va ommani o‘ziga jalb etuvchi – ommaviylik prinsiplari uning asosiy jihatlari hisoblanadi.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, “Darakchi”, “Bekajon”, “Sug‘diyona”, “Hordiq”, “Tasvir” singari gazetalar yuqorida keltirilgan barcha xususiyatlarni o‘zida birlashtira olgan, o‘quvchisi ko‘p nodavlat nashrlari bo‘lib, bugun boshqa bosma nashrlar bilan raqobatda ayrim jihatlardan ustunlikka ham erishgan.

“Darakchi” gazetasi 1999-yildan Samarqandda chiqa boshlagan. Ijtimoiy, siyosiy xabarlar va sport yangiliklariga ixtisoslashgan. Moliyaviy manbasi obuna va sotishdan tushgan mablag‘lar, reklama, grantlar asosida. Tarqatish kanallari qog‘oz versiyasi, internet sahifasi va mobil ilova orqali. Mavzu doirasi va auditoriyasi barcha yoshdagi aholi, xususan, yoshlarga oid materiallar, xalqaro voqealar, sport, muammolar tahlilidan iborat. O‘zbek va rus tillarida bosiladi. Jahon axborot tarmog‘iga ulangan. Bu gazeta nafaqat O‘zbekistonda, balki qo‘shni davlatlar, masalan, Tojikiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, hatto Rossiya kabi mamlakatlarda ham o‘z auditoriyasini topgan. “Darakchi” o‘zining keng qamrovli yondashuvi orqali xalqaro maydondagi voqealar, geosiyosiy o‘zgarishlar, davlatlararo munosabatlar va global iqtisodiy tendensiyalarni o‘quvchilarga yetkazib, ularda katta qiziqish uyg‘otgan. Shu bilan birga, jamiyatga ta’sir etuvchi dolzarb masalalar, ijtimoiy muammolar, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohasidagi yangiliklar, aholining turmush darajasiga ta’sir ko‘rsatuvchi qarorlar va qonunlar ham keng muhokama qilinadi. 2000-yillarning boshlarida gazeta 200 000 nusxaga yetgan va 2005-yilda rekord darajada – 244 000 nusxaga qadar ko‘tarilgan. Gazetaning elektron pochtasi: darakchiinform18@gmail.com, DARAKCHI.UZ rasmiy telegram kanali mavjud. Davlat tomonidan boshqarilmaydi, to‘liq mustaqil tahririy siyosat yuritadi, senzuradan xoli, fikr va e’tiqod erkinligiga rioya qiladi. Xalqaro maydondagi muhim voqealar, geosiyosiy o‘zgarishlar, davlatlararo munosabatlar va global iqtisodiy tendensiyalar bo‘yicha e’lon qilingan materiallar o‘quvchilar orasida eng ko‘p o‘qilgan xabarlar qatoriga kirgan. Shuningdek, jamiyatga ta’sir etuvchi dolzarb masalalar, jumladan, ijtimoiy muammolar, ta’lim va sog‘liqni saqlash sohasidagi yangiliklar, aholining turmush darajasiga ta’sir ko‘rsatuvchi qarorlar va qonunlar ham keng muhokama qilingan. Siyosiy jarayonlar, hukumat tashabbuslari, islohotlar va mamlakat ichkarisidagi muhim yangiliklarga bag‘ishlangan maqolalar o‘quvchilar orasida katta rezonans uyg‘otgan.

Bundan tashqari, sayt har kuni 10 000dan ortiq inson tomonidan ko‘rib chiqiladi. Bu esa uning keng auditoriya e’tiborida ekanini hamda muntazam kuzatib borilayotganini ko‘rsatadi.

DARAKCHI.UZ – Axborot-ko‘ngilochar veb-sayti 7 www.uz tizimidan 2007-yil 6-sentyabrda ro‘yxatda qayd etilgan. Ushbu sayt “Darakchi” ko‘ngilochar gazetasining elektron versiyasi sifatida o‘z ish faoliyatini boshlagan. Hozirda saytda kunlik ma’lumotlar joylanmasi 45–50 tani tashkil etadi.[1]

[1]Boborajabov E. Internet saytlarida sport sahifasining yuritilishi. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi in-academy.uz/index.php/yo https://doi.org/10.5281/zenodo.7956787 Тошкент-2023-yil, – B. 111.

1-jadval

“Darakchi” saytini onlayn ko‘rish statistikasi[2]

2024-yil (iyun)	2024-yil (iyul)	3 oylik statistika (aprel-iyun)	Yil statistikasi 2023-yil iyul, 2024-yil iyun	Butun davr statistikasi 2011-yil iyuldan hozirgi kungacha
441	672	2012	6600	79109

Gazeta Telegram, Instagram, Facebook va YouTube kabi ijtimoiy tarmoqlarda ham faol hisoblanadi. “Darakchi” ijtimoiy tarmoq sahifalarida har kuni siyosat, jamiyat, madaniyat, sport, jinoyat, dunyo, salomatlik kabi mavzular keng miqiyosda yoritilib boriladi. Shuningdek, u o‘zining hududiy muxbirlariga ega. Bu esa, axborot yetkazishning tezkorligi hamda xolisligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, ommaning fikrini o‘rganish va ular bilan bevosita muloqot qilish imkoniyatini yaratadi.

“Bekajon” gazetasi 2002-yilda Samarqandda oilaviy gazeta sifatida nashr etilgan. Oila va ma’rifiy masalalarga ixtisoslashgan. Moliyaviy manbasi obuna va sotish, reklama orqali. Tarqatish kanallari qog‘oz versiyasi, internet sahifasi, ijtimoiy tarmoqlar vositasida. Mavzu doirasi va auditoriyasi oila a’zolari, yoshlar, ma’rifiy, madaniy masalalarga qiziquvchi mushtariylarni qamrab olgan. Davlat tomonidan boshqarilmaydi, senzuradan xoli, mustaqil tahririy siyosat va yondashuv asosida ish olib boradi. Fikr va e’tiqod erkinligiga rioya qiladi.

Bu gazeta o‘zining mazmuniga asosan yengil va ko‘ngilochar mavzularni taqdim etadi, shu bilan birga, o‘quvchilarga ma’rifiy kontentni ham yetkazib beradi. Oila va turmush masalalarida maslahatlar, kundalik hayotga oid muhim axborotlar hamda o‘zini rivojlantirishga oid materiallar taklif etiladi. Mazmunning yengilligi va o‘quvchilarga turli hayotiy mavzularda bilim berishga yo‘naltirilganligi gazetaning o‘quvchilari orasida keng ommalashishiga yordam bergan. Adadi: 10 000. Gazetaning elektron pochtasi: bekajon@yandex.ru

“7x7” gazetasi 1997-yilda o‘z faoliyatini boshlangan. Ijtimoiy va siyosiy yo‘nalishga ixtisoslashgan. Reklama va obunadan daromad ko‘rgan. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy mavzudagi xabarlarni yoritgan. “7x7” gazetasi qisqa muddat ichida ommlashgan, ammo keyinchalik ko‘plab omillar sabab faoliyatini to‘xtatgan. Asosiy sabablar: iqtisodiy qiyinchiliklar, reklama daromadlarining pastligi va o‘zining moliyaviy barqarorligini saqlay olmasligi, xodimlar qo‘nimsizligida bo‘lgan. Shunga qaramay, gazeta o‘zining faoliyati davrida dolzarb mavzularni yoritish va

[2]Muallifning shaxsiy kuzatuvi. Murojaat qilingan sana: 05.07.2024.

o‘quvchilarga axborot yetkazishda muvaffaqiyat qozongan. Gazeta mazmuni, ayniqsa, yirik iqtisodiy va siyosiy muammolarni tahlil qilishga qaratilgan edi. Gazeta 1998-yillarda 10-15 000 nusxada chop etilganligi o‘sha davrdayoq o‘zining ko‘plab muxlislariga ega bo‘lganligidan dalolat beradi.

“Tasvir” gazetasi 1997-yilda tashkil qilingan va hozirda “Zo‘r tasvir plyus” nomi bilan bosiladi. O‘zbekistondagi eng mashhur nodavlat gazetalaridan biri. Madaniyat, ma’rifat, san’atga ixtisoslashgan. Moliyaviy manbasi obuna, reklama orqali. Tarqatish kanallari qog‘oz versiyasi, internet sahifasi vositasida. Mavzu doirasi va auditoriyasi madaniyat, san’at, ma’rifat, tarix materiallaridan iborat. Ushbu gazeta o‘z sahifalarida shou-biznes vakillari, ziyoli insonlar hayoti, mashhur adiblarning qiziqarli asarlarini nashr etib boradi. Milliy an’analar, qadriyatlar va madaniy merosni rivojlantirishga xizmat qiladi. Tashkiliy-huquqiy shakli: nodavlat tashkilot sifatida ro‘yxatdan o‘tgan. Umumiy tiraji 7620. Rasmiy veb-sayt, ijtimoiy tarmoq sahifalari mavjud. Gazetaning elektron pochtasi: tasvir@mail.ru. Matbuot erkinligi qonunlari doirasida faoliyat yuritadi. “Huquqiy savollar”, “Hodisalar”, “Jamiyat”, “Mening tarixim”, “Xalqaro yangiliklar”, “Portret”, “Psixologiya”, “Bolalar”, “Salomatlik”, “Xalq tabobati” singari ruknlarda maqola va materiallar chop etib kelmoqda.

“Hordiq” gazetasi 2002-yil 12-fevraldan Toshkent shahrida “Oydin ziyo” Mas’uliyati cheklangan jamiyat muassisligida nashr etila boshlagan. Siyosiy, iqtisodiy, madaniy yo‘nalishga ixtisoslashgan. Moliyaviy manbasi obuna va reklamadan. Qog‘oz versiyasi, internet sahifasi, ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqaladi. Siyosiy, iqtisodiy, madaniy masalalarni yoritadi. Gazeta turli o‘quvchilarni jalb qilishga mo‘ljallangan qiziqarli, esda qolarli axborotlar taqdim etadi. Ijtimoiy muammolarni yoritish, shuningdek, iqtisodiy va siyosiy mavzularni keng jamoatchilikka taqdim etish orqali “Hordiq” o‘z auditoriyasini kengaytiradi. Gazeta haftada 1 marotaba chop etiladi. Adadi: 3500. Elektron pochtasi: hordiq2010@mail.ru.

Umuman aytganda, “Hordiq” gazetasi o‘quvchilarning dolzarb va sifatli kontentga bo‘lgan talabini to‘la-to‘kis qondirib kelmoqda. Gazeta “Kamalak”, “Munosabat”, “Daraklar”, “Muloqot”, “Taqdir”, “Qatra”, “Hidoyat”, “Tafsilot”, “Tabiat”, “Bilasizmi?”, “Ruhiyat”, “Nadomat”, “Sport”, “Chig‘iriq” va boshqa turli ruknlar ostida axborot tarqatadi.

“Sug‘diyona” 1998-yilda nashr etila boshlagan, “Darakchi Inform Servis” MCHJ tomonidan chiqariladi. Madaniyat va ma’rifat masalalariga ixtisoslashgan. Obuna va sotish, reklama orqali o‘z-o‘ini moliyaviy ta’minlaydi. Qog‘oz versiyasi,

internet sahifasi vositasida tarqaladi. Yoshlar, oila, ma’rifat, madaniyat mavzularida axborot tarqatadi. Gazeta haftada bir marta chop etiladi. Adadi 4300. Elektron pochtasi: Sugdiyona.gazeta@mail.ru.

Asosan yoshlar, oila, uy bekalari va xotin-qizlar auditoriyasiga mo‘ljallangan bo‘lib, hozirda o‘z o‘quvchisiga ega. Gazetada “Uchrashuv”, “Go‘zallik”, “So‘rang, javob beramiz”, “Bolalar shifokori”, “Taqdirlar”, “Moziy”, “Salomatlik-info”, “Mashhur ayollar”, “Skanvord”, “Keyvord” ruknlari ostida materiallar, bundan tashqari, ijodkorlarning qissa va hikoyalari chop etib kelinmoqda.

2-jadval

“Sug‘diyona” gazetasining ko‘rishlar statistikasi

Joriy oy statistikasi (yanvar)	O‘tgan oy statistikasi (fevral)	O‘tgan 3 oylik statistikasi (noyabr-yanvar)	Yil statistikasi (2024-yil fevral-2025-yil yanvar	Butun davr statistikasi 06.07.2025
116	700	1928	6600	39669

Tadqiqot uchun obyekt sifatida tanlangan yuqoridagi nodavlat gazetalari o‘z auditoriyalarini jalb qilish va jamiyatning turli ehtiyojlariga javob berish maqsadida keng mavzularni qamrab olishadi. Har bir gazeta o‘zining ixtisoslashgan yondashuvi bilan ajralib turadi.

Bu gazetalarning har biri jamiyatning turli qatlamlariga, uning ehtiyojlariga javob berish, ommaviylik va barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan.

Bugun O‘zbekistonda erkin matbuot bozori shakllanib, bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan mustaqil va xususiy nashrlar soni ko‘paydi hamda ular o‘rtasida raqobat muhiti vujudga kela boshladi. Ayniqsa, ko‘ngilochar nashrlar va dayjestlar o‘rtasida raqobat kuchli. Ularning asosiy maqsadi foyda olishdan iborat. Shu sababli, ular o‘z mahsulotlarini faol oldinga surishga, reklama qilishga, moslashuvchan narx siyosatini o‘tkazishga harakat qiladilar.

Matbuotni erkinlashtirish jarayonini yangi bosqichga kotarishda tahririyatlarning iqtisodiy nochorligi jiddiy muammolardan sanaladi. Bu hol, avvalo, matbuotning iqtisodiy asoslarini mustahkamlash, huquqiy kafolatlarini kuchaytirish, mustaqil nashrlar faoliyati uchun zarur shart-sharoit yaratilishini taqozo etmoqda. Shuningdek, demokratik davlatlar tajribasini o‘rganish, muassis va tahririyat munosabatlarini yangi bosqichga ko‘tarish masalalari ham dolzarb hisoblanadi. Davlatning erkin va mustaqil ommaviy axborot vositalarini har tomonlama rivojlantirish siyosatini olib borishi – bu O‘zbekistonning demokratik qadriyatlarni e’zozlash, ommaviy axborot vositalari erkinligi va mustaqilligini ta’minlash kabi o‘z zimmasiga olgan xalqaro vazifalarni bajarib kelayotganligining dalilidir. O‘zbekiston

matbuoti esa, turli nazariy jihatlardan tashqari, muhim bir masala, ya’ni matbuot erkinligi masalasi bilan jamiyat taraqqiyotiga ma’naviy poydevor bo‘la oladi.

Mustaqil va erkin ommaviy axborot vositalari demokratiyaning ramzi va belgisi ekan, ular xalq irodasini, aholining ehtiyoj va manfaatlarini ifoda etadigan jamiyatdagi mavjud illatlar va nuqsonlarni ochib bera oladigan kuchga aylanmog‘i kerak. Shu maqsadda ommaviy axborot vositalari sohasida erkinlik asoslarini mustahkamlash uchun shart-sharoit yaratilmoqda. Erkin fikr bildirish, hur fikrlilik va jonli bahslar olib borish nafaqat jurnalistlarning, balki keng ommaning manfaatiga aylanib bormoqda. Buning uchun ommaviy axborot vositalarini davlat tomonidan ro‘yxatga olish qoidalari va jarayonlari yanada yengillashtirilmoqda.

Ayni paytda mamlakatda milliy axborot muhiti shakllandi va bu muhitda bozor munosabatlari qaror topdi. Tabiiyki, bu jarayonlarda tahririyatlar oldida turli muammolar kelib chiqadi. Bular sirasiga kadrlar masalasi, moddiy-texnik bazani mustahkamlash kabi muammolarni ham kiritish mumkin. Ayni shu masala nodavlat, mustaqil bosma OAV va axborot agentliklarini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish jamoat fondini tashkil etish tashabbusi bilan chiqishlarga olib keldi. Maqsad O‘zbekistonda mustaqil, o‘zini o‘zi ta’minlaydigan, zamonaviy demokratik va standartlarga javob beradigan bosma ommaviy axborot vositalarining shakllanish jarayonini qo‘llab-quvvatlash, ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va kadrlar salohiyatini oshirishdan iborat edi.

Bir so‘z bilan aytganda, matbuot, haqiqatdan ham, ommaviy bo‘lishi zarur. U faqatgina axborot tarqatuvchi vazifasini emas, balki axborotni to‘g‘ri tahlil qiladigan, muammo va kamchiliklarni xolisona tanqid ostiga oladigan, ma’rifatchi, tarbiyachi va maslahatchi vazifasini bajarmog‘i lozim.

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA SPORT JURNALISTIKASI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR, MUAMMO VA YECHIMLAR

Turaeva Laylo Oybekovna
O'zJOKU o'qituvchisi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450568*

O'zbekistonda sport jurnalistikasi shakllanishi va rivojlanishi jarayonida sportga ixtisoslashgan nashrlarning o'rni beqiyosdir. Bunday ommaviy axborot vositalari nafaqat sport sohasidagi yangiliklarni tezkor va keng qamrovli tarzda yetkazish vazifasini bajaradi, balki jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, sportchilarning yutuqlarini ommaga tanitish hamda milliy sport madaniyatini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, sport jurnalistikasi orqali fuqarolarda sog'lom turmushga va jismoniy mashqlarga bo'lgan qiziqishni oshirish, shu bilan birga, sport orqali milliy g'urur va hamjamiyatchilik hissini shakllantirishga ham e'tibor qaratilgan.

Yurtimizda faoliyat yuritayotgan ommaviy axborot vositalari orasida sport sohasi va jismoniy tarbiyaning sog'lom turmush tarzini shakllantirishdagi ijobiy rolini yoritishga ixtisoslashgan nashrlarning faoliyati alohida ahamiyatga ega. Ixtisoslashgan nashrlardan farqli ravishda, boshqa yo'nalishdagi gazeta va jurnallar sport mavzusiga ko'pincha ikkinchi darajali masala sifatida yondashadilar. Bu holat ularning mavzu tanlash doirasida ham aks etadi. Shu bois, kundalik hayotda sog'lom turmush tarzini ommalashtirishda sport jurnalistikasi muhim vosita hisoblanadi.
Mustaqillikdan keyin O'zbekistonda ommaviy axborot vositalari (OAV) sohasida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Bu islohotlar sport jurnalistikasining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Jumladan, sportga ixtisoslashgan nashrlar va telekanallar tashkil etildi, internet platformalar orqali sport yangiliklari keng targ'ib qilindi.

Uff.uz, sports.uz, stadion.uz, championat.asia, tribuna.uz kabi sohaga ixtisoslashgan veb-saytlar sport yangiliklarini onlayn tarzda taqdim etish orqali keng auditoriyaga ega bo'lmoqda[1]. Bu jarayonlar nafaqat axborot tarqatish, balki sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, jismoniy tarbiya va sportning ahamiyatini ommaga yetkazishda ham muhim ahamiyatga ega. Sport jurnalistikasi nafaqat sport musobaqalarini yoritish, balki jismoniy tarbiya va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda ham muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda barcha turdagi OAVda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish maqsadida turli maqolalar, intervyular

[1] https://sports.uz/ 15.09.2025й.

va videolavhalar e’lon qilinmoqda. Bu esa o‘z navbatida xalq orasida sportni keng targ‘ib qilish, uni ommalashtirish, 7 yoshdan 70 yoshgacha bo‘lgan aholining barchasini sport bilan muntazam va tizimli shug‘ullanishlarini ta’minlash kabi dolzarb vazifani qamrab oladi. Bu kabi siyosatdan ko‘zlangan asosiy maqsad, xalq va millat genafondini saqlab qolish, aholi o‘rtasida sog‘lom hayot tarzini targ‘ib etish va shu bilan birga turli mamlakat imijini dunyoga namoyish etishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng ommaviy axborot vositalari tizimida keskin islohotlar amalga oshirildi va bu jarayon sport jurnalistikasiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Avvalo, milliy sport turlarini targ‘ib etish va milliy o‘zlikni ifodalash masalasi yangi bosqichga ko‘tarildi. Sport jurnalistikasi endi faqat axborot tarqatish vositasi sifatidagina emas, balki jamiyatda sog‘lom turmush tarzi, milliy g‘urur va vatanparvarlik g‘oyalarini shakllantirishning muhim kommunikativ instituti sifatida namoyon bo‘ldi.

Mustaqillikdan keyingi bosqichda sport jurnalistikasida quyidagi tendensiyalar kuzatildi:

1. Institutsionallashuv jarayoni - O‘zbekistonda sport mavzusining ommaviy axborot vositalarida alohida yo‘nalish sifatida shakllanishi bilan izohlanadi. Mustaqillikdan keyin sport jurnalistikasi institutsional jihatdan rivojlandi: maxsus sport nashrlari, telekanal dasturlari va radioeshittirishlar tashkil etildi. Masalan, matbuot sohasida “Erudit sport”b “Interfootball” gazetasi, internet makonida “Olamsport.com”, “Championat.asia” va “Stadion.uz” kabi sportga ixtisoslashgan axborot portallari keng ommalashdi. Televidenieda “Sport” telekanalida “Sport panorama”, “Futbol olami”, “Olimpiya olami” kabi dasturlar efirga uzatila boshladi. Radio efirlarida esa “O‘zbekiston radiosi” va “Sport FM” orqali turli chempionatlar, musobaqalar hamda sportchilar haqida maxsus eshittirishlar yo‘lga qo‘yildi.

Shu bilan birga, milliy sport turlarini ommalashtirish maqsadida “Kurash dunyosi”, “Milliy sport” kabi maxsus ko‘rsatuvlar tashkil etildi. Bunday institutsional rivojlanish sport jurnalistikasini ommaviy axborot vositalari tizimida mustaqil yo‘nalish sifatida mustahkamlab, uning ijtimoiy ahamiyati va kommunikativ salohiyatini oshirdi.

2. Milliy sport turlarini ommalashtirish - mustaqillikdan keyin davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Xususan, **milliy kurash** 1998 yilda O‘zbekistonning tashabbusi bilan Kurash xalqaro assotsiatsiyasi (IKA) tashkil etildi[2] va 2018 yilda YuNESKOning Insoniyat nomoddiy madaniy merosi ro‘yxatiga kiritildi. 2000-

[2] https://kurash-ika.org/?utm_ 19.09.2025й.

yillardan boshlab har yili “Prezident sovrini uchun xalqaro kurash turniri” o‘tkazila boshlandi va bu musobaqalar OAV orqali keng yoritildi.

Belbog‘li kurash ham xalqaro maydonga chiqarilib, 2018 yilda Butunjahon belbog‘li kurash federatsiyasi tuzildi[3] va o‘zbek sportchilari Jahon chempionatlarida muntazam qatnashib kelmoqda. **Ot sporti** sohasida esa 2012 yildan boshlab “Prezident kubogi” xalqaro ot sporti turniri tashkil etilib, xorijiy telekanallarda ham yoritildi. 2018 yil Toshkentda Xalqaro ot sporti federatsiyasi (FEI) bilan hamkorlikda katta musobaqa o‘tkazilib, O‘zbekiston ot sporti uchun yangi bosqichni boshladi[4]. **Tog‘ sporti** bo‘yicha 2019 yilda Chimyon va Boysýn tog‘larida xalqaro alpinizm festivallari tashkil etildi va ular haqida respublika telekanallari hamda internet saytlarida maxsus reportajlar berildi[5].

Bu jarayonlar milliy sport turlarining nafaqat mahalliy ahamiyatga ega ekanini, balki ularning milliy brend sifatida xalqaro maydondagi nufuzini ko‘tarishga xizmat qilganini ko‘rsatadi. Masalan, 2021 yil Samarqandda o‘tgan Butunjahon kurash chempionati 50 dan ortiq davlat OAVida yoritilib, O‘zbekistonning sport va madaniy imiji targ‘ib etildi.

3. Globallashuv ta’siri – xalqaro media muhitida raqobat kuchayishi natijasida sport jurnalistikasida xalqaro standartlar, media menejment, janrlar diversifikatsiyasi kabi tushunchalar keng joriy etildi. Jumladan, xalqaro standartlar (international standards) va jurnalistik me’yorlarni o‘zlashtirish jarayonida o‘zbek sport jurnalistlari ham turli ta’lim dasturlari, konferensiyalar va seminarlarda ishtirok eta boshladilar. 2020 yil yanvar oyida YuNESKO tashabbusi bilan Toshkentda “ma’lumot jurnalistikasi” (data journalism) bo‘yicha uch kunlik trening tashkil etildi[6] va unda ishtirok etgan jurnalistlar ma’lumot to‘plash, tahlil qilish va vizualizatsiya qilishning zamonaviy usullarini o‘zlashtirdilar.

Shuningdek, 2022 yilda AQShning USAGM va New Media Education Center qo‘shma dasturida o‘tkazilgan “Training for Trainers” seminari orqali mahalliy jurnalistlar xalqaro o‘quv metodologiyasiga mos interfaol o‘qitish usullarini o‘zlashtirdilar[7]. Bu esa mamlakatda media ta’limi va jurnalistika amaliyotini yangi bosqichga olib chiqdi. Shu yili TIKA va TRT hamkorligida o‘tkazilgan maxsus kurslarda esa “dijital media dizayn”, “sotsial media ko‘nikmalari” va “kontent marketingi” kabi sohalarda bilimlar berildi.

[3] https://ibwa-w.com/en/?utm_19.09.2025й.
[4] https://inside.fei.org/fei/disc/fei-world-challenge/jumping/season-2018-final?utm_18.09.2025й.
[5] https://kun.uz/kr/23403758?utm_19.09.2025й.
[6] https://www.unesco.org/en/articles/three-day-training-data-journalism-took-place-tashkent?utm_17.09.2025й.
[7] https://www.usagm.gov/2022/03/15/uzbekistan-seminar-for-trainers-on-business-journalism/?utm_18.09.2025й.

Sport sohasiga oid tadbirlarda ham globallashuv ta’siri yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Jumladan, 2024 yilda Toshkentda o‘tkazilgan “Urgent Issues in the Development of Kurash Sport” xalqaro konferensiyasida nafaqat kurash sportining rivojlanishi, balki uning media muhitdagi o‘rni, milliy brend sifatida targ‘ib qilinishi va jurnalistikada yoritilishining dolzarb jihatlari muhokama qilindi[8]. Shunday qilib, global media raqobati sharoitida sport jurnalistikasida janrlar diversifikatsiyasi (diversification of genres), media menejment (media management) va xalqaro standartlarga moslashuv (adaptation to international standards) jarayonlari faol kechmoqda. Bu jarayon sport jurnalistikasini nafaqat mahalliy, balki xalqaro axborot maydonining ham faol ishtirokchisiga aylantirmoqda.

4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’siri-internet jurnalistikasi rivoji bilan sport jurnalistikasida onlayn translyatsiyalar, interaktiv muloqot, multimediali kontent va sifrovizatsiya jarayonlari kuchaydi. Xususan, Telegram va YouTube platformalari orqali sport xabarlarining tezkor tarqatilishi ommalashdi. Axborot-texnologiyalarning sport jurnalistikasiga ta’siri quyidagicha namoyon bo‘lganligini kuzatishimiz mumkin:

Kontent tezligi (speed of information dissemination): Internet va ijtimoiy tarmoqlar sport yangiliklari haqidagi xabarlarni real-vaqt yoki deyarli real vaqtda tarqatish imkonini beradi. Bu, masalan, o‘yin natijalari, turnirlar jadvallari, sportchilar intervyulari kabi ma’lumotlar tez yetib borishida sezilarli o‘zgarish yaratadi. **Interaktivlik va multimedia elementlari**: Video, fototasvirlar, infografika, jonli efirlar (live streams) kabi vositalar jurnalistikani bir tomonlama matn xabarlaridan chiqarib, ko‘proq ishtirokka asoslangan formatlarga o‘tkazmoqda. **Raqamli platforma va kanallar**: Telegram kanallari, YouTube videokanallari, sport saytlari (portallar) sport yangiliklari uchun asosiy manbaga aylanmoqda. Bu platformadagi auditoriya kengaygan, bu esa jurnalistikada yangi janrlar — qisqa videolar, kliplar, keys-reportajlar, “zarur video-tizimlar” kabi formatlarning ommalashishiga olib keldi. **Jurnalistikaning moslashuvchanlik qobiliyati (adaptability)**: Sport jurnalistlari yangi texnologiyalarni (mobil qurilmalar, internet tezligi, striming xizmatlari) o‘zlashtirishda faol bo‘lishmoqda. Bu ularga turli formatda – podkast, blog, YouTube intervyu, Telegram chat va kanallarda muloqot qilish imkonini yaratadi.

5. Kadrlar tayyorlash va malaka oshirish – O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti hamda bir qator oliy ta’lim muassasalarida

[8]https://yuz.uz/en/news/v-tashkente-otkrlas-mejdunarodnaya-konferentsiya-po-aktualnm-voprosam-razvitiya kurasha?utm_17.09.2025й.

sport jurnalistikasi yo‘nalishlari tashkil etildi. Bu jarayon sohaning professionallashuvi va ixtisoslashuviga zamin yaratdi[9].

2010 yildan keyin sport jurnalistikasining ijobiy va salbiy jihatlaridagi dinamikasi quyidagicha:

Ijobiy jihatlar

Raqamli rivojlanish - internet portallari va mobil ilovalar orqali sport xabarlarini tez va qulay olish imkoniyati yaratildi (masalan, *championat.asia*, *sports.uz*). **Ijtimoiy tarmoqlar ta’siri** - Telegram, YouTube va Instagram orqali sport yangiliklari tezkor tarqatilib, auditoriya bilan interaktiv muloqot kuchaydi. **Janrlar diversifikatsiyasi** - video-tahlil, podkast, infografika va data-jurnalistika kabi zamonaviy formatlar ommalashdi. **Xalqaro integratsiya** - o‘zbek sport jurnalistlari xalqaro konferensiyalar va treninglarda qatnashib, zamonaviy standartlarni o‘zlashtira boshladilar. **Ommaviylik va ochiqlik** - sport mavzusi keng jamoatchilikka yaqinlashdi, blogerlar va muxlislar ham axborot tarqatish jarayonining bir qismiga aylandi.

Salbiy jihatlar

Bosma nashrlarning tanazzuli - ko‘plab an’anaviy sport gazetalari faoliyatini to‘xtatdi yoki faqat onlayn rejimga o‘tdi, bu esa media xilma-xilligini qisqartirdi. **Sifat muammosi** - ijtimoiy tarmoqlarda tezkorlikka intilish ba’zi hollarda faktcheking va professional tahlildan ko‘ra sensatsiyaga yo‘l ochdi. **Tijoratlashuv ta’siri** - sport media bozorida reklama va reyting gonkasi kuchayib, ayrim hollarda axborotning xolisligiga ta’sir ko‘rsatdi. **Mutasaddi kadrlar yetishmasligi** - raqamli texnologiyalarni yaxshi o‘zlashtirgan sport jurnalistlari soni kam bo‘lib, ko‘pchilik hali ham an’anaviy uslubga tayanadi. **Internetga bog‘liqlik** - onlayn platformalarning ustunligi sabab, internet qamrovi cheklangan hududlarda sport axborotiga kirish imkoniyati muammoligicha qolmoqda.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mustaqillikdan keyingi davrda sport jurnalistikasidagi ixtisoslashgan nashrlar institutsionallashuv, janrlar diversifikatsiyasi, multimedia platformalari integratsiyasi kabi jarayonlar orqali yangi bosqichga ko‘tarildi. Xususan, mustaqil sport gazetalari, elektron jurnallar va internet portallari orqali milliy sport turlarining keng yoritilishi hamda ularning xalqaro maydonda targ‘ibi uchun zamin yaratildi.

[9] https://uz24.uz/uz/articles/uzjoku_qabul_2021?utm_19.09.2025й.

O'ZBEK AKADEM TIL XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Hakimov Dilshodbek Yo'ldoshevich
Alisher Navoiy nomidagi
O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450576*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ilm-fan tili va akadem til tushunchalari, shuningdek, akadem tilni tizimli o'rganish masalalari tahlil qilindi. Tadqiqotda O'zbekiston hududida akadem tilning shakllanish jarayoni va hozirgi davrdagi rivojlanish holati ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada tilning akadem maqomga ega bo'lishi uning xalqaro miqyosdagi nufuzini belgilovchi muhim omil sifatida baholanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda ilmiy terminlarning turli ijtimoiy qatlamlar nutqiga singib borayotgani, maxsus maktablar va bir necha o'nlab oliy ta'lim muassasalarining faoliyat yuritayotgani, ilmiy izlanishlar uchun keng imkoniyatlar yaratilayotgani ona tilimizning ilm-fan tili sifatida rivojlanishiga zamin yaratmoqda. Maqolada, shuningdek, avlodlarning ilmiy dunyoqarashi va xalqning akadem tafakkuri jamiyyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir etuvchi omil sifatida tahlil qilindi*

Kalit so'zlar: *Til, ona tili, ilm-fan tili, akadem til, olimlar, tadqiqotchilar, nazariya, amaliyot, til tizimi, oliy ta'lim.*

Jamiyatning birlamchi bo'g'ini - *Fuqarolik instituti, jmoatchilik instituti, ota-onalar universiteti, oila instituti, mahalla instituti* tarzida nomlanishi va nomlarning tarkibida *institut, universitet* kabi birliklarning mavjudligi mazkur yo'nalishlarda ilmiy, akadem yondoshuv shakllanayotganligini anglatadi.

Mavjud voqelikning ilmiy asosiga e'tibor qaratish, muammolarning ilmiy yechimlari ustida ishlashning natijasi o'laroq mamlakatda o'nlab yangi yo'nalishlardagi oliy ta'lim muassasalari shakllantirilib, qator xalqaro nufuzli univyersitetlarning filiallari ochildi. Ularda talabalar qabuli yildan-yilga oshib bormoqda. Axborot tyexnologiyalari sohasining takomili, tarmoqlarning raqamlashtirilishi, muayyan sohada qilinishi lozim bo'lgan ishlarning aniq muddati belgilangan - yo'l haritasi kabi o'nlab yo'nalishlarda ilmiy asoslangan rejalarga tayangan holatda ish yuritilishi xalqning, millatning, butun bir avlodning ilmiy salohiyatini, akadem dunyoqarashini yuksaltirish yo'lidagi tizimli ishlarning bir qismi hisoblanadi.

Ana shu tarzda mamlakat axolisining, millatning ilmiy dunyoqarashi, ilmiy tafkkuri, akadem fikrining yuksalishi - hozirgi sharoitda milliy tilimizning ilmiylikka, akadem tilga tomon taraqqiy etib borishini ta'minlaydi [Alimjonov, *til.gov.uz/ 161*]. Yoki mamlakat rahbarining so'zi bilan aytganda, ona tilimizni ilm-fan tili sifatida rivojlantirish uchun zamin yaratiladi [Mirziyoev – 2022 yil, 21.10]. Uni tabiiy ravishda - *yunor, arab, lotin, fransuz, xitoy* tillari kabi abadiylikka muhrlaydi.

Mazkur jarayonlar Davlat tilini rivojlantirish deportamenti, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda tarkibida ta'lim muassasalari mavjud bo'lgan vazirlik, idora va boshqa mutasaddi tashkilotlar aynan o'zbek ilm-fan tili masalasida o'z dasturlarini ishlab chiqqan bo'lsalar kerak, degan fikrga olib keladi. Zero ilm-fan tili - akadem til sifatida tizimli yondoshuvni talab qiladi.[Teleshevskaya, 2017:35].

Akadem til: 1) nazariya, amaliyot; 2) ijrochi, istye'molchi; 3) o'rganish va o'zlashtirish bosqichlari tarzidagi, biri ikkinchisini taqozo qiladigan va to'ldirib boradigan uzvlarning tahlili, tahlilga turli rakurslardan yondoshuvda u (o'zbek ilm-fan, akadem tili)ning darajasi namoyon bo'lib boradi.

Akadem til nazariyasi – darslik va qo'llanmalar, darsning dasturi va rejasi; ilmiy maqola, tezis, dissertatsiya, avtorefyerat, monografiya va taqrizlar kabi manbalarda ko'rinadi. Akadem til amaliyoti – oliy ta'limdagi darslarda, dissertatsiyalarning seminarlari va himoyalarida, monografiyalar muhokamasi yoki taqdimotidagi nutqlar, malaka oshirish va qayta tayyorlash, mansab, lavozim o'qishlaridagi munozaralarda namoyon bo'ladi.

Ijrochi – fanning muayyan yo'nalishidagi o'qituvchi va murabbiylar, dissertantlar, olimlar, professorlar, akademiklar. Iste'molchi – barcha toifadagi talabalar, tadqiqotchilar, doktorantlardan to kasbiy tayyorgarlikka o'qiyotgan, malaka oshirish tinglovchilarigacha.

Akadem tilni o'rganish va o'zlashtirish: birinchidan, oliy ta'lim – bakalauriat va magestratura bosqichlarida; ikkinchidan, doktorantura – fanning muayyan yo'nalishi bo'yicha falsafa doktori (fan nomzodi), fan doktori kabi ilmiy darajalar hamda dotsent, professor, akademik kabi ilmiy unvonlariga erishish yo'lidagi harakatlarda; uchinchidan, qayta tayyorlash va malaka oshirish kabi tizimning uzviyligi, ana shu mexanizmning har biri mo'tadil ravishda ishlashi akadem tilning takomilida muhim rol o'ynaydi. Muayan tilda akadem fikrni aks ettirish o'ziga xos murakkab jarayon, ya'ni: 1) empirik bosqichda - qaysidir tilni (jumladan ona tilini) yetarli darajada o'zlashtirish; 2) o'rta bosqich - ana shu tildagi manbani mutolaa qilib tushunish, anglab yetish; 3) yuqori bosqich - manbadagi akadem fikrni idrok etish va xis qilish; 4) kuliminatsion bosqich - manba mavjud bo'lgan tilida ilmiy, akadem fikrni yozma va og'zaki tarzda to'kis bayon qilish kabilarning har biri alohida-alohida salohiyat, ko'nikma talab qiladigan o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan boshqa-boshqa maktablar sifatida iste'molchining tilni o'zlashtirganlik darajasini ko'rsatib beradigan mezon vazifasini o'taydi.

Asrlar davomida ob'yektiv ijtimoiy-siyosiy vazitlarga ko'ra ajdodlarimiz ilmiy merosini o'zga tillarda yaratilganlar. Makur voqelik, kamdan-kam insonlar va

xalqlarga nasib qiladigan - ona tilida imkoni bo'lmagan holatlarda ham, akadem ong, ilmiy tafakkur shu mintaqada yuqori notalarda shakllanganligidan dalolat beradi.

Hozirgi o'rta hamda kaksa avlod ilm axli guvohi bo'lgan yaqin o'tmishda, sobiq imperiyaning til siyosatiga ko'ra uning tasarrufidagi gurjuston, armaniston va boltiq bo'yi jumhuriyatlaridan tashqari hamma respublikalarda ilm-fanning barcha yo'nalishlarida hatto milliy tilga oid tadqiqot ishlari ham rus tilida himoya qilinishi, hujjatlashtirilishi shart va majburiy bo'lgani ma'lum. Shunga ko'ra, tabiiy ravishda olimlar o'z tadqiqotlariga oid o'zga tillardagi manbalarni puxta o'rgan (1), idrok eta olgan (2), o'rganilgan manbalar tilida ilmiy ishni yozgan (3). Ammo, ayrim hollarda maslaning eng murukkab jihati, ya'ni ilmiy ishni himoya qilish(4)da tadqiqotchi o'zining rus akadem tilidagi nutqiy ko'nikmasi, ba'zan mentalitet yoki tadqiqot ob'yektining geografik muhiti, ayrim mavzularning dolzarbligi rus tilida yetarli darajada aks etmay qolishini hisobga olgan holda ilmiy izlangishlarini o'zbek tilida yaratgan holatlar ham bo'lgan. Ishning ilmiy kengash oldidagi himoyasigacha bo'lgan jarayonlar, hatto himoya ham auditoriyaning ko'tarishiga ko'ra ona tilda o'tkazilgan. Kengash a'zolari tadqiqotni ilmiy yangiligi va dolzarbligini ma'qullab 100% ovoz bergan. Biroq zahmatkash olimning zimmasida ta'kidlab o'tilgan muammo, ya'ni o'sha davrida "VAK" deb atalgan - Oliy atestatsiya kommisiyasi ("markaz")ga jo'natiladigan hujjatlar: stenagramma, dissertatsiya, avtoreferat va ishning ilmiy yangiligi va salohiyatini aks ettiradigan boshqa barcha hujjatlar bazo'r kunini o'tkazayotgan tadqiqodchining mablag'i evaziga shu soxaga ihtisoslashgan shaxs tomonidan rus tilida mahsus tayorlangan va yuqoriga yuborilgan. Markazdan ilmiy ishning tasdig'i olingan, ba'zan olinmagan holatlar ham bo'lgan. Tadqiqot ishi izidan u yurtlarga borib kelishni ko'pchilikning hamyoni ko'trmas, ko'targanda esa, ularga "yo'l" topish muammomsi ko'ndalang bo'lar edi.

Voqelikni keltirishdan murod – kuzatganimizdek, qonxo'r tuzim davrida ham qator olimlar o'zlarini qurbon qilish evaziga o'zbek akadem tili yetarli darajada shaklanishiga katta xissa qo'shganlarini, faqat siyosiy tuzim o'zbek tilining, o'zbek akadem tilining ro'shnolik ko'rishiga yo'l bermaganligini ko'rsatishdan iborat edi. Ya'ni shoir aytganidyek:

Voiz dedi – taqdir shul,
Bu jahoniy iroda.
Tillar yo'qolur butkul,
Bir til qolur dunyoda.[4:46].

Endilikda, allaqachonlar lozim darajada shakllanib bo'lgan, o'zbek akadem tilini zamon bilan hamqadam tarzda odimlashini ta'minlash ustozlar olidida turgan muhim masalalardan hisoblanadi.

Ayni payitda, mamlakatdagi barcha ta'lim muassasalarida o'qitiladigan fanlarga oid darslik va qo'llanmalar, ilmiy asarlar davlat tilida mavjud. Asrlar osha yetib kelgan ajdodlarning har qanday ilmiy myerosini hozirgi o'zbek ilmiy tiliga o'girab berishga qurbi yetadigan olimlarimiz ham bor. Ilm-fanning so'ngi yutuqlariga bag'ishlangan asarlar, mongrafiyalarni hozirgi o'zbek adabiy tilida dunyo yuzini ko'rishi yo'lida tinimsiz izlanayotgan fidoiy olimlarimizning samarali mehnatlarini ham ko'pchilik ilm ahli ko'rib turibdi. Ajdodlarimiz ilmiy me'roslari yaratilgan – arab va rus tillari bundan tashqari xitoy, ingliz, ispan tillari asrlar davomida yetarli darajada shakllangan, sayqallangan. Natijada ularda so'zlashuv nutqi bilan akadem til orasidagi masofa nisbatan yaqinlashgan. Shuning uchun ham ana shu tillarda akadem tilning nazariy tushunchasi til egalarining emas balki boshqa tilda so'zlashuvchilarni, talabalarni mazkur tilda tarbiyalash bilan bog'liq tadqiqotlar natijasida paydo bo'lganligiga e'tibor qaratiladi [Grigorenko, 2015: 73].

Akadem tilning birinchi bosqich tizimida darslik va qo'llanmalar ma'lum ma'noda talab darajasida deb aytish mumkin. Biroq amaliyotda, aksar maktablarda darsning borishi jarayonida ilmiy til ikkinchi planga tushib, so'zlushuv nutqi faollashishi holati ilm oluvchida akadem til ta'limining zaiflashishiga sabab bo'layotgan qusirlarning eng asosiysi bo'lishi mumkin.

Milliy akadem tilning barqaror rivojlanishi uchun: Birinchidan, shaxsan Davlat rahbarining o'zi ilmga aloxida e'tibor qararatayotgani hisobga olib farzandlarga domiy ravishda ota-onalari va yaqinlari tomonidan ilm yo'lining kelajagi porloq ekanligini: Qur'onda va hadislarda, shuningdek xalq og'zaki ijodi namunalarida haqiqiy ilm egalari molu davlatdan va nafsdan ustun turishi e'tirof etilgan – *Ilimdan o'zga najot yo'q; Ilm agar Chinmochinda berilayotgan bo'lsa, u yerga bor!* yoki *Ilimli ming yashar, ilimsiz bir yashar,* tarzidagi yuzlab umrboqiy qarashlarni singdirib borishi lozim. Ikkinchidan, o'rta maktablarda dars jarayoni to'la ilmiy uslubda, oliy ta'limda esa akadem tilda borishi shart [Hakimov, 2024:26] va zarur. Zyero taraqqiy etgan dunyo qora va arzon ishchi kuchiga emas balki malakali mutahassislarga, olimlarga doimo muhtoj. Uchinchidan, radio va televidyeniyada, hozirda vertual olamda berilayotgan ma'lumotlar butun millatning, insoniyatning ruhiyatiga tez ta'sir qiladigan, kishilarning saviyasini tushirish yoki ko'tarishda asosiy vositalardan biri ekanligini hisobga olgan holda ayni yo'nalishlarda ilmiy masalalar, ilmiy muvaffaqiyatlarga aloqador mavzularni ko'paytirish lozim.

To'rtinchidan, shoirlar va yozuvchilarning asarlari, badiiy filmlar markazida ilmga rag'bat ko'rinib turishi kerak bo'ladi.

Jumladan, adabiyotimizda: *Ona tilim o'lmaydi* [shye'ri E.Vohidov], *Hakim va ajal dramatik dostoni* [A.Oripov], *Jadidlar* shye'ri [I.Mirzo]; *"Navoiy"* [Oybyek], *Yuduzli tunlar* [P.Qodirov], *Diyonat* [O.Yoqubov], *Qo'rqma* [J.Javliyev] romanlari kabi markazida ilmiylik va milliy g'urur yetakchilik qilgan asarlar ko'proq yaratilishi va ularning targ'iboti keng ko'lamda amalga oshirilishi lozim bo'ladi.

Xalq orasida mashhur bo'lgan - "*Kelinlar qo'zg'aloni*" [S.Ahmad, O'zbekfilm 1984 y.] asarida o'g'illar va kelinlarning barchasi o'qimishli, ziyoli kishilar. "*Oltin dyevor*" [E.Vohidov] peysasida yoshlar oliy ma'lumotli hamda voqelikni to'g'i baholay oladigan avlodlar. "*Suyunchi*" [rejisor M.Afzalov, O'zbekfilm] filmida Anzirat buvi – "*qani hammang qo'lingga kitob ol...*" degani, katta nabirasini "*professor*" deb atashi, sovchilikka borganlarida qizlarning ikkitasi inistitut talabasi, uchinchisi abituriyent. "*Nazira studyent bilan gaplashib turibdi*" va keyinchalik Nazira ham Tibbiyot texnikumiga o'qishga kirgan. "*Tyemir xotin*" [Sh.Boshbekov, O'zbekfilm] asarning markazida ilmiy tadqiqotning samarasi turgani kabi qator epizodlar orqali avlodlarda ilmga, akadem ongning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishga harakat qilingan deyish mumkin.

Ilmiylik va ilmga intilish turli qiziqarli voqeliklarga yo'g'irilgan holatlarda berilganligi bois ko'p davrlar o'tib, siyosiy tuzimlar o'zgarsada kishilar e'tiborini o'ziga tortaveradigan*"Dushanbagacha bir gap bo'lar"* [M.Gorkiy nomidagi kinostudiya, birinchi ijodiy uyushma 1968 y], *"Indingi kun jadvali"* [Belorusfilm 1978 y.] filmlarida iqtidorli o'quvchilar va ilmiy izlanishlar olib borayotgan o'qtuvchilar voqelik markazida bo'ladi. "*G'aroyib bola*" [M.Gorkiy nomidagi kinostudiya, ikkinchi ijodiy uyushma 1968 y.] filmida qishloqdan chiqqan, mehnatkash, iqtidorli talaba (*Garoxov*)ning faoliyati aks ettirilgan. *"Ishqdagi ishq mojarosi"* (Mosfilm 1978 y) filimida voqealar to'laligicha ilm egalari tashkilotida bo'lib o'tadi. "*Ivan Vasilovich o'z kasbini o'zgartiradi*" [Mosfilm 1973 y.] filimi ham ilmiy xodimning kashfiyoti asosiga qurilgan. Shu va shu kabi qator asarlar borki ta'kidlab o'tilganidek ularga ilm va ilmga da'vat sigdirib yuborlganligi bois qancha zamonlar o'tsada hali hanuz tomoshabin e'tiboridan, ekranlardan tushmaydi.

Janubiy koreyaning "Jumo'ng" badiiy filimi [Chrokbaem media, oliv 9. 2006 y.] yaratilganidan buyon muntazam ravishda televideniya orqali namoish qilib borilishi bois o'zbekistonda yoshu qari "Jumo'ng"ning kim ekanini judayam yaxshi biladi. Ammo vatani va xalining kelajagi uchun o'z jonini tikkan jadidlarning o'sha davr jahon sahnasida, millatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida tutgan o'rnini bilmaydi.

Boshqacha aytganda yurtimizda jadidlar va Jumo‘ngni biladiganlar statistikasi o‘tkazilsa, Koreya filimi qahramoni tosh bosishi aniq. Shuning uchun ana shunday yoki undanda xalqchilroq, mayda maishiy muammolardan xoli tarzda jadidlarning, akademiklarning va xalqimizning ziyoli farzandlari, fan olimpiadalari g‘oliblari, kashfiyotchilarimizning muvoffaqiyatlariga bag‘ishlangan asarlar yaratilishi va “Jumo‘ng”, “Qish sonatasi”, “Sevgi iztiroblari”, “Qo‘rg‘on sirlari” kabi inson umrini o‘g‘irlaydinga filmlar o‘rniga ilmga, kitobxonlikka chorlovchi asarlar, filmlar ko‘rsatuvlar yaratilishi, ekranga chiqarilishi vertual olamga joylashtirilishi zarur. Badiiy filmlar maishiy muammolardan ilmiy mavzularga yo‘naltirilishi xalq orasida akadem savodxonlikning, akadem tilning takomiliga katta xissa bo‘lib qo‘shiladi. Shundagina oradan o‘n-o‘n besh yillar o‘tar ilm dunyosida shu yurt farzandlari yetakchilik qila boshlashi shubhasiz.

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamon hozirgi kyecha-kunduzda ilmiy izlanishlar ostonasida turgan avlodlar uch-to‘rt horijiy tillardagi manbalar bilan tillasha olishini dolzarb qilib qo‘ya boshladi. Aks holda o‘rtamiyonalikdan nariga o‘tib bo‘lmaydi. Olimlarimiz o‘z tadqiqotlarini zamon talab qilayotgan tillar bilan bir qatorda hozirgi o‘zbek tilida ham parallel yoritib, Vatan va xalq oldidagi farzandlik burchini his qilgan holda - til masalasida biryoqlamalikka og‘ib ketmasdan *Bu qasidam senga xalqim, Oqsutu tuz hurmati.*[7: 8], harakat qilishlari lozim bo‘ladi. Ya’ni: 1) respublika hududida bajariladigan barcha ilmiy tadqiqotlar: dissertatsiyalar himoyasi va monografiyalar nashri birlamchi Davlat tilida; ikkilamchi zarur bo‘lgan horijiy tillarda chop qilinishi; 2) chet ellarda ilmiy izlanishlar bilan band bo‘lgan yurtimiz farzandlarining tadqiqot natijalari respublikada O‘zbek tilida chop qilinishi; 3) butun dunyoda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar natijalari va kashfiyotlarni zudlik bilan respublikadagi tegishli soha mutaxassislari tomonidan o‘zlashtirish va uni mahalliylashtirish hamda rivojlantirish ishlari tizimini qonun bilan mustahkamlab qo‘yish, bu ishni amaliy natijalari xususida muayyan vazirliklarning senat oldida doimiy xisoboti yo‘lga qo‘yilishi lozim.

Ana shunda: Birinchidan, qadimdan davom etib kelayotgan milliy ilmiy til masalasidagi oqsoqlikka barham beriladi. Ikkinchidan, uchinchi renosansda o‘zga tillar bilan bir qatorda milliy tilimizning bevosita ishtiroki ta’minlanadi. Uchinchidan, milliy ilmiy til masalasida avlodlarga keng yo‘l ochiladi. To‘rtinchidan, millatning asosiy belgilaridan biri bo‘lgan ona tilimiz qo‘sh qanot bilan sarhad bilmay yuksaklarga parvoz qiladi [6:127]. Shundagina uchinchi (rennesans) uyg‘onish davri dunyo tamaddunini yangi pog‘onaga ko‘tara oladigan ilmiy izlanishlar o‘zbek olimlari tomonidan amalga oshiriladi. Zamonaviy ilm-fanning so‘ngi yutuqlari

hayotga tadbiq qilinadi. Vatanimiz qisqa muddatlarda rivojlangan davlatlardan-da o'tib, xalqning turmush darajasi juda tez suratlarda yuksaladi.

Aks holda, asrlar o'tib hozirgi "katta millat"lar – "kichik millat"ga, qaysidir "kichik millat"lar – "katta millat"[9: 55]ga aylanib, ilm yo'lidagi zurriyotlarimiz birato'la – ham qadimgi, ham hozirgi ajdodlarining ilmiy merosidan vositachi shaxs yoki vositachi tillar orqali xabar topadigan, asl mohiyatdan bebahra mutaxassis bo'lishlari ehtimoli yuqori.

Foydalanilgan adabiyyotlar:

1. Prezident Shavkat Mirziyoev – Toshkent, 2022 yil, 21 oktabr. Sputnik. https://president.uz/uz/lists/view/5627.
2. Alimjonov B. O'zbek tilining hozirgi holani va kelajagi. http://til.gov.uz/uz/nevsand-announcements/anons/161.
3. Teleshevskaya, A.M., Parshikova, L.A., Academic writing as an important component of learning a foreign language at a non-linguistic university // "Modern Science" 2017, №2. 35-p.
4. Vohidov E., Saylanma. She'r dynyosi, ikkinchi jild. Ona tilim o'lmaydi. Toshkent: "Sarq" - 2001 y., 46-b.
5. Margaret Grigorenko. A Briaf Infarmation to Academic Language 2015 Cedarville Universitiy. Education Faculty Publication, 73. http: digitalcommons.ctdarville.edu/education-publications/73.
6. Hakimov D. Ilmiy til – tilning umrdoqiyligini ta'minlovchi asosiy vosita. Adabiy me'ros 2024-y. 1-son126-131-b.
7. Vohidov E., O'zbegim "Yangi asr avlodi" 2017-y. 8-b.
8. Hakimov D. Ilmiy til – tilning umrdoqiyligini ta'minlovchi asosiy vosita. Adabiy me'ros 2024-y. 1-son126-127-b.
9. Muhammad Yusuf, Saylanma. -Toshkent: Sharq 2018-y. 55-b.

LINGVISTIK HAMDA XALQONA POETIK TASVIR MAHORATI

Gulnoza Turdiyeva Sayfullayevna
O‘zDJTU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi
ilmiy tadqiqotchi
turdiyeva806@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-0312-8745

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450583

Annotatsiya: *Maqolada Isajon Sultonning “Toshkelinchak” hikoyasida aks etgan til va badiiy xususiyatlar lingvopoetik hamda lingvomadaniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Asarda milliy ruh, xalqona tafakkur va og‘zaki ijod an’analari o‘zaro uyg‘unlikda namoyon bo‘lishi, qahramonlar nutqida maqol va matallar, frazeologik birliklarning qo‘llanishi, ularning badiiy-estetik yuklamasi ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqotda hikoyaning badiiy tuzilmasi, syujet va motivlarning ramziy talqini orqali o‘zbek xalqining ma’naviy hayoti va milliy qadriyatlari ifodasi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *folklor, rivoyat, hikoya, uslub, motiv, ramz, “Toshkelinchak”, frazeologik birlik, lingvopoetika, xalqona tasvir.*

Bugungi kunda badiiy asar tili milliy adabiy til taraqqiyoti uchun eng asosiy manbalardan biri sifatida dolzarb tadqiq obyektlariga aylandi. Til birliklarining muayyan yozuvchi va shoirlarning ijod mahsullaridagi poetik xususiyatlarini tahlil etish, lisoniy hodisalarning nutqiy voqelanish imkoniyatlarini asoslash, umuman, lingvopoetik xususiyatlarini ochib berish lingvopoetik tadqiqotlarning markaziy yo‘nalishiga aylangan. Jumladan, Isajon Sulton asarlari lingvopoetik unsurlar, lingvomadaniy hodisalarga boy. Ayniqsa, hikoyalarining har birida o‘zbek xalqining milliy qiyofasini yaratish, xalq hayotini yorqin bo‘yoqlarda tasvirlash uslubi ustuvor. Voqeadan voqeaga ko‘char ekan, tasvirlarda oramizdagi oddiy odamlarning turfa taqdirlari namoyon bo‘ladi, bu taqdirlarni birlashtirsa, bir butun o‘zbek hayoti ko‘z o‘ngimizda bor bo‘y-basti bilan bo‘ylanadi. Isajon Sulton hikoyalarining bu qadar hayotiy va ishonarli bo‘lishiga sabab, xalq hayotini yaxshi bilganligi, yozuvchining o‘tkir ko‘ziga ega bo‘lganligi hamda xalq iboralari, maqol-matallaridan, xalqona tasvir va folklor elementlaridan xalq qo‘shiqlari-yu shoirlarning mashhur she’rlaridan o‘z o‘rnida muvaffaqiyatli foydalana olganligidadir. Ta’kidlash kerakki, xalqona tasvirlash mahorati zaminida xalq ijodini puxta o‘rganish yotadi. Bu xalqning turmush tarzi, urf-odati, an’analari, tarixi, buguni, kelajagini va ruhiyatini o‘rganish demakdir.

Mustaqillik davri o‘zbek nasri taraqqiyotiga munosib ulush qo‘shib kelayotgan ijodkor O‘zbekiston Xalq yozuvchisi Isajon Sultonning badiiy qurilmasi pishiq, bayon uslubida xalqona motivlar singdirilgan, sodda odamlarning turmush tashvishlari, o‘y-xayollari berilgan “Bog‘i Eram”, “Qo‘riqchi”, “Shamolli kecha”, “Avazboylik tantilar”, “Yusuf va Zulayho”, “Qish ertaklari”, “Xun”, “Yog‘och

kovush”, “Onaizor” kabi nomlanishiyoq e’tiborni jalb etuvchi qator asarlarida xalq tilining barcha badiiy xususiyatlari namoyon bo‘lgan deyish mumkin. Isajon Sultonning analitik folklorizmlardan ijodiy foydalanilgan hamda leksik xususiyatlarga boy asarlaridan biri “Toshkelinchak” hikoyasidir. Unda sevgining kuchi, uning inson taqdirini, xarakterini nechog‘li o‘zgartirib yuborishi asosiy planda aks ettirilgan.

“Toshkelinchak” hikoyasi voqealari turkiy xalqlar orasida qachonlardir bo‘lib o‘tgan muhabbat rivoyati bilan bog‘liq holda tasvirlanadi, bunda tosh ramzi va Nazar obrazining ruhiy iztirobi lingvopoetik asosda talqin qilinadi. Yozuvchi hikoyaning asosiy qahramoni, hech kimga so‘z bermaydigan, qaytmas, shijoatkor Nazarning sevgisiga erisholmagach, qishloq chetidagi ziyoratgoh sanalgan qadim tosh yonida o‘z xayollariga bandi, odamovi bo‘lib, kunni tunga ulashini tasvirlaydi. Nazar timsoli nafaqat sevganidan ayrilgan inson, balki ruhiy musofir — o‘z yurti, o‘z tanasi ichida ham joy topolmayotgan qalb sifatida tasvirlanadi.

Hikoyaning *“Ziyoratgoh yonidan katta yo‘l o‘tgan, bir yog‘i O‘shdan Ergashtomga, bu yog‘i Qamchiq dovoni oralab, Toshkentdan Qozog‘istonning bepoyon cho‘llariga qarab ketadi. Turli-tuman uzun-qisqa arobalar qatnovi bir zum bo‘lsin tinmaydi”* jumlalaridan anglash mumkinki, “Toshkelinchak” hikoyasi voqealari rivoyat unsurlari badiiy talqini fonida yoritilgan. Tosh hikoyada nafaqat jism, balki toshga aylangan kelinchak qismatining ramziga aylangan. Bu tosh insoniy tuyg‘ularning og‘rig‘i, sukunati, sabr va sadoqati va abadiyligi timsolidir. Isajon Sulton bu obraz orqali sevgi, sadoqat va fidoyilikning xalqona-falsafiy talqinini yaratadi. Yozuvchi asrlar osha mumtoz adabiyotimizda yashab kelayotgan cheksiz sadoqat va muhabbat timsoli Majnun obrazining qirralarini ham hikoya qahramoni Nazar qiyofasida gavdalantirgan deyishimiz mumkin. Ummugulsum hajrida kuyib, o‘rtangan Nazarning holatini hikoyachi tilidan quyidagicha tasvirlangan. *“Ruhi ko‘z o‘ngimizda so‘nib bormoqda edi. Ko‘rsangiz, avvalgi Nazardan asar ham qolmagan, yurish-turishidagi shiddati yo‘qolgan, hardamxayol, bir o‘ziga kelib atrofga alanglasa, bir xayollari ichiga g‘arq bo‘lib ketadigan yigitga aylanib bormoqda edi. Nasihatlar, o‘gitlar, misollar kor qilmas bo‘ldi”*. Hikoya boshidagi Nazarni bu Nazar bilan solishtirsak, butunlay boshqa yigit qiyofasini ko‘ramiz: *Nazar baquvvat, chayir, quyuq qoshlari chimirilgan, qora ko‘zlarida o‘t chaqnab turadigan shijoatli yigitcha edi. U jo‘raboshimiz bo‘lib, hammamiz nima desa itoat qilardik. Chunki aqlda ham, kuchda ham bir pog‘ona baland turardi-da.*

Hikoyada xalq maqol va matallari, iboralaridan ham mahorat bilan foydalanilgan. Jumladan, adib Nazarning Ummugulsumga mos juft sifatida tasvirlar

ekan: *“Tegirmonga tushsa butun chiqadigan”, shaxt-u shiddati jismiga sig‘may toshib turgan Nazarga tegmasdan kimga ham tegardi? “Yo‘qni yo‘ndiradigan”, “borni bor qiladigan” bunday yigitga qaysi qiz ham yo‘q derdi?”* ifodalarini qo‘llaydi va shu singari bir nechta iboralar ijodkor niyatini amalga oshirishga xizmat qilgan. Yoki Ummugulsum amma xolalarining Nazarga aytgan gaplarida *(“– Hoy, jon bolam, qo‘ying, keting endi, – debdi xotinlarning yoshi kattarog‘i. – Nima qilasiz bechorani qiynab? “Og‘zidan qora qonini keltirdingiz-ku” qiz sho‘rlikni!”*), Ummugulsumning to‘yida aytilgan tilaklarda *(“Borgan joyingga toshday tushgin. Toshday tushginu toshday qolgin”)* xalq og‘zaki ijodidan hamda frazeologik birliklardan keng foydalanilgan. Ummugulsumning to‘yida hofizlar tomonidan kuylangan, ramzan oshiq Nazar dilidan sitilib chiqqanday taassurot qoldiradigan quyidagi mashhur qo‘shiq misralariga diqqat qilamiz: *To‘ylar muborak, Ey yori jonim, To‘yona bo‘lsin-a, Tan birla jonim... Tavba, bitta jon-u bir tanim boriydi, shuni endi sen olaqol, deganimi bu? Bu dunyoda kezib yurishimning hech ma’nosi qolmadi, har ikkisi ham to‘yingga to‘yona bo‘laqolsin, deganimi bu?*

Hikoyada ishlatilgan frazeologik birliklar (masalan, “bag‘rini yerga berib yotmoq”, “hafsalasi pir bo‘lmoq”, “ko‘ngil qo‘ymoq”, “yurakni dog‘lab qo‘ymoq”) nafaqat xalqona nutqning boyligini, balki qahramonlarning ruhiy holatini aks ettirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu birliklar orqali yozuvchi milliy fikrlash uslubini, dunyoqarashni va his-tuyg‘ularning tabiiy ifodasini jonli til orqali yoritadi. Asardagi o‘nlab frazeologik birikmalar asarning muvaffaqiyatini ta’minlashda katta o‘rin tutadi. Jonli xalq tilining bu imtiyozi badiiy asarlarning sodda, ko‘chimli, o‘qishli bo‘lishiga asqotadi. Frazeologik birliklar yozuvchi asarlari tilining obrazli va ta’sirchan ifodalanishiga xizmat qilib, voqelikni badiiylashtirishda, epik turga xos syujetning poetik xususiyatini kitobxon tafakkurida obrazli ifodalanishida yetakchi lisoniy vositaga aylangan. Isajon Sultonning ushbu hikoyasida qo‘llangan frazeologizmlarning tarkibi deyarli hech qanday o‘zgarishga uchramagan. Bu o‘z-o‘zidan iboralarning mazmuniy va shakliy strukturasidagi invariant belgining saqlanishi hisoblanadi. Masalan, Ummugulsumning to‘yi kunidagi ayrim tuyg‘ular tasvirida:*“Nazar Toshkelinchakda bag‘rini yerga berib yotaverdi-yu, bu yoqda barcha alyorlar Nazar tilidan aytilaverdi:*

Bu musofir dashtida har dam tutoshib yonaman,
Har qayon borsam bu kun, yo‘ldan adoshib boraman.
Dog‘lab qo‘ydi yurakni bu falakning gardishi,
Qismatim shundoq ekan, men jumladin begonaman” parchadagi “bag‘rini yerga berib yotmoq” iborasi, qo‘shiqdagi “tutab yonmoq”, “yo‘ldan adoshib

bormoq”, “yurakni dog‘lab qo‘ymoq”, “falakning gardishi”, “jumladin begona bo‘lmoq” kabi frazeologik birliklari fikrimiz isbotidir.

Hikoyadagi deyarli har bir jumlada bir nechtalab frazeologik birliklar voqeani hayotiy tasvirlashga xizmat qilgan: *Nazarning kimni yaxshi ko‘rib qolgani ma’lum bo‘ldi: narigi ko‘chadagi Samad novchaning qizi Ummugulsum ekan. E, dedim hafsalam pir bo‘lib* matnida “yaxshi ko‘rib qolmoq”, “hafsalasi pir bo‘lmoq” iboralari; *Shu bolaga bir-ikki og‘iz gapirib, epaqaga keltirib qo‘ya oladigan kimsa yo‘qmikin, der edilar* jumlasida “bir-ikki og‘iz gapirmoq”, “epaqaga keltirib qo‘ymoq” iboralari; *Ummugulsumning oilasi o‘ziga to‘qroq bo‘lgani uchun Nazarning oilasini mensimabdi, “Qizimni tagli-tugli, o‘qigan bolaga beraman” debdi* jumlasidagi “o‘ziga to‘q”, “tagli-tugli” iboralari; *– Yigit uylansa esi kiradi, deyishardi. Qarang-a, qanaqa bezori bola edi, ko‘ngil qo‘ydi-yu bosildi-qoldi, – deyishardi kishilar* jumlasida “esi kirmoq”, “ko‘ngil qo‘ymoq”; *“Aytay desa, tili kuyadi, aytmay desa, dili”, Hah qizgina-ya, ota-onangni gaplariga qaramasdan, shu Nazarga tegib qo‘yaqolsang, osmon uzilib, yerga tusharmidi? Seni yer-u ko‘kka ishonmay, umrini oxirigacha avaylab o‘tmasmidi, tosh kelsa kemirib, suv kelsa simirmasmidi?* parchasida “osmon uzilib, yerga tushmoq, “yer-u ko‘kka ishonmay”, “tosh kelsa kemirib, suv kelsa simirmoq” iboralarini misol qilish mumkin. *Qachonki ishq otashi tutashsa, odam so‘zona bo‘ladi. Jigari laxta-laxta qon bo‘ladi. Indamasa, ichi lov-lov yonadi. Aytay desa, tili kuyadi, aytmay desa, dili…* “Jigari laxta-laxta qon bo‘ladi”, “ichi lov-lov yonmoq” frazeologik birliklaridagi taqlid so‘zlarning takror holda kelishi ma’noni kuchaytirishga xizmat qilgan.

“*O‘takasi yorilmoq*”, “*Og‘zi ochilib qolmoq*”, “*Hafsalasi pir bo‘lmoq*”, “*Ko‘ngil qo‘ymoq*”, “*Joniga tegmoq*”, “*Balanddan kelmoq*”, “*Osmon uzilib, yerga tushmoq*”, “*Ko‘krak kermoq*”, “*O‘z dunyosiga g‘arq bo‘lmoq*”, “*Boshi oqqan tomonga ketmoq*”, “*Ko‘z ostiga olmoq*”, “*Toshini termoq*“, “*Tosh kelsa kemirmoq, suv kelsa simirmoq*”, “*Boshi oqqan tomonga ketmoq*”, “*Bo‘yin tovlamoq*”, “*Yer-u ko‘kka ishonmay*”, “*Qovoq uymoq*”, “*Tegirmonga tushsa butun chiqmoq*”, “*Yo‘qni yo‘ndirmoq*”, “ *Hafsalasi pir bo‘lmoq*”…kabi bir hikoyaning o‘zida 30 dan ziyod frazeologik birliklarning ma’lum bir maqsad bilan o‘z o‘rnida qo‘llanilishi, shubhasiz, asar badiiyati va xalqchilligini orttirishga xizmat qilgan.

Yozuvchi hikoyalarida leksik vositalarning ifodalanishi, lingvopoetik xususiyatlarning bo‘rtib turishi asarlarining badiiy-estetik qiymatli ekanligi bilan xarakterlanadi. Ijodkor zid ma’noli so‘zlarning lisoniy yoki nutqiy resursidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so‘zni tanlab qo‘llash orqali mazmunning eng nozik nuqtalari, qahramonning ruhiyati, kontrast tasvirlar yaratish, tasvir

obyektining eng kichik qirralarigacha real ko‘rsatishga erishadi. *“Chunki aqlda ham, kuchda ham bir pog‘ona baland turardi-da. ..O‘zg‘irlikda va bezorilikda ham unga bas keladigan kimsa yo‘q”. Aqlda ham, kuchda ham* - ijobiy baho emotsiyasiga ega bo‘lsa, *O‘zg‘irlikda va bezorilikda ham* ifodasi unga qarama-qarshi ma’noda ishlatilgan. Asar boshida qahramon haqidagi “*Bizlar gohida ota-onamizning buyurgan ishlaridan bo‘yin tovlasak ham, Nazar sira unday qilmasdi, qaytanga, yumushlarni jon-jahdi bilan, berilib bajarardi”* kabi tasvir asar o‘rtalarida *“Nazar esa… nazardan qola boshladi. Ishlagisi kelmas, hafsalasi pir edi. Hech qaerga sig‘masdi, kechalari daydib yuraverardi”* tasviri bilan o‘rin almashib, kontrast tasvirlar yaratiladi. Adib zid ma’noli leksemalar, leksik-frazeologik vositalardan unumli foydalanish bilan birga, tilni boyitishga qo‘shgan hissasi bilan ham e’tiborlidir. So‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra sinonim, antonim kabi turlaridan, troplardan, barqaror birikmalardan unumli foydalanish, hikoyalarda qahramonlarning o‘ziga xos xarakterini, milliy koloritni voqealar rivojiga munosabatini ifodalash va o‘quvchining diqqatini tortish, ekspressivlikni ta’minlash kabi xususiyatlarni ifodalashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Isajon Sulton hikoyalarida frazeologik birikmalardan badiiy asar qahramonlarining milliy-mental, milliy-madaniy sifatlarini yorqin aks ettiruvchi vosita sifatida unumli foydalanilgan. Yozuvchining nasriy nutqida poetik maqsadli so‘zlar, qo‘llanish doirasi chegaralangan so‘zlar, okkazional birikmalar, paremalar hamda ko‘chimlar leksopoetik vosita sifatida badiiy-pragmatik mohiyat kasb etgan. “Toshkelinchak” hikoyasi o‘zbek nasrida lingvopoetik mahoratning yorqin namunasi sifatida alohida o‘rin tutadi. Asarda xalqona frazeologizmlar, ramziy timsollar va poetik tasvir vositalari uyg‘unligi orqali milliy tafakkur, ruhiy kechinmalar va ma’naviy qadriyatlar badiiy ifodasini topgan. Yozuvchi tili hayotiy, jonli va obrazli bo‘lib, xalq ruhini, tili va madaniyatini ifodalovchi badiiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Исажон Султон. Тошкелинчак. / Асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги матбаа нашриёт уйи, 2017. – Б. 381.
2. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологияси масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. – 4-сон. – Б.37-45.
3. Qurbonova F.A, F.Y.Jumanboyeva I.Sultonning“Toshkelinchak” hikoyasida folklorizmlarning o‘rni. India international scientific online conference the theory of recent scientific research in the field of pedagogy 145-b
4. Habibullayeva S.A. Isajon Sulton hikoyalarining lingvopoetik tadqiqi f.f bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati. Farg‘ona – 2024
5. Qobilova E. Isajon Sulton hikoyalarida xalq qo‘shiqlarining o‘rni. Qo‘qon DPI

OLIY TA'LIM O'QITUVCHILARINING RAQAMLI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Yusupova Gulara Ataxanovna
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti dotsenti

Sapayeva Zeyvar Jamolatdinovna
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti
Email: *zevarjonsapayeva@gmail.com*

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450588***

Annotatsiya: *Ushbu tezisda oliy ta'lim o'qituvchilarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirishning dolzarbligi, mavjud muammolar va ularning yechim yo'llari tahlil qilingan. Tadqiqotda DigCompEdu modeli asosida raqamli kompetensiya tarkibi, sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'limdagi o'rni hamda O'zbekiston tajribasida amalga oshirilayotgan raqamlashtirish jarayonlari yoritilgan. Muallif o'qituvchilarni qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, raqamli mentorlikni joriy etish va sun'iy intellekt vositalaridan mas'uliyatli foydalanish bo'yicha takliflar ilgari surgan.*

Tayanch so'zlar: *raqamli kompetensiya, oliy ta'lim, o'qituvchi, sun'iy intellekt, DigCompEdu, raqamli ta'lim, raqamli pedagogika, ta'lim texnologiyalari.*

Kirish. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalariga, xususan, ta'lim tizimiga ham tubdan ta'sir ko'rsatmoqda. XXI asrda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki raqamli muhitda ta'lim jarayonini tashkil etuvchi, boshqaruvchi va tahlil qiluvchi shaxs sifatida faoliyat yuritmoqda. Shu sababli oliy ta'lim o'qituvchisining raqamli kompetensiyasi zamonaviy ta'lim sifatining muhim ko'rsatkichlaridan biri sanaladi. Raqamli kompetensiya deganda o'qituvchining o'z kasbiy faoliyatida raqamli texnologiyalarni maqsadga muvofiq, ijodkorona va xavfsiz tarzda qo'llash, o'quv jarayonini raqamli muhitda samarali tashkil etish, o'quvchilarning raqamli savodxonligini shakllantirish qobiliyati tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi, "Raqamli ta'lim" dasturi hamda oliy ta'lim tizimini raqamlashtirishga oid qarorlar ushbu yo'nalishning ustuvorligini belgilab bergan. Hozirda mamlakatimizda ta'limni raqamlashtirish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishda muammolar hali ham mavjud. Bu muammolar asosan texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, pedagoglarning raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha metodik tayyorgarligining sustligi, psixologik qarshilik, vaqt yetishmasligi va malaka oshirish tizimining zamonaviy talabga mos emasligi bilan izohlanadi.

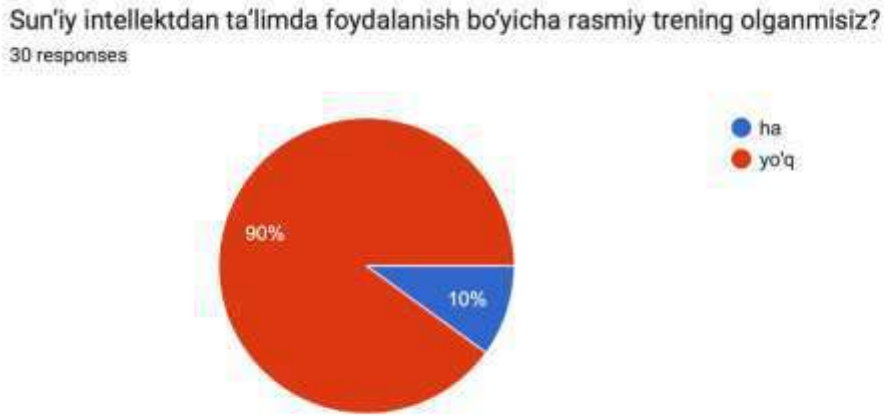

Ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida internet tezligi pastligi, texnik vositalar cheklanganligi sababli o‘qituvchilar onlayn resurslardan to‘liq foydalana olmaydi. Ba’zi hollarda raqamli texnologiyalar faqat tashqi ko‘rinishda joriy etiladi, ammo ularning didaktik imkoniyatlari to‘liq ochilmaydi. Bundan tashqari, yoshi katta o‘qituvchilar orasida texnologiyadan foydalanishga nisbatan ishonchsizlik, “xato qilishdan qo‘rquv” holatlari uchraydi. Bu esa raqamli transformatsiyani sekinlashtiradi.

Raqamli kompetensiyani rivojlantirishda Yevropa Ittifoqining “DigCompEdu” modeli alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu model o‘qituvchining raqamli faoliyatini olti asosiy yo‘nalishda baholaydi: professional muloqot va hamkorlik, raqamli resurslardan foydalanish, o‘quv jarayonini raqamli muhitda tashkil etish, o‘quvchilarni raqamli kompetensiyaga o‘rgatish, raqamli baholash, shuningdek, o‘qituvchining o‘zini-o‘zi raqamli rivojlantirishi. Mazkur yo‘nalishlar har bir o‘qituvchi uchun yo‘l xaritasi vazifasini bajaradi va o‘z kompetensiyasini tizimli baholashga yordam beradi.

Bugungi kunda raqamli kompetensiyani oshirishda sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘rni tobora ortib bormoqda. ChatGPT, Gemini, Copilot, Grammarly kabi platformalar o‘qituvchilarga dars mazmunini yaratish, savol-topshiriqlar ishlab chiqish, talabalar ishini tahlil qilish va baholash jarayonini soddalashtirish imkonini bermoqda. Biroq bu jarayonda AI vositalaridan mas’uliyatli foydalanish, plagiatga yo‘l qo‘ymaslik va axloqiy tamoyillarga rioya etish muhim hisoblanadi. Raqamli kompetensiyani rivojlantirishda turli xil kurslar (Coursera, EdX, Udemy), hamkorlikda o‘rganish, raqamli portfel yaratish kabi yondashuvlar samarali natija bermoqda. Bu metodlar o‘qituvchilarning o‘quv jarayoniga ijodkorlik

bilan yondashishiga, o‘z tajribasini raqamli formatda hujjatlashtirishiga va o‘zini doimiy rivojlantirishiga yordam beradi.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ham bu borada ijobiy o‘zgarishlar mavjud. Ko‘plab universitetlarda “Raqamli universitet” loyihasi doirasida elektron ta’lim platformalari joriy etildi, o‘qituvchilar uchun tizimlar yaratildi, sun’iy intellekt yordamida o‘qitish bo‘yicha pilot dasturlar ishga tushirildi. Ba’zi pedagogik universitetlarda esa “Raqamli pedagogika” fanining kiritilishi o‘qituvchilarni zamonaviy raqamli muhitda ishlashga tayyorlamoqda. Biroq bu jarayonni yanada samarali amalga oshirish uchun tizimli yondashuv zarur. Avvalo, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini tubdan isloh qilish lozim. Bu kurslarda nazariy ma’lumotlardan ko‘ra amaliy ko‘nikmalarga, real vaziyatlarda texnologiyalarni qo‘llashga ko‘proq e’tibor berilishi kerak. Raqamli mentorlik tizimini joriy etish orqali ilg‘or o‘qituvchilar o‘z tajribalarini boshqalar bilan bo‘lishishlari mumkin. Shuningdek, o‘qituvchilarning o‘zini-o‘zi rivojlantirishini rag‘batlantiruvchi grantlar, raqamli loyihalar tanlovlari va mukofot tizimlarini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Raqamli kompetensiyani rivojlantirish shunchaki texnik ko‘nikmalar majmui emas, balki yangi pedagogik madaniyatni shakllantirish jarayonidir. O‘qituvchi texnologiyani o‘zlashtirishi bilan birga, undan o‘quvchilar tafakkurini rivojlantirish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni shakllantirish vositasi sifatida foydalana olishi kerak. Shu bilan birga, raqamli kompetensiyaning psixologik va etik jihatlari ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim. O‘qituvchilarda raqamli stressni kamaytirish, texnologiyaga nisbatan ijobiy motivatsiyani shakllantirish ham raqamli transformatsiyaning ajralmas qismidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim o‘qituvchilarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish O‘zbekiston ta’lim tizimini xalqaro darajaga olib chiqish, o‘qituvchining kasbiy samaradorligini oshirish va raqamli iqtisodiyotga mos kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Bu yo‘nalishda raqamli infratuzilmani mustahkamlash, o‘qituvchilarning amaliy tayyorgarligini kuchaytirish, sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanishni yo‘lga qo‘yish hamda raqamli madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. European Commission. (2017). European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu). Publications Office of the European Union, Luxembourg.
2. UNESCO. (2022). ICT Competency Framework for Teachers (Version 3). Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. (2023-yil 28-iyul). “Raqamli ta’limni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–3839-son qaror.

4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.
5. Anderson, T., & Dron, J. (2020). Teaching in the Digital Age: Learning Theories and Emerging Technologies. Athabasca University Press.
6. Sapayeva, Z. J. (2025). Oliy ta'limda sun'iy intellekt asosida raqamli kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi. Urganch davlat universiteti ilmiy jurnali, 2(1), 45–52.
7. Ferrari, A. (2013). DIGCOMP: A Framework for Developing and Understanding Digital Competence in Europe. European Commission Joint Research Centre.
8. Selwyn, N. (2016). Education and Technology: Key Issues and Debates. Bloomsbury Publishing.
9. Hamdan, K., & Al-Bashir, A. (2021). Digital Competence of University Teachers: Challenges and Solutions in Post-pandemic Education. International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 16(19), 180–195.
10. O'zbekiston Respublikasi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. (2020-yil 5-oktabr). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6079-son farmoni.

XORIJLIK TALABALARGA SO'Z YODLATISH ORQALI NUTQINI O'STIRISH

Usmonova Zamira Jaxongirovna
O'zDJTU o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o'qituvchisi

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450592***

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xorijlik talabalarga o'zbek tilini o'rgatishda so'z yodlash metodlarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Leksik kompetensiya — chet tilini o'rganishda asosiy tayanch bo'lib, talabalar so'z boyligini oshirish orqali nutqiy kompetensiyasini rivojlantiradi. Maqolada so'z yodlashning samarali usullari, ularni qo'llash mexanizmlari hamda nutqni rivojlantirishdagi ta'siri yoritilgan.*

Kalit so'zlar. *Xorijlik talabalar, so'z yodlash, nutqni rivojlantirish, leksik kompetensiya, metodika, kommunikativ yondashuv, assotsiativ metodlar, kontekstual metodlar, mobil ilovalar , elektron lug'atlar va platformalar, multimediali materiallar.*

Bugungi globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o'rganishga qiziqish ortgani kabi, xorijliklarning ham o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyoji tobora kuchayib bormoqda. O'zbek tili nafaqat Markaziy Osiyo mintaqasida, balki xalqaro miqyosda ham ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ilmiy aloqalar uchun muhim vosita sifatida maydonga chiqmoqda. Chet ellik talabalar tilni o'rganishda ko'plab muammolarga duch keladilar, ulardan eng asosiylaridan biri — so'z boyligining yetishmasligi. Grammatik qoidalarni yaxshi o'zlashtirgan talaba ham yetarli lug'at zaxirasiga ega bo'lmasa, erkin va ravon nutq qila olmaydi. Shu bois xorijlik talabalarga o'zbek tilini o'rgatishda so'z yodlash va uni nutqda faol qo'llashga yo'naltirilgan metodlar alohida o'rin tutadi.

1. So'z boyligining nutqdagi o'rni.

Nutqiy kompetensiyaning shakllanishi, avvalo, talabaning leksik boyligiga bog'liqdir. Tilshunos olimlar (Nation, Schmitt va boshqalar) ta'kidlaganidek, so'z boyligi yetarli darajada shakllanmaguncha talabada erkin muloqot qilish qobiliyati yuzaga kelmaydi. Shu bois xorijlik talabalarga o'zbek tilini o'rgatishda dastlabki bosqichdan boshlab leksik birliklarni muntazam o'zlashtirish talab etiladi. O'zbek tilida so'zlarning ko'p ma'noliligi, sinonimik va frazeologik boyligi mavjudligi tufayli talaba nafaqat yangi so'zlarni yodlashi, balki ularning nutqiy vaziyatga mos qo'llanishini ham o'rganishi zarur.

2. So'z yodlash metodlari

2.1. Klassik metodlar:

- So'z ro'yxatlarini yodlash.
- Lug'at daftarini yuritish.
- So'zlarni tarjima asosida o'rganish.

2.2. Kontekstual metodlar:
- Yangi so‘zlarni gap va matn ichida o‘rganish.
- Dialoglar orqali so‘zlarni faol qo‘llash.
- O‘qish va tinglash jarayonida so‘zlarni mustahkamlash.
2.3. Assotsiativ metodlar:
- So‘zlarni rasm va predmet bilan bog‘lash.
- Ona tili yoki boshqa chet tili orqali assotsiatsiya qilish.
- So‘zlarni sinonim, antonim va o‘xshash birliklar orqali mustahkamlash.
2.4. O‘yinli yondashuv:
- “So‘z zanjiri”, “Kim ko‘proq aytadi?”, “Topishmoq” kabi o‘yinlar.
- Kartochkalar (flashcard) asosida mashqlar.
- Guruhli musobaqa va viktorinalar.
2.5. Zamonaviy texnologiyalar:
- Mobil ilovalar (Quizlet, Memrise, Duolingo).
- Elektron lug‘atlar va platformalar.
- Multimediali materiallar (audio, video, animatsiyalar).

3. So‘z yodlash orqali nutqni rivojlantirish mexanizmlari

- Yangi o‘rganilgan so‘zlar asosida gap tuzish.
- So‘zlardan foydalanib dialog va monolog qurish.
- Matn yozish va qayta hikoya qilish.
- Og‘zaki mashqlar orqali so‘zlarni faol nutqqa kiritish.

4. Amaliy tajriba va tavsiyalar

- Har bir darsda 10–15 yangi so‘z berish va ularni mashqlar orqali mustahkamlash.
- Talabaga so‘z daftarini yuritish odatini singdirish.
- Har hafta kichik lug‘at testlari tashkil etish.
- Yangi so‘zlardan foydalanib mini-dialoglar va rol o‘yinlari tashkil etish.
- Talabalarni mustaqil so‘z yodlash uchun elektron resurslardan foydalanishga yo‘naltirish.

O‘zbek tilini o‘rgatishda so‘z yodlash asosiy metodlardan biridir. Leksik boylik ortishi bilan talabalar nafaqat ko‘proq so‘z biladi, balki ularni nutqda faol qo‘llash orqali kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi. So‘z yodlash jarayoni kontekstual mashqlar, interfaol o‘yinlar va zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashganda, talabalar nutqi tez va samarali o‘sadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov, A. O‘zbek tilini chet elliklarga o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Rahmonov, Sh. Til o‘rgatishda leksik kompetensiyani shakllantirish. Toshkent, 2021.
3. Nation, I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press, 2013.
4. Schmitt, N. Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: CUP, 2000.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2014.

THE PERIOD AND SOCIAL PROBLEMS OF JOHN MILTON’S WORKS

Шарипов Зикирё Махсумович
ЎзДЖТУ катта ўқитувчиси

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450594*

Abstract: *The article shows the bases of analysis of etymological aspects of dictionary units widely used in samples of Uzbek classical literature in the method of gerbarism.*

Key words: *art of the word, the national language, induction, deduction, individualism, the idea, yalkin, publicity, poetry, belletristicos, hermenewuituicos, awutonoum text, text fenomonology, corosy, thenomytheoty, pragmatic, hermenewuituic pragmaticos, fantasy, sillogysm, transformation, heartcriteriy, resonans.*

Introduction. The periodization of creativity Milton linked to an important stage in the history of England of his time. Firstly, the early period of creativity Milton begins in late 1620s and ends in 1640, when he returned from Italy, Milton is included in the political struggle. The second period refers to the 40-60-th years. These are the years of immediate preparation and conduct of the bourgeois revolution and the establishment of the republic. Third period - the 60th and the beginning of the 70s - the era coincides with the restoration of the monarchy.

The early period of creativity Milton refers to the years of his teaching at Cambridge and lives in Horton. Feature creativity of the young Milton is a combination of Renaissance motifs with Puritan didactics. In 1630, the poem is written "Shakespeare» (On Shakespeare), reveals the attitude of Milton to his great predecessor. It is famous for Shakespeare and his work. He notes the link between the Renaissance poets and writers in the XVII century.From the precious books “Your spirit” is deep in the heart of us entered[1].

The poem "Shakespeare" - one of the evidences of the proximity of Milton Renaissance humanism. It sounds the idea that future generations of poets Shakespeare's works is unattainable model. In 1632-1634 gg. written poem «L'Allegro» («cheerful») and «II Penseroso» («Thoughtful»), organically related to each other and forming a lyrical diptych. They are united image of the hero, a young man endowed with some of the features inherent to the author. In contrastpoetam- "metaphysics" Milton seeks to assert the ideal of integral and harmonious personality, combining the power of the mind to the depth of feeling. Not by chance in «L'Allegro» again heard words to Shakespeare. Each part of the diptych is a poetic picture of a day in the life of the hero. Cheerful young man from the poem «L'Allegro» inherent light worldview. He charms the beauty of nature, admire the

[1] “Your spirit” Trans. Protaseva SN Moscow . 1678.

beauty of meadows and forests, he enjoys singing birds and enjoy watching the fieldwork. But life in the city and it is just as nice, and with no less joy, he is immersed in reading Shakespeare. In «II Penseroso» the same young man is shown in a state of deep melancholy. It fits his mood landscape: dusk, alternating with the darkness of night, and a gloomy rainy morning.

Main part. A new period in the life and work of Milton begins in the 40s, when he was involved in the struggle for a republic. Lyrical genres pastoral-elegiac poetry replaced combat journalism. The main genres of 40-50 years - a pamphlet and a treatise. They formed sharp aphoristic style of Milton - the largest publicist revolutionary Puritanism. One after another, there are pamphlets Milton's "Areopagitica» (Areopagitica, 1644), "On education» (On Education, 1644), "the iconoclast» (Eikonoklastes, 1649), "Protection of the English people» (Pro PopuloAnglicanoDefensio, 1650), " The second protection »[2]. Milton stands staunch opponent of monarchy, and a supporter of the bourgeois republic. In "Areopagitica" emerges the image of a citizen of the republic, how is it currently Milton. It is primarily a human fighter, bravely defending their beliefs. In his political career, Milton came from the firm conviction that the source of power is the people who has the full right to establish the necessary in his view form of government. In his treatise "Iconoclast" Milton justifies the king's execution as an act rightly. He argues that Charles I betrayed the interests of Britain and its people, but because the people had the right to subject him to severe punishment. Milton determined civic ideals and its relation to Cromwell. Supporting him as a fighter for the Republic and head of the Republican government, Milton called Cromwell's personal power is not abused. The "defense of the British people" and in the sonnet "The Lord General Cromwell"[3] Milton praised him as an enemy of monarchy and champion of freedom. But then Milton warned, however grave consequences for the country could turn the desire for personal dictatorship. After the proclamation of Oliver Cromwell Lord Protector no longer Milton wrote about him, realizing that the dictatorship of Cromwell violated the republican principles of government and contributed to the downfall of the Republic. Milton's views were not without serious contradictions and limitations. This was manifested in his characteristic exaggerating the role of the English nation among other European nations, the lack of understanding the nature of the reaction carried out by Cromwell's aggressive policy in Ireland in an attempt to reconcile science and religion. However, and being deceived, Milton remained consistently

[2] " The second protection » DefensioSecunda, 1654.
[3] "The Lord General Cromwell" That the Lord General Cromwell, 1652

honest and deeply devoted to the cause of the republic poet and publicist.

The collapse of the republic and the restoration of the monarchy, Milton experienced hard. By decree of the king have been put to the burning of his pamphlets, "Iconoclast" and "protection of the British people" subjected to severe persecution himself. Yet Milton continued his literary career, and the theme of the revolution, the theme of the struggle with royal authority remained the leading in his works. In the last period, which coincided with the restoration, it was created major works: the poem "Paradise Lost»[4] and "Paradise Regained» (Paradise Regained, 1671), a dramatic poem, "Samson fighter» (Samson Agonistes, 1671). These poems evoke the rebellious spirit of the revolutionary wing of English Puritanism. Referring to the biblical stories and images, Milton gives them contemporary sound.

The poem "Paradise Lost" - is epic Puritan Revolution sounded a bold challenge to the reaction: in the rebellion of Satan rebel against the power of God reflected a sharp conflict of the modern era poet[5].One of the Russian writers, Belinsky quite rightly pointed out, and the inherent contradictions of the poem. Milton's Puritan views conflict with his revolutionary beliefs. Religious views demanded obedience "divine will" revolutionary beliefs called the fight against despotism. It is characteristic that the main hero of the poem becomes the God who "alone reigns as a tyrant in heaven," but Satan rebelled against him, preferring to go to hell, "than to be a servant in the sky." Satan is opposed to the despotism of freedom heavenly lord. Forfeiting heavenly bliss of life, Satan finds freedom, and it is for him the most expensive. In the image of God and Satan, Milton has placed all the emphasis, so that, as noted by Shelley, "God has not given its no moral superiority over their devil. The poem "Paradise Lost" is written in blank verse, and consists of twelve books. It tells the story of the defeat of the rebellious angels who have risen under the leadership of Satan against God, their expulsion from heaven to hell. Here, on the banks of the lake of burning fire, Satan gathers his innumerable hordes. In his palace - Pandemonium - going advice of military leaders. Satan urges his companions move to conquer the sky. Satan enters heaven and decides to destroy God created Adam and Eve. Turning a bird sitting on the branches of "tree of life", he finds that the people at risk of death forbidden to eat the fruit from "the tree of knowledge of good and evil." Satan tempted Eve. Although the archangel Raphael tells Adam and Eve about the treachery of Satan, she transgresses the prohibition. After it the fruit of the "tree of knowledge" and Adam eats. Now together they must bear the brunt of the

[4]“ Paradise Lost” John Milton 1667 England.
[5] "The Apotheosis of rebellion against authority" Belinskiy

punishment: waiting for their expulsion from paradise. Like all mortals, they have to know a life of daily labor, bloody wars, disasters and many joys. Towards this life lost heavenly bliss, are Adam and Eve. If we summarize it, the images of Adam and Eve embodies Milton representation of ideal man and woman. In their portrayal of Milton goes beyond the Puritan notions of virtue. His Adam and Eve look like images created by Renaissance humanists. Adam - the embodiment of strength, courage and beauty, Eve - and perfection of the female charm. They tend to the pursuit of knowledge, to a life of love and activity. Researchers have rightly noted peculiar author of "Paradise Lost" striving for synthesis of the epic, drama and poetry. Epic picture of history, dramatic image of the fate of Adam and Eve, passionate lyrical monologues, merging into a single line, up the specifics of the poetic style of "Paradise Lost”.

The poem "Paradise Regained" is written in a different tone and reflects the poet experienced in the late '60s mood of frustration caused by the reconciliation of the people with the restoration of the monarchy. Having lost faith in the people of freedom, the writer looks forward to the dedication of the individual stand alone capable of resisting the forces of evil and injustice and by his example encourage people to take action. In "The Return of paradise" ideal resistance represented Christ gave himself to serving the people. The main theme of the poem is a "sin", which can be achieved by the struggle with temptations. Satan is shamed resistance Christ. This poem is not characteristic of the spirit of active protest and effective struggle, penetrating "Paradise Lost." Creative way of Milton completed a dramatic poem, "Samson fighter", which again was a call to action and revenge[6]. The hero of the poem - the Biblical hero Samson, devoted to his wife, Delilah, and was captured the Philistines. Blinded enemies, alone, in the camp of the enemies, unarmed, Samson is undefeated and enter into mortal combat with the enemy. At the cost of his life, he is ready to bring the people's victory over the oppressors. In the image of Samson, rising, "to tame the rulers of the earth and to overthrow the yoke of tyranny," embodied the indomitable spirit and energy of the Milton-fighter, his hatred of the regime of the Restoration. "Samson fighter" is subtitled "dramatic poem» (A Dramatic Poem). Milton prefaced this product introduction, entitled: "The fact kind of dramatic poems, which are called tragedies» (Of That Sort of Dramatic Poem Called Tragedy), thereby defining the genre of "Samson-fighter" as a tragedy. For this there is reason to interest in the theater and drama of Milton has always been. Milton did not share the negative attitude of the Puritans to the drama. But the state of

[6] "Samson fighter» John Milton (Samson Agonistes), 1671 England

contemporary English drama he was not satisfied. Especially strongly advocated against Milton drama and theater of the Restoration, it had stressed entertaining himself. Milton imagined problems of Dramatic Arts otherwise.

In his understanding of the tragedy Milton draws on Aristotle. The real tragedy, he said the product "serious moral and useful", causing compassion and fear. His teachers he called Aeschylus, Sophocles and Euripides, and creating their own tragedy, he was guided by the classic examples of ancient Greek art. He introduced the chorus, commenting on what is happening, and established the unity of time: the duration of the event does not exceed twenty-four hours. Strictly sustained unity of place and action. Appeal to Antiquity, focus on the poetics of Aristotle, the establishment of a certain normativity, classical harmony style showed creativity Milton rapprochement with the art of classicism, which occurs in England in the 70-80-ies of the XVII century is considered as a great one.

An unfinished religious manifesto, *De doctrina christiana*, probably written by Milton, lays out many of his heterodox theological views, and was not discovered and published until 1823. Milton's key beliefs were idiosyncratic, not those of an identifiable group or faction, and often they go well beyond the orthodoxy of the time. Their tone, however, stemmed from the Puritan emphasis on the centrality and inviolability of conscience. He was his own man, but it is *Areopagitica*, where he was anticipated by Henry Robinson and others, that has lasted best of his prose works.

In Conclusion. we want to say that Creativity of Milton was an expression of the progressive ideals of his time. In the history of English literature, the image of Satan Milton precedes the appearance of images of rebel fighters created Romantics Byron and Shelley. Milton's poetry and prose reflect deep personal convictions, a passion for freedom and self-determination, and the urgent issues and political turbulence of his day. Writing in English, Latin, Greek, and Italian, he achieved international renown within his lifetime, and his celebrated *Areopagitica* (1644)—written in condemnation of pre-publication censorship—is among history's most influential and impassioned defences of free speech and freedom of the press.

References:

1. Тисельтон Э. Герменевтика. – Минск: 2008.
2. Султон И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: 1985.
3. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз сўз санъати. –Тошкент: 1998.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик назарияси. –Тошкент: 2002.
5. Хализев В.А. Теория литературы. – Москва: 2002.

XITOY ANTROPONIMIK TIZIMINING LISONIY JIHATDAN O'ZIGA XOSLIGI XUSUSIDA

Mamaraimova Sarvinoz
O'zDJTU Sharq filologiyasi fakulteti 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: *f.f.n.* **Y.I.Avlakulov**

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450599***

Annotatsiya.*Ushbu maqolada Xitoy tilshunosligidagi antroponimlarni o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan.Kishi ismlarining universal xususiyatlari, ularning nutqda, insonlar muloqotidagi vazifasi orqali aniqlanishi,shaxs otlarining birinchi va asosiy vazifasi farqlovchi, ijtimoiy farqlovchi ekanligi misollar yordamida tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *shaxs otlari, antroponimlar, ijtimoiy farqlovchi, nominativ, differensial, istoriograf, model.*

Xitoy tilshunosligi an'anasidagi shaxs otlari tushunchasiga mantiq fanidagi tushuncha o'z ta'sirini ko'rsatgan bo'lib, bunda tushuncha tarkibi grafikada bevosita namoyon bo'ladi.Shuning uchun ham tushuncha belgisining tashqi ko'rinishi ifodalanuvchi, ya'ni tasvirlanuvchiga yot emas.

Xitoy tilida shaxs otlari sistemasi xalq madaniyatining muhim bir tarkibiy qismidir. Insonga nom berilishi bu tabiiy, zarur va muqarrar jarayondir. Bu jarayon insonning jamiyatdagi boshqa a'zolaridan, shuningdek, tabiiy obyektlardan ajralib turish zaruriyatini ifodalaydi. Agar turli xarakterdagi antroponimlar u yoki bu darajada insonlar jamoasiga ega bo'lsa, boshqa borliqdagi boshqa obyektlarga zaruriyat darajasida nom beriladi.

Semantikada[1], shaxs otlarining shakllanish usullari va vazifa bajarish prinsiplarida xalq tarixi, ularning kundalik turmushi va ijtimoiy tuzilishi, an'anaviy tasavvurlari sistemalari o'z aksini topadi. Shuni aytib kerakki, ismlarning o'ylab topilshi haqida juda tor ma'noda gapirish mumkin. Bu jarayon har qanday holatda ham jamiyatda mavjud bo'lgan an'analarga va tildagi nom berish qoidalariga bo'ysunadi. Ayniqsa, "to'qima nomlar" – bu jamiyat va madaniyatdagi jiddiy o'zgarishlar natijasidir.

Inson ismining mohiyati ikki xildir. Birinchi navbatda, ism – bu jamiyat foydalanadigan til sistemasining ajralmas bir qismidir. U o'zining shakli va mazmuniga ko'ra, til hodisasi hisoblanadi, nutqda qonun qoidalariga ko'ra ishlatiladi. Boshqa tomondan olib qaraganda, shaxs otlarining vazifalari ijtimoiy va madaniy faktorlar orqali aniqlanadi. Shu sababli ham ismni ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida

[1]Dal V.I. Izohli lug'at, 2012. - 178 bet.

qabul qilish mumkin. Shunday qilib, turli xalqlarning ismlar sistemasida til, madaniyat va jamiyatga xos bo‘lgan umumiy xususiyatlar bilan birga, xalqning o‘ziga xosligi orqali aniqlanadigan alohida xususiyatlarni ham ajratib ko‘rsatish mumkin. Shaxs otlarining universal xususiyatlari, avvalambor, ularning nutq va insonlar muloqotidagi vazifasi orqali aniqlanadi. Shaxs otlarining birinchi va asosiy vazifasi – farqlovchi, ijtimoiy farqlovchidir. Bu vazifa jamiyat hayoti uchun amaliy ahamiyatga ega. Usiz antroponimlarning mavjud bo‘lishidan ma’no yo‘q. Bir tomondan, insonlar aynan ismlar orqali bir birini farqlashadi, boshqa tomondan esa ism insonning jamiyatdagi o‘rnini ko‘rsatadi, uning ijtimoiy holatini aniqlab beradi. Ikkinchi vazifasi – diniy-xarizmatikdir. Shularning bajarilishi orqali, shaxs otlari madaniy an’analarga va shaxsiy didga muvofiq bo‘ladi. Bundan tashqari, bu vazifa to‘g‘ri tanlangan ism inson taqdirini o‘zgartiradi, hayotdagi qiyinchiliklardan saqlaydi, mehribon ruhlar, xudolar va avliyolar himoyasida bo‘lishini ta’minlaydi, degan e’tiqod sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bir qancha jamiyatlarda, shuningdek, xitoy tilida ham, shaxs otlari nikoh aloqalarini tartibga solish vazifasini bajaradi. Shaxs otining til xususiyatlarining o‘ziga nominativ (borliqdagi biror-bir fragmetni nom bilan atash) va differensial (ifodalanyotgan obyektni ajrtatib ko‘rsatish) vazifalarni kiritish mumkin. Ba’zida turdosh otga o‘tish jarayoni tufayli shaxs otlari neologizm yoki madaniy simvollarning shakllanishi manbayi bo‘lib xizmat qiladi.

Shaxs otining vazifaviy xususiyatlariga asoslangan holda, xitoy antroponimlar sistemasining universal elementlarini ajratib ko‘rsatish mumkin. Ajratib ko‘rsatilayotgan va o‘xshatilayotgan obyektga ko‘ra, urug‘ (avlod) ismlari va individual (shaxsiy) ismlar ajratiladi. Xitoyda urug‘ va shaxsiy ismlarning farqlanishi jarayoni ancha uzun bo‘lgani ehtimoldan xoli emas. Yao va Shunya davrida hamma ham familiyaga ega bo‘lmagan (姓, xìng). Sim Tsyanning[2] (Sima Tsyan (xiotoy an’an. 司馬遷, soddalashtirilgan司马迁, pininda: Sīmǎ Qiān; eramizgacha 145- yoki 135- yillarda tug‘ilgan, eramizgacha taxminan 86-yilda vafot etgan) – Xan sulolasining istoriografi, astronom. “Shi-tszi” – Xitoy tarixini afsonaviy asoschilaridan boshlab Sim Tsyanyu davrigacha tasvirlagan kitobning yaratuvchisi sifatida tanilgan. Ma’lumot berishicha (bu ma’lumot “Podsholar nutqlari”da ham qayd qilingan), Xuan-dining 25 ta o‘g‘li bo‘lib, ulardan faqat 14 tasi “sulolaga yetakchilik qilib, familiyaga ega bo‘lishgan”[3].

[2]Proxorov A.M. Sima Tsyan 司马迁Xan sulolasining istoriografi, astronom.Katta entsiklopedik lug‘at., 2005. –B. 90.

[3]Sim Tsyzn, Xuan-din. Shi tszi. 1 tom, -135 bet.

Xitoyda avlod ismlari mavjud bo‘lishining o‘ziga xos yo‘li bu – sulola (姓, xìng) va urug‘ (氏, shì) nomlarining qadimdan mavjud bo‘lganidir. Xan sulolasi davridan keyin bular orasidagi farq yo‘qolgan.

Butun boshli rasmiy antroponimiya modelida[4] urug‘ nomlari, qoidaga ko‘ra, birinchi o‘rinda turadi. Xitoyda qadim zamonlardan beri o‘g‘il bolalar ham, qizlar ham otasining familiyasini olishadi. Turmushga chiqishganida xitoylik ayollar qizlik familiyasida qolishadi. Ayollar va erkaklar familiyalari orasida alohida farq mavjud emas. Hozirda mavjud bo‘lgan familiyalarni qanchalik ko‘p uchrashiga qarab “katta” va “kichik” guruhlarga ajratish mumkin. Xitoyliklarning zamonaviy antroponimikasi ikkita elementni o‘z ichiga oladi: birinchi o‘rinda turuvchi familiyani (avlod nomi) va unga ergashuvchi shaxs nomini. Avlod nomi, odatda, bir bo‘g‘inli bo‘ladi. Masalan, *Van, Chjou, Ma* va boshqalar kamdan kam hollarda ikki bo‘g‘inli b ‘ladi. Masalan, *Sima, Ouyan.* Shaxs nomi ko‘pincha ikki bo‘g‘inli bo‘lib, kam hollarda bir bo‘g ‘inli bo ‘ladi. Shuning uchun ham xitoyliklarning to‘liq ismi, avlod va shaxs nomlari birgalikda ko’pincha uchta iyeroglif bilan yoziladi. Masalan, *Li Dachjao*.

Shunday qilib, xitoyliklarning to‘liq ismi quyidagicha bo’lishi mumkin: birinchidan, ikki bo‘g‘inli (xitoy tilida ikkita ieroglif bilan); bu holda u ikkita bir bo‘g‘inli qismlardan iborat bo‘ladi – avlod ismi va shaxs ismi (*Du Fu, Lu Sin*, *Van Min*), ikkinchidan, uch bo‘g‘inli bo‘lishi mumkin (xitoy tilida uchta ieroglif bilan yoziladi). Bu holatda esa nom avlod ismining ikkita bo‘g‘inidan va shaxs ismining ikkita bo‘g‘inidan (*Chjao Shuli, Tsyuy Tsyubo*) yoki avlod ismining ikkita bo‘g‘ini va shaxs ismining bitta bo‘g‘inidan iborat bo‘lishi mumkin (*Sima Tsyan, Ouyan Syu*). Uchinchi holatda esa to‘rt bo‘g‘inli bo‘lishi mumkin (xitoy tilida to‘rtta iyeroglif bilan yoziladi) va bunda u avlod ismining ikkita bo‘g‘inidan va shaxs ismining ikkita bo‘g‘inidan tashkil topadi (*Sima Syanchju*).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dal V.I. Izohli lug‘at, 2012.
2. Proxorov A.M. Sima Tsyan 司马迁Xan sulolasining istoriografi, astronom.Katta entsiklopedik lug‘at., 2005
3. Sim Tsyzn, Xuan-din. Shi tszi. 1 jild.
4. Ushakova D.N. Izohli lug‘at, 2001.

[4]Ushakova D.N. Izohli lug‘at, 2001. - 8 bet.

KO'P MADANIYATLI MAKONDA TIL VA MADANIYATLARARO MULOQOT

Sodiqova Gulsevar
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
1-bosqich talabasi, Toshkent, O'zbekiston
El.manzili: gulsevarsodiqova06@gmail.com

Ilmiy rahbar: Raximova Gulsanam Ashirbekovna
O'zDJTU Fransuz tili nazariy fanlar kafedrasi mudiri, f.f.f.d. (PhD), dotsent
El.manzili: miss_guli777@mail.ru / gulsanam.rakhimova@uzswlu.uz
ORCID: 0000-0003-2006-9702.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450603

Annotatsiya: *Ushbu maqolada raqamli globallashuv jarayonida ko'p madaniyatli makonning shakllanishi, til va madaniyatlararo muloqotning o'zaro bog'liqligi, hamda o'zbek tili va madaniyatining jahon miqyosidagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar vositasida madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirish imkoniyatlari va bu jarayonda yuzaga kelayotgan muammolar ham ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *raqamli globallashuv, madaniyatlararo muloqot, ko'p madaniyatli makon, til, o'zbek madaniyati, internet kommunikatsiyasi.*

Kirish. XXI asrda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyatni butunlay yangi sivilizatsion bosqichga olib chiqdi. Internet tarmoqlari, sun'iy intellekt, raqamli platformalar — bularning barchasi ijtimoiy hayot, ta'lim, madaniyat va til tizimining o'zaro aloqalarini tubdan o'zgartirmoqda.

Raqamli globallashuv natijasida dunyo "ko'p madaniyatli makon"ga aylanmoqda, bunda turli millat, til va madaniyat vakillari bir xil virtual platformalarda muloqot qilishmoqda. Bu jarayon madaniyatlararo muloqotning yangi, raqamli shakllarini keltirib chiqarmoqda.

Shu bilan birga, bu holat milliy tillarning raqamli muhitda o'z o'rnini topish, raqobatga bardosh berish, madaniy o'zlikni saqlash zaruratini ham kuchaytirmoqda. Ayniqsa, o'zbek va fransuz tillari misolida bu jarayon o'ziga xos qiyosiy jihatlar bilan namoyon bo'ladi: biri — milliy o'zligimizni ifodalovchi til, ikkinchisi — xalqaro madaniyat tili sifatida raqamli maydonda faol :

Asosiy qism.

- Raqamli globallashuv va madaniyatlararo muloqotning yangi shakllari Raqamli globallashuv — bu faqat texnologik hodisa emas, balki madaniy-ijtimoiy o'zgarishlar tizimidir. U madaniyatlararo muloqotni kuchaytiradi, lekin shu bilan birga identitet muammosini ham yuzaga keltiradi.

D. Crystal ta’kidlaganidek, “Internet tilni o‘zgartiruvchi omil bo‘lish bilan birga, uni global tarmoqdagi yangi ijtimoiy munosabatlar tizimiga moslashtiradi”. Bu shuni anglatadiki, raqamli kommunikatsiya jarayonida til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy ifoda shakli sifatida ham faol ishlatilmoqda.

Masalan, fransuz tili Yevropa Ittifoqida diplomatik, madaniy va adabiy muloqotning muhim vositasi sifatida saqlanib qolgan. Shu bilan birga, u raqamli makonda ingliz tili bilan raqobat olib bormoqda. O‘zbek tili esa o‘z milliy hududidan chiqib, global internet makoniga kirib borayotgan yangi milliy tillardan biridir.

Til va madaniyatning raqamli makondagi o‘zaro ta’siri. Til va madaniyat bir-biri bilan uzviy bog‘liq. G. Hofstede fikricha, “Madaniyat — bu jamiyatning umumiy dasturi, til esa uning kodidir” .Shu sababli har bir tildagi so‘z, ifoda yoki metafora o‘sha xalqning madaniyatini ifodalaydi.

Fransuz tili — o‘zining murakkab grammatika tizimi, estetik talaffuzi va adabiy boyligi bilan ajralib turadi. Uning raqamli makondagi qo‘llanishi (Wikipedia, Coursera, Le Monde Digital, France24 kabi manbalar orqali) milliy madaniyatni targ‘ib etishning samarali vositasi hisoblanadi.

O‘zbek tili esa, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Instagram, YouTube) orqali yangi, yosh auditoriya orasida madaniyatlararo muloqot tiliga aylanib bormoqda. Misol uchun, ko‘plab blogerlar o‘zbek tilida kontent yaratish orqali milliy qadriyatlarni global tarmoqqa olib chiqmoqda. Bu jarayon tilning raqamli jonlanish bosqichidir.

Raqamli kommunikatsiya va madaniyatlararo kompetensiyaning shakllanishi

Bugungi kunda madaniyatlararo muloqot ko‘p jihatdan raqamli kommunikatsiya vositalari orqali amalga oshmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o‘quv platformalari va videokonferensiya tizimlari turli millat vakillarining bevosita aloqasini osonlashtirmoqda. Shunday muhitda madaniyatlararo kompetensiya — ya’ni boshqa madaniyat vakili bilan samarali muloqot qilish qobiliyati — muhim ahamiyat kasb etadi. Karimov I.A. ta’kidlaganidek, “Ma’naviy mustaqillik har bir xalqning o‘z tarixiy ildizlarini bilishi va boshqa madaniyatlar bilan sog‘lom raqobat asosida rivojlanishida namoyon bo‘ladi”. Bu fikr raqamli davr uchun ham dolzarbdir. Chunki internet orqali har bir xalq o‘z madaniyatini tanitish imkoniga ega, biroq buning uchun kommunikativ madaniyat zarur. Fransuz tili foydalanuvchilari, odatda, o‘z madaniy merosini virtual muhitda himoya qilgan holda muloqot qiladi. Misol uchun, Fransiyada “Francophonie numérique” (Raqamli frankofoniya) tashabbusi orqali fransuz tili va madaniyatini onlayn makonda targ‘ib etish dasturi ishlab chiqilgan. Bu tajriba o‘zbek tili uchun ham o‘rnak bo‘la oladi.

Raqamli texnologiyalar va madaniyatlararo muloqotning yangi shakllari

Raqamli kommunikatsiya (ijtimoiy tarmoqlar, onlayn platformalar, virtual forumlar) bugungi kunda turli millat vakillari o‘rtasida tezkor axborot almashinuvi va madaniy tajriba almashish imkonini bermoqda. YouTube, Instagram, X (Twitter), Telegram kabi platformalar ko‘p madaniyatli interaktiv makon sifatida xizmat qilmoqda.

Bu jarayon madaniyatlararo muloqotni osonlashtirsa-da, shu bilan birga ayrim muammolarni ham keltirib chiqarmoqda: tilning soddalashuvi, milliy qadriyatlarning yo‘qolish xavfi, plagiat va madaniy assimilyatsiya hodisalari. Shu bois raqamli madaniyatni shakllantirishda madaniy savodxonlik va til mas’uliyati muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek tili va madaniyatining ko‘p madaniyatli makondagi o‘rni. O‘zbek tili Markaziy Osiyoda eng qadimiy va boy adabiy merosga ega tillardan biridir. Bugungi kunda o‘zbek tilining xalqaro nufuzini oshirish uchun bir qator amaliy ishlar amalga oshirilmoqda: onlayn lug‘atlar, mobil ilovalar, xalqaro ta’lim loyihalari, o‘zbek tili o‘qitish markazlari tashkil etilmoqda.

Raqamli muhitda o‘zbek tili kontentini ko‘paytirish, ijtimoiy tarmoqlarda o‘zbekcha ilmiy va madaniy materiallarni faol targ‘ib etish, sun’iy intellekt texnologiyalariga o‘zbek tilini integratsiya qilish — bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridandir. Shuningdek, fransuz, ingliz, turk va rus tillarida faol muloqot qiluvchi o‘zbek yoshlarining onlayn maydonlarda milliy tilni saqlagan holda madaniyatlararo muloqot olib borishi raqamli davrda milliy identitetni saqlashning samarali ko‘rinishi hisoblanadi.

Xulosa. Raqamli globallashuv sharoitida madaniyatlararo muloqot inson faoliyatining eng muhim jihatlaridan biriga aylandi. Internet, sun’iy intellekt, raqamli ta’lim platformalari orqali turli millatlar, madaniyatlar va tillar o‘rtasidagi chegara tobora yo‘qolib bormoqda.

Til bu jarayonda asosiy vosita bo‘lib, u madaniyatni tashuvchi, uni saqlovchi va targ‘ib qiluvchi kuchdir. O‘zbek va fransuz tillari misolida shuni ko‘rish mumkinki, har bir til o‘z madaniyatini raqamli maydonda ifodalash imkoniga ega. O‘zbek tili raqamli muhitda jadal rivojlanmoqda, lekin hali oldinda bajarilishi kerak bo‘lgan ko‘p ishlar mavjud: onlayn tarjima tizimlarini takomillashtirish, o‘zbekcha ilmiy kontentni ko‘paytirish, madaniyatlararo onlayn kurslar yaratish va boshqalar. Fransuz tili esa o‘zining global mavqeini raqamli maydonda ham saqlab qolmoqda va o‘zbek tilining rivojlanishida ham o‘rnak bo‘la oladi. Shunday qilib, raqamli globallashuv sharoitida til va madaniyatlararo muloqot nafaqat kommunikatsiya

vositasi, balki milliy identitetni asrash va global hamkorlikni mustahkamlash omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Hofstede, G. Culture’s Consequences: International Differences in Work-Related Values. – Beverly Hills, CA: Sage, 1980.
3. Nurmonov A. Tilshunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
4. Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge University Press, 2001.
5. Qodirova S. Globallashuv va til madaniyati masalalari. – O‘zbekiston filologiya jurnali, 2023-yil, №4.
6. UNESCO. Cultural Diversity and Digitalization: Challenges and Opportunities. – Paris, 2022.

Internet saytlari:

1. https://madaniyat.uz/oz/news/o-zbek-tili-va-madaniyatini-rivojlantirishda-raqamlashtirishning-o-rni
2. https://www.francophonie.org/actualites/la-diversite-culturelle-et-linguistique-dans-lespace-francophone
3. https://www.linguapax.org/en/projects/multilingualism-and-intercultural-dialogue-in-education
4. https://www.culture.gouv.fr/Thematiques/Langue-francaise-et-langues-de-France/Politiques-linguistiques-et-culturelles
5. https://fr.wikipedia.org/wiki/Fran%C3%A7ais
6. https://www.courrierinternational.com/article
7. https://uzbekdigit.uz/project/ozbek-tilini-raqamlashtirish-va-til-korpuslarini-yaratish-loyihasi
8. https://eduportal.uz/uz/articles/raqamli-ta-lim-va-til-o-qitishning-zamonaviy-uslublari
9. https://fr.wikipedia.org/wiki/Fran%C3%A7ais
10. https://www.researchgate.net/publication/376548912_The_Role_of_Digital_Technologies_in_Preserving_Linguistic_and_Cultural_Diversity

ANALYSIS OF ONOMASTICS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Yashnarbek Avlakulov
Associate professor UzSWLU

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450613

Annotation. *This article explores the field of onomastics, focusing on the comparison between Uzbek and English personal names, geographical names, and their significance. The study highlights cultural, historical, and phonetic differences and similarities between the two languages' naming traditions.*

Introduction

Onomastics, the study of proper names and their origins, is a vital branch of linguistics that intersects with history, anthropology, and sociology. Names not only serve as identifiers but also encapsulate rich cultural and historical narratives. In both Uzbek and English languages, onomastics offers valuable insight into how societies perceive identity, place, and tradition. This paper aims to provide a comprehensive comparative analysis of Uzbek and English onomastic systems, focusing on anthroponymy (personal names) and toponymy (place names).

Theoretical Framework of Onomastics

Onomastics is commonly divided into two main subfields: anthroponymy, which studies personal names, and toponymy, which studies place names. Each type of name encodes social, historical, and cultural information. Personal names may reflect familial lineage, virtues, or religious affiliations, while place names often record geographical, political, or ecological characteristics of an area. Linguists analyze onomastics using phonological, morphological, and semantic tools to uncover patterns and meanings behind naming practices.

In recent decades, the role of onomastics has expanded beyond pure linguistics. Sociolinguists and cultural historians have begun to use onomastic data to trace migration patterns, historical conflicts, and cultural assimilation. Therefore, onomastics serves as a multidisciplinary window into the societal processes that shape language and identity.

Uzbek Onomastics

Uzbek names often have Turkic, Persian, and Arabic roots, and they reflect the linguistic and cultural evolution of Central Asia. Male names such as 'Temur', 'Rustam', or 'Shavkat' often carry connotations of strength, leadership, and valor. Female names like 'Gulbahor', 'Dilnoza', or 'Malika' evoke beauty, nature, or emotional attributes. The structure of Uzbek names typically includes a given name

followed by a patronymic or family name, which can be either Soviet-influenced (e.g., '-ov', '-eva') or indigenous.

Geographical names in Uzbekistan such as 'Tashkent', 'Bukhara', and 'Samarkand' are infused with historical layers dating back to ancient Silk Road civilizations. These toponyms often combine descriptive elements (e.g., 'kent' meaning city) with natural features or cultural terms. For instance, 'Karshi' derives from a fortress, while 'Nukus' reflects tribal origins.

The influence of Islam is evident in many names, particularly those borrowed from Arabic. Names like 'Muhammad', 'Abdulloh', and 'Fatima' show the religious affiliations and deep-rooted spiritual values in Uzbek culture. However, the Soviet era introduced secularization trends that affected naming conventions, leading to hybrid names and adaptations.

English Onomastics

English names are derived from Latin, Old English, Germanic, and Celtic sources. Historically, English personal names have undergone transformations due to invasions, colonization, and religious reforms. Common English names such as 'John', 'Mary', 'William', and 'Elizabeth' have biblical or royal origins. Surnames often originate from occupations ('Smith', 'Baker'), locations ('Hill', 'York'), or patronymics ('Johnson' meaning 'son of John').

Toponyms in English-speaking regions reflect geographic descriptors and human influence. Names like 'Manchester' ('Roman fort in a field') or 'Greenwich' ('green settlement') illustrate the blend of descriptive and historical influences. Colonial expansion also resulted in the transplantation of British place names to other continents—e.g., 'New York', 'Newcastle', and 'Birmingham'.

Religion and monarchy have profoundly shaped English onomastics. The Protestant Reformation and the rise of Anglicanism saw an increase in biblical names, while the monarchy maintained the popularity of names such as 'Victoria' and 'Edward'. In recent times, globalization and multiculturalism have introduced new names from various linguistic backgrounds into English-speaking societies.

Comparative Analysis

When comparing Uzbek and English naming conventions, it becomes evident that while both systems serve similar social functions—such as identity, kinship, and heritage—they differ significantly in structure, origin, and usage. Uzbek names tend to be more semantically meaningful and are often selected for their connotative significance. English names, although meaningful, are more likely to be passed down through tradition or popular culture without necessarily emphasizing semantic value.

Both languages display gendered naming systems, although Uzbek names more frequently include explicitly gendered suffixes or elements. The influence of religion is stronger in Uzbek onomastics due to the Islamic tradition, whereas English names show a broader Christian influence interwoven with secular and royal traditions.

In terms of toponymy, Uzbek place names retain many pre-Islamic and Persian-Turkic roots, while English place names are heavily influenced by Roman, Anglo-Saxon, and Norse settlers. The colonial legacy of English has resulted in a global presence of its toponyms, something not observed in Uzbek toponymy.

Conclusion

The study of onomastics in Uzbek and English languages reveals the profound connection between language and culture. Through names, societies encode values, history, and identity. Although differing in origin and structure, both systems highlight the universality of naming as a human practice. The findings suggest that onomastics remains a vital field for understanding cultural linguistics and social evolution. Further studies can explore how modern trends such as globalization and digital communication are influencing naming practices in both cultures.

Bibliography:

1. Algeo, J. (1992). Onomastics: The Science of Names. Oxford University Press.
2. Matyakubov, B. (2003). O'zbek ismlari lug'ati. Tashkent: Fan.
3. Room, A. (1996). An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies. Scarecrow Press.
4. Karimov, U. (2010). Geografik nomlarning lingvistik xususiyatlari. Tashkent.
5. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
6. Ainiala, T., Saarelma, M., & Sjöblom, P. (2012). Names in Focus: An Introduction to
7. Finnish Onomastics. Studia Fennica Linguistica.
8. Hough, C. (2016). The Oxford Handbook of Names and Naming. Oxford University Press.

MUHAMMAD YUSUF SHE'RIYATIDA METAFORANING QO'LLANISHI

Yusupova Sevinch Bahromovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti xorijiy til va adabiyoti
2-ingliz fakulteti 4-bosqich 2214-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: Nazokat Jiyanova Eshquvvatovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450617*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Muhammad Yusuf she'riyatida metaforaning uslubiy o'rni haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, shoir Muhammad Yusuf leksik birliklardan biri hisoblangan ma'no ko'chishining badiiy ifodasi hisoblangan metaforani o'z she'rlarida juda keng qo'llaganligi misollar asosida tahlil etilgan. Fanda metaforaning she'riyatdagi uslubiy o'rni juda katta ahamiyat kasb etib, ruhiyat va hayot manzaralarini tasvirlashdagi eng muhim ta'sirchan vosita sifatida ta'riflangan. Ushbu maqolada Muhammad Yusufning obrazli tafakkuri, xalqona ifoda uslubi va samimiy tuyg'ulari ko'chma ma'no orqali bayon etilishi tadqiq qilingan.*

Kalit so'zlar: *ko'chim, tur, metafora, badiiy ifoda, obrazlilik, uslubiy vosita, tasviriy vosita, ma'no qirralar, tuyg'ular, ifoda plani.*

KIRISH. Ilmiy manbalarda leksema tilning asosiy birligi sanalishi ta'kidlab o'tilgan. Har qanday leksema material, ya'ni tovush va ma'no tomonlarining birligidan iborat bo'ladi. Fanda leksik (lug'aviy) ma'no to'g'risida turlicha nazariy qarashlar mavjud. So'zning obyektiv borliqdagi narsa-predmet, harakat-holat, belgi, miqdor va shu kabilarni anglatuvchi tushuncha bu so'zning leksik ma'nosi sanaladi: *kitob, stul, parta* predmet haqida; *chopmoq, hansiramoq, o'tirmoq* turli harakatlar haqida; *sariq, oq, qora* belgi haqida ma'lumot beradi. Leksik ma'no bu so'zlarning narsa-predmet, belgi, harakat-holat, miqdorning o'zini emas, ular haqidagi tushunchaning kishi ongidagi umumiy in'ikosini anglatuvchi lug'aviy ma'nolar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. So'zlarning semantik belgisidan tashqari uslubiy belgisi ham mavjud. Bunday xususiyat so'zlarning biror uslubga xosligini ko'rsatuvchi belgisi hisoblanadi: *kulmoq* so'zida biror uslubga xoslik belgisi mavjud emas. Uning sinonimik qatorida mavjud bo'lgan *hiringlamoq, ishshaymoq, irjaymoq, tirjaymoq* kabi shakllarida so'zlashuv va badiiy uslubga xoslik tomonlari mavjud. Bulardan mosini, o'rinli qo'llay olish uslubiy vazifa sanaladi. Badiiy asarda obraz xususiyatidan kelib chiqqan holda yozuvchi tanlagan so'zlardan mosini qo'llaydi. Bu yozuvchi uslubining o'ziga xos tomonlarini ochib beradi. So'zlashuv uslubida esa ulardan mosini qo'llab fikr ifodalash shaxs psixologik holati bilan bog'liq bo'ladi. [1.56]

So'zlar bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega. Bir ma'nolilik ilmiy terminlarga xos bo'lsa, ko'p ma'nolilik esa nutqimizda ko'p uchraydi. Bunday so'zlar

asl ma'nosidan tashqari ko'chma ma'noda ham qo'llanadi: *Inson ko'zi asl ma'noda qo'llanilgan bo'lsa, derazaning ko'zi, daraxtning ko'zi, uzukning ko'zi, buloqning ko'zi, ignaning ko'zi, ishning ko'zi* kabi qolgan ma'nolari asl ma'nosi bilan bog'liqlikdagi ko'chma ma'nolardir.[1.65]

She'riyatda ko'chim turlaridan biri sifatida metafora juda ko'p qo'llaniladi. Ayniqsa, shoirlarning ruhiy olamini ifodalashda, samimiy tuyg'ularni ochib berishda, turli xil holatni yoritishda, badiiy tasvirni ifodalashda metaforaning o'rni muhim. Shuning uchun ham shoirlarimiz shu usuldan keng foydalanishadi. O'zbek she'riyatida metaforadan foydalanish holatini barcha shoirlarning she'rlarida kuzatish mumkin. O'zbek shoirlaridan biri Muhammad Yusuf she'riyatida ham badiiy ifoda usuli hisoblangan metaforadan foydalangan. Fanda, xalq tili bilan aytganda "Ko'chma ma'no" ni ifodalashda qo 'llaniladigan metaforaning uch turi farqlanadi. Bular belgi o'xshashligiga, shakl o'xshashligiga va harakat o'xshashligiga asoslangan.

Ilmiy manbalarda metaforaga shunday ta'rif berilgan. Metafora ~ (grekcha metaphora – ko'chirish) – biror predmet belgisining, shaklning va harakatning o'xshash tomonini boshqasiga ko'chirish ma'nosini anglatadi. Metaforada ma'no ko'chishi uch turda amalga oshiriladi.

Birinchisi bu belgi-xususiyat orqalidir, unga ko'ra ma'no ko'chishi quyidagicha amalga oshadi: *shirin olma (o'z ma'nosida), shirin muomala (ko'chma ma'noda).*

Ikkinchisi bu shakl orqalidir, misol uchun: *ko'ylakning etagi (o'z ma'nosida), tog'ning etagi (ko'chma ma'noda).*

Uchinchisi harakat orqalidir: *ko'l quridi (o'z ma'nosida), iz quridi(ko'chma ma'noda).*

METODOLOGIYASI VA TAHLILLAR. Barchamizga ma'lumki, metafora she'rni yanada ta'sirchan, jozibali qilishga xizmat qiladi. U orqali nafaqat she'rlar ma'noli va mazmunli holatga aylanadi, balki u tasvir vositasi sifatida lirik qahramon ruhiyatini ochib berishda, she'rxonga ta'sir etishda ham muhim uslubiy vazifaga xoslanadi. Xususan, Muhammad Yusuf she'riyatida metaforaning o'rni kengroqdir. Bu esa shoir qalbining tub-tublarida aytilmoqchi bo'lgan dard, alam, qayg'u bilan birga shodlik, quvonch, baxtiyorlik hislarini yoritishda metaforadan o'rinli foydalana olganligini kuzatishimiz mumkin. Masalan, shoirning "Vatanim" she'rida metaforadan foydalangan holda vatanga muhabbat, uning o'tmishiga hurmat kabi ma'no-mazmun juda chiroyli ravishda ifodalangan:

Bu qanday yuz qarolig' deb,
Yotarlar zimistonda,

Tarqab ketgan to'qson olti
Urug'imsan, Vatanim…(belgi-xususiyat metafora)

Bu yerda shoir vatanni urug'imsan deb tasvirlash orqali uni urug'ga qiyoslagan. Bu belgiga oid metafora hisoblanib belgi-xususiyat ifodalash uchun xizmat qilgan. Yana uning "Sevgi sadosi" nomli she'rida ham metaforaning belgi-xususiyat ifodasini uchratishimiz mumkin:

Siz achchiq qismatim, siz iztirobim,
Siz shirin dardimsiz, shirin azobim,
Siz mening ko'klardan topgan oftobim,
Yerlarda yo'qotgan ko'zmunchog'imsiz.

Shoir bu she'rida shirin dard, shirin azob kabi ko'chma ma'nolardan foydalagan. Aslida dard shirin bo'lmaydi, lekin bu jarayonda ko'chimlar she'rga o'ziga xos joziba baxsh etgan holda ta'sirchanlikni oshirgan.

Shoir Muhammad Yusufning she'riyatida metaforaning harakat-xususiyatni ifodalagan holatlarni ham kuzatish mumkin. Shoirning "Faryod" nomli she'rida harakat-xususiyatni ifodalovchi metafora quyidagicha qo'llanilgan:

Tun cho'ksa-yu, ko'rinmasa tongotar,
Qay tomonga yonboshlasam tosh botar,
Onam olib qo'ygan beshik bo'sh yotar,
Ayb mendami, ayb sendami endi yor?..

Ushbu she'riy parchada metaforaning harakat-o'xshashligiga asoslangan holatni kuzatishimiz mumkin. Bunda shoir tunning cho'kishini (zulmatning kelishi, og'irlik yoki qayg'u) ko'chma ma'noda ifodalagan. Misol uchun: *kema cho'kishi (o'z ma'nosida), tun cho'kishi (ko'chma ma'noda).*

Shuningdek, M.Yusufning "Bir qiz yig'lar" she'rida ham harakat- o'xshashligiga asoslangan ma'no ko'chishi mavjud:

Tovoniga tushgan kokillar,
Qizginaga qo'shilib yig'lar.
Bir so'z dilga sanchadi tig'lar.
Bevafo ko'p ekan dunyoda…

Muhammad Yusufning she'riyatida metaforaning shakl-o'xshashligiga asoslangan turini ham ko'rishimiz mumkin:

Kimlar uchun biz edik bir badaviylar,
O'zbekni qon qaqshatganni o'zbek siylar,
Holimizni qon kuzatdi Yassaviylar,
Topganimiz handalakdek tilim-tilim,

Ona tilim, kechir meni, ona tilim.

Yoki:

…Minoradek marmar haykali,
Ko‘rinsa ham hatto Hirotga.
Qavmin uyi tursa chayqalib,
To‘yi tatirmikin u zotga?..

XULOSA. Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, elimizning ardoqli shoiri Muhammad Yusuf she’riyati inson ruhiyatiga hamohang, tili uslubi soda va shirali, inson ruhiyatiga ta’sir etadigan ohanglarga yo‘g‘rilgan. Shuning uchun ham barchamiz birdek sevib o‘qiymiz va yod olamiz. Shoir she’riyati avloddan avlodga meros sifatida o‘ta oladigan ta’sir kuchiga ega she’riyatdir. Har gal o‘qiganimizda o‘zimizga yangi-yangi ma’nolarni kashf etamiz. Shoir bilan dardlashamiz, suhbatlashamiz. Bunday holatni ifoda etishda metaforadan o‘rinli va unumli foydalana olganligidan, deb ayta olamiz. Ko‘chma ma’nolilik nafaqat uning she’rlarini jozibali va ta’sirchan qilgan, balki she’rning ma’nosini ham kitobxonlarga o‘ziga xos uslubda, ya’ni obrazlilik bilan yetkazib berish uchun xizmat qila olgan. Shoirning his-tuyg‘ulari, ichki kechinmalari va ruhiyati metafora orqali o‘z ifodasini topgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Jiyanova. O‘zbek tilining amaliy uslubiyati. -Toshkent, 2024-yil, 490-b.
2. Maxmudova K. Muhammad Yusuf she’rlaridagi metaforaning qo‘llanilishi.
3. Muhammad Yusuf she’riy to‘plamlari. Internet manbalar.

MADANIY O'ZIGA XOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIKDAGI MUAMMOLAR: REALIA TUSHUNCHASINING O'RNI

Ergasheva Nigora Erkin qizi
O'zDJTU tayanch doktoranti
E-mail manzil: nigora.1992.nb@gmail.com
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O'zbekiston, Toshkent

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450625

Annotatsiya. *Ushbu maqola madaniyatning ilmiy ta'rifi va uning tarkibiy qismi bo'lgan "realia" tushunchasini tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda madaniyatni "yuqori madaniyat" va "turmush tarzi" sifatida talqin qilishdagi metodologik farqlar tahlil qilinadi, shuningdek, ma'lum bir madaniyatga xos bo'lgan va boshqa tillarda to'g'ridan-to'g'ri ekvivalenti bo'lmagan lingvomadaniy birliklar – realialarning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Rus tilshunosi L.V. Sherbaning realiani tizimli o'rganishga qo'shgan hissasi va uning keyingi tadqiqotchilar (V. Vinogradov, S. Ter-Minasova) tomonidan rivojlantirilishi tahlil qilinadi. Maqolada realianing madaniyatlararo muloqotdagi o'rni, ularni tarjima qilishdagi qiyinchiliklar va zamonaviy globallashuv sharoitida ularning evolyutsiyasi masalalari yoritilgan.*

Kalit so'zlar*: madaniyat, realia, tarjimashunoslik, lingvomadaniyat, L.V. Sherba, madaniyatlararo muloqot, madaniy o'ziga xoslik, til va madaniyat.*

Kirish

Madaniyat tushunchasining ilmiy nuqtai nazardan aniq va universial ta'rifini berish tilshunoslik, antropologiya va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalaridagi eng dolzarb va qiyin masalalardan biridir. Ingliz antropologi Edvard Barnett Teylorning madaniyatni "bilim, e'tiqod, san'at, axloq, qonun, urf-odatlar va jamiyatning boshqa har qanday qobiliyatlari va odatlarini o'z ichiga olgan murakkab butunlik" deb ta'riflagan klassik ta'rifi [4:35] hozirgi kunda ham keng qo'llanilsa-da, 1980 va 1990-yillarga kelib olimlar bu tushunchaning tabiati bo'yicha yagona kelishuvga erishilmaganligini ta'kidlashgan [1:598]. Madaniyatni idrok etish va ta'riflashdagi bu tafovut uning o'qitilishi va tadqiq qilinishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ta'rifning o'zi ikki asosiy yondashuvni ajratib ko'rsatadi: birinchisi, madaniyatni "yuqori madaniyat" yani ma'lum bir davr yoki sivilizatsiyaning san'at, adabiyot va intellektual yutug'i sifatida ko'radi [3:37]; ikkinchisi esa uni "turmush tarzi", jumladan, g'oyalar, urf-odatlar, an'analar va kundalik amaliyotlar majmui deb talqin qiladi [2:47]. Ushbu tadqiqotning nazariy asosini ikkinchi yondashuv tashkil etadi, ya'ni madaniyatni umumiy aqliy model va dunyoqarash sifatida ko'rib chiqishga asoslanadi.

Ana shu kontekstda, ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lgan va boshqa madaniyatlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lmagan obyekt, tushuncha, hodisa yoki amaliyotlarni ifodalovchi “realia” atamasi tilshunoslik, ayniqsa tarjimashunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolaning maqsadi madaniyatning nazariy jihatlarini qisqacha ko‘rib chiqib, realia tushunchasining rivojlanish tarixini, xususan, rus tilshunosi L.V. Sherbaning bu sohaga qo‘shgan hissasini tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya

Nazariy tahlil: Madaniyat nafaqat san’at va adabiyotni, balki jamiyatning barcha bilim, e’tiqod, san’at, axloq, qonun, urf-odat va boshqa qobiliyat va odatlarini o‘z ichiga olgan murakkab butunlikdir [6:238]. Bu ta’rif keng qamrovli va inklyuziv bo‘lib, madaniyatni insoniyatning barcha jabhalarini qamrab oluvchi holat sifatida ko‘rib chiqadi. Sapir til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini chuqur o‘rgangan amerikalik tilshunos va antropolog. U tilning nafaqat aloqa vositasi, balki har bir madaniyatning dunyoni qanday idrok etishi va tushunishining asosiy ramzlar tizimi ekanligini ta’kidladi [5]. Bu tushuncha "Sapir-Whorf gipotezasi" deb nomlanadi. Realia ham aynan shu til va dunyoqarash o‘rtasidagi bog‘liqlikning eng yaqqol namoyon bo‘ladigan misollaridir. Olimlar madaniyatni ta’riflashda haligacha kelishuvga erishganlaricha yo‘q. Ularning ishi madaniyatni qadriyatlar, e’tiqodlar va xulq-atvor me’yorlari tizimi sifatida ko‘radi, ular har bir jamiyatning muammolarni hal qilish va dunyoni tartibga solish usulini belgilaydi [7.198].

Tarixiy-tanqidiy tahlil: Tadqiqotning asosiy e’tibori realia tushunchasining shakllanish tarixiga, xususan, L.V. Sherbaning “О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании” kabi asarlaridagi nazariy pozitsiyasiga qaratilgan. Sherbaning ishi uning davridagi va keyingi tilshunoslar (V. Vinogradov, S. Ter-Minasova) asarlari kontekstida o‘rganiladi, ularning realiani o‘rganish va tarjima qilish metodologiyasiga qo‘shgan hissasi baholanadi.

Natijalar

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga erishildi:

1. Madaniyatni ta’riflashdagi metodologik yondashuvdagi farqlar uning o‘qitilishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. “Yuqori madaniyat” yondashuvi tarixiy va elitistik bilimlar to‘plamiga, “turmush tarzi” yondashuvi esa milliy folklor, urf-odatlar va kundalik hayotning barcha jabhalarini o‘rganishga olib keladi.
2. Realia – bu ma’lum bir madaniyatning o‘ziga xosligini ifodalovchi va boshqa tillarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lmagan lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Ular uchta asosiy toifaga bo‘linadi: obyektlar (masalan, chopon, sushi),

amaliyotlar (masalan, Navro‘z, kelin salom) va mavhum tushunchalar (masalan, siesta, farosat).

3. Realia tushunchasini tizimli o‘rganishga asos solgan eng nufuzli olimlardan biri rus tilshunosi L.V. Sherba bo‘lib, u realiani nafaqat lingvistik, balki madaniy fenomen sifatida ko‘rib chiqqan [8:24-39]. Sherba realianing til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikdagi muhim rolini ta’kidlagan.

4. Sherbaning ishi keyingi avlod olimlari, jumladan, V. Vinogradov va S. Ter-Minasova tomonidan rivojlantirilib, madaniyatlararo muloqotda realiani tarjima qilishning nazariy asoslari va amaliy usullari ishlab chiqilgan.

Muhokama

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, realia tushunchasini o‘rganish madaniyatlararo tushunish va samarali kommunikatsiyaning kalitidir. Sherba va uning izdoshlarining ishlari realiani faqat so‘zlar sifatida emas, balki ularning ortidagi butun madaniy kontekstni hisobga olgan holda o‘rganish va tarjima qilish zarurligini anglatar ekan. Realia jamiyatning qadriyatlari, tarixi va dunyoqarashini aks ettirgani uchun ularni noto‘g‘ri talqin qilish yoki tarjima qilish madaniyatlararo tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, realia atamasining o‘ziga xos xususiyati uning doimiy o‘zgarib turuvchi tabiatidir. Zamonaviy globallashuv jarayonida ba’zi realialar xalqaro atamalarga aylanib bormoqda (masalan, “sushi”), yangi realialar paydo bo‘lmoqda, ayrim eskilari esa yo‘qolib bormoqda. Demak, realiani o‘rganish dinamik va doimiy davom etadigan jarayon hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, madaniyatning murakkab va ko‘p qirrali tabiati uning tarkibiy qismi bo‘lgan realiani chuqur o‘rganishni talab qiladi. L.V. Sherba tomonidan ishlab chiqilgan va keyingi olimlar tomonidan rivojlantirilgan realia nazariyasi tilshunoslik va tarjimashunoslikda madaniy o‘ziga xoslikni tushunish va uni boshqa madaniyatlar vakillariga etkazish uchun mustahkam nazariy asos yaratdi. Ushbu tadqiqot realianing mohiyati, tasnifi va tarjimadagi ahamiyati haqida tushuncha berdi, bu esa kelajakda madaniyatlararo kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Asher R.E. The Encyclopedia of Language and Linguistics.10 vols. - Oxford: Pergamon.: 1994.-826 p.;
2. Galloway V. “A Design for the Improvement of the teaching of Culture in Foreign Language Classrooms”, ACTFL Project Proposal. Yonkers, NY: USA.: 1985. Galloway V 1985 A design for the improvement of the teaching of culture in | Course Hero;

3. Katan D., Taibi M. Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters, and Mediators. - 3rd edition, by Routledge, New York, NY 10158.: 2021. – 418p.;
4. Sapir E. The Psychology of Culture: A Course of Lectures. - J.T. Irvine (ed.), Berlin: Mouton de Gruyter: 1994.- 266 p.;
5. Sapir, E. The status of linguistics as a science. *Language, 5*(4).: 1929. - 207-214.;
6. Tylor, E. B. Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. - Cambridge University Press.: 2010 – 468 p.;
7. Trompenaars F., Hampden-Turner Ch. Riding the Waves of Culture: Understanding Diversity in Global Business. - 3rd edition, New York: McGraw Hill.: 2012.- 432 p.;
8. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. - Л., 1974. - С. 24-39. Щерба - О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании;

O‘ZBEK VA XITOY TILLARIDA BAG‘ISHLOV ISMLAR

Erkinova Jasmina – O‘zDJTU
Sharq filologiyasi fakulteti 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: *f.f.n.* **Y.I.Avlakulov**

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450631***

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek va xitoy tilshunosligidagi antroponimlarning, xususan, bag‘ishlov ismlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. O‘zbek va xitoy tillarida bag‘ishlov ismlari tiplarga ajratilib,birma-bir tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *etnoantroponimlar, majusiylik davri, nominativ asos, antroponimlar, etnologik tushuncha, etnos, etnik guruh.*

Bag‘ishlov - biror narsani, uning yuzaga kelishi, paydo bo‘lishi, yashashini, taqdirini biror ilohiy kuchga, narsaga, biror obyektga yoki mavhum, xayoliy narsalarga bog‘lash demakdir.

Bu juda qadimiy ishonchdir. Bunga ko‘ra chaqaloqning tug‘ilishi, farzandli bo‘lish biror ilohiy, muqaddas kuchning irodasi, ko‘magi, ehsoni deb hisoblanadi va chaqaloqqa o‘sha taxmin qilingan, e’tiqod qilinayotgan narsa, shaxs, tasavvurning nomi ism sifatida beriladi.

O‘zbek va xitoy tillarida bag‘ishlov ismlarning asosiy tiplari quyidagilar:

I. Bolaning tug‘ilishiga munosabatni ifoda etuvchi ismlar.

1. Qadimdan har qanday oila, barcha kishilar farzandli bo‘lishni, o‘zidan keyin munosib nasl qoldirishni orzu qilishgan. Nomlarda ota-onalarning tug‘ilgan chaqaloqqa munosabatini ifoda etuvchi ismlar yuzaga kelgan. O‘zbek tilida: *Keldixon, Kelsin, Kelsinoy, Kerakqul, Lozim, Lozima, Mehmon, Mehmonoy, Mehmonkeldi, Humor, Humora*. Xitoy tilida: *Liyuan, Zong, Changying* va b.

2. Bolali bo‘lish orzu qilib kutilgan va bolaning tug‘ilishi o‘sha tilaklarning amalga oshishiga bog‘langan. O‘zbek tilida: *Armonboy, Zorliq, Ijobat* (orzu qilingan). *Intiq, Istak, Maqsadoy, Muntazir, Niyatqobil, Orzuniso, Tilaboldi, Tilakberdi, Umid, Umida*, Xitoy tilida: *Siyu, Siyaoyaotian, Veyshe, Youvey* va b.

3. Chaqaloqning dunyoga kelishi ushbu oilaning taskin topishi, osoyishta bo‘lishi uchun sabab deb bilingan. O‘zbek tilida: *Tasalli, Taskinoy, Taskina, Shukura, Shukriya, Qulluq, Qulluqbeka* va b. Bunday motivdagi ismlar xitoy tilida uchramaydi.

4. Bola oilaning munosib a’zosi deb qabul qilingan. O‘zbek tilida: *Azizkeldi, Loyiq, Manzura, Ma’qula, Munosiba, Suyukli, Suyuma, Tavurqul (maqbul)*. Xitoycha: *Veysheng, Zong, Vensiyao* va b.

5. Bolaning tug'ilishi munosabati bilan ota-onaning sevinchi, quvonchini ifoda etuvchi ismlar. O'zbek tilida: *Sevindiq, Sevinch, Suyundiq, Quvondiq, Quvonch, Quvontoy.* Xitoy tilida: *Leyuan, Veysiya, Yanjan, Liyue* va b.

6. Bolani oilaning eng suyukli, erkatoy farzandi deb baholashadi va bolaga beriladigan ism o'sha tushunchalarni ifoda etuvchi so'zlardan tanlanadi va b.

II. Etnologik tushunchalarga nisbat berilgan ismlar.

Bolaga ism ba'zi hollarda uning ota-onasi mansub bo'lgan urug', qabila, ajdodlar nomiga nisbat berish orqali berilgan. Bunda bolaning o'sha etnik guruhga mansubligini, o'sha etnos farzandi ekanini, uning o'tmish ajdodlari o'sha urug' yoki qabilaga mansub bo'lganini, chaqaloq o'shalarning davomchisi ekanini ta'kidlash ko'zda tutiladi. Etnonimlardan yasalgan ismlar etnoantroponimlar[1] deb yuritiladi.

Etnoantroponimlar, bir tomondan, o'tmish ajdodlarga hurmatni, bola o'sha ajdodlar davomchisi ekanligini anglatsa, ikkinchidan, tug'ilgan bola o'sha etnosga mansubligini ifodalaydi. Bunday ismlarda bolani yovuz kuchlardan himoyalash ma'nosi ham bor, bolaning o'tmish ajdodlar, ota-bobolar ruhi qo'llaydi, asraydi degan ishonch ham mavjud.

III. Diniy tushuncha va tasavvurlar motiv bo'lgan ismlar.

O'zbek antroponimiyasi tizimining katta qismini diniy tushuncha, tasavvur va aqidalar bilan bog'liq ismlar tashkil qiladi. Xitoy antroponimiyasida esa bu bilan bog'liq ismlar deyarli uchramaydi.

Islomgacha bo'lgan majusiylik davrida odamlar nimani muqaddas deb bilgan bo'lsalar, nimani ilohiylashtirib, iloh, iloha deb hisoblagan va unga sig'ingan bo'lishsa, inson hayotida yuz beradigan barcha ijobiy va salbiy o'zgarishlarni o'zlari maqaddas deb bilgan narsalar ifodasiga bog'lashgan, jumladan, bola muqaddas deb bilgan narsalar ifodasiga bog'lashgan, jumladan, bola tug'ilishini ham.

Ismlarning berilish motiviga ko'ra tiplari quyidagicha:

1. Chaqaloqning dunyoga kelishini ilohiy kuchlar irodasi deb tasvirlovchi ismlar:

1) bolaning tug'ilishini Allohning muruvvati, irodasi deb tasvirlashgan va shunga munosib ism tanlashgan. O'zbek tilida: *Baxshulla, Inoyatulla, In'omulla, Tuhfatulla, Ehsonulla, Inoyatxon, Inoyatxol, Inoyatqul* va b. Bunday motivdagi ismlar xitoy tilida uchramaydi.

2) bolani ilohiy kuchlarning ato qilingan tuhfasi, sovg'asi, in'omi deb tasvirlashgan ismlarga *Armug'on, Atiya* (baxsh etilgan tuhfa), *Nu'man* (muruvvat,

[1]Begmatov E., Ulug'ov N. O'zbek onomastikasi (Bibliografik ko'rsatkiych). – Namangan, 2008. – B. 134-145.

iltifoq), *Baxshish* (in’om), *Boyazid* (tuxfa), *In’om, Nazaloy* (hadya), *Tuhfaniso, Ehson, O‘ljaboy* (hadya, in’om), *Hadiyaxon* va b. Bunday motivdagi ismlar xitoy tilida uchramaydi.

3) ba’zi hollarda bola boshqa narsa va hodisalar, obyektlarning muruvvati deb tasvirlangan. O‘zbek tilida: *Mahdod* (Oyning tuhfasi, sovg‘asi), *Mehrdod* (Quyosh sovg‘asi), *Mehriyo* (Quyosh tuhfasi). Xitoy tilida: *Jin, Sin, Yaoli, Yangjen, Yueliang* va b.

2. Bolaning tug‘ilgan vaqtini tasvirlovchi ismlar.

Bir guruh ismlarga chaqaloqning tug‘ilgan payti, vaqtini ismda aks ettirish motivi asos bo‘lgan. Bunga ko‘ra:

a) bola qaysi oyda, faslda tug‘ilgani tasvirlanadi. O‘zbek tilida: *Asad, Ashur, Ashura, Bahora, Bahorniyoz, Ko‘klamoy, Robi(ya), Robiyabu, Rajabbergan, Safarmurod, Sunbula, Qurbonoy, Qurbonsuluv, Kuzboy, Kuzkeldi, Yozboy, Yozxon, Yozbeka, Yozberdi*. Xitoy tilida: *Chunhua, Dongmey, Chunli, Chunsiyao, Chunmey* va b.;

b) ismda bola haftaning qaysi kuni tug‘ilgani tasvirlanadi. O‘zbek tilida: *Jumaboy, Jumakeldi, Jumaniyoz, Dushan//Duyshanba, Shanba, Shanbagul, Bozorboy, Bozorgul, Anna//Odina, Annaberdi, Annasuluv* va b. Bunday motivdagi ismlar xitoy tilida uchramaydi.

d) chaqaloq sutkaning biror payti, onida tug‘ilgani tasvirlanadi. O‘zbek tilida: *Azonboy, Saharbeka, Subhida, Subhiya, Subhiniso, Tongboy, Tonggul, Tongnur, Tongotar, Tongotmish, Namoz, Namozgul*. Xitoy tilida: *Vangsi, Siyaodan, Siyaoyuan, Chenguang* va b.

Bir qator ismlarda chaqaloq tug‘ilgan paytda tabiatning biror hodisasi yuz berayotganligi tasvirlanadi. O‘zbek tilida: *Yomg‘irboy, Yomg‘ircha, Yong‘inboy, Jalaboy, Yildirim (Chaqmoq), Oydin, Dovulboy, Dovulli, Do‘lboy, Do‘lchi, Oyto‘ldi, Oyto‘liq, Qirovboy (Shudring), Qorbola, Qoryog‘di, Qoryig‘in, Qorkeldi, Qorli*. Xitoy tilida: *Yuting, Dong, Xueting, Dongmey, Vangsi, Siyaodan, Siyaojin, Siyaoling, Siyaoli, Siyaoyuen* va b.

3. Chaqaloqning boshqa bolalar orasidagi o‘rnini, tug‘ilish navbatini tasvirlovchi ismlar.

Chaqaloqning boshqa bolalar qatoridagi o‘rnini, nechanchi bola ekanini tasvirlash udumi ham mavjud. Masalan o‘zbek tilida, dastlabki, birinchi farzand *Avvalboy, To‘ng‘ich, Kattabek* deb ismlansa, undan keyingi va oxirgi bolalar *Kenja, Kenjabeka, Kenjam, Kenjasuluv, Kenjatoy, Kichiktoy, Kichikqiz, Ko‘rpa* (oxirgi

bola), *Ko'rpagul, Ko'rpago'zal, Xulosa, Miyonjon* (O'rtancha). Xitoy tilida: *Siyaozi, Siyaohua, Daer* deb nomlanadi.

Ba'zan ushbu tushuncha son turkumidan yasalgan ismlar orqali tasvirlanadi. O'zbek tilida: *Uchboy, Uchim, Chori, Chorikeldi, Panji, Panjibibi, Panjigul, Oltiboy, Sakkizxon, To'qqizboy, To'qqiznazar*. Xitoy tilida: *Daer*.

4. Bola tug'ilgan joyi tasvirlovchi ismlar. O'zbek tilida: *Yobon//Yovon, Dalaboy, Yozloq, Yulberdi, Yulkeldi, Yultirdi*. Xitoy tilida: *Luye, Kangsheng, Husheng, Guanzhusun, Yangbanchiyao, Yansichi, Yangnan* va b.

Ota-onalar o'z farzandining (ayniqsa, qizlarning) kelishgan, chiroyli, go'zal odam bo'lib ulg'ayishini orzu qilishadi. Shu sababli o'zbek antroponimiyasida go'zallik motivi bilan bog'liq ismlar sezilarli miqdorni tashkil qiladi.

1) ism bevosita go'zallik, nafosat tushunchalarini ifoda etuvchi so'zlardan tanlanadi. O'zbek tilida: *Ko'rkamoy, Suluvbeka* (oy yuzli), *Vasilat* (ko'rkam, kelishgan), *Vasima* (chiroyli), *Vosil, Vosila* (ko'rkam, ajoyib), *Zebo* (ko'rkam), *Lobar, Malohat, Nafosatxon, Nigora* (go'zal), *Husniya, Husnijamol, Husnikamol*. Xitoy tilida: *Siyanliang, Siyaotong, Siyaofan, Singjuan, Siyu, Ting, Menting, Siyuying, Suyeman, Jinhua, Likuey, Yingtey, LIfen, Meysiyu, Meyli* va b.;

2) ism go'zallik ramzi bo'lmish yorug'lik, nur tushunchalarini anglatuvchi so'zlardan tanlanadi, bolani ana shunday xususiyatga ega bo'lsin deb tilashadi. O'zbek tilida: *Balqi* (bark urgan, yashnagan), *Balqin* (yaltiroq, chaqnab turuvchi), *Bahiya* (nurli, ravshan), *Zulfinur, Anvar, Anvara, Nizora* (go'zallik nuri), *Nurbadan, Nuriro'y, Nurliqo, Nurlig'oyat, Shamsinur*. Xitoy tilida: *Siyaojing, Siyaodan, Vangsi, Yuyming, Mingyuy, Changchang, Siyaofan, Bingven, Zengguang, Yi, Changming, Siyaoliang, Yongliang, Jaoliang, Siyaoliang*;

3) ism go'zallik ramzi hisoblanuvchi qimmatbaho ma'danlar, buyumlar nomiga nisbat berish orqali yasaladi. O'zbek tilida: *Kumush, Kumushguzal, Kumushjamol, Kumushoy, Kumushsuluv, Oykumush.* Xitoy tilida: *Xuojin, Baojey, Juilin, Biyu, Liujinjing, Venlin, Siyufen, Xueylan, Lilin, Meylin, Mingju, Yuysheng, Yanyuy, Jinhey, Jinjin, Xuojin, Siyubao, Yuyjen;*

4) ismga go'zallik ramzi bo'lgan xayoliy mavjudotlar nomi asos bo'ladi va bola o'shalarga o'xshasin deb tasvirlanadi. O'zbek tilida: *Parizod, Parizoda, Parivash, Pariniso, Pariruh, Hur, Hurbeka, Hurzoda, Huriniso, Huriya, Hurqiz. Hursanam*. Xitoy tilida: *Peyji, Yusheng, Sifeng, Zihao, Zongmeng, Fengji, Veysheng, Longvey*;

5) ismning nominativ asosini ko'rkamlik va nafosat namunasi bo'lgan o'simliklar, ayniqsa gullar nomi tashkil qiladi:

- gullar va ba’zi o‘simliklar nomi. O‘zbek tilida: *Atirgul*[2], *Binafsha, Boychechak, Bo‘tagul, Gulbeka, Gulguna, Zarchechak, Lolagul, Lolaniso, Lolaruh. Lolaruy, Nargiza. Nasrin (oqgul), Oqgul, Rayhona, Ra’no, Savsanoy, Safsargul, Sumamso (jasmin), Sunbula (o‘simlik).* Xitoy tilida: *Ju, Yingtey, Siyaoli, Siyuying, Siyulan, Lanfeng, Liuli, Luolan, Siyaoli, Siyaoliang, Siyuying, Kiyang, Kuang, Lan;*

- daraxtlar va ularning guli. O‘zbek tilida: *Bodomgul, Oylargul (shaftoli guli), Sambit (tol), Sarvi, Sarviniso, Charos*. Xitoy tilida: *Song, Liyusheng, Yunhua, Sinhua, Siyuying, Jinhua, Jilan, Kiang, Lan, Yulan, Changchun, Yulin, Yuhua,Ju, Li, Dongmey, Juomey, Mey, Meylin, Yanmey, Chuntao;*

6) ismning nominativ asosini hayvonlar va qushlar nomi tashkil qiladi:

- hayvonlar nomi. O‘zbek tilida: *Bo‘tako‘z, Kiyikjamol, Maraljamol, Suvsar. Suyg‘un* (kiyik), *Qunduz, Kundo‘zbek, Qunduzoy, G‘azola* (kiyik, ohu). Bunday motivdagi ismlar xitoy tilida uchramaydi.

- qushlar nomi. O‘zbek tilida: *Sulgun // Suyqun* (kirgovul), *Qaldirg‘och, Qarlig‘och, Sanduvoch, To‘shi, Maynahon, Turg‘a.* Xitoy tilida: *Gaoyan, Vangmengfeng, Jangmeyfeng, Liyuyluan, Jinluan, Saifeng, Feyyan, Chiyuyan, Yangyinying, Siyaojuan, Zijuan* va b.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Крюков М. В. Система родства китайцев (Эволюция и закономерности). —М.: Наука, 1972. С.143.
2. Begmatov E.A. O‘zbek ismlari ma’nosi. –Toshkent: O‘zME, 1998. –B. 604.
3. Баскаков Н. А. Элемент гул “роза, цветок” в составе каракалпакских имен // Ономастика Средней Азии.- М.: Наука,1978. -С.138-144.
4. 汉俄词典。北京：商务印书馆，2008年。17-58页。
5. 释道原 。景的传灯录。北京: 广陵书社, 2007年。43页。

BADIIY ADABIYOTDA TARJIMA VA TAHLIL

Xushmamatova Umida Bobomurot qizi
O'zDJTU Roman-german filologiyasi fakulteti talabasi
Email: umidaxushmamatova@gmail.com

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450637*

Annotatsiya: *Maqolada chet tillaridan o'zbek tiliga tarjima qilishda e'tibor berish kerak bo'lgan hamda ularning tahlili uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan eslatmalar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, yozuvchi va shoirlarning ijodiga murojaat qilinadi.*

Kalit so'zlar: *milliy mentalitet, materialistik g'oyalar, badiiy asar germenevtikasi, motiv, romantizm, badiiy til poetikasi.*

Jahonda geografik globallashuv jarayoni madaniyat va adabiyot sohasida ham ulkan o'zgarishlar yasadi. Tog'ning ulug'vorligi masofadan namoyon bo'ladi. Badiiy asarning qimmati va ahamiyati ham milliy hududni yorib chiqqanida aniqlanadi. Jahon adabiyoti durdonalari shuning uchun ham buyukki, ular deyarli barcha xalqlar tomonidan birday qabul qilingan.

Badiiy asarni o'zlashtirish masalasida geografik masofaning milliylik bilan bog'liq qirrasi bor. Bu o'rinda uning tili oldingi qatorga o'tadi. Asar yozilgan til, uni egallab turgan millat mentaliteti asar muvaffaqiyati bilan bog'liq hodisa hisoblanadi. Biroq xalqaro kommunikatsiya yuqori cho'qqiga ko'tarilgan hozirgi vaqtda milliy mentalitet umuminsoniy xarakterga aylanmoqda.

Bu hol qaysi tilda yozilgan bo'lishidan qat'iy nazar badiiy asarni boshqa xalqlar tomonidan umuminsoniy xalqaro muammolarni ko'targan manba sifatida qabul qilish mumkinligini isbotlanmoqda.

Tarjima bir tilda yaratilgan badiiy tafakkurning yangi to'lqinlarini ikkinchi tilda yanada jozibaliroq jaranglashi uchun xizmat qiladi.

O'zbek tarjimashunoslik maktabi o'zining qadimiy an'analari va buyuk siymolariga ega. Islom madaniyatining ajralmas qismi sifatida arab, fors adabiy an'analari bilan bir qatorda hind, xitoy va boshqa xalqlar madaniyati namunalari o'zbek kitobxonlarining san'at xazinasini boyitgan. Yangi zamon adabiyoti bevosita Yevropa madaniyati va dunyoqarashi taraqqiyoti bilan bog'liq. Dunyoning yangi madaniyat o'choqlari sifatida Angliya, Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Rossiya adabiyotlarining namunalari boshqa xalqlar uchun mahorat maktabiga aylandi. Bu tillarda yaratilgan asarlar jahonda deyarli barcha xalqlar tomonidan o'qila boshlandi.

O'zbek tarjimonlari ham yangi zamon adabiyoti timsoli sifatida aynan shu tillarda yaratilgan yoki shu tillarda ko'chirilgan kitoblarga keng murojaat qilmoqdalar. Bu tabiiy, albatta. Hozirgi kitobxonni eng avvalo dunyoning taraqqiy

topgan yoki aniqrog‘i Yevropa sivilizatsiyasiga o‘tgan mamlakatlardagi hayot va ijtimoiy psixologiya ko‘proq qiziqtirmoqda. Badiiy adabiyot bu o‘rinda bezavol va beminnat manba vazifasini o‘taydi.

“Jahon adabiyoti” jurnali nashrining yo‘lga qo‘yilishi o‘zbek tarjima maktabi taraqqiyotida muhim burilish bo‘ldi, desak mubolag‘a emas. Avvalda tarjimalarni alohida manba sifatida faqat (agar yirik asar bo‘lsa) kitob hamda yoki uning tarjimasini yaratgan ijodkor to‘plami oxirida qo‘shimcha sahifa sifatida o‘rganishga odatlangan bo‘lsak, endi birinchi manba sifatida jurnal sahifalaridan mutolaa qilish mumkin. Tarjima bir yoki ikki odamning faoliyati bilan to‘xtab qolmaydi. U-umumxalq ishi. Adabiyot serqirra ong sohasi ekan, uning umumxalq mulkiga aylanishida millat ziyolilarining barchasi mas’uliyatlidir. Tarjimon - bir millat ruhi va qalbini ikkinchi millatga yetkazuvchi chopar. Uning beminnat mehnati o‘z qadrini topishi lozim. Zero, har bir millat madaniyati va adabiyoti jahon sahnasida aynan tarjima vositasida o‘z o‘rnini topadi.

Badiiy tarjima faqat til bilish bilangina chegaralanmasdan millatning qalbini ochib beradigan xilqatni ham yetkazib berishi lozim.

Ijodkor, tarjimon o‘ziga xos badiiy kashfiyot yaratuvchisidir. Badiiy kashfiyot, umuman kashfiyot sohasida eng avvalo shuni nazarda tutish lozimki, inson ongi, zakovati, buyuk haqiqat nurlarini yolqin asosida tushunadi Biroq o‘sha haqiqatga eltuvchi, nur turli yo‘l bilan namoyon bo‘ladi. Xususan, materialistlar fikriga ko‘ra ijod ko‘p yillik mehnat va tajribalar hosili. Uning zamirida insonning asrlar osha yig‘ilgan aqliy mehnati samarasi yotadi. Bu hol xuddi uzoqdagi ulkan va yorug‘ sayyoraning mavjudligi va yorug‘ligini biz faqat uning sochib turgan nurlari miqdorini aniqlash orqaligina tushunib yetganimiz kabi. Binobarin, yangi kashfiyot yoxud yangi g‘oya ham mana shu minglab assotsatsiyalarning so‘nggi nuqtasi bo‘lib yaraladi.

Bu holatlar badiiy kashfiyot yo‘lidagi izlanishlarning turli qirralari har xilligini ko‘rsatar ekan, manzilning, maqsadning esa bittaligini tasdiqlaydi. Biroq bu manzilga eng yaqin va to‘g‘ri yo‘lni ijodiy yolqin egasigina topa oladi.

Yolqin ulkan masofadagi shu’la sochib turgan yorug‘ kashfiyotni bir zabt bilan qamrab oluvchi ilohiy nur. Yolqin etapma-etap yo‘l bosmaydi, aksincha, bir vaqtda barcha etaplarni bosib o‘tadi. O‘sha uzoqdagi yorug‘ yulduz va unga eltuvchi masofa lahzalik operatsiyalar natijasiga aylanadi. Uning zamirida olam jarayonlarining moddiyligi, tajriba va ko‘nikmalar natijasi ekanligi, yana millionlab materialistik g‘oyalarni isbotlovchi jarayonlar soniyalarning juda mayda ulushlarida sodir bo‘ladi. Aynan shu jarayonlar tezligi hamma insonlarda ham bir xil kechmaydi. Shu hol

insonlarni asosan ikki katta lagerga – talantli va odmi insonlarga ajratadi. Talantli odamlar mana shunday ilohiy tezlik jarayoni sohiblari hisoblanadi. Bunday odamlarni intragenlar guruhiga ham kiritish mumkin. Intragenlar ichki his-tuyg‘ular bilan yashaydigan odamlar. Maqsad va his-tuyg‘ularini ichki monolog orqali bildiradi, o‘z orzularini yashiradi. Ularning ongidagi tezlik agarda tajriba natijasi bo‘lganda bu hol aniq materializm, realizm hisoblangan bo‘lar edi. Vaholanki, talant ko‘pincha yosh avlod, yosh inson faoliyatida namoyon bo‘ladi. Tajriba, uquv, bilim, zehn, idrok, ko‘nikma ikkinchi darajaga tushib qoladi.

O‘rta asrlarda Yevropada avval fan taraqqiyoti uchun amaliy zarurat tug‘ildi. Yoki aniqrog‘i amaliy ehtiyojlar, amaliy texnik vositalar, texnik taraqqiyot (par mashinalar, poyezd, avtomobil, velosiped va boshqalar) qaysidir ma’noda insoniyat dunyoqarashi va fikrlash doirasini butunlay yangi yo‘lga soldi. Binobarin, ular o‘z navbatida qaysidir tamomila tasavvurga sig‘maydigan ilmiy kashfiyotlarga yo‘l ochdi. Xuddi shu zarurat natijasida tabiiy fanlar taraqqiyoti, aniq fanlar, aniq hisob-kitobga asoslangan fanlarning xususiy tomonlarini mukammal o‘rganish ehtiyoji tug‘ildi.

Mana shu o‘rinda aytish mumkinki, badiiy asar germenevtikasini badiiy tilning ma’lum xususiyatlarini mukammal tahlilsiz amalga oshirish aslo mumkin emas. Shu borada badiiy asarning yaratilish jarayoni, adabiy tur, janr, uslub, yo‘nalish, mavzu, xarakter tomonlari badiiy asar tiliga, uning mazmun mohiyatini to‘g‘ri tushunish holatiga ta’sir qilmasligi mumkin emas.

Badiiy asar namunasining tabiati, ya’ni uning adabiy tur, janr, uslub (metod), mavzu, motiv, xarakter, yo‘nalish kabi qator tashqi va ichki faktorlari asarning ma’lum g‘oyaviy holat tashishi uchun yo‘nalish belgilaydi. Badiiy asarning tashiyotgan g‘oyasi uning yuqoridagi xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Biroq ularni to‘g‘ri tushunib olish uchun masalaning mohiyatini to‘g‘ri belgilash uchun nafaqat ijodkor, balki bevosita o‘quvchi ham badiiy tilning aynan shu me’yorlardan, ya’ni badiiy ijodning badiiy germenevtika bilan bog‘liq xususiyatlardan xabardor bo‘lishi zarur.

Adabiy asarni o‘rganish, uning mazmun-mohiyati aks etgan matn xususiyatlarini o‘zlashtirish qator psixologik jarayonlar orqali amalga oshadi. Unda ijodkor ichki dunyosi, u mansub bo‘lgan xalq mentaliteti hamda turli milliy-ijtimoiy imkoniyatlar o‘zaro to‘qnashadi. O‘quvchi taqdim etilgan matndan efemer fantaziya orqali xohlagancha badiiy tafsilotlar yaratishi mumkin. Biroq ularning haqqoniyligi yoki inson estetik yoki individual dunyoqarashini shakllantirishdagi effektiv imkoniyatlari turlicha baholanadi.

Badiiy adabiyot ijtimoiy ong sohasi sifatida jamiyat hayotining barcha tomonlariga kirib borgan. Shu bois ijtimoiy psixologiya, ilm-fan yutuqlari, iqtisodiyot mezonlari badiiy tafakkur ifoda aspektlarining ichida bo‘lib qoldi.

Antik adabiyotdagi mifologik tafakkur o‘rta asrlarda realistik manzaralarda, yangi davrda esa romantizm va realistik tasvir usulining chatishgan mezonlarini shakllantirdi. XIX asr adabiyotida bosh planga ko‘tarilgan hol bu- inson ichki dunyosining poetik tasviri edi. Inson ichki dunyosining individual qirralarini topish, uning yangi shtrixlarini kashf qilish, binobarin, ijtimoiy psixologiyaning yangi-yangi tamoyillarini shakllantirish badiiy adabiyot, tafakkurning faqatgina falsafiy - estetik hodisa holatini istisno qildi.

XX asrning 90-yillarida insoniyat ikkita buyuk inqilobni boshdan kechirdi. Bulardan birinchisi siyosatda, ikkinchisi texnologiyada amalga oshirildi. Siyosiy inqilob sosialistik lagerni barbod qildi, chegaralarni ochib yubordi yoki intizomni bo‘shashtirdi. Odamlarning dunyo bo‘ylab erkin aylanib yurishlari uchun sharoit yaratdi. Ilm-fan natijalarining inson faktori yoki ommaviy nashr, kitob vositasida xalqaro istilohga kirishi tezlashdi. Kommunikatsiyaning kuchayishi yangi badiiy asarlar bilan birga yangi adabiy qarashlarning ham o‘zlashtirilishida hududiy to‘siqlarni olib tashladi. Shu o‘rinda ikkinchi – texnologiya sohasidagi inqilobning ham o‘rni va ahamiyati buyuk. Odamlar kompyuter, mobil aloqa vositalari orqali qisqa muddatlarda borliqning turli chekkasida yuz bergan, berayotgan yoki xattoki yuz berishi mumkin bo‘lgan yangilikdan xabardor bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lib qoldilar.

Imkoniyatlarning kengayishi inson ongi, tafakkuri, badiiy-estetik qarashida ulkan o‘zgarishlar yasadi. Natijada odamlar borliqqa, hayotga, jamiyatga tamomila yangi ko‘z, yangi nigoh bilan qaray boshladilar. Avvallari inson mentalitetida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy faktor bosh rol o‘ynagan bo‘lsa, endilikda inson ichki dunyosi, individual psixologiya, uning qalb manzaralarini o‘rganish, shu orqali borliqning, jamiyatning yangi ranglarini kashf qilish muhimroq bo‘lib qoldi. Badiiy asarning ham san’at namunasi, ham ijtimoiy – estetik ong namunasi sifatidagi imkoniyatidan foydalangan holda jamiyat psixologiyasining yangi ranglarini topish, yaratish va shakllantirish borasidagi imkoniyatlari germenevtikaning asosida yotadi. Badiiy matn tahlili orqali inson asarda aks etgan hayot manzarasini o‘zi imkoniyati darajasida o‘z mentalitetiga muvofiq shaklda qabul qilishi mumkin.

O‘zbek mumtoz badiiy adabiyotida tarjima va badiiy asar tilini o‘rganish har doim ham dolzarb. Adabiy til umumxalq tilining muayyan qolipga solingan shakli bo‘lib, uning barcha lisoniy xususiyatlarini qamrab oladi, o‘zining barcha qirralari

bilan badiiy adabiyotda namoyon bo'ladi. Biroq har qanday badiiy asarni adabiy til namunasi deb hisoblash noto'g'ri bo'lar edi, chunki bu hol badiiy asarning individual ijod namunasi ekanligini istisno qiladi. Shoir (ijodkor) o'z asarlarida goh hazil, goh chuqur falsafiy ma'noli fikrlarga tayangan holda tasodifan yangi, kutilmagan fikrlarni, tushunchalarni kashf qiladi . Ijodkorning badiiy fantaziyasi uning lisoniy imkoniyatlari, xalq tilidan qanchalar bahramand ekanligi va o'zi egallab turgan til xususiyatlarini badiiy matnda qanchalar mahorat bilan qo'llay olishidan iborat. Biroq yolg'iz bilish va qo'llashning o'zi muallifning cheklangan imkoniyati xolos, u shuning uchun ham ijodkorki, tilning yangi badiiy imkoniyatlarini hosil qilishi, yaratishi lozim. Xuddi mana shu o'rinda ijodkor okkazional holatlar vujudga keltiradi, badiiy fantaziya yaratadi, badiiy tafakkurning yangi qirralarini shakllantiradi. Binobarin inson ijodiyoti imkoniyatlarini kengaytiradi. Tilning leksik-semantik imkoniyati, o'quvchi-kitobxon mentaliteti va uning ijodiy tayyorgarligi mana shunday sharoitda badiiy matn ifoda imkoniyatlarining germenevtik talqini asosida yotadi.

Biroq bu hol har qanday ijodkorning ham imkoniyati darajasida emas. Badiiy asar orqali ijtimoiy ong, badiiy tafakkur taraqqiyotiga hissa qo'shish, uning sayqal topishini ta'minlash yolg'iz klassiklargagina nasib qiladi. Chunki klassik –bu shunday ijodkorki, toki undan inson hali o'zi anglab yetmagan borliq ufqlarini, uning yangi qirralarini o'rgansin. Ana shu jihatdan olib qaralganda badiiy asar matnini, u orqali aks etgan ijodkor badiiy dunyosini o'rganish bir tomondan o'ta murakkab bo'lsa, ikkinchi tomondan nihoyatda muhim hamdir. Bu borada keyingi davrlarda jahon va xususan, o'zbek adabiyotshunosligida qator jiddiy tadqiqotlar amalga oshirildi.

She'riy asarlar inson badiiy-estetik dunyoqarashining o'ziga xos shakli bo'lganligi bois alohida tadqiqotni talab qiladi. She'riyat tilining funksiyasi oddiy umumxalq tilining funksiyasiga mos kelmaydi, uning qandaydir o'ziga xos timsoliy murakkabligini tashkil qiladi. She'riyat tili - murakkab til, unda tushunchalar bir xil timsollar vositasida belgilanib, o'zga timsollarda izohlanadi, boshqalari bilan xulosalanadi.

She'riy asarlar matnining o'ziga xos xususiyati shundaki, u mana shu timsollar vositasida yangi, mavhum tasavvur-illuziyani uyg'otadi. Shuning bilan bir qatorda she'riy timsolli so'zlar real, mavjud so'zlarning alohida funksiyasi sifatida in'ikos etiladi, chunki she'riyatning o'zi bizni o'rab turgan obyektiv borliqning xususiy bir in'ikosidir. Shoir xalq tilidan bir tushunchani olib boshqa xili bilan qiyoslaydi yoki

bir tushunchani ikkinchisiga chog'ishtiradi, natijada sintez-uchinchi, yangi fikr hosil bo'ladi.

Lirik matnda stilistikaning o'rni muhim, chunki oddiy nutqdagi bir ma'noli so'zlar she'riyatda ko'chma ma'no kasb etadi, bu hol stilistik yo'l bilan amalga oshiriladi. Stilistika she'riyatda qanchalik muhim bo'lmasin, g'oya, ma'no-mohiyat tili doimo yetakchi o'rinda turadi, chunki shoirning stilistik uslubdan ko'zlagan maqsadi ham g'oya-original g'oya ifodalashdir. She'riy asar matni o'zida nafaqat tilning ma'lum bir shakllarini mujassam etadi, balki eng avvalo tilda ifodalangan g'oya, ma'no va hissiyotni aks ettiradi.

Badiiy asar matni, badiiy matn lingvopoetikasini o'rganish o'ziga xos tarixga ega. Sharq ilmida badiiy asar matnini o'rganish borasida Abu Nasr Farobiyning asarlari muhim ahamiyatga ega. U o'zining she'r san'ati va shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari haqidagi asarlarida lirik asarlar matni, uslubi va ularni badiiy-estetik nuqtai nazardan tahlil qilish borasida qimmatli fikrlar bildirgan. Bevosita turkiy adabiy yodgorliklar janri, vazni va boshqa poetik xususiyatlari hamda matn va badiiy til xususiyatlariga bag'ishlangan asarlardan Navoiyning «Mezon ul-avzon» va «Majolis un-nafois» asarlari muhim ahamiyatga ega. Bobur o'zining «Muxtasar» asarida eski o'zbek va fors-tojik tillarida yaratilgan lirik asarlar adabiy–lisoniy va matn xususiyatlari haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Keyingi davrlarda o'zbek mumtoz adabiyotining matn va poetik xususiyatlarini o'rganish borasida qator yirik tadqiqotlar bajarildi . Shuningdek, o'zbek mumtoz adabiyotining taniqli namoyandalari Navoiy, Bobur, Muhammad Solih va boshqalar asarlarining germenevtik imkoniyatlari qator tadqiqotlar markazida bo'lgan.

O'zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan so'ng avvalda ta'qiqlangan qator yangi sohalarni o'zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratildi. Adabiyotda va adabiy ong taraqqiyotida ham tub islohotlar kuzatildi.

Milliy madaniyatning yangi xususiyatlari belgilanayotgan hozirgi sharoitda uning ajralmas qismi bo'lgan adabiyotni yaratish, o'rganish va uning ijtimoiy – siyosiy tahlili alohida e'tiborni talab qiladi.

Aynan shu hol bevosita jamiyatni, tilni, milliy psixologiyani o'rganishda birinchi manba sifatida badiiy adabiyot namunasini ilgari suradi. Bas shunday ekan, xorijiy tilni o'rganayotgan har bir talaba ona tilidagi milliy adabiyotni mukammal o'rgangani holda o'sha pozitsiyadan turib xorijiy tildagi adabiyot va adabiyotshunoslikni o'rganishi hamda tahlil qilishi zarur. Bu zaruriyat uning o'sha xalq tili, dunyoqarashi va milliy psixologiyasini chuqur o'rgatishga xizmat qiladi, xalqning ichiga kirib borishiga yo'l ochadi.

Jahonda ilg‘or madaniyat maktablari yaratgan xalqlar adabiyoti bevosita ularning insoniy go‘zalliklarni badiiy tafakkur vositasida tahlil qila olish imkoniyatini ham ta’minlagan. Tilning barcha ma’naviy, falsafiy va estetik rang – barangligi o‘z navbatida adabiyotning kamolotini ta’minlaydi. Ingliz filologiyasi tahsilida Shekspir, Bayron, Dikkens, fransuz filologiyasida Gyugo, Kamyu, Stendal, nemis filologiyasida Gyote, Geyne va ispan filologiyasida Servantes kabilarning ijodiy dunyosi, lug‘aviy boyligi tahlilisiz talabaga tilni mukammal o‘rgatish aslo mumkin emas.

Badiiy adabiyotning ilmiy tahlili talaba lisoniy tafakkuri taraqqiyotidagi eng muhim bosqich. Har bir millat adabiyoti tarixi adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarix kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq. Bas shunday ekan, millatning estetik - madaniy dunyoqarashida badiiy adabiyotning o‘rni va ahamiyatini kamsitib bo‘lmaydi. Tilning taraqqiyot bosqichlari bevosita adabiyotning taraqqiyot bosqichlari bilan uzviy bog‘langan.

Badiiy adabiyot namunasini o‘qib – o‘rganish va tahlil qilish adabiyotshunoslik fanining asosini tashkil qiladi. Demak, adabiyotshunoslik fani shaxs estetik tarbiyasining eng muhim mezoni sifatida badiiy adabiyotning badiiy – g‘oyaviy ahamiyatini inson tomonidan o‘zlashtirilishida sintezator vazifasini o‘taydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda xorijiy Yevropa va Sharq tillarining tahsili jarayonida adabiyot tarixini bosqichma – bosqich o‘rgatish, hozirgi adabiy jarayonni esa alohida muhim bosqich sifatida o‘qitish zarurati tug‘iladi. Badiiy materialdagi lisoniy imkoniyatlar kitobxon so‘z boyligini, u o‘rganayotgan tilning grammatik qurilishi va morfologik tizimini o‘rganishida eng muhim va yagona yozma manba rolini o‘taydi.

Hozirda badiiy asar matni tahlilining muhim qirrasi sifatida poetik tilni xorijiy tillarni o‘rganayotgan talabalarga jahon va o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalarini materiallarda o‘rgatish zarurati tug‘ilgan. Binobarin, germenevtika, badiiy til poetikasini o‘rganish borasida yangi qarashlar, g‘oyalar va nazariyalar ilgari surilgan. Ular badiiy asarni o‘zlashtirishning psixologik imkoniyatlarini kengaytirishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, A. “Mezon ul-avzon”. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Navoiy, A. “Majolis un-nafois”. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1997.
3. Bobur, Z. M. “Muxtasar”. – Toshkent: Fan, 1994.
4. Farobiy, A. N. “She’r san’ati haqida risola”. – Toshkent: Fan, 1975.
5. “Jahon adabiyoti” jurnali. – Toshkent, turli yillarda.
6. Karimov, I. A. “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch”. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

7. Rasulov, R. “Tarjima nazariyasi asoslari”. – Toshkent: O‘zDJTU nashriyoti, 2012.
8. Saidov, K. “Adabiyot nazariyasi”. – Toshkent: Universitet, 2015.
9. Qosimov, B. “O‘zbek adabiyotining tarixi”. – Toshkent: Fan, 2009.
10. Lotman, Yu. M. “Struktura xudojestvennogo teksta”. – Moskva: Iskusstvo, 1970.

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SHAPING THE FUTURE OF DIGITAL EDUCATION

Nozima G'ofirjon qizi Suvonova
Student of philology faculty of
Uzbekistan State World Languages University
E-mail: suvonovanozima06@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450644

Abstract: *The continuous development and advancement of technology have given rise to the creation of Artificial Intelligence (AI). This process is ongoing and continually improving with the evolution of technology. In recent years, there has been a significant increase in the use of AI in education, presenting the potential to revolutionize the methods of learning and teaching. Artificial Intelligence in education aims to bridge the gap between traditional classroom teaching and independent student learning, ultimately reducing the barriers that currently exist. This has the potential to transform the way knowledge is imparted and acquired.*

This article delves into the development of AI in education and its profound impact on learning policies, governance frameworks, accessibility, and ethical considerations. It meticulously examines how AI is shaping the decision-making process in education policymaking and its connection to transparency, accountability, and equity issues. The integration of AI in education has far-reaching implications for students, educators, and policymakers alike. It is crucial to understand how this technology is reshaping the educational landscape and the implications it carries for the future. In addition, this article aims to shed light on the transformative potential of AI in education while also highlighting the importance upholding ethical standards and ensuring equitable access for all.

Keywords: *Artificial Intelligence, traditional education, personalized learning, intelligent tutoring systems, educational inequity.*

Introduction: The educational process can be significantly enhanced by digital technologies such as artificial intelligence (AI), the Internet of Things (IoT) and other developments in information and computer technology (OECD Education Working Papers, 2024; Rosak-Szyrocka et al., 2022b; Santos et al., 2022). AI is being promoted as a means of improving education through more personalized, adaptable, inclusive, and engaging learning experiences, leveraging the abundance of real-time data (Big Data) (Bhutoria, 2022; Halagatti et al.). Artificial Intelligence in education is a rapidly evolving field within educational technology, as indicated by numerous global studies (Rosak-Szyrockaetal.,2022a). The broad definition of artificial intelligence is "computers which perform cognitive tasks, usually associated with human minds, particularly learning and problem-solving" (Bakeretal.,2010). It's important to note that the term AI does not refer to a specific technology. These advancements in digital technology have the potential to revolutionize how we approach education, making learning more accessible, engaging, and tailored to individual needs. As we continue to explore the possibilities of AI and other digital

technologies, it is essential to consider their implications for the future of education and the opportunities they present for learners of all ages.

On top of that AI is revolutionizing the field of education, offering numerous advantages that are transforming the way we learn and teach. AI technologies have the potential to personalize the learning experience, making education more accessible and effective for students of all ages and abilities.

How AI can shape Modern Education

1. Personalized Learning: personalized learning with AI involves the use of data analysis to gain insights into each student's unique learning style, strengths, and areas of improvements. For example, an AI-driven platform can identify if a specific student struggles with reading comprehension and then offer customized exercises to enhance the student's skills.

2. Intelligent tutoring systems: AI technology has a significant role to play in the field of education, extending far beyond just personalized learning. It encompasses the use of intelligent tutoring software, data-driven educational insights, and automated administrative processes. Smart tutoring systems, in particular, have proven to be highly effective in delivering personalized tutoring experiences that complement traditional classroom settings. This, in turn, allows teachers to concentrate on fostering collaborative and interconnected learning environments (Kulik & Fletcher, 2016).

3. Reducing educational inequity: AI, or artificial intelligence, has the potential to significantly enhance the equity of education. In schools facing financial constraints, where students may lack access to the latest learning materials, AI can play a crucial role in providing high-quality resources tailored to their specific needs. An excellent example of this can be found in China, where the AI platform Squirrel AI Learning has played a pivotal role in granting students access to personalized lessons and materials that were previously unavailable to them. As a result, there have been notable improvements in student performance. This demonstrates the transformative impact that AI can have in addressing educational disparities and providing all students with the resources they need to succeed.

Impact of Artificial Intelligence

The field of research in Artificial Intelligence in Education (AIED) explores the effects of AIED applications on various facets of learning, such as academic performance, emotional perception, learning behavior, and learning ability. Numerous studies have underscored the notably positive influence of AI technology on students' academic performance. Additionally, students have exhibited favorable attitudes

towards the integration of AI in education (Özyurt et al., 2013), expressing heightened interest in learning (Liu et al., 2022) and improved concentration (Rong et al., 2022) as a result of these applications. These findings highlight the potential of AI to positively impact education, though further research is still needed to fully understand its undefined potential.

Challenges of AI

This research stream explores the ongoing issues and challenges in AIED with a focus on achieving a balanced, social-technical perspective. Several papers in this category address a variety of challenges related to AIED development. For instance, Perrotta and Selwyn (2020) concentrated on the challenges associated with the application of deep learning in education. These challenges include concerns about data quality, the reductionist approach of deep learning-based applications, and the integration of educational knowledge in application development. Luckin et al. (2016) emphasized the importance of establishing partnerships between AI developers, educators, and researchers to create effective AIED applications. These papers advocate for placing humans at the center of application development and taking into account the motivations, involvement, and expertise of stakeholders to address the challenges and ensure meaningful and impactful AIED solutions. This approach is crucial for the continuous advancement of AIED.

Conclusion: The potential of AI in transforming the educational sector is vast, encompassing personalized learning processes and the introduction of more accessible and engaging learning methods. However, to fully harness the benefits if this cutting-edge advantage, all relevant aspects must progress in tandem. Students need access to AI technology, while educators must be well-trained and adept at utilizing it to create a safe and stimulating learning environment. It is important to understand both the potential and the negative effects of AI in education. By doing so, we can take steps to maximize the benefits while mitigating any drawbacks. In this way, we can ensure that AI serves as a valuable tool for enhancing the learning experience for students of all ages and backgrounds.

References:

1. Bhutoria, A. (2022). Personalized education and Artificial Intelligence in the United States, China, and India: A systematic review using a Human-In-The-Loop model. 2666-920X, vol. 3, p. 100068. Available from: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/s2666920x22000236
2. Kulik, J. A., & Fletcher, J. D. (2016). Effectiveness of intelligent tutoring systems: a meta-analytic review. Review of educational research, 86(1), 42-78.
3. Rosak-Szyrocka, J., Apostu, S.A., Ali Turi, J., Tanveer, A. (2022a). University 4.0 Sustainable Development in the Way of Society 5.0. Sustainability, vol. 14, no. 23, p. 16043. Available from: https://www.mdpi.com/2071-1050/14/23/16043.

4. Rosak-Szyrocka, J., Zywiolek, J., Zaborski, A., Chowdhury, S., Hu, Y.-C. (2022b). Digitalization of Higher Education Around the Globe During Covid-19. IEEE Access, vol. 10, pp. 59782-59791
5. Santos, G., Magalhaes, M.D., Carvalho, S., Pinto, R.J., Felix, M.J., Rosak-Szyrocka, J. (2022). Digital transformation and global inequality. International Journal for Quality Research, vol. 16, no. 4, pp. 1297-1314.

THE ROLE OF DIGITAL DIPLOMACY AND YOUTH INITIATIVES IN FOSTERING INTERREGIONAL COOPERATION AND SUSTAINABLE PEACE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SCO.

Zaylobiddinova Gulbahor Elmurod qizi
Student of Third English Faculty
Course 4 at Uzbekistan State World Languages University
Email: gdadaqoziyeva@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450647

Abstract: *Established in 2001 with China, the Russian Federation, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan as members, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) has remained one of the world's least-known and least-analysed multilateral groups. It makes little effort itself for transparency and is only patchily institution- alized in any case.[1] Such useful research materials as are available on it are often in Chinese or Russian.[2] Outside its participant countries, the SCO has attracted mainly sceptical and negative comment: some questioning whether it has anything more than symbolic substance, others criticizing the lack of democratic credentials of its members and questioning the legitimacy of their various policies.*

Key words: *Shanghai Cooperation Organization (SCO), Multilateral Organization, Obscurity, Understudied, Lack of Transparency, Weak Institutionalization, Limited Research, Skepticism, Criticism, Democratic, Credentials, Legitimacy, China, Russia, Central Asia*

Introduction:

"The Shanghai Cooperation Organization (SCO) started from solving boundary issues, grew from counter-terrorism cooperation, developed and deepened in political, economic, cultural, educational and other fields of cooperation, and gradually developed into a new model of multilateral cooperation. This paper intends to outline the main achievements, challenges and prospects of the SCO after the two decades of its existence. After debate and discussion, the results that emerge from this paper show that over the past 20 years since the SCO establishment in June 2001, its concept of cooperation has been constantly enriched and developed. Its cooperation mechanism has been constantly enriched and improved; and its areas of cooperation have been expanded. However, with its development over time and the advancement of its cooperation practices, the SCO also faces challenges and development difficulties on its way forward; these include the facts of: the intensification of great power game in the region, the weakness of the sense of community between its member states and the transformation of cooperation pattern faces after expansion. Looking ahead, the Shanghai Spirit will guide its multilateral cooperation vision. The SCO mechanism provides an important guarantee for its multilateral cooperation ahead. The new type of international relations will serve as an important driving force for its multilateral cooperation vision. Based on our findings, this paper reasoned that

the SCO is fully capable of exerting greater influence and delivering greater results in the years to come."[3]

In my view, the Shanghai Cooperation Organization has played a significant role in maintaining regional security and stability, especially through its focus on counter-terrorism and border issues. Over time, it has also created a platform for economic and cultural cooperation among member states, which is important for strengthening mutual trust. However, I think the SCO still needs to overcome several challenges, particularly the lack of unity among members and the influence of great power rivalry in the region. If the organization can address these weaknesses and improve transparency, it will be able to enhance its role in global politics and become a more effective model of multilateral cooperation in the future.

Additionaly SCO not only pays attention to only cooperation but also it considers interaction of innovation, cybersecurity, and digital education environment. It has been demonstrated that comprehensive digitalization of society is being accompanied by changes in the innovative potential and educational needs of Ukraine, especially in the development of the human intellectual capital and its protection in the digital environment. Human capital in innovation plays a significant role, especially in the digital age. Young people are considered as a vulnerable group that could be the main goal of cyber cognitive operations and as the weakest link of the System.[1]

Because of many criminals,literacy, people have difficulty making a living, even some of them have not enough money. Despite being such condition,each government tries to solving this kind of clues.Especially countries as SCO are eager to help them to get rid of uneducated condition

It is devoted to humanitarian cooperation within the framework of the SCO, that is, achievements, problems and perspectives. It analyses instruments and mechanisms of work in fields as such culture, education and public health service. The study reveals the main factors that restrain efficient cooperation in the humanitarian sphere, intercultural dialogue, and the development of common educational space.[2] I believe that humanitarian cooperation is one of the most important dimensions of the SCO's activities because it directly affects people's lives. The achievements in culture, education, and public health show that the organization is moving beyond security and economic interests, aiming to build stronger social ties among its members. However, I think the lack of deeper intercultural dialogue and the difficulties in creating a common educational space remain serious obstacles. If the SCO can strengthen mutual understanding between nations and invest more in

humanitarian projects, it will significantly increase the sense of community and long-term stability in the region.

Referencess:

1. Burov, O. Y., Butnik-Siversky, O. B., Orliuk, O., & Horska, K. A. (2020). Cybersecurity and innovative digital educational environment. *Інформаційні технології і засоби навчання*, *6*(80), 414-430.
2. Bogatyreva, O., & Orozobekova, A. (2022). Humanitarian cooperation in the SCO: Current situation and development features. *The Shanghai Cooperation Organization*, 83-100.
3. Xue, Y., & Makengo, B. M. (2021). Twenty years of the Shanghai Cooperation Organization: Achievements, challenges and prospects. *Open Journal of Social Sciences*, *9*(10), 184-200.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA FILOLOGIYA TALABALARINING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Abdug'affarova Arofat Shamsiddinovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
Abdugaffarovaarofat@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450652

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli texnologiyalarni ta'lim tizimiga joriy etishning ahamiyati, ularning lingvistik kompetensiyani shakllantirishdagi o'rni va samaradorligi ilmiy jihatdan yoritilgan. O'zbekiston va xorijiy davlatlardagi tajribalar asosida raqamli ta'lim vositalarining filologiya yo'nalishidagi talabalarga ta'siri tahlil qilingan hamda ta'lim jarayonida raqamli resurslardan foydalanishning metodik imkoniyatlari ko'rsatib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *raqamli texnologiyalar, lingvistik kompetensiya, raqamli ta'lim, filologiya talabalari, interaktiv platformalar, multimedia, veb-kvest, motivatsiya, sun'iy intellekt, adaptiv ta'lim.*

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimining modernizatsiya qilinishi va raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayonida jadal rivojlanish strategiyasida muhim yo'nalishlardan biridir. Xususan, raqamli ta'lim vositalarini keng ko'lamda joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish va global tendensiyalarga mos keladigan ta'lim tizimini yaratish bugungi kunning zaruratiga aylangan. Bu islohotning asosiy maqsadi texnologik jihatdan rivojlangan millatlar qatoriga kirish uchungina emas balki, unib o'sib kelayotgan yosh avlodning raqobatbardoshligini ta'minlash uchun ham muhimdir. Shu munosabat bilan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6079-son (05.10.2020) – "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqladi. [6] Strategiyaning asosiy maqsadlaridan biri- raqamli jamiyat uchun kadrlar tayyorlash va aholining raqamli savodxonligini oshirishdir. Ushbu strategiya nafaqat texnik infratuzilmani rivojlantirish, balki ta'lim mazmunini tubdan yangilashga ham xizmat qiladi. Ushbu strategiyada ta'lim tizimini raqamlashtirish bo'yicha bir nechta alohida bandlar bor. Xususan, ta'lim jarayonini avtomatlashtirish bo'lib, strategiya doirasida ta'lim tizimiga zamonaviy AKTni joriy qilgan holda, ta'lim jarayonini boshqarishni avtomatlashtirish va tahlil qilish tizimini yaratish vazifasi qo'yildi. Bu maktablardan tortib OTMlargacha yagona axborot tizimlari orqali boshqaruvni nazarda tutadi (masalan, Xalq ta'lim tizimida – Kundalik.com, EMIS, oliy ta'limda- HEMIS kabi tizimlar). Bundan tashqari raqamli kompetensiyalarni ham shakllantirishga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, Strategiyada ta'lim tizimining har bir bosqichi uchun raqamli iqtisodiyotning asosiy kompetensiyalari bo'yicha talablar ishlab chiqish va ularning uzluksizligini ta'minlash vazifasi belgilandi. Bunda axborot, kompyuter,

media va kommunikativ savodxonlik, texnologik innovatsiyalarga ochiq munosabat kabi ko‘nikmalar yoshlar ongiga singdirilishi ko‘zda tutilgan. Shuningdek, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish ta’limning har bir bosqichida uzluksiz davom etishi lozim. Raqamli kompetensiya — bu faqat texnik ko‘nikma emas, balki axborot bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, media madaniyat va kommunikativ savodxonlikni o‘z ichiga oluvchi kompleks tushuncha sifatida qaraladi. Oliy ta’lim muassasalarida esa “Sun’iy intellekt”, “Robototexnika” va “IoT” (“Internet of Things” deb ataladigan maxsus qurilmalar tarmog‘i) kabi yo‘nalishlarda maxsus laboratoriyalar tashkil etish ko‘zda tutilgan. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad-talabalarning bevosita raqamli texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmasini oshirishdir. Yana bir ahamiyatli tomoni, ta’lim materiallarini raqamlashtirish bo‘lib, bunda o‘quv materiallarini bosqichma-bosqich raqamli formatga o‘tkazish, qog‘oz ko‘rinishidagi materiallarni raqamlashtirishning yagona talablarini ishlab chiqishdir. Bu kelgusida elektron darsliklar va raqamli kutubxonalarni joriy etilishiga asos bo‘ldi. Shunday qilib, bugungi ta’lim o‘z oldiga raqamli texnologiyalarni ta’limda qo‘llashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiy manbalarni ko‘rib chiqish va tahlil qilish jarayonida lingvistik kompetensiyalarni raqamli texnologiyalar asosida shakllantirishning turli jihatlarini qamrab olgan dissertatsiyalarga duch keldik. Shulardan, J.M. Madmusayev,[3] M.B. Norqulova,[4] Sh. B. Yusupovalarning[5] PhD dissertatsiyalari bo‘lib, ushbu tadqiqotlarda raqamli ta’lim platformalaridan foydalanib samarali o‘rgatish usullarini ishlab chiqqan. Ular interaktiv mashqlar, video-darslar, gamifikatsiya elementlari va virtual sinflar yordamida talabalar faol ishtirokini oshirish, hamda ularning nutq kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha muhim natijalarga erishgan. Raqamli texnologiyalarni dars jarayoniga to‘g‘ri integratsiya qilish lingvistik kompetensiyalarni shakllanishini tezlashtiradi va mustahkamlaydi hamda filologik talabalarning til qoidalarini real muloqotda qo‘llash faolligini oshiradi.

MDH davlatlari olimlari tomonidan yozilgan ilmiy ishlarni ko‘rib chiqish jarayonida pedagogika fanlari nomzodi N.I Arshinova [2] ham ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganayotgan talabalar uchun o‘quv jarayoniga kompyuter dasturlarini ishlab chiqqan va ularni lingvistik kompetensiyani rivojlantirishga integratsiya qilgan. Xususan multimedia ilovalar, elektron darsliklar va trenajyor dasturlar orqali talabalar lug‘aviy-grammatik bilimlarini mustahkamlash hamda mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari ko‘rsatilgan. Arshinovaning xulosasiga ko‘ra, kompyuter vositalarini integratsiya qilish nafaqat til o‘rganuvchilarning mustaqil ishlash faolligini oshiradi, balki lingvistik kompetensiya tarkibiy qismlarini –

talaffuz, grammatik birliklar va so‘z boyligini-tizimli ravishda shakllantirish imkonini beradi. Ushbu ish Rossiyada chet til o‘qitish jarayonini axborot texnologiyalari bilan boyitish bo‘yicha dastlabki poydevorlardan birini yaratgan deb hisoblanadi.

Vorobyov G.A pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasida Pyatigorsk lingvistika universitetida o‘tkazilgan tajribada veb-kvest texnologiyasini qo‘llash talabalarning mustaqil axborot izlash ko‘nikmasini, internetda samarali ishlash malakasini va madaniyatlararo muloqotga tayyorgarligini oshirgani qayd etilgan. Xususan, veb-kvest til o‘rganuvchilarni virtual aloqa vositasida chet el madaniy kontekstiga “sho‘ng‘ish” imkonini berganligi tufayli, sotsiomadaniy bilimlarni egallashda an’anaviy darslarga nisbatan ancha yuqori natija ko‘rsatgan. Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, Vorobyov tomonidan taklif etilgan uslub xorijiy til muhitini qisman imitatsiya qiluvchi internet loyihalar orqali talabalarda lingvomadaniy kompetensiyani samarali shakllantirishga erishgan va ushbu yo‘nalishda keyingi tadqiqotlarga asos solgan.

F. Akobirov tomonidan AQShda himoya qilingan doktorlik dissertatsiyasida ham raqamli texnologiyalarning ingliz tilini xorijiy til sifatida o‘rganayotgan o‘zbek talabalari (EFL) va ingliz tilini ikkinchi til sifatida o‘rganayotgan amerikalik talabalar (ESL) o‘rtasida til o‘rganish jarayoniga ta’sirini qiyosiy o‘rgangan.[1] Olim o‘z ilmiy ishida raqamli ta’lim vositalari (interaktiv ilovalar, onlayn lug‘atlar, til o‘rgatish dasturlari va boshqalar)dan foydalanish holatlari ikki guruh o‘rtasida solishtirildi. Olingan natijalar texnologiya qo‘llash har ikki guruhda ham til o‘rganishga qiziqishni oshirishini, lekin turli motivatsion omillar ta’siri tufayli samarasida farq borligini ko‘rsatdi. Jumladan, o‘zbek talabalar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yangi va qiziqarli bo‘lgani bois motivatsiyani kuchaytirsa, amerikalik ESL talabalari uchun texnologiya – odatiy ta’lim vositasi sifatida – motivatsiyani saqlab qolishga xizmat qilgan. Til o‘rgatish natijalari ham muhokama qilinib, texnologiya yordamida mashq qilgan guruhlarning test sinovlari ko‘rsatkichlari biroz yuqoriligi qayd etilgan. Yuqoridagi asosli fikrlarga xulosa qiladigan bo‘lsak, ta’lim jarayonini raqamli texnologiyalar bilan boyitish nafaqat til kompetensiyalarini shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, balki o‘quvchilarning o‘rganishga bo‘lgan ichki va tashqi motivatsiyasini ham kuchaytiradi – ammo bu ta’sir o‘quv muhitining xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, shu omilni hisobga olgan holda moslashtirilgan yondashuv zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, raqamli texnologiyalarni chet tillarni o‘qitish jarayoniga integratsiya qilish filologiya yo‘nalishidagi talabalarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ular o‘quv jarayonini interaktiv, adaptiv va talaba markazli shaklga keltiradi. Shu bois, o‘qituvchilar

raqamli savodxonlikni oshirish, onlayn resurslardan samarali foydalanish hamda metodik yangiliklarni amaliyotga tatbiq etishga tayyor bo‘lishlari zarur. Kelgusida esa sun’iy intellekt asosida ishlovchi ta’lim tizimlari, avtomatik baholash platformalari va raqamli portfoliolarni rivojlantirish orqali filologik ta’lim samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akobirov Farhod (Akobirov F.) – “The influence of technology on language learning and motivation with Uzbek EFL and United States ESL students” (Kanzas universiteti, AQSh, 2017)
2. Arshinova Natalya Ivanovna – “Formirovanie inoyazychnoy lingvisticheskoy kompetentsii studentov vuza s primeneniem sredstv kompyuternykh tekhnologiy (angliyskiy yazyk kak vtoraya spetsialnost)” (Petrozavodsk davlat universiteti, Rossiya, 2007)
3. Madmusayev Jaxongir Muxtorali o‘g‘li – “Raqamli ta’lim muhitida talabalarga ingliz tili leksikasini o‘rgatish metodikasi (boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi misolida)” (Namangan davlat universiteti, 2025)
4. Norqulova Muqaddas Baxriddinovna – “Qoraqalpog‘iston Respublikasi A2 darajadagi o‘quvchilarning ingliz tili grammatik kompetensiyasini shakllantirishda AKTdan foydalanish metodikasi” (Buxoro davlat universiteti, 2025)
5. Yusupova Shoxida Batirovna – “Ingliz tili darslarida talabalarning texnik tafakkurini rivojlantirish metodikasi” (Buxoro davlat universiteti, 2024)
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–6079-son (05.10.2020) – “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi

SHUKUR XOLMIRZAYEVNING “QARIYA” HIKOYASIDA METAFORANING O‘RNI

Jalilova Mohira Alisher qizi
mohirazalilova@gmail.com
O‘zDJTU Rus filologiyasi fakultetining II bosqich talabasi

***Ilmiy rahbar**: G.S. Turdiyeva*
O‘zDJTU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450654*

***Annotatsiya**: Mazkur maqolada metaforaning xususiyatlari va uning Shukur Xolmirzayev “Qariya” hikoyasidagi o‘rni hamda ahamiyati haqida so‘z boradi. Shuningdek, hikoyada metaforalarning obrazli, nominativ va kognitiv turlaridan yozuvchining unumli foydalanganligi ko‘rib chiqildi. Maqola davomida asosli fikr hamda mulohazalardan foydalanilgan.*

***Kalit so‘zlar:** metafora, “Qariya”, obrazli metafora, nominativ metafora, kognitiv metafora, qahramon obrazi*

Metafora (yunoncha “ko‘chirish”) — biror predmetlar, shaxslar, hodisalar, harakatlar yoki belgilar sinfiga tegishli so‘zni boshqa, unga o‘xshash sinf yoki yakka predmetni ifodalash uchun ishlatishdan iborat trop yoki nutq figuralaridan biridir. Masalan, odamga nisbatan bo‘ri, ilon, arslon kabi so‘zlarni ishlatish; inson aqli xususiyatlariga o‘tkir, o‘tmas kabi sifatlarni berish orqali metafora yuzaga keladi. Metafora yaratishda to‘rtta komponent ishtirok etadi: ikki obyekt kategoriyasi va ularning har biriga xos belgi. Metafora bir sinfning belgisini tanlab, uni boshqa sinfga yoki yakka subyektga qo‘llaydi. Masalan, odamni tulki deb atash orqali unga tulkiga xos ayyorlik va izini yo‘qotish qobiliyati yuklanadi. Bu bilan inson xarakteri ochiladi, uning obrazi yaratiladi va, albatta, yangi ma’no tug‘iladi, ya’ni — tulki “ayyor, hiylakor aldamchi” ma’nosini oladi.

Aristotel davridan beri metafora qisqartirilgan taqqoslash sifatida qaraladi: unda o‘xshatish predikatlari (o‘xshaydi, eslatadi va b.q.) va komparativ bog‘lovchilar (kabi, go‘yo, xuddi) tushirib qoldiriladi. Shu sababli metafora ixcham bo‘ladi, taqqoslash esa aksincha, nutqni kengaytiradi. Metaforaning asosiy belgisi — uning ikki qatlamli semantik tabiati: unda haqiqiy subyektning belgilari va yordamchi subyektning obrazi birlashadi. Masalan, odamni ayiq deb atash orqali “ayiq” sinfiga xos baquvvatlik, dag‘allik, og‘ir qadamlik kabi belgilar inson obraziga ko‘chiriladi.

Hayotda va badiiy adabiyotda metaforalardan unumli foydalaniladi, negaki metaforalar tufayli tasvirlarda obrazlilik paydo bo‘ladi, obrazlilik esa insonda ruhiyat, kayfiyat, bilim, ta’sir paydo qiladi va hayotni ko‘rkamlashtiradi. Shukur Xolmirzayevning “Qariya” hikoyasida metaforalar, frazeologik birliklar, badiiy tasvir vositalari orqali voqelik qanchalik aniq tasvir etilganligi kuzatildi. Quyidagi

monologda hikoyaniing bosh qahramoni Qobil cholning butun hayoti, xususiyat, fazilatlari ayon bo‘ladi:

— *Birovga yomonlik qilmadim, birovning haqini yemadim... Tog‘lik og‘aynilarni ham aldamadim. Ko‘pning duosini oldim... Ha, farzand ko‘rmadim. Senga bir yomonligim o‘tgandir-da... O‘zingga shukur*. Bu satrlarda *birov haqi, birov haqini yemoq* metaforik ma’noga ega bo‘lib, *kimgadir tegishli ulushni aldab, yoki bildirmay o‘ziniki qilmoq* ma’nosida ishlatilmoqda. Ammo izohdan ko‘ra metaforik ma’no jumlada ham aniqlik, ham ta’sirchanlik, ham qisqalik nuqtayi nazaridan ustunlikka ega.

Hikoyada *“ovozi yetti mahalla nariga ketadi”, “ko‘zi pishib ketgan”, “otamni berib qo‘ydik”, “ta’bi kir bo‘ldi”, “Ko‘chaning bir boshi markaz tarafga ketar, bir boshi toshloq orqali soyga tushardi”. “Andak tobim aynib yotib qoldim deng”... “Shamol tegdimi, bilolmadim*” kabi jumla va gaplarda fikrning ko‘chma ma’noda ifodalash orqali voqelik mavjud hayot haqiqatini oson va tabiiy qabulini yuzaga keltirgan.

Shuningdek, yozuvchining hikoyada metaforalarning obrazli, nominativ va kognitiv turlaridan unumli foydalanganligi kuzatildi. Bu uch asosiy turda tahlil qilayotgan hikoyamizdagi metaforalarning xususiyati quyidagi misollarda namoyon bo‘ladi:

1.Obrazli metafora — ko‘p belgili tavsifiy ma’nodan xarakterlovchi predikatga o‘tish natijasida yuzaga keladi. Misol uchun: *“Qo‘ziboy chol ko‘zidan* ***shashqator*** *yosh oqizib, atrofga xira ovozda jar solar edi”*. Ushbu misolda ko‘z yoshning oqishi shashqa suv oqimiga o‘xshatilgan bo‘lsa, *“Hozir uning* ***botib ketgan ko‘zlari, za’faron yuzi****, qo‘lidagi dag‘al hassasiga tikilib: «Ha, o‘ladi», deb o‘yladi”* gapida esa, ko‘zlari botib ketganlik fonida charchoq va ozijlik tasvirlangan. Za’faron yuzi degan birikmada esa yuzning sariqligi zaiflik, kasallikka o‘xshatilgan.

2. Nominativ metafora — bir tasviriy ma’noni boshqasi bilan almashtirib, omonimiyani yuzaga keltiradi (masalan: oyoq — inson a’zosi va oyoq — mebel tayanchi). Shukur Xolmirzayevning “Qariya” hikoyasidagi ushbu parchada *“Ovqatdan ham qoldim...* ***Rizq-nasiba uzilyapti****. Endi tayyorgarlik ko‘rish kerak”.* Rizq-nasiba uzilyapti gapi hayotining tugayotganini anglatadi va o‘limni bo‘yniga olgan bir iymonli insonning buni oddiy qabul qilib aytgan so‘zlarida taqdirning g‘ussa-yu sinovlarini ko‘p ko‘rganligi aks etgan.

3. Kognitiv metafora — sifat va fe’llar sohasidagi uyg‘unlik siljishi orqali polisemiyani yaratadi**. *“Kun to‘lipti endi”* –** hayot kun bilan qiyoslanib, tugash vaqtning to‘lishi sifatida tasvirlangan. *“E, qizishmang, inim, — dedi Qo‘ziboy chol beparvolik bilan. — Ajal vaqtiki kelib, har birimizning ham eshigimizni taqillatadi.*

*Musulmon odam **o'limni bo'yniga olib qo'ygan**i ma'qul..."*- o'lim tashrif buyuruvchi kabi ko'rilgan. *"Pulni Qobil qassobga berib qo'yib**, jonini omonat** qildi"* – hayotni mol yoki omonat bilan qiyoslashi tasvirlangan.

Shukur Xolmirzayevning "Qariya" asarida metafora qahramonning ichki kechinmalari va hayotiy tajribasini ifodalashda muhim estetik vosita sifatida qo'llanadi. Muallif obrazli metaforalar orqali qariyaning ruhiy va jismoniy ahvolini tasvirlasa, nominativ metaforalar orqali xalq dunyoqarashi va qadriyatlarini yoritadi. Kognitiv metaforalar esa hayot va o'lim masalasini falsafiy-anglash darajasida talqin etib, asarning ma'no doirasini kengaytiradi.

Shunday qilib, metafora Shukur Xolmirzayevning "Qariya" hikoyasida badiiy nutqni bezash vositasi emas, balki qahramon obrazini teranlashtiruvchi, xalqona tafakkurni aks ettiruvchi va asarning g'oyaviy mazmunini ochib beruvchi asosiy san'atkorlik usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Do'lanova O. Y. "Metafora va uning badiiy adabiyotdagi o'rni" maqolasi
2. Arutyunova N.D. Metafora va nutq // Metafora nazariyasi: To'plam: Trans. ingliz, fransuz, nemis, ispan, polyak tillaridan / Kirish va kompilyatsiya. Moskva.1990
3. N.D.Arutyunova; Bosh muharrirlar N.D.Arutyunova va M.A.Jurinskaya. – Moskva: Taraqqiyot, 1990. – 512 p.
4. Sh. Xolmirzayev. Qariya. - Toshkent., 1975.

O'ZBEK TILINI BILISH DARAJASINI BAHOLASH TIZIMINI YARATISH MASALALARI

Muxlisa Jonbo'riyeva,
O'zDJTU, Kechki va sirtqi ta'lim fakulteti, Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) yo'nalishi, 1-kurs talabasi

Imiy rahbar: **Xolmurod Xidirov**,
O'zDJTU, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450656***

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o`zbek tilini bilish darajasini baholash tizimini yaratishga bog`liq bo`lgan amaliy va nazariy masalalar, xususan xalqaro tajriba, tadqiqotlar asosidagi IELTS tizimi modeli misol tariqasida tahlil etilgan. Shuningdek, milliy baholash tizimiga gapirish ko`nikmasini kiritish ilgari surilgan.*

Kalit so`zlar: *o'zbek tili, baholash tizimi, til kompetensiyasi, speaking, test, metodika, xalqaro tajriba.*

O'zbek tilini bilish darajasini aniq va obyektiv baholash bugungi kunda muhim masalalardan biridir. Hozirgi milliy sertifikat tizimi grammatik va yozma topshiriqlarga asoslanadi, biroq og'zaki nutq (speaking) baholovi mavjud emas. Shu sababli, xalqaro tajriba asosida, lekin milliy xususiyatlarga mos holda kompleks baholash tizimini yaratish dolzarb masaladir.

Tilni baholashning nazariy asosariga keladigan bo`lsak, til kompetensiyasi deganda shaxsning tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish ko'nikmalari orqali fikrni ifodalash qobiliyati tushuniladi. Baholash tizimi ushbu to'rtta komponentni qamrab olganda, til bilimining to'liq darajasi aniqlanadi.

Xalqaro tajribalarning muhim tahlillari asosida shuni ko`rishimiz mumkinki, dunyo miqyosida ko'plab baholash tizimlari mavjud. Ulardan biri - IELTS (International English Language Testing System), u listening, reading, writing va speaking ko'nikmalarini sinovdan o'tkazadi. Mazkur tajriba o'zbek tili uchun ham ibratli model bo'lishi mumkin: har bir ko'nikma alohida baholanadi, yakuniy natija esa integrallashgan ball orqali ifodalanadi.

O'zbek tili davlat tili sifatida keng sohalarda qo'llanilmoqda hamda o`zbek tilini baholash tizimini yaratish zarurati dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Ammo uni baholovchi yagona milliy tizim hali to'liq ishlab chiqilmagan. Shu bois, Bilim va malakalarni baholash agentligi tomonidan o'tkazilayotgan test tizimlarini xalqaro andozalar bilan uyg'unlashtirish, gapirish (speaking) bahosini joriy etish zarur. Tadqiqot doirasida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Baholash tizimida speaking bo'limini kiritish;

- Og‘zaki nutqni baholash mezonlarini ishlab chiqish (grammatik to‘g‘rilik, talaffuz, lug‘at boyligi, ravonlik);
- Baholash jarayonini audio va video yozuvlar orqali obyektivlashtirish;
- Tizimni IELTS modeli asosidagi 4-ko‘nikma tamoyiliga yaqinlashtirish.

Abdulla Qahhorning quyidagi so‘zlari bu fikrning mazmunini chuqur ifodalaydi: “Ko‘chada yo‘l harakati qoidasi buzilsa, hushtak chalinadi. Ammo tilni buzib gapirilsa, hech kim hushtak chalmasligi - eng katta yo‘qotishdir.”

Xulosa qilib aytish mumkinki o‘zbek tilini baholash tizimini takomillashtirishda xalqaro tajribalarni o‘rganish muhim. IELTS misoli shuni ko‘rsatadiki, tilni to‘liq baholash faqat to‘rtta ko‘nikma (listening, reading, writing, speaking) uyg‘unligida amalga oshiriladi. Shu asosda milliy tizimga speaking komponentini qo‘shish o‘zbek tilining amaliy o‘qitilishi va nufuzini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. IELTS Guide for Teachers. -Cambridge Assessment English, 2021.
2. Brown, H. D. Language Assessment: Principles and Classroom Practices. -Pearson, 2019.
3. Karimova D. Tilni baholash metodikasi va amaliyoti. -Toshkent, 2023.
4. Mamatov A. O‘zbek tili test tizimini takomillashtirish yo‘llari. -Tashkent State University, 2022.
5. Qahhor, A. Tanlangan asarlar. -Toshkent, 1982.

G'AZAL JANRINING O'ZIGA XOS POETIK QURILISHI

Sultonova Dildora Halim qizi
Uzbekistan State World Languages University, Independent research student,
Tashkent, Republic of Uzbekistan
E-mail: dildora750@gmail.com

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450658*

Annotatsiya: *Ushbu maqola g'azalning tarifi, uning paydo bo'lish tarixi va g'azalnavis shoirlar haqida yozilgan. G'azalning qofiyalanish turlari va usullari haqida ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari g'azallaridan namunalar ham keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *G'azal, aruz, g'oya, janr, bayt, qofiya.*

G'azal arabcha so'zdan olingan bo'lib, "ishq ishor etish", "oshiqona so'z" "ayollarni madh etish" degan ma'nolarni anglatadi. O'zbek tilining izohli lug'atida unga quyidagicha ta'rif berilgan. "Aruz she'riy tizimida uch baytdan o'n to'qqiz baytgacha bo'lgan, Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek adabiyotidagi lirik she'r (Birinchi baytning har ikki misrasi, qolgan baytlarning ikkinchi misralari qofiyadosh bo'lib keladi)"[1]. Bu lirik janr asosan Sharq adabiyotida keng tarqalgan bo'lib, u VIII-IX asrlarda arab she'riyatida paydo bo'lgan. Keyinroq esa O'rta Osiyo va Sharq xalqlarining adabiyotiga kirib borgan bo'lsa, X asrga kelib Fors adabiyotiga, XIV asr boshlarida esa turkiy adabiyotga kirib kelgan.

G'azliyotda yangi g'oya, mavzu va obrazlar Sa'diy va Hofiz g'azallarida paydo bo'la boshladi. Ular nafaqat sevgi-muhabbat, balki may va shodlik, hayotga bo'lgan muhabbat, pand-nasihat, tabiat tasviri, baxt va baxtli zamon, adolatsiz hayot tasviri hamda boshqa shu singari mavzularni olib kirdilar. Bundan tashqari, yangi obrazlar ham yaratila boshlandi: rind, orif, voiz, riyokor shayxu-zolim shoh va boshqalar. Bu janrning keyingi taraqqiyoti uchun Kamol Xo'jandiy, Abdurahmon Jomiy, Bedil va boshqa ko'pgina shoirlar o'z hissalarini qo'shdilar. O'zbek g'azaliyoti tarixida esa Nosiriddin Rabg'uziy, Sayfi Saroyi, Atoyi, Sakkokiy, Xorazmiy, Axmadxo'ja as-Saroyi g'azallari mavzusi dunyoviy muhabbat haqida bo'lgan bo'lsa, Lutfiy, ayniqsa, Alisher Navoiy g'azaliyotining g'oyaviy-tematik chegarasi juda keng bo'lib, g'azallarda ijtimoiy hayot voqealarini ko'rsatish, axloqiy-ta'limiy hamda falsafiy g'oyalarni aks ettirishda yangi obrazlar sistemasini yaratdi.

Barchaga ayonki, g'azal, boshqa lirik tur janrlari kabi, insonning ichki his-tuyg'ularini ko'rsatadi, unda shoir o'z hayotiy qarashlarini lirik qahramonning ichki kechinmalari bilan tasvirlaydi. G'azaliyotda lirizm obraz qalbining eng nozik tuyg'ulari tasviri, ma'shuqaning go'zal portreti va tabiatning ajoyib lavhalarini

[1] https://izoh.uz/word/241

rassom kabi chizish, o‘quvchining qalb torlarini cherta bilish orqali yuzaga chiqariladi.[2] G‘azal - qasida, tuyuq, ruboiy, tarkiband, tarjiband, qit’a, chiston, muammo, fard va boshqa janrlarning g‘oyaviy-tematik xususiyatlarini o‘zida jamlay olgan janrdir. Shuningdek, g‘azal musiqa san’ati bilan ham aloqa qilib, uning rivoji uchun xizmat qiladi. Bir qancha shoirlar g‘azalning shu xususiyatlarini ko‘zda tutib baytlar yozishgan. Misol uchun, “Abdurahmon Jomiy:

“ Az fununi she’ri fan behtarin omad g‘azal,
Chun nako‘ ro‘yon, kidar surat behand az jinsu ins”
(“She’riyat fanining eng yaxshisidur g‘azal,
Go‘zallar yuzi ins-jinsdan xushdur har mahal”),

degan bo‘lsa, Alisher Navoiy:

“G‘azal tarzig‘a avval aylab sitez,
Jahon ichra soldim ulug‘ rustxez”;

G‘azalning formal-poetik xususiyatlarini baytlar soni, matla’ va maqta’, g‘azalning qofiyalanish usuli, taxallus qo‘llanishi, kompozitsiyasi va g‘azalning xillari tashkil etadi. Odatda g‘azallar matla’(mabda’) bilan boshlanib, a-a tarzida qofiyalanadi. Keyingi baytlarning juft misralari esa matla’ bilan qofiyadosh bo‘lishi lozim. Oxirgi bayt maqta’ deb nomlanib, unda shoirning taxallusi keladi. Masalan, 7 baytli g‘azalning qofiyalanishi quyidagicha bo‘ladi:

a-a, b-a, d-a, e-a, f-a, g-a, h-a.

Aksariyat hollarda, matla’ bitta bo‘ladi, ammo ayrim g‘azallar qo‘sh matlali bo‘lib, ular g‘azali husni matla’(g‘azali zebi matla’) deb ataladi.

Matla’ asosan g‘azalning asosiy mazmun-mohiyatini anglatib, undan keyin keladigan baytlar matla’da aytilgan fikrni to‘ldiradi, boyitadi, izohlaydi va kengaytiradi. Shu sababli, barcha shoirlar matla’ning keng ma’noli, go‘zal va betakror hamda badiiy jihatdan barkamol bo‘lishiga harakat qilganlar.

Maqta’ g‘azalda aytilgan fikrga yakun yasaydi. Matla’ bilan maqta’ orasida doimo uzviy g‘oyaviy-badiy aloqa bo‘lishi lozim. Matla’da biror mavzu aytilsa, maqtada oldingi baytlardagi fikrlar umumlashtirilib, yakunlanadi va lirik falsafiy xotima yasaladi. Ba’zi hollarda g‘azal qanday boshlansa, shunday tamomlanishi mumkin. Bu ham g‘azalning g‘oyaviy-badiy monolitligini anglatadi. Bunday g‘azal turlarini Alisher Navoiyning “Xazoyinul-maoniy” devonida 32tasini ko’rishimiz mumkin. G‘azalning kimga tegishli ekanligini bilish uchun maqta’da shoirning ismi yoki taxallusi keltiriladi.

[2] Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O‘zbek klassik she’riyati janrlari. Toshkent. “O‘qituvchi”.1979-y, 15-bet.

Qo‘shimcha manbalarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, taxallusning paydo bo‘lishida quyidagi farazlar sabab bo‘lishi mumkin:

O‘tmishda oddiy xalq o‘qish va yozishdan xabardor bo‘lmagan. Ular g‘azallarni tinglay yoki kuylay olar edilar. Qo‘shiq matni muallifini faqatgina taxallusdan bilishlari mumkin edi. Buni anglagan shoirlar yozgan g‘azallariga taxallus qo‘llay boshlaganlar.

G‘azallar ba’zi hollarda o‘z vazni, mavzusi, mazmuni, qofiyasi yoki radifi bilan bir-biriga o‘xshash bo‘lishi mumkin. Shunday hollarda, taxallusiga qarab ajratib olingan.

Albatta, boshqa omillar ham taxallusning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lishi mumkin, ammo yuqorida sanab o‘tilganlarning o‘ziyoq taxallusni qo‘llash ma’lum ijtimoiy, hayotiy sabablar tufayli yoki bo‘lmasa, hayot va turmush talablari natijasida paydo bo‘lganini ko‘rsatib turibdi.

Ma’lumot sifatida ayta olamizki, g‘azallar taxalluslarsiz ham kela oladi. G‘azaliyotning dastlabki namunalarida ham, keyingi davr g‘azallarida ham yoki bo‘lmasa, bizning zamonamiz g‘azallarining ko‘pchiligida ham buni guvohi bo‘lishimiz mumkin. Misol uchun, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”sida bitilgan 12ta g‘azalning 10tasida, Alisher Navoiy devonidagi g‘azallarning 27 tasida taxallus qo‘llanilmagan. Zamonamiz shoirlaridan Habibiy, Oraziy, Charxiy, Sobir Abdulla, Erkin Vohidov, Saida Zunnunova va boshqalarda taxallusni uchrata olamiz, ammo ayrim shoirlarda bundan foydalanmaganliklarini ham ko‘ramiz. Mening fikri ojizimcha, taxallus qo‘llash an’anasini davom ettirish lozim. Chunki taxallus ishlatilishi o‘ziga xos adabiy targ‘ibot vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Is’hoqov Y, “So‘z san’ati so‘zligi”. Toshkent “O‘zbekiston” 2014-y
2. Mardonova X. A. Navoiy g‘azallarida ma’naviy san’atlarning qo‘llanishi.— 2021. — № 11 (353). — S. 262-264.
3. Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O‘zbek klassik she’riyati janrlari. Toshkent. “O‘qituvchi”.1979-y, 15-bet
4. Rustamov A., A. Navoiyning badiiy mahorati. Toshkent: “Adabiyot va san’at”, 1979-y. 69-bet
5. Sirojiddinov.Sh, Yusupova.D, Davlatov.O. Navoiyshunoslik.Toshkent: “Tamaddun”, 2018-y.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI O'ZBEK TILINI O'QITISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

(SI texnologiyalarini o'zbek tilini o'qitishda qo'llash orqali pedagog kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy yondashuvlari)

Munavvar Sultonova
Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi
Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazining tayanch doktoranti
jahonag11@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450660

Annotatsiya. *Ushbu maqola bo'lajak pedagoglarda SI (sun'iy intellekt) yordamida o'zbek tilini o'qitish kompetensiyalarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda kompetensiyaga asoslangan ta'lim nazariyasi, pedagogik, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantirish, shuningdek, SI texnologiyalari orqali shaxsga yo'naltirilgan va moslashuvchan ta'lim tizimlarini yaratish masalalari ko'rib chiqiladi. O'zbek tilini o'qitishda SI vositalarini integratsiya qilishning strategiyalari, pedagogik kompetensiyalarni monitoring qilish va baholash usullari, texnologik va etik muammolar, hamda kelajak tadqiqotlari va rivojlanish istiqbollari ilmiy asos bilan tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt (SI), o'zbek tilini o'qitish, pedagogik kompetensiyalar, raqamli ta'lim, moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan o'quv tizimi*

SI asosida til o'qitish kompetensiyalarining nazariy poydevori

O'zbek tilini SI yordamida o'qitish kompetensiyalarini shakllantirish zamonaviy pedagogik nazariyalar, kompetensiyaga asoslangan ta'lim konsepsiyalari va shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan ta'lim tizimlarini qo'llab-quvvatlovchi texnologik integratsiya modellari bilan izohlanadi. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim o'qituvchidan pedagogik, ijtimoiy, shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishni talab qiladi, chunki aynan shu tayanch ko'nikmalar o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi [1]. Pedagogik kompetensiya til o'zlashtirish nazariyalari, o'quv dasturi tuzish, baholash strategiyalari hamda SI vositalarini dars jarayoniga integratsiya qilishni o'z ichiga oladi; ijtimoiy va madaniy kompetensiya esa o'qituvchiga madaniy tafovutlarni bartaraf etish va turli madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish imkonini beradi [1].

SI texnologiyalari o'quvchining individual ehtiyojlari, til bilish darajasi va o'rganish uslubiga mos shaxsiylashtirilgan ta'limni yaratadi [2], shu bilan an'anaviy "barchaga bir xil" yondashuvdan farq qilgan holda, samarali va qiziqarli o'quv muhitini ta'minlaydi. Moslashuvchan ta'lim tizimlari SI algoritmlari yordamida kontent murakkabligi, dars sur'ati va o'qitish strategiyalarini uzluksiz moslashtirib, har bir o'quvchi uchun individual o'quv muhitini shakllantiradi [3]. Bundan tashqari, SI katta hajmdagi lingvistik ma'lumotni tahlil qilib, til birliklari qonuniyatlarini

chuqur anglash imkonini beradi [2], bu esa o‘zbek tilini o‘qitishda ilmiy dalillarga asoslangan metodik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilini o‘qitishda SI texnologiyalari. O‘zbek tilini o‘qitishda turli SI texnologiyalarini integratsiya qilish ta’lim samaradorligini oshirish va o‘quvchilar bilimini yaxshilash imkonini beradi, chunki bunday texnologiyalar lingvistik muammolarni hal etish va turli o‘rganish ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlashda innovatsion yechimlarni taqdim etadi. Masalan, intellektual tutor tizimlari shaxsiylashtirilgan ta’limni ta’minlab, o‘quvchilarga darhol baholash va fikr-mulohaza berishi mumkin [3]. O‘zbek tili o‘qitish uchun maxsus ishlab chiqilgan bunday tizimlar o‘quv materiallarini individualizatsiya qilish va moslashuvchan baholash vositalarini qo‘llash imkonini beradi.

Shuningdek, chatbotlar va suhbatlashuvchi SI tizimlari til o‘rganuvchilarga muloqot amaliyotini taqdim etadi va darhol fikr-mulohaza beradi [3]. O‘zbek tilini o‘qitishda ular suhbat orqali til ko‘nikmalarini rivojlantirish va grammatika, stilistik jihatlarni mustahkamlashda foydalidir. Bundan tashqari, SI asosidagi yozma yordamchilar o‘quvchilarga real vaqt rejimida grammatika tuzatish, stil tavsiyalari va yozma ko‘nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi [4]. Baholash va monitoring tizimlarida esa SI o‘quvchilarning til kompetensiyalarini ob’ektiv va batafsil baholashga xizmat qiladi [5].

Pedagogik kompetensiyalarni SI texnologiyalari orqali monitoring qilish. O‘zbek tilini o‘qitishda pedagogik kompetensiyalarni monitoring qilish va baholashda SI texnologiyalari innovatsion yondashuvlarni taqdim etadi, chunki ular ob’ektiv, samarali va keng qamrovli baholash imkonini beradi. SI asosida ishlab chiqilgan kompetensiyalarni baholash modellari ilg‘or algoritmlar yordamida o‘qituvchilarning turli ko‘rsatkichlarini tahlil qiladi va pedagogik samaradorlikni miqdoriy tarzda o‘lchashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, noaniqlik mantiqi va SI mexanizmlari pedagogik baholashdagi murakkablik va sub’ektivlikni hisobga olib, kompetensiyalarni baholashning ilmiy asoslangan va aniq natijalarini taqdim etadi [6]. Kompetensiyalarni keng qamrovli baholash ko‘p o‘lchovli tizimni talab qiladi, bunda o‘qituvchining bilimlari, ko‘nikmalari, tajribasi va ish faoliyati indikatorlari o‘rganiladi [6]. SI texnologiyalari yordamida yaratilgan real vaqt monitoring tizimlari o‘qituvchilarning faoliyatini va o‘quvchilarning o‘rganish natijalarini uzluksiz kuzatib, dars sifatini oshirish uchun darhol ma’lumot beradi. Bundan tashqari, ilg‘or tizimlar fiziologik va psixologik holatlarni monitoring qilish imkonini yaratib, baholash jarayonidagi psixologik to‘siqlarni aniqlashga yordam beradi [7], shuningdek ko‘z harakatini kuzatish va xulq-atvor tahlili SI yordamida o‘qituvchi

baholash jarayoni va o'quvchilarning kognitiv faoliyatini chuqur anglash imkonini beradi [8].

O'zbek tilini o'qitishda SI integratsiyasi strategiyalari. O'zbek tilini SI yordamida samarali o'qitish strategik rejalashtirish, o'qituvchilarni tayyorlash va tizimli yondashuvlarni talab qiladi, chunki bunday integratsiya imkoniyatlar bilan birga turli murakkabliklarni ham hisobga oladi. SI texnologiyalarini samarali qo'llash uchun o'qituvchilarni keng qamrovli tayyorlash dasturlari zarur bo'lib, ular pedagogik ko'nikmalar bilan bir qatorda texnologik kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. SI yordamida kompetensiyalarni oshirish dasturlari aralash ta'lim usullarini qo'llab, o'qituvchilarga amaliy tajriba va nazariy bilimlarni birlashtirish imkonini beradi [9].

O'qituvchilar SI vositalarini dars jarayoniga samarali integratsiya qilish uchun yangi ko'nikmalarni egallashlari kerak, bunda SI imkoniyatlarini tushunish, tegishli vositalarni tanlash va pedagogik yondashuvlarni moslashtirish muhim hisoblanadi [6]. Shu bilan birga, dars dasturini loyihalash va integratsiya qilish jarayonida texnologik imkoniyatlar pedagogik maqsadlar bilan uyg'unlashtirilishi lozim. Aralash ta'lim modellarida an'anaviy darslar va SI yordamida boyitilgan raqamli vositalar uyg'unlashib, keng qamrovli o'quv muhiti yaratiladi [10], shuningdek, SI yordamida moslashuvchan o'quv yo'llari shakllantirib, har bir o'quvchining individual ehtiyojlari va rivojlanish sur'atiga mos real vaqt fikr-mulohaza va monitoring ta'minlanadi [6].

SI integratsiyasidagi muammolar va etik jihatlar. O'zbek tilini SI yordamida o'qitishda bir qator texnologik va etik muammolar yuzaga keladi, ularni hal qilish samarali va mas'uliyatli integratsiya uchun muhim hisoblanadi. Texnologik muammolar orasida infrastruktura yetishmovchiligi, internet aloqasining barqaror emasligi va mos uskunalarning mavjud emasligi ajralib turadi, shuningdek, raqamli tengsizlik masalasi ta'limdagi adolatsizlikni kuchaytirishi mumkin [6]. Shu bois, SI yordamida o'zbek tilini o'qitish imkoniyatlarini teng va barqaror taqdim etish uchun texnologik infrastrukturani mustahkamlash, o'quvchilar va o'qituvchilar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish zarur. Etik jihatlar esa ma'lumotlarni maxfiyligini ta'minlash, algoritmlardagi potentsial tarafkashlikni bartaraf etish va o'quvchi ma'lumotlaridan mas'uliyatli foydalanishni o'z ichiga oladi [6]. SI tizimlaridagi algoritmlarning shaffofligi, muntazam tarafkashlik auditlarini amalga oshirish va baholash jarayonlarini adolatli tashkil etish o'zbek tilini o'qitishda kompetensiyalarni to'g'ri baholash va ishonchni saqlash uchun muhim omil hisoblanadi.

Kelajak istiqbollari va tadqiqot imkoniyatlari. SI yordamida o'zbek tilini o'qitish sohasida nazariy bilimlarni rivojlantirish va amaliy qo'llanmalarni

takomillashtirishga qaratilgan ko'plab tadqiqot va rivojlanish imkoniyatlari mavjud. Yangi texnologiyalar va ularning qo'llanmalari o'zbek tilini o'qitishda va o'qituvchi kompetensiyalarini shakllantirishda innovatsion yechimlarni taqdim etadi. Masalan, intellektual virtual va kengaytirilgan reallik tizimlari o'quvchilarga madaniy muhitga to'liq singdirilgan interaktiv o'quv muhitini yaratish imkonini beradi [13], bu esa o'zbek tili amaliyotini yanada jonli va samarali qiladi. Shu bilan birga, o'zbek tiliga xos tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalaridagi ilg'or yutuqlar SI imkoniyatlarini grammatika tekshiruvi, tarjima va lingvistik tahlil sohalarida kengaytirib, o'qituvchi va o'quvchilarning o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Kelajak tadqiqotlarida SI integratsiyasining samaradorligini o'rganishga e'tibor qaratilishi zarur, shu jumladan uzluksiz natijadorlik tadqiqotlari orqali o'qituvchi kompetensiyalari va o'quvchilar o'rganish natijalariga uzoq muddatli ta'sirini baholash mumkin. Bundan tashqari, madaniyatga moslashtirish tadqiqotlari SI texnologiyalarini o'zbek tilini o'qitishning aniq madaniy va lingvistik kontekstlariga moslashtirishni o'rganib, madaniyatga sezgir baholash vositalari va interaktiv o'quv resurslarini ishlab chiqishga yordam beradi [13].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitria A. Competency-Based Education in Language Teaching. – Jakarta: Academic Press, 2023. – 256 b.
2. Konyrova E. AI in Personalized Language Learning. – Moscow: Linguistics Today, 2024. – 203 b.
3. Yuen S., Schlote B. Adaptive Learning Systems in Modern Education. – Berlin: Springer, 2024. – 240 b.
4. Dong L. AI-Powered Writing Assistants for Language Learning. – London: Routledge, 2023. – 214 b.
5. Evstigneev A. Criteria-Based AI Assessment in Language Education. – Moscow: Higher Education Press, 2024. – 198 b.
6. Konyrova E. Technology Integration Skills for AI-Enhanced Language Learning. – Moscow: Linguistics Today, 2024. – 210 b.
7. Sahnouni F., Benghebrid H. AI and Fuzzy Logic in Teacher Competency Assessment. – Paris: Academic Press, 2023. – 205 b.
8. Qin L. Monitoring Psychological States with AI in Education. – Beijing: EduTech, 2024. – 168 b.
9. Gunawan R., et al. AI-Assisted Teacher Competency Programs. – Jakarta: Academic Press, 2021. – 182 b.
10. Kristiawan A., et al. Blended Learning Models in Language Education. – Singapore: Springer, 2024. – 220 b.
11. Ndiaye A., et al. Eye-Tracking and AI for Behavioral Analysis in Teaching. – London: Springer, 2023. – 175 b.
12. Konyrova E. Ethical and Technological Challenges in AI-Enhanced Language Learning. – Moscow: Linguistics Today, 2024. – 192 b.
13. Yuen S., Schlote B. Virtual and Augmented Reality in Language Learning. – Berlin: Springer, 2024. – 225 b.

NIL ESHR ROMANLARIDA JANRLARARO POETIKA VA FANTASTIK OBRAZLARNING BADIIY TALQINI

Umarqulova Munira Zohidjon qizi
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
Toshkent, O'zbekiston
Email: mumarqulova774@gmail.com
ORCID ID: 0009-0009-9648-2684

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450671

Annotatsiya. *Ushbu tezisda zamonaviy ingliz yozuvchisi Nil Eshr ijodi nazariy-poetik nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Eshrning "Polity" olamiga oid romanlari kosmik opera, kiberpank, texnotriller, gotika va horror janrlarining birlashuvi asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, fantastik obrazlar tizimi - inson, postinson, kiborg, sun'iy intellekt va yot mavjudotlar tipologiyasi - nazariy asoslar hamda badiiy misollar orqali yoritiladi. Asher romanlari orqali postgumanizm va transgumanizm konsepsiyalari, identiklik, ong va shaxsiyat muammolari, texnodistopiya va Darko Suvin ta'riflagan kognitiv yotlashuv tamoyillari tadqiq qilinadi. Tadqiqot natijalarida Eshr ijodining janrlararo poetikasi ilmiy fantastika janrining imkoniyatlarini kengaytirgani hamda o'quvchini falsafiy mulohazalarga undashi ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *Janrlararo poetika, fantastik obraz, postgumanizm, transgumanizm, kognitiv yotlashuv, texnodistopiya, Asher.*

Kirish. Zamonaviy ilmiy fantastika adabiyotida inson va texnologiya, biologik va sun'iy hayot, yerlik va yot mavjudotlar o'rtasidagi chegaralar tobora nisbiylashib borayotgani kuzatilmoqda. Bu jarayon, avvalo, janrlararo poetikaning kuchayishi va yangi estetik izlanishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Adabiyot nazariyotchilari ta'kidlaganidek, adabiy janrlar qat'iy chegaralarga ega emas, ular bir-biriga singib ketadi va natijada yangi shakllar yuzaga keladi [6:104–105]. Aynan shu jarayon Nil Eshr ijodida ham yorqin namoyon bo'ladi. Nil Eshr - zamonaviy ingliz ilmiy fantastikasining eng mashhur yozuvchilaridan biri bo'lib, u "Polity" deb ataluvchi yirik badiiy olamni yaratdi. Ushbu olam epik ko'lamdagi kosmik opera janri bilan bir qatorda kiberpank ruhidagi texnologik distopiya, texnotrillerning shiddatliligi va horror janriga xos qo'rquv elementlarini o'zida birlashtirgan. Shu jihatdan Eshr ijodi janrlararo yondashuvning yorqin namunasi sifatida qaralishi mumkin.

Asher romanlarining yana bir muhim jihati shundaki unda boy fantastik obrazlar tizimi mavjud. Oddiy odamlar, mutatsiyaga uchragan maxluqlar, kiborglar, sun'iy intellektlar va yot irq vakillari Politi olamida o'zaro to'qnashadi. Bu obrazlar orqali yozuvchi zamonaviy fan-texnika yutuqlarining imkoniyatlari va xavflarini badiiy talqin etadi. Shu bilan birga, postgumanizm va transgumanizm falsafiy konsepsiyalari, identiklik va ong masalalari, texnodistopik xavflar va kognitiv yotlashuv tamoyillari ham ushbu asarlarda badiiy izlanish markaziga aylanadi.

Eshrning ijodi nafaqat sarguzashtli kosmik voqealar bilan, balki insoniyat kelajagi haqida falsafiy va axloqiy savollarni qo‘yishi bilan ham o‘z qadr-qimmatiga ega. Shuning uchun ham uning asarlarini nazariy tahlil qilish nafaqat adabiyotshunoslik, balki madaniyatshunoslik va falsafiy tafakkur uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tezisning asosiy maqsadi - Nil Eshr ijodidagi janrlararo poetika va fantastik obrazlar konsepsiyasini nazariy asosda tahlil qilishdir. Shu maqsadda quyidagi vazifalar belgilandi:

- Eshr romanlarida kosmik opera, kiberpank, texnotriller, gotika va horror janrlarining o‘zaro uyg‘unlashuvini ko‘rsatish;
- Polity olamidagi fantastik obrazlar tizimini - inson, postinson, kiborg, sun’iy intellekt va yot mavjudotlar tipologiyasini tahlil qilish;
- Postgumanizm va transgumanizm konsepsiyalarining badiiy talqinini, identiklik va ong muammolarini yoritish;
- Eshr fantastikasidagi texnodistopik unsurlar va kognitiv yotlashuv tamoyillarini o‘rganib chiqish;
- Janrlararo poetika: kosmik opera, kiberpank va qo‘rquv unsurlari;

Nil Eshr ijodining eng muhim xususiyatlaridan biri - bu uning romanlarida turli janr elementlarining uyg‘unlashuvi, ya’ni janrlararo poetikadir. “Polity” olamiga oid romanlar bir qarashda klassik kosmik opera doirasida yozilgandek ko‘rinadi. Chunki ularda galaktik miqyosdagi janglar, yulduzlararo sayohatlar va yirik siyosiy voqealar tasvirlangan. Masalan, “Gridlinked” va “The Line of Polity” romanlarida Politi jamiyati bilan pradorlar o‘rtasidagi qarama-qarshilik epik syujet sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihatlar kosmik opera an’analarini yodga solidi, ya’ni ulkan makon va vaqt miqyosi, galaktika miqyosidagi xavf-xatarlar, insoniyat va yot irq o‘rtasidagi to‘qnashuvlar [9:987].

Ammo Eshr kosmik operaning o‘ziga xos keskinlikni kiberpank elementlari bilan boyitadi. Kiberpank adabiyotiga xos bo‘lgan texnodistopik muhit, jamiyat va texnologiya o‘rtasidagi ziddiyat Polity olamida yaqqol ko‘rinadi. Polity fuqarolari hayoti to‘liq sun’iy intellektlar tomonidan nazorat qilinadi, odamlar ongini kompyuter tarmoqlariga bog‘lovchi implantlar keng tarqalgan. Bu tasvirlar kiberpankdagi “inson va texnologiya sintezi muqarrar” degan g‘oyani eslatadi [8:236]. Yozuvchi shu orqali zamonaviy insoniyatning texnologiyaga qaramlik masalasini fantastik vositalar bilan yanada jo‘shqinlashtirib ko‘rsatadi.

Eshr asarlarida uchinchi muhim qatlam - bu qo‘rquv va horror unsurlaridir. Uning romanlarida mutatsiyaga uchragan maxluqlar, o‘lik sayyoralar va yovuz nano-texnologiyalar tasvirlanadi. Masalan, “Brass Man” va “The Line War” romanlarida

Spatterjey virusidan o‘zgarib ketgan jonzotlar yoki Jain nano-texnologiyasi tarqatgan halokat manzaralari horror janrini eslatadi [7:74–75]. Yozuvchi “body-horror” uslubidan ham foydalanadi, ya’ni odam tanasining qo‘rqinchili tusdagi o‘zgarishlari, kiborglashtirish jarayonlari o‘quvchida vahima uyg‘otadi [9:996].

Gotik unsurlar ham Asher olamida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Masalan, koinot bo‘shliqlaridagi tashlandiq kemalar, aqldan ozgan sun’iy onglar, o‘lik sayyoralardagi sirli inshootlar klassik gotika muhitini yodga soladi. Bu elementlar kosmik opera va kiberpank bilan birlashib, Polity olamiga o‘ziga xos qorong‘i estetik ohang beradi.

Umuman olganda, Asher ijodi janrlararo sintezni amalda ko‘rsatadi. U kosmik operaning epik kengligini kiberpankning texnologik muammolari bilan uyg‘unlashtirib, horror va gotikaning qo‘rqinchli muhitini qo‘shadi. Bu integratsiya esa o‘quvchida ikki tomonlama ta’sir uyg‘otadi: bir tomondan, hayrat va zavq, ikkinchi tomondan, qo‘rquv va tahlikani his qilish imkonini beradi. Shu bois Eshr romanlarini o‘qish nafaqat sarguzasht, balki murakkab estetik tajriba hamdir.

Fantastik obrazlar tizimi: inson, postinson, kiborg va yot mavjudotlar. Neal Asherning Polity olamidagi eng muhim poetik xususiyatlardan biri bu - fantastik obrazlar tizimining boyligi va ko‘p qatlamliligidir. U yozuvchi dunyoqarashining badiiy laboratoriyasi bo‘lib xizmat qiladi. Oddiy odamlar, texnologik jihatdan transformatsiyaga uchragan kiborglar, postinsoniy qahramonlar, mustaqil ong egalari bo‘lgan sun’iy intellektlar hamda radikal tarzda yot biologik mavjudotlar birgalikda umr kechiradi.

Inson obrazi. Eshr olamida oddiy odamlar hamon mavjud, biroq ular kelajak jamiyatida yangi texnologiyalar ta’sirida o‘z mohiyatini o‘zgartirib bormoqda. Masalan, agent Yan Kormak odatda biologik jihatdan inson bo‘lsa-da, uning ongini Politi sun’iy intellekt tarmog‘iga bog‘lovchi neyro-implant uni qisman kiborgga aylantirib turadi. Bu obraz orqali yozuvchi insoniylikning chegaralari tobora shaffoflashayotganini ko‘rsatadi. Fikrimizcha, Kormak obrazi o‘quvchini “inson degani faqat biologik mavjudotmi yoki ong va texnologiyaning uyg‘unligi bilan ham belgilanadimi?” degan savolga yo‘naltiruvchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi.

Kiborg va transinsonlar. Polity olamida kiborglashtirish juda keng tarqalgan bo‘lib, inson tanasiga o‘rnatilgan sun’iy a’zolar, texnik implantlar yoki ongni raqamli tarmoqqa ulash imkoniyati ularni “transinson”ga aylantiradi. Xarauey o‘zining mashhur “Kiborg manifesti” asarida mashina va insonning birligi haqida “Mashina biz bilan kechadigan jarayonlar va tanamizning bir ko‘rinishi” deb yozgan edi. [3:180]. Eshr kiborg qahramonlari orqali aynan shu metaforani badiiy shaklda ifodalaydi. Bu jihatdan Politi dunyosi texnologik evolyutsiyaning badiiy modeli sifatida qaralishi mumkin.

Postinsoniy qahramonlar. Eshr romanlarida inson o‘z chegaralaridan chiqib ketadigan postinsoniy obrazlar ham keng namoyon bo‘ladi. Masalan, “Jack Four” qahramoni genetik manipulyatsiya va ekstremal sinovlar natijasida insoniylik me’yorlaridan chiqib ketadi va yangi tur sifatida rivojlanadi [9:988]. Bunday obrazlar transgumanizm falsafasida tasvirlangan “yanada mukammal mavjudot” g‘oyasini ilgari suradi [1:7]. Jek For obrazi insoniyatning o‘zini qayta yaratishga bo‘lgan istagi va uning xavfli oqibatlari haqida ogohlantiruvchi badiiy timsol desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Sun’iy intellektlar. Polity olamida sun’iy intellektlar nafaqat yordamchi texnologiyalar, balki mustaqil qahramonlar sifatida ham maydonga chiqadi. Yer Markaziy Sun’iy Intellekti (Earth Central AI) butun jamiyatni boshqaruvchi oliy hokimiyat sifatida gavdalantirilgan. Eshr sun’iy intellektlarni insondan yuqori tafakkur egalari sifatida ko‘rsatadi va shu orqali ongning tabiati, aqlning huquqiy va axloqiy maqomi haqida savollar o‘rtaga tashlaydi [11:22]. Sun’iy intellect obrazlar kitobxonni “insoniyatning kelajagi o‘z ixtirosiga qanchalik bog‘liq?” degan bahsli savol haqida tafakkur qilishga undaydi.

Yot irq va begona mavjudotlar. Eshrning eng diqqatga sazovor obrazlaridan biri - pradorlardir. Ular yirtqich, qobiqsimon antropod irq bo‘lib, insoniyat bilan uzoq davom etgan urushlar tarixi bilan tanilgan. Pradorlar shafqatsizligi va mutlaqo boshqa qadriyatlari bilan “radikal yotlik” konsepsiyasini ifodalaydi [10:45]. Shuningdek, Spatterjay virusi sabab mutatsiyaga uchragan odamlar va hayvonlar ham “ilmiy asoslangan horror” obrazlari sifatida badiiy kuchga ega [7:75].

Umuman olganda, Neal Asher yaratgan fantastik obrazlar tizimi oddiy qahramonlardan tortib to radikal yot ong egalari va kiborglashgan mavjudotlargacha bo‘lgan keng spektrni o‘zida qamrab olgan. Menimcha, bu tizimning eng katta yutug‘i shundaki, u insonning kimligi, ong va texnologiya o‘rtasidagi murakkab dialektikani o‘quvchi uchun jonli va dramatik shaklda tasvirlab beradi.

Nil Eshrning Politi olamiga oid romanlari zamonaviy falsafiy qarashlarni, xususan postgumanizm va transgumanizm konsepsiyalarini badiiy shaklda ifodalaydi. Bu ikki tushuncha ko‘pincha bir-biriga yaqin ko‘rinsa-da, mohiyatda turlicha yo‘nalishni bildiradi. Transgumanizm - bu insonning biologik imkoniyatlarini texnologiyalar yordamida kengaytirish g‘oyasiga asoslangan falsafiy oqimdir. Falsafachi N. Bostrom ta’kidlaganidek, transgumanizm “insonning jismoniy va aqliy chegaralarini yengib o‘tishga” qaratilgan [1:4]. Eshr romanlarida bu konsepsiya yorqin namoyon bo‘ladi: genetik modifikatsiya, klonlash, ong ko‘chirish va kiborglashtirish Politi jamiyatida odatiy jarayon sifatida qaraladi. Masalan, Sparkind jangchilari yoki Golem seriyasidagi kiborg agentlar insonning kuchaytirilgan

variantlari sifatida ko‘rsatilgan. Bu obrazlar o‘quvchida ikki xil hissiyot uyg‘otishi mumkin. Bir tomondan, inson imkoniyatlarining kengayishi hayrat uyg‘otsa, ikkinchi tomondan, insoniylikning yo‘qolishi haqida xavotirlar uyg‘otadi. Aynan Eshr shu yo‘l bilan transgumanizmning ikkiyoqlama mohiyatini - imkoniyat va xavfni birgalikda ko‘rsatadi.

Postgumanizm esa bundan ham chuqurroq falsafiy qarashdir. Bu oqim antropotsentrizmni tanqid qilib, “inson” tushunchasining nisbiyligini ilgari suradi [4:16]. Eshrning Polity olamida insoniyat o‘zining mutlaq markaziy maqomini yo‘qotgan: Sun’iy intellektlar jamiyatni boshqaradi, pradorlar kabi yot irq vakillari insoniyatni doimiy xavf ostida saqlaydi, mutatsiyaga uchragan mavjudotlar esa “insonlik” tushunchasini tubdan o‘zgartirib yuboradi. Bunday dunyo postgumanistik manzarani yaratadi, unda inson boshqa mavjudotlar bilan yonma-yon, ba’zan esa ulardan ojizroq tarzda yashaydi. Eshr shu orqali zamonaviy jamiyatga quyidagi dolzarb savolni qo‘yadi: “Biz texnologiya va yangi ong egalari qarshisida o‘z o‘rnimizni qay darajada saqlab qololamiz?”

Identiklik va ong masalasi. Postgumanizm masalalari bilan chambarchas bog‘liq muammo - bu identiklik va ong masalasidir. “Jack Four” romanidagi qahramonlar bunga yorqin misol bo‘ladi, ya’ni klonlarning bir-biridan farqi yo‘q, biroq ong va xotira orqali ular alohida shaxsiyat sifatida shakllanadi [7:79]. Bu esa klassik faylasuflar (Lok, Parfit)ning shaxsiyat uzluksizligi haqidagi qarashlarini yodga soladi. Ongni ko‘chirish yoki klonlash orqali yaratilgan mavjudot asl “Men”ni ifodalashga qodirmi? Eshr buni o‘quvchining o’ziga havola qiladi. Bu savol esa zamonaviy ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida yanada dolzarb tus olmoqda.

Metaforik obrazlar. Eshr falsafiy g‘oyalarni badiiy metaforalar orqali ifodalaydi. Masalan, Spatterjay virusi - inson o‘lmaslikni orzu qilib, insoniy mohiyatidan ayrilib qolishi mumkinligi haqidagi metafora bo‘lsa, Jain texnologiyasi - nazoratdan chiqqan texnologiyaning apokaliptik oqibatlarining ramzi. Sun’iy intellekt hokimiyati - yaratuvchining yaratilganga tobe bo‘lib qolishi xavfining ramzidir. Bunday obrazlar orqali yozuvchi abstrakt falsafiy qarashlarni o‘quvchi his qiladigan dramatik voqealarga aylantiradi. Bu esa Eshrning eng katta yutug‘i bo‘lib, u nazariyani hayotiy misolga, falsafani sarguzashtli syujetga aylantira oladi.

Texnodistopiya va kognitiv yotlashuv. Nil Eshrning Politi olamidagi romanlari nafaqat kosmik miqyos va obrazlar xilma-xilligi, balki texnologiya bilan bog‘liq xavflarni yoritishi bilan ham ajralib turadi. Bu xususiyat ularning texnodistopik ruhini kuchaytiradi va ilmiy fantastika adabiyotiga xos asosiy tamoyillardan biri bo‘lgan kognitiv yotlashuvni yuzaga keltiradi.

Texnodistopik unsurlar. Polity olamida texnologiyalar insoniyatni rivojlantiruvchi qudratli vosita sifatida emas, balki kuchli halokat manbai sifatida ham tasvirlanadi. Eng yorqin misollardan biri - Jain texnologiyasidir. Bu qadimiy nano-mexanik virus o‘zini o‘zi takomillashtirib, tirik mavjudotlarni ham, sun’iy tizimlarni ham nazoratdan chiqargan halokat quroliga aylantiradi [7:75]. Asher shu orqali insoniyat qo‘lidan chiqqan texnologiya uni o‘zi yaratayotgan xavf ostiga qo‘yishini ko‘rsatadi. Menimcha, bu tasvir bugungi kunda nano-texnologiya yoki sun’iy intellekt bilan bog‘liq global xavotirlarni o‘quvchiga estetik shaklda eslatib o‘tadi. Shuningdek, sun’iy intellektlarning totalitar rejimga aylanishi ehtimoli ham Eshr romanlarida muhim syujet chizig‘i sifatida beriladi. Masalan, ba’zi sun’iy intellektlar insoniyatni boshqarishda haddan tashqari qat’iylikka borib, odamlarning erkinligini cheklashadi. Bu jihatlar zamonaviy “Sun’iy intellekt xavfsizligi” muammolarining badiiy talqini sifatida o‘qilishi mumkin [2:167]. Ekologik falokat ham Eshr olamining ajralmas qismi. Ba’zi sayyoralar urush yoki bioinjeneriya natijasida butunlay vayron bo‘lgan - bu bizning davrimizdagi ekologik inqirozlar haqida ogohlantiruvchi metafora sifatida talqin qilinadi.

Kognitiv yotlashuv. Darko Suvin tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv yotlashuv (cognitive estrangement) tamoyili ilmiy fantastikaning eng muhim poetik qonuniyatlaridan biridir [12:4–7]. Unga ko‘ra, ilmiy fantastika o‘quvchini begona va noodatiy dunyoga olib kiradi (yotlashtiradi), biroq shu dunyo ichki mantiq va ilmiy asosga ega bo‘lgani uchun o‘quvchi uni kognitiv jihatdan qabul qiladi.

Asher romanlari bu tamoyilni yorqin ifodalaydi. Polity olami biz uchun mutlaqo g‘ayritabiiy bo‘lib, unda sun’iy intellektlar hokimiyatda, pradorlar kabi yot irq mavjud, inson tanasi viruslar ta’sirida mutatsiyaga uchraydi. Ammo muallif bu dunyoni shunchalik batafsil va mantiqiy izohlar bilan quradiki, o‘quvchi unga ishonadi va real dunyo bilan taqqoslay boshlaydi. Aynan shu yotlashtiruvchi ta’sir Eshr ijodining falsafiy kuchini belgilaydi, biz o‘z jamiyatimiz va insoniyat kelajagini begona oynadan qaragandek ko‘ramiz. Masalan, pradorlar bilan muloqot sahnalari “radikal yotlik” effektini beradi. Ularning qadriyatlari biznikidan tubdan farq qiladi, ular hatto o‘z bolalarini yeyishga moyil yirtqich irq sifatida tasvirlanadi. O‘quvchi bunday sahnalarni o‘qir ekan, “axloqiy me’yorlar mutlaqmi yoki nisbiy?” degan savolga duch keladi [10:45].

Xulosa

Nil Eshrning Polity olamiga oid romanlari zamonaviy ilmiy fantastikaning janrlararo imkoniyatlarini kengaytiruvchi noyob hodisa sifatida e’tiborga loyiqdir. U kosmik operaning epik miqyosini kiberpankning texnologik distopiyasi, texnotrillerning shiddati, horror va gotikaning qo‘rqinchli muhitlari bilan

uyg‘unlashtirib, ilmiy fantastika poetikasini yangi bosqichga olib chiqadi. Asher yaratgan fantastik obrazlar tizimi - inson, postinson, kiborg, sun’iy intellekt va yot irq vakillari - postgumanizm va transgumanizm konsepsiyalarini badiiy shaklda yoritadi. Bu obrazlar orqali yozuvchi “inson kim?”, “ong va shaxsiyatning chegaralari qayerda?”, “texnologik taraqqiyot insoniyatga qanchalik xavfli?” kabi falsafiy savollarni qo‘yadi. Romanlarda texnodistopik unsurlar - Jain texnologiyasi, sun’iy intellektlar isyoni, ekologik falokatlar - global xavflarning badiiy in’ikosiga aylanadi. Shu bilan birga, Darko Suvin ta’riflagan kognitiv yotlashuv tamoyili Eshr ijodida yaqqol ko‘zga tashlanadi, ya’ni kitobxon begona olam orqali o‘z dunyosini yangicha ko‘ra boshlaydi.

Nil Eshrning ijodi ilmiy fantastika uchun ikki jihatdan muhimdir:

1. Janrlararo poetika orqali adabiyotning badiiy imkoniyatlarini kengaytirishi.
2. Fantastik obrazlar orqali zamonaviy jamiyat va insoniyat kelajagi haqida ogohlantiruvchi falsafiy mulohazalarni yuzaga chiqarishi.

Shu bois, Eshr fenomenini nafaqat ingliz adabiyotining, balki global ilmiy fantastika jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida o‘rganish lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bostrom, N. (2005). Transhumanist Values. Oxford: Oxford University Press.
2. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford: Oxford University Press.
3. Haraway, D. (1985). A Cyborg Manifesto. Socialist Review, 15(2).
4. Herbrechter, S. (2013). Posthumanism: A Critical Analysis. Bloomsbury.
5. Hayles, N. K. (1999). How We Became Posthuman. University of Chicago Press.
6. Ko‘chimov, A. (2022). Adabiy jarayon va janrlar nazariyasi. Toshkent: Fan.
7. Letson, R. (2021). Review of Neal Asher’s Jack Four. Locus Magazine, 74–79.
8. Nishonov, I. D. (2024). “Kiberpunk tushunchasi ilmiy fantastika janridagi kelajak dunyosi haqidagi tasavvur sifatida”. O‘zbekistonda xorijiy tillar, 10(1), 235–244.
9. Patra, I. (2021). “Science Fiction and Posthumanism in Neal Asher’s Polity Novels”. Journal of Literary Studies, 985–997.
10. Roden, D. (2014). Posthuman Life: Philosophy at the Edge of the Human. Routledge.
11. Stepanyan, K. (2019). Postgumanizm i literaturnaya fantastika. Moskva: Nauka.
12. Suvin, D. (1979). Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre. Yale University Press.

THE PROBLEMS OF TRANSLATING VULGAR WORDS IN ENGLISH MOVIES INTO UZBEK

Zamira Khakimova Khurram kizi
PhD student, Uzbekistan State World Languages University
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: zx.hakimova@uzswlu.uz

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450673

Abstract. *This article examines the challenges of translating vulgar language from English films into Uzbek, focusing on productions released between 2000 and 2025. Vulgarisms-including profanity, swearing and taboo expressions-carry strong pragmatic and emotional force in English, yet direct rendering into Uzbek clashes with cultural and religious norms that strongly reject obscene speech. Adopting a qualitative descriptive method, the study analyzes subtitling and dubbing practices through examples drawn from both official and fan-made translations. The findings reveal a strong tendency toward euphemization, omission and neutralization, which translators replacing offensive terms with mild exclamations or removing altogether. While sometime subtitles rely on the original audio to convey intensity, dubbing practices almost completely erase vulgarity due to stricter broadcast regulations. This results in a systematic loss of expressive force, transforming foul-mouthed characters into more polite figures in Uzbek versions. The study situates Uzbek practice within domestication strategies described in translation studies. It concludes that Uzbek translation of vulgarisms exemplifies cultural mediation, balancing source authenticity with target norms and points to gradual but limited future shifts as global media exposure increases.*

Key words: *Audiovisual translation, vulgarism, profanity, Uzbek translation, subtitling, dubbing, domestication, cultural adaptation*

Introduction.

Translating vulgar language from English movies into Uzbek language presents a complex set of challenges rooted in both linguistic and cultural differences. Vulgar words-including swear words, profanity and other taboo expressions-carry strong emotional and social connotations in the source English dialogues. When rendering these into Uzbek translators must navigate significant cultural taboos and norms. Uzbek society traditionally regards profanity as highly offensive and public use of foul language is largely unacceptable. For example, recent degree even forbids Uzbek officials from using foul language on social media. Consequently, direct translations of English vulgarisms risk violating audience expectations. This cultural gap means that what might be a casual expletive or vulgar words in a Hollywood movie could be shocking or unacceptable if directly translated into Uzbek. This article examines the key problems and strategies in translating English movie vulgarisms into Uzbek, focusing on films released between 2000 and 2025. We consider both dubbing and subtitling practices as both are employed in Uzbek

audiovisual landscape. The study draws on insights from translation studies, vulgarism translation research and cultural adaptation literature.

Methods.

This study adopts a qualitative descriptive approach to explore how English vulgar words are translated into Uzbek films. The research is based on a literature review of audiovisual translation and taboo language including works by Diaz-Cintas& Ramael and other scholars on profanity translation. This framework identifies common strategies such as deletion, substitution and euphemism which serve as a basis for comparison with Uzbek practice.

Examples were drawn films released between 2000 and 2025, combining professional cases (Alimova's 2024 analyses of the *Covenant*) with fan-made subtitles and dubs found online. Each English-Uzbek pair was examined to determine the translation strategy, then categorized according to existing typologies of vulgarity. Although access to official scripts is limited, this combines approach reveals recurring strategies and challenges in rendering English vulgarity into Uzbek across both subtitles and dubbing.

Results.

Our analyses shows that Uzbek translators overwhelmingly use mitigating strategies when dealing with English vulgar words. The most common approach in both subtitling and dubbing are euphemization and omission, in line with findings from other languages. Instead of direct equivalents, translators replace crude terms with softer expressions or omit them if unnecessary. For example, *"What the hell are you doing?"* often becomes simply *"Nima qilyapsan?"* with the curse omitted, while *"Get the fucking car out of here!"* may be translated as *"Mashinani bu yerdan chiqaring"* without profanity. Common substitutions include neutral exclamations like *"Voy"* or insults like *"Ahmoq"* rather than strong Uzbek vulgarisms. As Alimova observed translators prefer general or diluted terms to avoid rudeness.

Omission is frequent due to both cultural norms and technical limits of subtitles where swearwords are easily dropped without altering basic meaning. In dubbing, omissions are often stricter, as state broadcasters avoid harsh content altogether, sometimes even excluding entire films heavy with profanity. Official dubs usually neutralize swearing. For instance, *"Are you fucking kidding me?"* may be translated like *"Hazillashyapsanmi o'zi?"*. Fan-made translations may allow slightly stronger terms like *"damn"* into *"la'nat",* but still avoid extreme vulgarism. This practice results in loss of tone and expressiveness, foul-mouthed characters become more polite in Uzbek, reducing emotional intensity.

Subtitling and dubbing differ slightly: subtitles influenced by time and space constraints, often omit or euphemize while relying on the original audio to convey emotion. Dubbing, however, erases profanity entirely, as viewers only hear Uzbek voice-over. Audience reception generally supports sanitized translations, reflecting conservative cultural and religious norms. Many viewers consider the softened language "normal", though bilingual audiences sometimes criticize the excessive politeness. While streaming platforms may one day introduce more direct Uzbek subtitles, the current scopes of translation prioritize cultural acceptability over fidelity, resulting in widespread toning down of vulgar language.

Discussion.

Our findings highlight a key tension in audiovisual translation: fidelity to source dialogue and conformity to target-culture norms. For vulgar language, Uzbek translators consistently prioritize cultural acceptability, aligning with Venuti's concept of domestication. English profanity is toned down to fit Uzbek standards of politeness, producing translations that sound natural but lose pragmatic intensity. A swearword carries emotional weight, which often diminishes when replaced by euphemisms or omissions.

This practice reflects both censorship and self-censorship. Broadcasters explicitly ban obscene terms, while translators internalize expectations, avoiding coarse slang or Russian loanwords in favor of literary Uzbek. Taboo translation reflects societal values and Uzbek translations confirm a preference for respectful speech. Strategies include euphemism, omission and creative compensation-e.g. using repetition, particles or mild insults to replace stronger language. Religious and sexual vulgarities are especially filtered, like *"God, damn it!"* becomes *"Hayf senga"* or *"Attang!"* while sexual insults are softened to neutral commands like *"bor, yo'qol".*

Audience reception largely supports these choices, consistent with expectancy norms: viewers expect decorum in media and rarely criticize omissions. However, fansubbing communities sometimes push norms by retaining mild slang or transliterated swears (e.g. fak), reflecting younger audiences' exposure to global media.

Looking ahead gradual cultural change and internet exposure may slightly relax taboos, as seen in other societies where sanitized dubs become more tolerant over time. Yet, given Uzbekistan's strong cultural and religious values, such as shifts will be slow. For now, euphemization, omission and neutralization remain dominant strategies enabling translators to mediate between English profanity and Uzbek norms.

Conclusion.

In conclusion translating vulgar language from English films into Uzbek reveals the ongoing tension between accuracy and cultural appropriateness. Uzbek translators overwhelmingly choose euphemisation, omission and neutralization to ensure acceptability, even if this reduces the emotional force and authenticity of dialogues. These strategies reflect both external censorship and internalized cultural norms allowing foreign films to reach Uzbek audiences in a "clean" form. While effective in meeting audience expectations such as domestication raises questions about fidelity, character portrayal and artistic integrity. As Uzbekistan's media landscape evolves, future research should examine whether exposure to global media shifts norms and creates demand for more direct translations. Ultimately, the Uzbek case illustrates how translation is not merely transfer but also cultural mediation, where translators balance source meaning with target norms.

Reference:

1. Alimova, I. (2024). The Analysis of Rendering Slang Expressions in Audiovisual Translation. SPAST Reports, 1(9). (Study focusing on English slang/vulgarism translation in the Uzbek dubbing of The Covenant (2023);
2. Díaz-Cintas, J., & Remael, A. (2007/2021). Audiovisual Translation: Subtitling. (Referenced in Encyclopedia entry; noted for observing that taboo language is often toned down via deletion or euphemism in AVT) [7]
3. Jin, X. (2022). "Taboo Language in Audiovisual Translation." In Encyclopedia of Audiovisual Translation (MDPI). (Provides an overview of how taboo/offensive language is handled in AVT across languages; confirms that euphemism and omission are primary strategies and cites multiple studies) [8]
4. Ukušová, J. (2021). "Transfer of Vulgarisms in Audiovisual Translation." In Translation Studies (Chapter 5 of an edited volume, University of Nitra). (Analyzes French film Tais-toi! to Slovak, examining if vulgar expressions are maintained, toned down, or amplified; notes a general tendency worldwide to tone down dubbing profanity (citing Fong 2009)) [25][13]
5. Reddit – r/Uzbekistan (2019). "Cinema & TV Series translation, voice-over, and dubbing in Uzbekistan" (user discussion). (Contains anecdotal information on translation practices; e.g., notes that Uzbek TV never airs films with heavy explicit content, and mentions emergence of unofficial dubbing) [16][26]
6. Repost.uz / News.am (2022). "Uzbek officials banned from being dishonest and swearing on social media." (News report highlighting official stance against profanity by civil servants, reflecting broader cultural taboo on swearing in public) [1]
7. Trupej, M. (2019). "Taboo or Not Taboo? Euphemistic Translation of Swearwords in Slovenian Subtitles." Elope: English Language Overseas Perspectives and Enquiries. (Not directly cited above but relevant: found that Slovenian subtitlers frequently euphemize or omit swearwords, attributing it partly to self-censorship) [8]
8. He, Q. (2018). Fansubbing vs Professional Subtitling: A Study of Swearing in Chinese Translations of English Films. (Referenced via Jin 2022: concluded that fansubs transferred more severe swearing than professional subs in a study of 51 films) [18]

ISPAN TILINING MAKTABLARDA O'QITILISHI

Nizamov Bekzod Saidqulovich
Roman-german filologiyasi fakulteti talabasi
Email: nizamovbegzod237@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450677

Annotatsiya :*Maqola chet tillarini, xususan, ispan tilini o'qitish metodikasi haqida bo'lib, unda o'qitish metodikasida qo'llanilayotgan zamonaviy metod turlari va ulardan foydalanish xususida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *metodika, innovatsiya, chet tili, kommunikatsiya, ko'nikma, malaka, didaktika, madaniyatlararo muloqot.*

KIRISH. Mamlakatimizning Madridda joylashgan elchixonasi ko'magida O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligi va Ispaniya ta'lim va kasb-hunarga o'qitish vazirligi vakillari o'rtasida onlayn-muloqot tashkil etildi. Respublikadagi o'rta ta'lim maktablari faoliyatini dunyo standartlari talablaridan kelib chiqib yanada takomillashtirish maqsadida Ispaniya ta'lim tizimi tajribasi, xususan, umumta'lim maktablarini boshqarish, o'qituvchilarning malaka va bilim darajasini oshirish, baholash va sertifikatlash bo'yicha xorijiy ekspert va menejerlarni jalb qilish, maktablarda Ispan tilini xorijiy til sifatida o'qitishni joriy qilish yuzasidan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish taklif etildi. Shunga ko'ra, maqolada chet tillarini, xususan, Ispan tilini o'qitish metodikasi haqida, o'qitish metodikasida qo'llanilayotgan zamonaviy metod turlari va ulardan keng qamrovda foydalanish va ulardan keying natijalardan yanada mukammalroq rejalar tuzish kabi bir qancha g'oyalar ilgari surildi. Jahon ilm-fan taraqqiyoti kundan kunga gurkirab, rivojlanib bormoqda. Aynan bu ijobiy rivojlanish bizning diyorimizga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Ilm dunyoyimizga ilg'or innovatsion texnologiyalar tatbiq etilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Til o'rganish kishilar jamiyatida bag'oyat muhim sohalardan biri hisoblanadi. Muloqot vositasi bo'lmish tilni tabiiy muhitda ya'ni oilada, jamoatchilik orasida yoki uyushgan holda amaliy egallash mumkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rgatiladi. Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa ko'p tillilik ulkan ahamiyat kasb etadi. Respublikamizda G'arbiy Yevropa (ingliz, ispan, nemis hamda faransuz) tillari va Sharq (arab, turk, fors, xitoy va hind) tillari o'qitilib kelinmoqda. Bu tillar ta'lim muassasalarining o'quv rejalaridan o'rin olib kelmoqda. Chet tilidagi muloqot, asosan, darsda muallim boshchiligida kechadi. Chet tili muallimi metodika fani yutuqlarini puxta o'zlashtirish orqali o'quvchi-talabaning to'plagan til tajribasi me'yorini aniq bilishga va uni yanada takomillashtirishga erishadi. Chet tillarini samarali o'rgatish, uning metodikasini

bilishni taqozo qiladi. Chet tillarini o‘rganish va o‘rgatish ko‘p jihatdan chet tilini o‘qitish metodikasi masalalarini nazariy tomondan ishlab chiqilishiga va nazariyaning amalda ijodiy qo‘llanilishiga bog‘liqdir. Chet tillarini o‘rganish faqat aqliy tarbiya vositasi emas balki o‘zga madaniyat, ta’limiy boyliklari va qadriyatlari bilan tanishish va ularni o‘z madaniy hayotiga tadbiq qilish orqali kishi shaxsining shakllanish jarayoni hisoblanadi. Har bir fanda o‘z tushunchalar yig‘indisi mavjud. Chet tilini o‘qitish metodikasida qabul qilingan asosiy tushunchalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: ta’lim sistemasi, ta’lim metodi, ta’lim prinsipi, ta’lim vositasi va metodik usul. Chet tilining o‘qitish metodi - deyilganda chet tilini o‘rgatishning amaliy, umumta’limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlariga erishuvini ta’minlovchi muallim va o‘quvchi faoliyatining majmuasi tushuniladi. Birinchisi ta’lim nazariyasida jarayon metodlari ma’nosida ishlatilsa, ikkinchi ma’noda uni o‘qitish metodikasi tarixiga oid asarlarda uchratishimiz mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tabiat va jamiyat hodisalari o‘zaro bog‘langan va bir biri bilan uzluksiz aloqada rivojlanadi. Fanlar obyektiv voqelikning inikosi ekanligi uchun ularning hech biri boshqalaridan ajralgan holda mavjud emas. Hodisa va predmet ayni zamonda bir talay fanlarning tadqiqot manbai bo‘la oladi, misol uchun, “Til” ijtimoiy hodisasini o‘z nuqtayi nazaridan tilshunoslik (lingvistika), ruxshunoslik (psixologiya), ta’limshunoslik (didaktika) o‘rganadi. “Chet til metodikasi” atamasi kishi ongida quyidagicha, ya’ni assotsatsiya “bog‘lanish” uyg‘otadi: avvalambor, tilni o‘rgatishga qaratilgan metod va metodik usullar yig‘indisi tushuniladi yoki o‘qitish metodlari haqidagi ilmiy bilimlar va nihoyat, mustaqil pedagogik fan ko‘z oldimizga keladi. Chet til o‘qitish metodikasi didaktika bilan uyg‘un va o‘zaro bog‘langan holda rivojlanib kelgan. Barcha o‘quv fanlarining o‘qitish nazariyalari didaktika faniga asoslanishi, undan ilmiy ozuqa olishi shubhasiz barchamizga ma’lum. Chet til o‘qitish ham didaktikaga asoslanadi. Didaktika ta’limining umumiy nazariyasi, metodika muayyan o‘quv predmetini o‘qitish ilmi, lingvodidaktika tillarni o‘qitish umumiy nazariyasi, lingvometodika aniq bir tilni o‘qitish ilmi sifatida qaraladi. “Metod” atamasi bilim, malaka, ko‘nikmani egallash, o‘quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish va bilish imkoniyatlarini yaratish yo‘lidagi o‘qituvchi - pedagog va talabaning ish usuli ma’nolarini bildiradi. Ushbu tushuncha son - sanoqsiz ta’riflarga ega. Chet tillar o‘qitilishida metodlarni tatbiq etish uzoq davrlardan boshlangan, prinsiplar esa nisbatan yangiroq metodik atamalardir. Tarixan metodlar to‘rt guruhga birlashtirilib, ularning nomlariga “Tarjima”, “To‘g‘ri”, “Qiyosiy”, “Aralash” deb atash qabul qilingan. Metodlar tarixi atoqli metodist prof. I.V. Raxmanov tomonidan

chuqur o‘rganilgan. Tarjima metodi asosan ikki ko‘rinishda bo‘lib, gramatika - tarjima va matn - tarjima metodlari nomi bilan yuritiladi.

Tarjimasiz metod. Mazkur metodni ikki yirik guruhga ajratish mumkin: tabiiy va to‘g‘ri metodlar. Tabiiy metodda chet tilini o‘rganish, ona tilini egallash sharoitiga monand bo‘lishi kerak. Metodning bosh maqsadi chet tilida gapirishni o‘rganish orqali o‘qish va yozishni o‘rganib olishga imkoniyat yaratiladi degan g‘oya amaliy maqsad tarzida shakllangan. Tabiiy metod tarkibiga kiritilgan prinsiplardan eng muhimi til muhitini yaratishdir. Olg‘a surilgan metodik prinsiplarni amalda qo‘llash bobida turli yondashuvlar paydo bo‘lgan. Metod namoyondalarining ijodiy faoliyatida buni yaqqol sezish mumkin. Kommunikativ didaktika tinglab tushunish materiali sifatida tabiiy nutqiy vaziyatdan foydalanishni birinchi o‘ringa qo‘ydi.

Chet tili o‘qitish metodikasida hozirda madaniyatalararo muloqot iborasi keng qo‘llanib kelmoqda. Aynan bu tushunchani biz turli xildagi kontekstlarda qo‘llashimiz mumkin. Aslida esa: Madaniyatlararo muloqot - turli madaniyat vakillarining ijtimoiy kelib chiqishi, mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, urf-odatlari, qadriyatlari sistemasi va boshqalar to‘g‘risidagi muloqot ma’lumotidir. Mazkur jarayonda o‘quvchi-talabalarni o‘rganilayotgan mamlakat madaniyatiga nisbatan hurmat, sabr-toqat qilish va o‘zga mamlakat madaniyatini to‘g‘ri tushunish ruhida tarbiyalab, rivojlantirib borish lozim. Har bir chet tili darsi madaniyat chorrahasi, madaniyatlararo muloqot amaliyoti hisoblanadi. Chunki mazkur jarayondagi har bir chet tilidagi so‘z chet el hayotini va madaniyatini o‘zida aks ettiradi. O‘qituvchilar oldidagi vazifa o‘quvchi va talabalarning kommunikativlik, muloqotga kirisha olish qobilyatini o‘stirishdan iborat. Buning uchun kishilarni samarali muloqot qilishiga o‘rgatuvchi o‘quv qo‘llanmalar va chet tilidagi to‘rtta nutq faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta’limning yangi metodlarini o‘zlashtirish zarurdir. O‘qituvchi-muallimning muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishi uchun nafaqat predmetli, pedagogik va psixologik bilimlar balki yana boshqa alohida xususiyat-muloqot qila olish ko‘nikma va malakalari ham, albatta, zarur hisoblanadi.

Pedagogik muloqot - bu o‘qituvchi va tarbiyalanuvchining o‘zaro hamkorligi bo‘lib, u o‘zaro axborot, eng avvalo o‘quv axboroti almashinishiga asoslanadi, pedagogik muloqot sherigini anglashga, shuningdek, o‘zaro hamkorlik faoliyatini amalga oshirishga yordam beradi. Bunda axborot ham verbal, ya’ni nutq orqali, ham noverbal vositalar orqali yetkaziladi. Pedagogik muloqot jarayonida o‘qituvchi asosiy rolni o‘ynashi va o‘quvchilar uchun namuna bo‘lishi lozim. Bu uning kommunikativ madaniyati bilan baholanadi.

O‘qituvchining kommunikativ madaniyati - bu uning o‘quv-tarbiya jarayoni subyektlari bilan professional-pedagogik muloqot. Kommunikativ madaniyatning

zaruriy darajasi sifatida shuni belgilash mumkinki, bunda o‘qituvchi o‘z tarbiyalanuvchilari va hamkasblarini ijobiy qabul qila oladi hamda ta’lim va tarbiya maqsadlariga erishishni so‘zsiz ta’minlay oladi. Kommunikativ madaniyatning ijtimoiy ahamiyati shundaki, uni egallagan o‘qituvchi ta’lim jarayoni barcha subyektlari o‘zaro munosabatlarida ijobiy psixologik iqlimni yarata oladi, ta’limni modernizatsiyalashning muhim prinsiplari bo‘lmish - insonparvarlik va demokratlashtirishni amalga oshiradi. O‘qituvchi kommunikativ madaniyati tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Kommunikativ ko‘nikmalar.
2. Pedagogning muloqotga kirishuvchanligi.
3. Pedagogning muloqot madaniyati.
4. Pedagogik muloqot metodlari.

Pedagogik muloqot madaniyati uchun zarur bo‘lgan qator shaxsiy sifatlar-haqqoniylik, ochiqlik, o‘z-o‘zini boshqara olish, talabchanlik, samimiylik, sabr-toqatlilik, chidamlilik, taktika kabilarni o‘z ichiga oladi. O‘qituvchi faqat o‘z kommunikativ mahoratini emas, balki o‘quvchilarning ham madaniyatlararo muloqotini shakllantirishi lozim. O‘qituvchi o‘quvchi-yoshlar psixologiyasini yaxshi bilishi, ularning ijtimoiy qarashlarini, ijtimoiylashuv jarayonlarini puxta bilishi talab etiladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, pedagogik, madaniyatlararo muloqot yakuniy natijaga ko‘ra muaffaqiyatga erishishi yoki muaffaqiyatsizlikka uchrashi bu pedagog-muallimning qanday muomala metodini tanlashi va uni qanday amalda qo‘llay olishiga bog‘liqdir. Pedagog dars mobaynida nafaqat o‘zi ishlashi balki o‘quvchilarni ham dars jarayoniga qiziqtira olishi, o‘z fikrini erkin bayon etishga o‘rgatishi lozim. Albatta, bu natijaga faqatgina, darsni to‘g‘ri tashkil etish, ilg‘or, zamonaviy innovatsion texnologiyalardan keng amalda foydalanish orqaligina erishish mumkin. Pedagogning innovatsion faoliyati o‘z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, amalga oshirish va tahlil qilish, samaradorlikka baho berishni ham qamrab oladi. Yuqoridagi barcha fikr va mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, bunday ijobiy natijalarga erishish uchun pedagog chet til o‘qitishda keyingi qadam, ya’ni "mashq texnologiyasi"ga murojat etishi lozim va uni amalda qo‘llash bilim olishdagi ko‘nikma va malaka sari yetaklaydi.

XULOSA

Chet tilini o‘rganish ko‘p qirrali ta’limot bo‘lib, bu jarayonda inson murakkab psixologik o‘zgarishlarni boshdan kechiradi. Jumladan ona tili bilan chet tilini taqqoslash jarayoni yuzaga keladi. Bu jarayonda o‘rgatishning turli metod va texnologiyalaridan foydalaniladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida

chet tili bilan ona tilini taqqoslab o‘rgatish samarali natija beradi. Chet tilini o‘rgatish uning metodikasiga oid bilimlarga ega bo‘lishni taqozo etadi. Metodika va texnologiyalar chet til o‘rganish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Darsni tashkil qilishda metodika fanining turli usullari mavjud. Chet til o‘qitish metodikasida keng qo‘llaniladigan metodlar: kommunikativ didaktika metodi, madaniyatlararo muloqotni tashkil qilish metodi va mashqni tashkil qilish metodi hisoblanadi. Uchala metod bir biri bilan chambarchas bog‘liq va bir-birini to‘ldiradi. Metodika fani didaktika fani bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, chet tilini o‘rganish mobaynida kommunikativlikka asoslaniladi va kommunikativ didaktika metodi yuzaga keladi. Barcha bilimlarni o‘zlashtirish uchun mashq eng yaxshi usul hisoblanadi. Mashq nafaqat chet til ta’limida balki barcha soha bilimlarini o‘zlashtirishda ham ijobiy natija beradi. Darsni samarali tashkil etish, unda pedagog faoliyati va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘rni beqiyosdir. Chet tilini o‘rganish jarayonini kommunikativlikka yondashgan holda tashkil qilish, keyingi bosqich madaniyatlararo muloqot darajasiga yetkazish, bunday natijalarga erishish uchun esa, so‘ngi qadam, “mashq texnologiyasi”ga e’tibor qaratish muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova S. R. Ta`lim jarayonlarini integratsiyalash samaradorligi
2. Axmedova S.R. va Masofaviy ta`lim va uning chet tilidagi o`qitish o`rni Fan va ta'lim. - 2021. - 2-jild. –N: 10. - S. 608-612.
3. Juraboyev, B. B. (2020). Nemis tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv. Science and Education, 7(7), 215-220.
4. Juraboyev, B. B. U. (2021). Problems and solutions for online teaching and learning of foreign languages. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 2).
5. Maxmudov, Q. S. O. G. L., Shayxislamov, N. Z. O. G. L., & Jo, B. B. O. G. L. (2020). O 'zbek va xorijiy tillarda antonimlar tavsifi, o 'mi va ularnig turli jihatdan tasniflanishi. Science and Education, 1(Special Issue 3).
6. Samarova, S. (2018). Forming Creative Vision of Person as Universal Method Enhancing Creativity. Eastern European Scientific Journal, (6).

OMON MATJON LIRO-EPIK VA DRAMATIK ASARLARIDA DIALEKTIZMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Otajonova Rayxon Zokir qizi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450681*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Omon Matjonning liro-epik va dramatik asarlaridagi dialektizmlarning lingvopoetik xususiyatlari fonetik, morfologik, leksik dialektizmlar misolida tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar: *dramatik asarlar, liro-epik asarlar, fonetik dialektizmlar, morfologik dialektizmlar, leksik dialektizmlar, Xorazm shevalari.*

Badiiy ijodda dialektizmlar narsa, voqea, hodisalarga mahalliy tus berish uchun qo‘llaniladi. Dialektizmlar personajlar nutqini individuallashtirish uchun foydalaniladi. Biroq bunday qo‘llash tufayli dialektizmlar adabiy tilga oid bo‘lib qolmaydi. Dialektizmlardan o‘rinli foydalanish badiiy ijodning, umuman, nutqning badiiyligini, uslubning fazilatini, ta’sirchanligini oshiradi.

Badiiy asar muallifi dialektik birliklarni o‘z asarida ma’lum bir maqsadni ko‘zlab qo‘llaydi va sheva elementlari yordamida bu ishning uddasidan chiqadi. Ijodkorning asosiy maqsadi:

a) mahalliy koloritni yuzaga chiqarish;

b) qahramon nutqidagi o‘ziga xoslikni ko‘rsatib berish;

d) so‘z takrorlaridan qochib ularning sinonim variantlarini qo‘llash va hokazolar bo‘lishi mumkin.

Omon Matjon ijodida o‘g‘uz lahjasining bor jozibasi namoyon bo‘ladi. Omon Matjon, avvalo, xalq yozuvchisi, millatiga jonkuyar ijodkor sifatida xalqning ma’naviy mulkidan foydalanmasligi, u suv ichgan buloqlardan bahramand bo‘lmasligi mumkin emas. Yozuvchi o‘z tili, uslubi va ovoziga ega ijodkorlardan biri sifatida adabiyot maydonida jadal suratlarda qalam tebratgan.

Shoirning shevada yozilgan ijodiy ishlari adabiy tilimiz rivojiga o‘zining ijobiy ta’sirini o‘tkazishda ahamiyatli tajribalardandir. Ularni kuzatar ekanmiz, fonetik jozibadorlik va musiqiylik, ko‘chimlar, ma’no tovlanishlari, omonim, sinonim, antonim va tagma’nolar asosida hosil qilingan go‘zal falsafiy umumlashmalar sinkretiklik hosil qilib, badiiy durdonalar sifatida adib ijodini bezab turishini guvohi bo‘ldik. Shunday ekan, bu namunalar chuqur va batafsil tadqiq qilinishga haqli deb hisoblaymiz.

*“U goh **solinchoqli** taxtda, goh bulutlar ustida ko‘rinadi”*

(“Ardaxiva” dramatik qissasi, 4-bet)

Ma’lumki, Omon Matjon Xorazm eli farzandi. Uning asarlarida ham bu seziladi. Xorazm shevalariga oid dialektizmlar shoir ijodida ko‘plab uchraydi. Ushbu misralarda “*solinchoq*” deganda arg‘imchoq nazarda tutiladi.

Qizil baytal sarak-sarak,
Yaproq sovuradi terak,
Yig‘layotgan ohu ***garak****,*
Tog‘lar yordam bermadimi?!

(“Ardaxiva” dramatik qissasi, 14-bet)

Ushbu parchada fonetik o‘zgarishga uchragan so‘z ishlatilgan, Xorazm shevalarida k<g hodisasi mavjud. Kerak so‘zi gäräk tarzida ishlatiladi.

Ulli *uy avvalgi* ***ulli*** *uy emas. Qo‘shin tortib kelmaydi!*

(“Ardaxiva” dramatik qissasi, 17-bet)

Bu so‘zning birinchi qismi *ul* ko‘pgina turkiy tillarda “katta”, “ulkan”, “bosh” ma’nolarini beruvchi *ulu* (ulu) [Севортян, 1962:402] so‘zidir. “Kitob al-idrok”da ham shu shakl va ma’noda qayd etiladi [Севортян, 1962:402]. Mulohazamizcha, *ulu* so‘zining o‘zi ham yasama bo‘lib, tarixan *ul-* o‘zagiga *-u* yasovchisini qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan. Mazkur qolipda fe’l yasalishini *űy+ű* – “uxlamoq” kabi fe’llarda ham kuzatamiz. *Ulu-* fe’liga *-q//-g‘* qo‘shimchasini qo‘shish orqali esa *uluq//ulug‘* so‘zi hosil bo‘ladi. *Ulug‘* so‘zini qadimgi turkiy tildagi *ul-* (yuqori bo‘l-) fe’lidan yasalgan deyish har jihatdan asoslidir [Раҳматуллаев, 2000:389]. Faqat uning tarkibini *ul+u+g‘* tarzida ko‘rsatish o‘rinli bo‘lsa kerak. Mumtoz adiblarimiz asarlarida ushbu so‘zning semalari hozirgi adabiy tilimizdan “katta” so‘ziga yaqinligi bilan farqlanadi. Boshqacha aytganda, bu so‘z hozirgi adabiy tilimizda “katta” so‘zi bajargan ma’nolarni o‘zida jamlagan va “buyuk”ka sinonim sifatida qo‘llanilgan. Quyidagi misollar orqali unda dastlab hozirgidek “buyuk”; “idial”; “daho” kabi ma’nolar mavjud bo‘lmaganini kuzatamiz: “Tengri taolo tavfiqi birla bu *ulug‘* ishg‘a ilik urdum”. (Alisher Navoiy); “ul adabdurki, yaxshiyu yomong‘a va *ulug‘u* kichikka bajo keltirurlar. (Alisher Navoiy).

Ishq hijroni bitdimi,
Qora urflar ***yitdimi****?!*

(“Ardaxiva” dramatik qissasi, 39-bet)

Dilim xun, qirmizi yuzlardan qo‘rqdim,
Makrini yuz gulag ***gizlardan*** *qo‘rqdim.*

(“Kubro e’tirofi” she’ri, 41-bet)

Qundoqda tug‘ilgan go‘dak arosat,
Ezmasin, bas, ulg‘ay ***bo‘bak****, arosat.*

(“Arosat” she’ri, 55-bet)

bäväk=bűväk=böbäk [bavak, buvak, bo‘bak] – go‘dak, chaqaloq, emadigan, ko‘krakdan ajratilmagan, odatda, bir yoshgacha bo‘lgan bola; chaqaloq. (Urg., Xv., Y.ariq., Xnq.) [Xorazm shevalari lug‘ati, 2024:66]. Bäväk, bäväk, bäk bäväk, atasïnï canï bäväk, änäsını malï bäväk (xalq qo‘shig‘i).

Xorazm shevalari maishiy leksikasiga oid dialektizmlar ham shoir asarlari tilida faol ishlatilganligini guvohi bo‘ldik. Masalan, “…ikkita sarg‘imtir likopchada tong saharlab kupida chayilgan sariq yog‘…” gapida “*kupi”* – kuva ma’nosida, “…balki tandirdan yangi uzilgan to‘rtta zog‘ora chiroylik qilib sirchali la’liga…” gapida “*sirchali la’li”* dialektizmi – chinni lagancha ma’nosida, “nevaralariga ham olib boradilar deb, qizi bilan xamir qorib, ijjon tayyorlayotir ekan” gapida *“ijjon”* dialektizmi – qiyma ma’nosida, “…yumshoqqina go‘mma pishiramiz…” gapida “*go‘mma*” dialektizmi – Xorazm milliy taomi nomi ma’nosida ishlatilgan.

Shu o‘rinda harakat-holatni anglatuvchi dialektizmlarni sanab o‘tish joiz. Shoir ijodida *“eylanib”* – kechikib; *“qisindim”* – havotir oldim; “*galaqo‘yding*” – kela qolding; “*so‘vinarmish*” – sevinar emish; “*yozg‘irdilar*” – nolib gapirdilar; “*yenglaydim*” – yengillashdim ma’nosida ishlatilgan dialektizmlarni kuzatdik.

Xullas, hikoya shunday mahorat bilan yozilganki, unda Xorazm milliy mentaliteti Xorazm shevalariga xos dialektizmlar orqali mahorat bilan ochib berilgan. Ushbu dialektizmlar o‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadagan so‘zlar. Bunday so‘zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo‘llanadi [Аширбоев, 2013:28].

Hozirgi kunda mavjud dialektlar uch lahjaga: qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalariga bo‘lib o‘rganiladi. Bu lahjalarning har biri o‘ziga xos xususiyatlariga – fonetik, morfologik va leksik jihatdan farqlanadigan qator lingvistik belgilariga ega. Ushbu lingvistik xususiyatlariga ko‘ra Omon Matjonning liro-epik va dramatik asarlarida keltirilgan dialektizmlarni quyidagi guruhlarga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘lib, ijodkor qo‘llagan shevaga xos so‘zlar orasida fonetik, leksik, morfologik dialektizmlarning har biri alohida ustunlikka egadir:

1. Fonetik dialektizmlar
2. Morfologik dialektizmlar
3. Leksik dialektizmlar

Omon Matjonning she’rlarida, asosan, Xorazm shevasiga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar obrazlilikni ta’minlab, badiiy asarning jozibadorligi va ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Fonetik dialektizmlar. Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Fonetik dialektizmlar asosan, tovushlarni o‘zgartirib qo‘llash, tovush orttirishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo‘llash

ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Omon Matjon asarlarida shevaning talaffuzi sodda va yengil bo‘lishi hamda mahalliy kolorit, xududiy mansublikni o‘zida aniq aks ettirishi unli va undosh tovushlarning turli xil kombinator va pozitsion o‘zgarishlariga mos holatda yuzaga keladi. Shoirning liro-epik hamda dramatik asarlarida fonetik jozibadorlikni ko‘plab o‘rinlarda kuzatishimiz mumkin.

Ushbu asarlarda keltirilgan dialektizmlar quyidagi unli va undosh tovushlarning kombinator o‘zgarishlari natijasida yuzaga kelgan

1. Dastlabki bo‘g‘inda ***e*** unlisi ***ä*** unlisiga o‘tadi: k***e***l – *gäl*, d***e***di – *dädï;* “*Berä gäliŋ, berä. Ičana girïŋ!”* [Beruniy: 35].

“*Axïr-paxïrïŋnï qoj, nä dädim, hazir alib girämän, tur dädim saŋo*”. [Beruniy: 55].

2. -day qoshimchasidagi ***a*** unlisi ***i*** unlisiga o‘tadi: shund***a***y – *shundiy*, bund***a***y – *bundiy*: “*Ina shundiy däsäŋiz boladi-ku!”* [Gaplashadigan vaqtlar: 35].

3. So‘z boshidagi ***k*** jarangsiz undoshi ***g*** jarangli undoshiga almashadi: ***k***el – *gäl: ...sän gälärsän däb*...[Haqqush qichqirig‘i: 56]; ***k***o‘r – *gör*: “…araq ***g***örsaŋ durävärmisän…” [Haqqush qichqirig‘i: 56]; ***k***elishishi – ***g***älišišï: …*gapni gališikidan*! [Haqqush qichqirig‘i: 55].

4. So‘z boshidagi ***t*** undoshi **d** ga jaranglashadi: tur – *dur:* “…*aroq görsaŋ duravarmiysan*…” [Gaplashadigan vaqtlar: 56]; ***d***o‘ppi – ***t***oppï: “…***t***o‘ppi qozonda bir palov qilaman…” [Gaplashadigan vaqtlar: 305]; ***t***o‘g‘ri – ***d***oγrï: “… samolyotdan ***d***oγri Mulla To‘ychinikiga galganlar…” [Gaplashadigan vaqtlar: 306].

5. ***K, q*** undoshlari bilan tugagan so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tila***g***i – tila***k***i, sochi***g***‘i – sača***q***ï [Gaplashadigan vaqtlar: 90].

Morfologik dialektizmlar. Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo‘llanishidir. Quyidagilarni bunga misol qilib keltirishimiz mumkin.

1. Qaratqich kelishigi affiksining ***-in / -ing*** varianti ham qo‘llanadi: “…*Qoraquming ichkarisiga kirish* …” [Beruniy: 17].

2. Sifatning intensiv shakli ***dim*** ravishi bilan shakllantirilgan: “… *dim qattï dämläsäŋ*…” [Beruniy: 305].

3. Jo‘nalish kelishigi affiksi ***-a*** variantida ham qo‘llanadi: “…*Hojixon akangni ina shu chertaka olib galsang-a*!” [Beruniy: 56].

4. Ko‘plik affiksi ***-la*** variantida ham qo‘llanadi: “*Ovozlari bulbuldin sayrashi uchun olganla!* [Beruniy: 308].

Leksik dialektizimlar. Leksik dialektizim shevaga oid so‘zlarning badiiy asarlarda qo‘llanishidir. Bu romanda leksik dialektizmlarni ko‘plab uchratishimiz

mumkin. Masalan: "…birorta ko'likka ham minmadim…" (*kölik* – bu o'rinda mashina ma'nosida), "…qopuni taqillatdim" (*qapu* – eshik), "…ulli urushdan burunroqqi yili…" (*ullï* – katta), " Tur o'rningdan, nishab yotibsan?" (*nîšäb* – nima qilib), "…dishonda turibdi" (*dîšan* – ko'cha), "..kim sani qarri dadi…" (*qarri* – qariya), "…rangi-ro'yi pitta ochilishganday bo'ldi" (*pittä*- jinday), "…dishina qarab zingdim-ov.." (*ziŋdïm* – otildim), "…poyingiz turibdi" (*pay* – ulush), "…Otamurod hali toza…" (*toza* – bu yerda yangi ma'nosida).

Badiiy adabiyotda adiblar dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, Omon Matjon asarlarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tunča* (mis qumg'on), kalčäyä (qumlikning taqir joyi), *itdunäk* (yovvoyi qovun turi) kabi dialektal so'zlarni qo'llaydi.

Yuqorida berilgan leksik dialektizmlar qahramonlar tabiatini, xarakterini, ham ularning qaysi huduga mansubligini ochib berishga harakat qilgan. Bundan tashqari yana shunday leksik dialektizmlar ham borki, ular adabiy tilda mavjud emas. Shuning uchun ham yozuvchi bunday so'zlarni qo'llaganda, albatta, yonida izohini berib o'tgan. Masalan: "*Kol*" – qumning pastak-chuqur joyi, "*qizil*" – qumning tepa joyi, "*tonqa tuncha*" – mis qumg'on, *"otashgir"* – o't olgich, "*o'y"* – qumning past joyi.

Shoirning qum tasvirlarini o'qir ekansiz, ko'z oldingizda cheksiz-poyonsiz qum manzaralari namoyon bo'ladi. Bu tasvirlar shoirning vatanini, ona tabiatni, qumni naqadar sevishidan dalolatdir.

Shuningdek, yozuvchi hikoyalarida *qo'sha, mamma, yol, matir ro'mol, takana (marli), kaxudo, enib kelmoq* ["Ardaxiva" dramatik qissasi]; *ushur-kavsan, gulotiz, kunchiqar, to'rong'i, quyoshlomo* ["Cho'ldagilar" doston xronikasi]; *jo'juq, kunbotar* ["Cho'ldagilar" doston xronikasi] kabi dialektizmlar ishlatilganligini guvohi bo'ldik.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asarlarda shevaga oid so'zlardan foydalanish asarning mukammal bir sa'nat asari bo'lishligini ta'minlab beradi. Albatta, bu yozuvchidan juda katta mahorat talab qiladi . Omon Matjon o'z asarlarida fonetik, leksik va grammatik dialektizmlardan unumli foydalangan hamda yaratgan qahramonlari orqali mahalliy hududning so'zlashuv nutqiga xos milliy kaloritini ochib bergan, o'ziga xos ijodkor uslubiga ega yozuvchi ekanligidan dalolat beradi. Yozuvchi dialektizmlardan asar qahramonlarining oddiy xalq vakili ekanligini ko'rsatish uchun, o'zi mansub bo'lgan shevaning bor jozibasini tasvirlash uchun foydalangan. Badiiy asarlarda dialektizmlardan o'rinli foydalanish yozuvchi mahoratining yaqqol isbotidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xorazm shevalari lug‘ati. 1-jild. – Urganch, 2024. –B.66.
2. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ нашриёти, 2013. – Б.28.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б.389.
4. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1962. – С.402.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND UZBEK LANGUAGE

Mirzayeva Sevinch
UzSWLU, 3rd Faculty, Group 2211

Scientific supervisor: **A.Shofqorov**

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450690***

Abstract: *Artificial Intelligence (AI) is rapidly transforming the ways in which languages are taught, studied, and preserved. For the Uzbek language, AI presents both a challenge and an opportunity: it offers new tools for education and communication while simultaneously creating risks for authenticity and linguistic purity. This paper argues that the increasing use of AI, particularly Large Language Models (LLMs), requires educational reforms in three main directions — assessment, teaching methodology, and technological diagnostics. By reforming evaluation systems, innovating pedagogical methods, and developing AI-detection technologies, Uzbekistan can integrate AI responsibly while safeguarding the intellectual independence of its students and the cultural identity of its national language.*

Keywords: *Artificial intelligence, Uzbek language, education reform, assessment, methodology, LLMs, academic integrity, technology.*

Introduction

The rapid development of Artificial Intelligence has changed the structure of global communication, language education, and creative production. With tools like ChatGPT and other LLMs, students can generate complex academic texts in seconds. This has raised fundamental questions for educators: What does originality mean in the age of AI? How can we measure a student's independent thinking when technology can generate entire essays?

For the Uzbek language, this issue is especially critical. As a morphologically rich and culturally expressive language, Uzbek carries deep historical identity. However, the overuse of AI tools without pedagogical regulation may lead to linguistic simplification, translation errors, and the erosion of authentic student voice. Therefore, the goal of this research is to analyze the relationship between AI and Uzbek language education and propose scientifically grounded solutions in three main directions: reforming assessment criteria, improving teaching methodology, and creating technological diagnostics for detecting AI-generated content.

1. Reforming Assessment Criteria

Traditional assessment systems in Uzbekistan focus primarily on final written products. With the introduction of LLMs, students can now produce fluent, error-free essays that do not reflect their real thinking or linguistic skills. To solve this, the assessment process must move from product-based to process-based evaluation, emphasizing originality, reasoning, and progress over time.

Proposed Reforms:

1. Process Assessment – Evaluate outlines, drafts, bibliographies, and reflective comments as separate stages.

2. Oral Defenses – Require students to explain their work orally.

3. Rubric-Based Grading – Use rubrics that value originality and independent thought.

4. Authentic Tasks – Design assignments AI cannot easily generate.

5. AI Literacy Education – Teach students ethical AI usage.

Expected Outcomes: Reduced plagiarism, improved thinking, and creativity-based evaluation.

2. Improving Teaching Methodology

Many Uzbek language classes still rely on memorization. In an AI-driven world, this is ineffective because LLMs already possess vast factual knowledge. The aim is to transform Uzbek language education to develop critical, creative, and analytical thinking.

Key Proposals:

1. Shift from Knowledge to Skills.

2. Project-Based Learning.

3. Collaborative AI Use.

4. Interdisciplinary Approach.

5. Teacher Training.

Expected Outcomes: Learners become more critical and creative; teachers adapt confidently to AI-assisted learning environments.

3. Developing Technological Diagnostics

AI can generate texts indistinguishable from human writing, which makes plagiarism detection difficult. Uzbekistan lacks language-specific AI detectors. The solution is to develop diagnostic technologies tailored to the Uzbek language.

Proposed Solutions:

1. National AI Detection Systems.

2. Integration with University Platforms.

3. Cross-Linguistic Calibration.

4. Continuous Data Updates.

5. Transparency and Ethics.

Expected Outcomes: Reliable AI detection, stronger academic honesty, and improved digital sovereignty in education.

Conclusion

Artificial Intelligence is not an enemy of education; it is a powerful tool that must be guided with ethical and intellectual discipline. For the Uzbek language, AI represents both modernization and preservation. Reforming assessment systems, modernizing teaching methodology, and developing technological diagnostics are essential steps toward building a balanced educational model where AI supports — rather than replaces — human intelligence. In the future, Uzbekistan can become a regional leader in ethical AI integration, ensuring that its national language thrives in the digital century.

References

1. Karimov, A. (2023). Artificial Intelligence and National Languages: The Case of Uzbek. Tashkent State Technical University Press.
2. Rakhmatova, S. (2022). Natural Language Processing for Agglutinative Languages. Uzbek Journal of Linguistics, 4(2), 55–68.
3. Nurmatov, D. (2021). Digital Linguistics and Uzbek Language Development. Uzbek Academy of Sciences.
4. Jurayev, M. (2020). Speech Technologies in Central Asian Languages. IEEE Conference Proceedings, 22(3), 199–210.
5. Kaplan, J. (2023). Artificial Intelligence: What Everyone Needs to Know. Oxford University Press.
6. Floridi, L. (2021). Ethics of Artificial Intelligence. Cambridge University Press.
7. UNESCO (2023). AI and Education: Guidance for Policy Makers. Paris: UNESCO Publishing.

PRODUCTIVE SPEECH COMPETENCE IS KEY TO JOURNALISTIC SUCCESS IN DIGITAL MEDIA ENVIRONMENT

Yoqubova Umida Urol kizi
Uzbekistan state world languages university Tashkent,Uzbekistan
Doctoral student (PhD)
Email:umiyoqubova.3003@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450697

***Annotation**: This thesis explores the development of productive speech competence among future journalists and emphasizes its vital role in succeeding in the rapidly evolving digital media sphere. The study examines how interactive technologies can enhance oral communication and written skills and prepare journalism students for effective performance in diverse media formats such as podcasts, articles, social media, and digital broadcasting. This thesis also discusses how important it is for future journalists to know English language and gives information about English for specific Purposes(ESP), ESP in journalism.*

***Key words**: ELT, English for specific purposes (ESP), speech competence, productive speech, journalism, interactive technology, interactive methods*

Introduction. In today's era of advanced technology, specialists in all fields are increasingly required to know not only their native language but also at least one foreign language. This is essential for enabling professionals to engage with new innovative technologies, scientific research, and the latest developments in their respective areas. In this regard, it is worth noting that proficiency in the English language can significantly contribute to acquiring these competencies. This thesis aims to examine the significance of productive speech competence in equipping future journalists for success within the digital media landscape. It also investigates the potential of interactive technologies and contemporary pedagogical approaches in developing these essential communication skills. In addition, the research underscores the crucial role of English language education,particularly English for Specific Purposes (ESP) in journalism as an integral part of journalism training both in Uzbekistan and internationally. In this context, ***productive speech competence*** the ability to produce coherent, impactful spoken and written communication has become a critical skill for success in the field.

Literature review. ESP provides a framework for teaching English that is customized to the needs of particular professional areas. When applied to journalism, ESP encourages the development of language skills specifically tailored to reporting on technical, scientific, economic, or other specialized topics.(Begibaeva.F.B,2024). One effective ESP method for journalism involves targeted vocabulary and language training. Journalists undergoing ESP training can benefit from a focused approach to learning terminology and jargon relevant to their reporting beats. For instance, a

journalist covering healthcare topics would require a specialized vocabulary related to medical procedures, terminology, and scientific advancements. ESP methodologies can equip journalists with the necessary linguistic tools to convey complex information to their audience with precision and clarity. Especially, English for Specific Purposes (ESP) plays a crucial role in preparing journalism students for the specialized language and communication skills required in their field.(Begibaeva.F.B,2024).

According to Tom Hutchinson and Alan Waters(1987) ESP is just one branch of EFL/ESL, which are themselves the main branches of English Language Teaching in general. ELT, in turn is one variety of the many possible kinds of language teaching. ESP is *not* a matter of teaching' specialised varieties of English. The fact that language is used for a specific purpose does *not* imply that it is a special form of the language, different in kind from other forms. Certainly, there are some features which can be identified as "typical" of a particular context of use and which, therefore, the learner is more likely to meet in the target situation. But these differences should not be allowed to obscure the far larger area of common ground that underlies all English use, and indeed, all language use. Begibaeva (2024) and Hutchinson & Waters (1987) both stress that ***English for Specific Purposes (ESP)*** is an instructional approach aimed at addressing the particular communicative demands of learners in distinct professional or academic contexts. Begibaeva specifically emphasizes ESP's relevance in journalism, pointing out that focused vocabulary development and situational language practice equip aspiring journalists to accurately and effectively report on specialized areas such as healthcare, science, and economics. This field specific orientation helps journalists present complex ideas in a clear and precise manner.

When it comes to competence in speaking, one of the basic problems in foreign-language teaching is to prepare learners to be able to use the language. It is obvious that in order to be able to speak a foreign language, it is necessary to know a certain amount of grammar and vocabulary (knowlegde of language). Part of language course is therefore generally devoted to this objective. But there are other things involved in speaking (skills in speaking). Speaking indeed is not as simple as it seen. "Speaking is the ***productive*** skill in the oral mode. It, like the other skills, is more complicated than it seems at first and involves more than just pronouncing words" (www.linguallinks/speakingskills.htm). It needs not only physical performance but also psychological performance to be competent in speaking that is speaking in communicative and correct way. Good speaking is the combination of good flow of thinking, good micro-skills, and good psychological performance (the

absence of feeling nerveous, afraid, shy,etc). The flow of thinking is the way the students organize their knowledge about the topic of discussion in a correct "sequence". The lack of knowledge and the disability of organizing the knowledge might disturb the performance of speaking. Micro-skills is the the way the students organize the features of language.(Improving students' speaking competence through small group discussion,2010) It is also important to emphasize that ***integrative technologies*** and pedagogical approaches play a significant role in enhancing ***productive speech skills*** among future journalists. The integration of digital tools such as speech analysis software, podcast creation platforms, virtual interview simulations, and real-time feedback systems can create interactive and immersive learning environments that mirror real-world journalistic tasks.

Furthermore, ***blended learning models*** and ***task-based learning approaches*** allow students to develop speaking and writing competencies in authentic contexts, improving both fluency and communicative accuracy. These methods not only foster active language use but also encourage critical thinking, collaboration, and adaptability skills that are essential in modern journalism.Research in language education and media training supports the view that the use of integrative technologies significantly increases learner motivation, engagement, and performance in productive language tasks (Richards, 2006; Mishan & Chambers, 2010). Therefore, combining technological tools with communicative teaching strategies can greatly enhance the effectiveness of ESP instruction for journalism students.

Results and Discussions. The research conducted on the development of productive speech competence among 1st course future journalists demonstrated significant progress when integrative approaches and technologies were employed. Specifically, the use of digital tools such as virtual interview simulations, speech recording and analysis software, and online collaborative platforms contributed to improving both oral and written communication skills.Furthermore, qualitative feedback from students highlighted increased motivation and confidence in performing journalistic tasks in English, especially when practicing live reporting and interviews using multimedia tools. The results of this study affirm that integrative pedagogical approaches combined with modern digital technologies significantly enhance the productive speech skills of journalism students. The improvement in both fluency and accuracy supports Begibaeva's (2024) claim regarding the importance of ESP in equipping students with specialized vocabulary and communication strategies relevant to journalism.Interactive technologies such as virtual interview platforms and speech analysis software create authentic, immersive environments that simulate real-world journalistic situations. This hands on

experience fosters active learning and helps students transfer their skills from the classroom to practical media contexts, aligning with findings from Richards (2006) and Mishan & Chambers (2010) on the motivational benefits of technology integration in language education.

However, some students reported initial difficulties in adapting to participate speaking tasks, suggesting that while technology enhances learning, continuous practice and scaffolded support remain essential. Moreover, the balance between general English competencies and specialized ESP content is crucial to ensure that learners maintain overall communicative effectiveness, as emphasized by Hutchinson and Waters (1987).Overall, the integrative use of technology and ESP methodologies presents a promising approach to preparing future journalists for the linguistic demands of the digital media environment.

Conclusion. In conclusion, teaching English tailored to a specific profession or field requires the integration of various innovative and methodological approaches throughout the learning process, which inevitably takes time. In this regard, integrative technologies, tools, and approaches can significantly contribute to enhancing the quality of instruction. However, it is essential to know how to apply these resources appropriately and effectively. By doing so, educators can better prepare students to meet the linguistic demands of their future careers, ensuring that they develop the specialized communication skills necessary for professional success. Teaching **productive speech** which includes both speaking and writing provides journalism students with the essential communication skills needed to succeed in a dynamic and fast paced media environment. The primary benefit is that it equips future journalists with the ability to express ideas clearly, accurately, and persuasively across various platforms, whether through live interviews, news reports, podcasts, or written articles.

References:

1. Begibaeva.F.B.(2024). Enhancing journalism through english for specific purposes (esp) methodologies. Science and Innovation international scientific journal 3(4),p.1.
2. Tom Hutchinson and Alan Waters(1987). English for Specific Purposes A learning-centred approach.Cambirge Uniuversity Press.p.26.
3. Improving students' speaking competence through small group discussion,2010).p.27
4. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press.p.95-105.
5. Mishan, F., & Chambers, A. (2010). Perspectives on Language Learning Materials Development. Peter Lang.p.72-80.

RAQAMLI TA'LIM: ZAMONAVIY TA'LIM MASALALARI

Toshpulatov Jahongir Alijon o'g'li
Guliston davlat universireti talabasi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450703*

Annotatsiya*:Mazkur ishda raqamli ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni, uning afzalliklari, dolzarb muammolari va ularni bartaraf etish yo'llari yoritilgan. Asarda R. Qodirov, A. To'rayev va O. Ismoilovlarning ilmiy qarashlari asosida raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, Sh.M. Mirziyoyevning "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" asaridagi fikrlar asosida raqamli ta'limning mamlakat taraqqiyotidagi strategik ahamiyati ochib berilgan. Ishda raqamli ta'limning asosiy yo'nalishlari, o'qituvchilar malakasini oshirishdagi zarurat, ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, masofaviy o'qitish imkoniyatlari hamda raqamli madaniyatni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.*

Kalit so'zlar:*Raqamli ta'lim, innovatsion texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya tizimi, ta'lim jarayonini avtomatlashtirish, raqamli kompetensiya, masofaviy ta'lim, raqamli madaniyat, o'qituvchi malakasi, interaktiv o'qitish, elektron ta'lim platformasi.*

Zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalar inson faoliyatining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Xususan, ta'lim tizimi ham bu jarayondan chetda qolmayapti. Bugungi kunda raqamli ta'lim ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini yengillashtirishning eng muhim vositasiga aylanmoqda. R. Qodirov o'zining "Raqamli texnologiyalar va ta'lim jarayoni: integratsiya muammolari va yechimlar" asarida ta'lim tizimiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilib beradi. Muallif raqamli ta'limni an'anaviy ta'lim usullari bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlab, bu borada uchraydigan asosiy muammolar - texnik bazaning yetarli emasligi, o'qituvchilarning raqamli savodxonlik darajasi pastligi va raqamli resurslarning metodik jihatdan yetarlicha ishlanmaganligi kabi masalalarni ko'rsatib o'tadi. Shu bilan birga, u bu muammolarning yechimi sifatida ta'lim jarayonini bosqichma-bosqich raqamlashtirish, pedagoglar uchun raqamli kompetensiyani oshirish dasturlarini joriy etish, elektron darsliklar va platformalar tizimini rivojlantirish zarurligini ilgari suradi.

A. To'rayev va O. Ismoilovning "Axborot texnologiyalari va ta'lim jarayonini avtomatlashtirish" asarida esa raqamli ta'limni rivojlantirishning texnik va tashkiliy jihatlari keng yoritilgan. Mualliflar ta'lim jarayonini avtomatlashtirish - bu nafaqat o'quv jarayonini soddalashtirish, balki o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi interaktiv muloqotni kuchaytirish, bilimlarni individual tarzda baholash hamda ta'lim sifatini tahlil qilish imkonini beruvchi yangi tizim ekanligini ta'kidlaydilar. Shuningdek, dars

jarayonida sun’iy intellekt, elektron ta’lim tizimlari (LMS), virtual laboratoriyalar va masofaviy ta’lim platformalaridan foydalanishning afzalliklari haqida batafsil so‘z yuritiladi. Ularning fikricha, ta’lim tizimini avtomatlashtirish nafaqat o‘quv jarayonini optimallashtiradi, balki boshqaruv tizimini ham samarali qiladi. Masalan, o‘quvchilarning davomati, baholari, faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni avtomatik tarzda qayd etish va tahlil qilish natijasida o‘qituvchi hamda ma’muriyat uchun muhim analitik ma’lumotlar shakllanadi.

Sh.M. Mirziyoyev o‘zining “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz” nomli asarida mamlakat taraqqiyotining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida zamonaviy, raqamli va innovatsion ta’lim tizimini rivojlantirishni alohida qayd etadi. Prezidentning fikricha, bugungi kunda yoshlarimizni zamon bilan hamnafas, raqamli tafakkurga ega, intellektual salohiyati yuksak mutaxassislar sifatida tarbiyalash - O‘zbekiston kelajagini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Shu ma’noda, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish faqat texnik masala emas, balki mamlakatning intellektual salohiyatini oshirish, milliy raqobatbardoshlikni ta’minlashga qaratilgan strategik vazifadir. Mirziyoyev ta’lim tizimini raqamlashtirishda inson omiliga, ya’ni o‘qituvchining kasbiy mahorati, axborot madaniyati va raqamli kompetensiyasini oshirishga alohida e’tibor qaratish zarurligini ta’kidlaydi. Chunki texnologiyalarni qo‘llashning samarasi bevosita ularni ishlata oladigan malakali kadrlarning mavjudligiga bog‘liq.

Umuman olganda, raqamli ta’lim zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘qitishning shakli, usuli va mazmunini tubdan o‘zgartirmoqda. Elektron darsliklar, masofaviy ta’lim platformalari, interaktiv dasturlar, multimedia resurslari - bularning barchasi o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, izlanishga va ijodkorlikka undaydi. Shu bilan birga, raqamli ta’lim o‘qituvchilardan yangi yondashuvni, o‘z ustida doimiy ishlashni, texnologiyalarni puxta o‘zlashtirishni talab etadi. Shunday ekan, raqamli ta’limni rivojlantirish nafaqat zamonaviy texnik vositalarni joriy etish, balki pedagogik madaniyatni yangilash, raqamli savodxonlikni oshirish, ta’limni insonparvarlik va innovatsion yo‘nalishda rivojlantirishni ham nazarda tutadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimi ham raqamli islohotlarning faol bosqichida. “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi doirasida ta’lim jarayonini raqamlashtirish, elektron hukumat, raqamli iqtisodiyot va axborot xavfsizligi sohalaridagi islohotlar bilan uzviy bog‘langan. Bu jarayonning muvaffaqiyati esa, yuqorida ta’kidlanganidek, ilm-fan, texnologiya va inson kapitalining uyg‘unligiga tayanadi. Shunday qilib, raqamli ta’lim zamonaviy O‘zbekistonning taraqqiyot yo‘lida asosiy drayverlardan biriga aylanmoqda.

Bugungi kunda ta’lim tizimining raqamlashtirilishi nafaqat o‘qitish jarayonini

qulaylashtirish, balki butun ta’lim muhitini tubdan o‘zgartirish jarayoniga aylandi. Raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning bilim olish motivatsiyasini kuchaytirish va ularga individual yondashuvni yo‘lga qo‘yishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. R. Qodirovning tadqiqotlarida qayd etilishicha, raqamli ta’limning eng katta afzalliklaridan biri — o‘quv jarayonini shaxsga yo‘naltirish, ya’ni har bir o‘quvchi o‘z qobiliyatiga, o‘rganish sur’atiga va qiziqishiga qarab bilim olish imkoniyatiga ega bo‘lishidir. Bu, o‘z navbatida, ta’lim jarayonida shaxsiy rivojlanish, ijodkorlik va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

A.To‘rayev va O.Ismoilovlar o‘z asarlarida ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanishning metodologik asoslarini ham tahlil qiladilar. Ularning fikricha, zamonaviy raqamli ta’lim tizimi an’anaviy o‘qitish modelidan farqli o‘laroq, o‘quvchini bilim oluvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida shakllantiradi. Masalan, raqamli platformalarda o‘qish jarayoni interaktiv topshiriqlar, testlar, virtual laboratoriyalar, video darslar va o‘zaro muhokama maydonlari orqali tashkil etiladi. Bu esa o‘quvchilarni passiv tinglovchidan faol izlanuvchiga aylantiradi. Bundan tashqari, axborot texnologiyalari yordamida o‘quvchilar bilimini tahlil qilish, ularning natijalarini avtomatik tarzda qayd etish va individual rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi.

Shuningdek, raqamli ta’lim o‘qituvchining rolini ham o‘zgartirdi. Endilikda pedagog faqat bilim beruvchi emas, balki yo‘naltiruvchi, motivatsiya beruvchi va ijodiy hamkor sifatida namoyon bo‘ladi. Bu o‘zgarish o‘qituvchilardan zamonaviy texnologiyalarni chuqur bilish, raqamli kompetensiyani muntazam oshirib borishni talab etadi. Shu sababli, O‘zbekiston ta’lim tizimida pedagoglar uchun “raqamli pedagogika” kurslari, onlayn treninglar va malaka oshirish dasturlari yo‘lga qo‘yilmoqda. Ularning maqsadi - o‘qituvchilarni yangi texnologiyalar bilan ishlashga tayyorlash, o‘quv jarayonida innovatsion metodlarni qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirishdir.

Prezident Sh.M. Mirziyoyev ham raqamli ta’limni mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etib, bu borada davlat siyosatini aniq yo‘nalishlarda belgilab bergan. U ta’limni raqamlashtirish orqali yoshlar ongiga zamonaviy texnologik tafakkurni singdirish, ularni raqobatbardosh mutaxassislar sifatida shakllantirish zarurligini ta’kidlab keladi. “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasida aynan shu maqsad - ta’limning barcha bosqichlarida raqamli yechimlarni joriy etish, elektron darsliklar va raqamli kutubxonalar tizimini rivojlantirish, masofaviy o‘qitish platformalarini takomillashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu bilan birga, raqamli ta’limning muvaffaqiyati faqat texnik vositalar bilan emas, balki inson omili bilan ham chambarchas bog‘liq.

O‘quvchilarning raqamli madaniyatini, axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish, ularni internetdan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ham muhimdir. Chunki raqamli texnologiyalar imkoniyatlar bilan birga, ma’lum xavf-xatarlarni ham olib keladi - bu esa yoshlarni ongli, mas’uliyatli foydalanuvchilarga aylantirish zaruratini tug‘diradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim bugungi global axborot jamiyati sharoitida zamonaviy ta’limning ajralmas bo‘g‘inidir. U ta’lim sifatini oshirish, innovatsion fikrlashni rivojlantirish va mamlakatning intellektual salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Raqamli ta’limning to‘laqonli joriy etilishi uchun esa pedagoglar malakasini oshirish, ta’lim infratuzilmasini mustahkamlash, elektron resurslar bazasini kengaytirish va raqamli madaniyatni shakllantirish zarur. Shundagina raqamli ta’lim O‘zbekistonning yangi avlodini bilimli, tafakkurli va raqobatbardosh shaxslar sifatida voyaga yetkazishda asosiy omilga aylanadi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Qodirov R. “Raqamli texnologiyalar va ta’lim jarayoni: integratsiya muammolari va yechimlar”. - Toshkent: Fan, 2020.
2. To‘rayev A., Ismoilov O. “Axborot texnologiyalari va ta’lim jarayonini avtomatlashtirish”. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. - Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
4. Karimov A. “Ta’limda raqamli transformatsiya: nazariya va amaliyot”.
a. Toshkent: Innovatsiya, 2021.
5. Alimov N. “Axborot texnologiyalarining ta’lim jarayoniga ta’siri”. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020.
6. Hasanov B. “Raqamli pedagogika: zamonaviy o‘qitish metodlari”. - Toshkent: Ilm ziyo, 2022.
7. UNESCO. “Digital Learning and Education 2030 Agenda”. - Paris: UNESCO Publishing, 2021.
8. OECD. “The Future of Education and Skills: Education 2030”. - OECD Publishing, 2020.
9. Murodov S. “Masofaviy ta’lim tizimida raqamli platformalar”. - Buxoro: BDU nashriyoti, 2023.
10. Xolmatova D. “Raqamli savodxonlik va zamonaviy o‘qituvchi kompetensiyasi”. - Toshkent: Fan va ta’lim, 2021.

KONVERGENTLASHUV JARAYONIDA TAHRIRIYATLARDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH

Yusupova E’tibor Samariddin qizi
O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti 2-bosqich magistranti
yusupovaetibor166@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17450707

Internetning yaratilishi media sohasida yangi tendensiyalarning paydo bo‘lishini tezlashtirib yubordi. Bu jarayonda soha bir qancha yangi tushunchalar bilan boyidi. Konvergensiya atamasi ana shu jarayon natijasida yuzaga kelgan jurnalistik faoliyatning yangicha ko‘rinishi sifatida kashf qilindi. Xo‘sh, konvergensiya nima?

Konvergensiya turli sohada turlicha talqin qilinadi. Masalan, biologiyada “konvergensiya” (lotincha “convergo” – yaqinlashaman, o‘xshayman) turli ajdodlardan kelib chiqqan organizmlarda bir xil tashqi muhit ta’sirida o‘xshash belgilarning paydo bo‘lishidir.[1]

Jurnalistikada bu atama raqamli inqilob bilan birga paydo bo‘ldi. Media sohasida konvergensiya so‘zining ma’nosi 1970-yilda amerikalik sotsiolog, postindustrial jamiyatni shakllantirish nazariyasi muallifi Daniel Bell tomonidan qo‘llanilgan. O‘sha paytda bu atama kompyuterlar, telefonlar va televizorlarni yagona texnologik qurilmalarga birlashtirishni anglatar edi.[2]

1990-yillardan boshlab internetning keng tarqalishi, ijtimoiy tarmoqlar platformalari va mobil qurilmalarning ommalashuvi axborotni olish va ulashish usulini tubdan o‘zgartirdi. An’anaviy OAV bu o‘zgarishlarga moslashishga majbur bo‘ldi, aks holda eskirib qolish xavfi mavjud edi. Bu esa texnologiyalar, ish jarayonlari va hikoya qilish uslublarining konvergensiyasiga olib keldi. Umumiy qoida sifatida k**onvergent jurnalistika** – bu axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining yagona axborot resursiga qo‘shilishi va integratsiyalashuvi jarayoni deyish mumkin. Bunday yondashuv jurnalistlarga hikoyalarni matn, tasvir, video, audio va interaktiv elementlarni uyg‘unlashtirish orqali yanada samaraliroq tarzda yetkazish imkonini beradi [Вартанова Е. Л. К “Чему ведет конвергенция в СМИ”. М.: Аспект-Пресс, 1999. С 12].

Tadqiqot davomida konvergent tahririyat qanday bo‘ladi, uning ijobiy va salbiy jihatlari nimalarda aks etadi degan savolga ham javob izlab ko‘ramiz.

[1] https://qomus.info
[2] https://uz.fashionrebelsbook.com/17275984-convergent-journalism-concept-types-new-technologies-in-journalism

Konvergensiyalashuv jarayonida tahririyatlar turli formatlarga mos media mahsulot tayyorlashi va uzatishi talab etiladi. Ya’ni tahririyat kontenti turli media platformalari uchun xoslangan bo‘lishi, har xil yosh qatlami uchun axborotni qanday shaklda qabul qilishi bilan bog‘liq tanlov imkoniyatini berishi lozim.

Jurnalistik amaliyotda konvergensiya bir necha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: j**urnalistik materiallar konvergensiyasi** – jurnalist tayyorlagan har bir material matn, video, audio va barcha media kanallarida uzatiladigan shakllardan iborat bo‘ladi; j**urnalistlar konvergensiyasi** – jurnalistlar multimedia vositalaridan foydalangan holda material tayyorlaydi. Bu esa barcha turdagi OAV uchun dolzarb va sezgir ma’lumotlarni ishlab chiqish uchun zarur ko‘nikmalar va bilimlarni talab qiladi; a**xborot bozori konvergensiyasi** – ommaviy axborot vositalarining telekommunikatsiya va axborot texnologiyalari bilan birlashuvi orqali sun’iy yo‘ldosh kanallari, internet TV, kompyuter kompaniyalari, internet provayderlari kabi yangi ishtirokchilar paydo bo‘ldi [Dadaxonov A. “Uzbek national journalism training model in the condition of media convergence and internet era”].

Yuqorida sanab o‘tilgan konvergent jurnalistikaning 3ta turiga qo‘yiladigan talablardan ko‘rinib turibdiki, media sohasi vakillari uchun konvergentlashuv jarayoniga moslashish biroz qiyinchilik va muammolarni tug‘diradi. Ana shunday muammolarga duch kelgan amaliyotchi jurnalist Sardor Abdug‘aniyev (Casia.uz internet nashri bosh muharriri) o‘zining rahbarlik faoliyati davomida tahririyat uchun bu jarayonga moslashish qanchalik qiyin kechgani bilan bog‘liq fikrlarini bayon etdi. “Biz konvergensiyalashuvni tahririyat uchun ham, jurnalist uchun ham o‘ziga xos davr desak bo‘ladi. Bu davrda har ikkala tomonga tushadigan mas’uliyat aniq belgilab qo‘yilgan. Ana shu mas’uliyatni ado etishda esa tahririyatda ham, jurnalistda ham ayrim muammolar kelib chiqadi. Masalan, tahririyat matn tayyorlashdan tortib, uni uzatishgacha bo‘lgan bosqichdagi barcha tayyorgarlik ishlarini jurnalistga yuklashi oqibatida, unda o’z kasbiga nisbatan profissional yoki emotsional charchash, stressga olib keladi va ishdan ketish holati kuzatiladi, tahririyat uning o‘rniga yaxshi jurnalistni topgungacha resursi, mablag‘i ketadi. Jurnalistga tahririyat tomonidan ko‘p funksionalli xodim bo‘lishi, texnik ko‘nikmalarga egaligi kabi talablarning qo‘yilishi soha mutaxassislarining ishga kirish bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Ya’ni endi jurnalist montajchi, SMMchiga xos ko‘nikmalarni jamlashi, o‘zi tahrirlab, hatto matni uchun fotojurnalistlik qilishi ham talab etilishi aks holda ishdan ayrilishini taqozo qilib qo‘ydi”.

Ana shunday muammolarni tadqiqotchi A.O Dadaxonov o‘zining “Media konvergensiya va internet davrida o‘zbek milliy jurnalistika ta’limi modeli” nomli ilmiy izlanishida ham keltirib o‘tadi. Konvergensiya sharoitida multimedia, tarmoq

xizmatlari, kompyuter texnologiyalari va qo‘shma foydalanish texnologiyalari yagona kommunikatsiya kanaliga birlashtirilmoqda. Bu holat nafaqat OAV tizimini, balki u haqidagi xabarlarning shaklini ham tubdan o‘zgartirishi mumkin. Bunday vaziyatda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida axborot to‘plash va uni qayta ishlay oladigan, ijodiy yondashuvga ega jurnalistik kadrlar talab etiladi [Dadaxonov A., 2016]. Ya’ni bu jarayonda jurnalistdan zamonaviy texnik ko‘nikmalarning bo‘lishi talab etiladi va bu uning faoliyati va daromadining birlamchi omili bo‘lib qoladi.

Kichik ilmiy izlanish shuni ko‘rsatadiki, konvergent tahririyatlar faoliyatini rivojlantirish yetishib chiqayotgan jurnalist kadrlarning yangi texnik bilimga ega bo‘lishi bilan bog‘lanadi. Quyida yuqorida keltirib o‘tilgan ma’lumotlardan umumiy xulosa sifatida konvergensiyalashuv jarayonida media sanoatida faoliyat yurutuvchi tahririyat va uning xodimida mavjud bo‘lishi talab etiladigan o‘ziga xos xususiyatlarni sanab o‘tamiz.

1. Media mahsulot yaratuvchi muxbirga xos xususiyatlar: jurnalistika sohasida tahsil olayotgan kadrlar universallik xususiyatiga ega bo‘lishi - matn, audio, video, infografik elementlar bilan ishlay olishi, yangi texnologiya, dasturlar, sun’iy intellekt yaratayotgan qulayliklardan erkin foydalanishni bilishi talab etiladi. Bu albatta kadrning qayerda va qanday bilim olganiga ham bog‘liq jarayon. Ya’ni jurnalistika sohasida ta’lim shakli asosan amaliyotga qaratilgan bo‘lishi, bo‘lajak jurnalist o‘quv jarayonida yuqorida sanab o‘tilgan barcha bosqichlarni boshidan o‘tkazishi lozim. Shundagina u ish faoliyati davomida yaxshi natija ko‘rsatishi o‘z ishining mutaxassisi sifatida e’tirof etilishi mumkin.

2. Tahririyatlarga xos xususiyatlar: eng so‘nggi texnik bazaga ega bo‘lishi, jurnalistga ijodiy muhit yaratib berishi, saralab olingan mutaxassislar uchun ruhiy va moddiy rag‘batlantirishning tizimlashtirilganligi muhim ahamiyatga ega. Agar tahririyat ana shu talablarga javob bersa, xodimning o‘z ishini mas’uliyat bilan bajarishi va tahririyat rivojlanishi yo‘lida imkoniyati darajasida hissa qo‘shishiga zamin yaratiladi.

Xulosa o‘rnida o‘zbekistonlik taniqli olim A. Nurmatov quyidagi so‘zlarini keltiramiz: **"Bugungi kunda yangilik yozadigan, intervyu oladigan, surat va video tushira oladigan, materialni nashr yoki efirga uzatishga tayyorlay oladigan universal jurnalistlarni yetishtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda."** [Nurmatov A., 2013].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dadaxonov, A.Dadaxonov, A. *Uzbek National Journalism Training Model in the Condition of Media Convergence and Internet Era.*
2. Vartanova, Ye. L. Вартанова, Е. Л. *К чему ведет конвергенция в СМИ.* Moscow: Аспект-Пресс, 1999, p. 12.
3. Qomus.info *"Qomus.info – Ozod ensiklopediya."* Qomus.info, https://qomus.info.
4. Convergent Journalism maqolasi *"Konsvergent jurnalistika: tushunchasi, turlari, jurnalistikadagi yangi texnologiyalar."* FashionRebelsBook, https://uz.fashionrebelsbook.com/17275984-convergent-journalism-concept-types-new-technologies-in-journalism.

RAQAMLI TA'LIM: ZAMONAVIY TA'LIM MASALALARI

Sarvara Turg'unova Turdibek qizi
Guliston davlat universiteti talabasi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450711*

Annostatsiya: *Ushbu maqolada raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Raqamli ta'limning afzalliklari, uning o'qitish samaradorligini oshirishdagi roli hamda ta'lim tizimiga integratsiya qilish jarayonidagi muammolarva ularning yechimlari tahlil qilinadi. Maqola zamonaviy ta'limni raqamlashtirish orqali sifatli bilim berish imkoniyatlarini ochib beradi.*

Kalit so'zlar: *An'anaviy ta'lim, zamonaviy ta'lim, raqamli ta'lim, raqamli texnologiyalar, onlayn platforma, interaktiv vositalar.*

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar jamiyatning barcha sohalariga, xususan, ta'lim tizimiga chuqur kirib bormoqda. Zamonaviy ta'lim jarayoni endilikda an'anaviy uslublar bilan cheklanmay, raqamli vositalar, onlayn platformalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan keng foydalanishni talab etadi. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda bilim olish jarayonini yanada qulay va samarali qilishga xizmat qiladi. Shu bois raqamli ta'lim masalalarini o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Raqamli texnologiyalardan foydalanish nima? Ushbu savol har bir tadqiqotchi uchun dolzarbdir. Shunday ekan ushbu savolga javob berish maqsadga muvofiq deb bildik.

Ta'limdagi texnologiyalar o'qitish va o'rganish tajribasini yaxshilash uchun raqamli vositalar va texnologiyalardan foydalanishni anglatadi. Bunga ta'lim mazmunini yetkazib berish, talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi muloqotni osonlashtirish, interaktiv ta'lim tajribasini taqdim etish va ta'lim muassasalarida ma'muriy vazifalarni qo'llab-quvvatlash uchun kompyuterlar, internet, dasturiy ilovalar, onlayn platformalar va boshqa raqamli resurslardan foydalanish kiradi.

Raqamli ta'lim – bu raqamli texnologiyalar va onlayn platformalardan foydalangan holda o'qitish va o'rganish jarayonidir. U o'quvchilarga istalgan joydan, istalgan vaqtda ta'lim olish imkonini beradi va interaktiv vositalar hamda resurslar bilan boyitilgan.

Raqamli ta'limning asosiy xususiyatlari:

Onlayn platformalar: O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi aloqani ta'minlovchi elektron tizimlar.

Interaktiv vositalar: Darslarni yanada qiziqarli va samarali qiluvchi interaktiv darsliklar, video va boshqa resurslar.

Flexibility (Mavsumiylik): O‘quvchilar o‘zlarining qulay vaqtlarida va joylarida o‘qishlari mumkin, bu esa ta’limni yanada moslashuvchan qiladi.

Keng qamrovlilik: Raqamli ta’lim dunyoning istalgan nuqtasidagi o‘quvchilarga ta’lim berish imkonini beradi.

Hozirgi dunyo hamjamiyati va davlatlar o'rtasida turli madaniy, ta'limiy va iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarning o'sishi natijasida globalizatsiya taraqqiyoti, uning dunyo miqyosida keng tarqalishi davrida O'zbekistonda xorijiy tillarni o'qitishga davlat tomonidan alohida ahamiyat qaratilayotganligi, xorij tillarini bilgan raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan zamonaviy talabning kundan kun ortib borayotganligi, xorijiy tillarni puxta bilgan raqobatbardosh kadrlar va mutaxassislarga bo'lgan ijtimoiy talabning keskin o'sishi ahamiyatga molik vazifalarni amaliy jihatdan bajarishda professor-o'qituvchilar tomonidan yangi raqamli ta'lim texnologiyalari orqali jahon tajribasini o'rganish, uni tanqidiy asosda milliy pedagogik ta'lim tizimiga olib kirish hamda ularning usul, vosita va shakllarini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj bu sohani tezkorlik bilan talab etilgan darajada har tomonlama rivojlantirish zaruratining mavjudligi sezilmoqda.

An’anaviy ta’lim asosan o‘qituvchi markazida bo‘lib, darslar yuzma-yuz, ma’lum bir joy va vaqt doirasida olib boriladi. Unda o‘quvchi tayyor bilimlarni eslab qolishga ko‘proq e’tibor beradi. Zamonaviy ta’lim esa raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar va onlayn platformalarga tayangan holda o‘quvchini faol ishtirokchi sifatida jarayonga jalb etadi. U o‘zini o‘zi rivojlantirish, mustaqil fikrlash va ijodkorlikni rag‘batlantiradi.

Shunga qaramay, har ikkala ta’lim turi o‘zaro bog‘liq: ularning maqsadi bir — insonni bilimli, malakali va jamiyatga foydali shaxs sifatida tarbiyalashdir. An’anaviy ta’lim tajriba va qadriyatlarni saqlab qolishga xizmat qilsa, zamonaviy ta’lim bu tajribani yangi texnologiyalar bilan uyg‘unlashtiradi. Shu bois, eng samarali ta’lim tizimi – bu an’anaviy va zamonaviy yondashuvlarning uyg‘unlashgan shaklidir.

Mamlakatimizda ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishlar va bardavom etayotgan uzluksiz ta'lim tizimidagi islohotlar ta'lim jarayonlarini tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni, zamonaviy talablarga mos keladigan, demokratik tamoyillarga asoslangan kredit-modul tizimi asosida ta'limni tashkil etishni taqozo etdi. Bugungi ta'lim global inqilob darajasiga ko'tarilgan bir vaqtda, jahon bo'ylab ta'lim standarti asosida, sinflarda o'qitish va o'qitishni o'zgartiradigan XXI asr ta'lim texnologiyalari kirib keldi. Ularni orasida ommalashgan namunalarini quyida taqdim etamiz: Ta'limni boshqarish tizimlari (LMS): Google Classroom, Canvas, Moodle va Schoology kabi platformalar o'qituvchilarga markazlashtirilgan onlayn makonda kurs

materiallari, topshiriqlar viktorinalar va muhokamalarni tashkil qilish imkonini beradi.

“Biz yoshlarga doyr davlat siyosatini hech og‘ishmasdan, qat’iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko‘taramiz. Yoshlarmizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”- Shavkat Mirziyoyev.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, raqamli texnologiyalar zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylandi. Ular o‘quv jarayonini samarali, interaktiv va individual yondashuv asosida tashkil etish imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli ta’limdan to‘liq foyda olish uchun o‘qituvchi va o‘quvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, texnik bazani mustahkamlash hamda innovatsion yondashuvlarni tizimli joriy etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.
2. Saydalieva N.F. Chet Tillarini O'qitishda Kommunikativ Yondashuv //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022. T. 2. e. Special Issue 20.-S. 275-281.
3. Markova A.K. Psixologicheskiy analiz professionalnoy kompetentnosti uchitelya //Sovetskaya pedagogika. 1990. №8.

ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDAGI TANA AZOLARI ORQALI IFODALANGAN IDIOMATIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Jurakhonov Azamat Azamkhon o'g'li
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

Scientific adviser: **Nishanova Zulayxo**
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450715*

Annotatsiya*: Maqolada o'zbek va ispan tili idiomalarining o'zaro bir-biriga bog'liqligi va farqi, ularni tarjima qilish shakllari komporativ jihatdan tahlil qilingan.*
Kalit so'zlar: *frazeologizm, frazeologik birliklar sinonimiyasi, idioma, maqol.*

Til - jamiyat hayotidagi muhim o'rin tutuvchi omillardan biri hisoblanadi. Aloqa-aralashuv hodisasi deya ta'rif olgan tilning bugungi kunga kelib butun dunyo bo'yicha 7139 xil turi tarqalgan (Albatta bu sonlar orasida bugungi kunda eng ko'p foydalanuvchiga ega **ingliz** (1.456 million) , **xitoy** (1,138 million) va **ispan** (559.1 milion) tillaridan tortib, Yaponiyaning faqatgina ayrim yoshi katta insonlari tomonidan foydalaniladigan **Ainu** tili ham bor. Har bir tilning undan foydalanadigan xalq yoki odamlar jamoasiga tegishli bo'lgan o'ziga xos tarixi va madaniyati mavjud. Aynan shu tarix va madaniyat jamiyatda muomalada bo'lgan tilning rivojlanishidagi asosiy omil sanaladi. Shu bilan birga deyarli har bir tilning ko'pincha so'zlashuvga oid bo'lgan idioma, ibora yoki frazeologizm nomlari bilan ifodalanuvchi birliklar ham asosiy ahamiyat kasb etadi. Ho'sh, idioma nima? Maqolada so'z borayotgan idioma ispan tilida modismos, o'zbek tilida esa frazeologik birlik, ibora, ko'chma ma'nodagi ibora va ba'zan qotma ibora deb ataladi. Modismos (iboralar) tarkibiy qismlarining to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan farqli, ko'chma ma'noni ifodalovchi frazeologik birliklardir. Bunday birliklar tildagi qotgan birikma hisoblanib, asosiy tushuncha uni tashkil etgan so'zlarning alohida lug'aviy ma'nolaridan kelib chiqmaydi. Ya'ni bu ko'chma ma'noga ega bo'lgan fraza, frazeologik birlik.

Masalan, ispan tilidagi **Ser pan comido** iborasi so'zma-so'z tatjima qilinganda *non yemoq* ko'rinishida tarjima qilinsa, undan anglashiladigan asosiy ma'no biror ishning oson ekanligi, qiyin bitmasligini ifodalash uchun qo'llaniladi. O'zbek tilida ushbu iboraning ma'nosiga mos tushuvchi **Hamirdan qil sug'irgandek** iborasini misol keltirish mumkin:

Pablo, va a ser pan comido, ¿de acuerdo?
Umuman, Zayniddin barisi hamirdan qil sug'irgandek kechishiga umid bog'ladi. (Asad Dilmurod, Kunsuluv)

Ushbu maqola orqali Ispan tilidagi ayrim tana azolariga doir frazeologik birlkiklar va ularning o’zbek tilidagi alternativlarini yoki ularning m’nolariga yaqin bo’lgan iboralarrni leksik-semantik jihatdan tahlil qilinadi.

“No tener pelos en la lengua” Ushbu frazeologik birlikdagi ispan tili lug’atidan joy olgan *no-inkorni anglatuvchi so’z, tener- ega bo’lmoq, pelos- tuklar, sochlar, en la lengua-tilida* so’zlari yordamida , asosan, tilida gap turmaydigan, doim ochiqchasiga so’zlashadigan, har qanday gapni ochiq-oydin aytadigan kishilarning xarakterlarini ifodalash uchun qo’llaniladigan ibora hosil qilingan. So‘zma-so‘z tarjima qilinganda: *“Tilida tuklar yo‘q”* degan ma’noni anglatadi. Mantiqan, tilda tukning bo’lmasligi to’g’ri, ammo, iboralarda mana shu kabi real hayotga mos kelmaydigan o’xshatishlarning ishtiroki tabiiy hol. Shu nuqtai nazardan, ularni to’g’ridan-to’gri tarjima qilish maqsadga muvofiq emas. Keltirilgan frazeologik birlikda “tuk” so‘zi metafora sifatida ishlatilgan,ya’ni: kishining tilida tuklar bo‘lsa, bu uning gapirishga to‘sqinlik qilishi mumkin degan tasavvurga asoslangan.

“Estar hasta las narices” keltirilgan iborada ispan tilidagi *estar-bo’lmoq (bu yerda ma’lum bir holatda bo’lish), hasta-gacha yetib borish (miqdor yoki chegara) las narices-burunlar (burunning ko’plik shakli)* so’zlar yordamida so’zma-so’z *“Burungacha to‘lgan bo‘lish”* deb tarjima qilinuvchi ibora shakllantirilgan. Usbu frazeologik birlikdagi las narices - burunlar so’zi metafora yordamida ifodalangan. Undan anglashiladigan ma’no esa *biror ishdan, biror narsadan to’yib ketish, bezor bo’lish, uni bajarishdan charchash* hisoblanadi.

“Costar un ojo de la cara” iborasida esa ispan tilidagi *costar-narx turmoq, un ojo bitta ko’z, de la clara yuzning* kabi so’zlardan foylanilgan. So’zma-so’z tarjima qilingandagi natija esa quyidagicha: *“Yuzdagi bitta ko’zga tushmoq”*. Yani ushbu ibora ma’lum bir buyumni sotib olish kishi uchun juda qimmatga tushgani, narhning haddan ziyod baland ekanini va bu bilan kishi o’zini huddi bir ko’zini yo’qotgan his qilishini ifodalaydi.

“Meter la pata” idiomasi tarkibidagi *meter-tiqmoq, joylashtirmoq, solmoq, la pata-(hayvonning) oyog’i, ba’zan oyoq so’zining og’zaki nutqqa xos shakli* kabi so’zlar to’g’ridan-to’g’ri tarjima qilinaganda frazeologik birlikdan oyog’ini tiqib qo’moq ma’nosi anglashiladi. Aslida esa, xatoga yo’l qo’ymoq, ojo’ya ish qilib qo’ymoq kabi ma’nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Hamda ko’pincha bilmasdan qilib qo’yilgan xatolar haqida gapirilganda qo’llaniladi.

“Tener la cabeza en las nubes” iborasi tarkibidagi **“***cabeza” bosh va “nubes”* bulutlar kabi tarjima qilinadi. To’g’ridan-to’g’ri tarjimada *boshi bulutlrda bo’lish* ma’nosi anglashiladi, ammo ushbu idiomani tushunib olish unchalik katta muammo tug’dirmaydi. Chunki o’zbek tilida ham huddi shunday mazmundagi **Hayoli**

osmonda bo’lmoq iborasi mavjud. Ushbu ikki ibora ham so’zlovchi nutq jarayonida kimningdir hayollarini chalkashligi, e’tiborsizligi va befarqligini bildirish uchun foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Spanish Idioms in Pracice, Javier Munoz Basols, Yolanda Perez Sinusia, Marianne David
2. ANORBOYEVA, S. (2024). DEVELOPMENT OF TRANSLATION COMPETENCE OF STUDENTS IN SPANISH LANGUAGE COURSES. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 2(3), 9–12. Retrieved from https://imfaktor.com/index.php/jopaps/article/view/1263
3. ANORBOYEVA, S. (2024). DEVELOPMENT OF TRANSLATION COMPETENCE OF STUDENTS IN SPANISH LANGUAGE COURSES. Journal of Pedagogical and Psychological Studies, 2(3), 9–12. Retrieved from https://imfaktor.com/index.php/jopaps/article/view/1263
4. https://www.ethnologue.com/insights/how-many-languages
5. https://www.bbc.co.uk/languages/guide/languages.shtml
6. https://www.statista.com/statistics/266808/the-most-spoken-languages-worldwide/
7. https://vasco-translator.com/articles/languages/least-spoken-language-in-the-world/
8. https://dle.rae.es/modismo
9. https://www.spanishdict.com/examples/ser%20pan%20comido?utm_source=chatgpt.com
10. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/asad-dilmurod-1947/asad-dilmurod-kunsuluv-hikoya

COMMUNICATIVE APPROACHES IN TEACHING MEDICAL ENGLISH: PEDAGOGICAL FEATURES AND CHALLENGES

Butunbayeva Aziza Sayfullo qizi
PhD researcher
The Uzbek State World Language University
E-mail:abutunbaeva92@gmail.com

DOI: ***https://doi.org/10.5281/zenodo.17450719***

Abstract: *The purpose of this study is to explore the pedagogical feature and challenges of teaching Medical English by communicative approach. English has become an integral part of a successful professional career in medicine. English is a bridge to international collaboration, participation in conferences, access to scientific literature. However, medical students often face serious challenges: complex medical terminology, limited classroom hours, various level of English in groups. Traditional methods cannot meet the demand of medical students. English for Specific Purposes (ESP) focuses mainly to communicative skill with professional orientation. This article aims to investigate the pedagogical features and challenges of teaching Medical English highlighting the importance of authentic materials, digital tools ,and motivational strategies in developing students professional competence.*

Keywords: *Medical English, ESP, medical terminology, communicative approach, authentic materials, digital tools, motivation.*

Introduction

The rapid development of medical science and the globalization of healthcare have made English an indispensable tool for medical professionals. Today, medical students around the world are expected to study and communicate in English, which is the dominant language of medicine, research, and international collaboration. However, most medical students , especially those from non-English-speaking backgrounds struggle to understand medical texts, use terminology accurately, and communicate effectively in professional contexts. Especially, in Uzbekistan in medical university English is highly demanded language that open many opportunities for professional growth.

Nowadays, many medical universities still struggle to provide effective English classes with limited classroom hours. Despite this issue, the complexity of medical terminology and psychological factors such as lack of confidence and fear of speaking in English become another challenge. If we ask 'What is the difference between the ESP and General English approach? Hutchinson, T. & Waters answer this quite simply, "in theory nothing, in practice a great deal"[1:5]. Bojovic adds the fact that ESP develops its own methods since it deals with various disciplines in addition to applied linguistics, and that ESP always is focused on learners' needs and its general purpose is to communicate effectively and fluently in the learners' field of study or work [2:2] . According to Zukhra Khazratova (2024), English for General

Purposes (EGP) and English for Specific Purposes (ESP) differ mainly in their aims, learners, and content. While EGP is designed for general communication and linguistic development, ESP focuses on professional needs within a particular field. ESP learners are usually adults with specific career goals and higher language proficiency, whereas EGP learners are often beginners of different ages. In ESP, teaching is short-term, goal-oriented, and based on learners' professional requirements, involving specialized vocabulary, grammar, and topics relevant to a specific discipline. Moreover, ESP emphasizes practical communication skills for professional and socio-cultural contexts, supported by strong learner motivation.[3:7]
"It is not the usage of technical term per se that distinguishes language for special purposes from general language, but the factual knowledge necessary to understand these words."[4:4] In the field of English for Specific Purposes (ESP), particularly within medical education, considerable emphasis is placed on meeting learners' specific professional and communicative needs to enhance the overall efficiency of the teaching and learning process. The design of an English for Medical Purposes (EMP) course represents a dynamic and ongoing process that requires continuous revision and improvement. Therefore, in selecting course materials or lesson content, instructors should incorporate purpose-oriented ideas and employ contemporary methods and techniques that align with the specialized nature of medical language instruction.

Teaching English for Specific Purposes (ESP), especially for medical professionals, presents unique challenges that go beyond general English instruction. Although most learners already have a basic knowledge of English, medical English requires mastering specialized terminology, professional communication, and contextual accuracy. ESP teachers must consider the highly specific nature of medical vocabulary, such as anatomical terms, medical tools, and healthcare procedures, while also fostering communication skills through activities like role plays, discussions, and case studies.

The continuous advancement of healthcare demands constant adaptation and improvement of English for Medical Purposes (EMP) courses. These courses should include authentic materials such as medical journals, patient forms, clinical reports, and instructional texts. Since many ESP instructors are not healthcare experts, they must be able to manage both linguistic and professional aspects, often through collaboration or self-study.Medical English differs from general English in its vocabulary, scope, and teaching methodology. It requires a more technical, context-based approach aimed at adult, self-directed learners. Teachers serve as facilitators who design purposeful lessons focused on real-life professional communication.

Effective instruction should progress from familiar social situations (e.g., visiting a doctor) to complex professional contexts (e.g., medical conferences or diagnosis presentations).

Communicative approaches are essential for developing learners' fluency, accuracy, and confidence in medical contexts. These methods include listening to authentic audio-visual materials, reading and summarizing research articles, conducting patient interviews, and writing case reports. The ultimate goal of teaching medical English is to enable learners to communicate professionally, use medical terminology accurately, and function independently in specialized healthcare environments.The communicative approach or CLT have now become generalized terms to describe learning sequences which aim to improve the student's ability to communicate, in stark contrast to teaching which is aimed more at learning bits of language just because they exist and without focusing on their use in communication . [5:3] The statement suggests that CLT primarily aims to strengthen students' communicative fluency and efficiency. According to Diane Larsen Freeman, "The sole aim of all the methods of English Language Teaching is to make students talk in English, to communicate in English, and to communicate in English means mastering not only linguistic structures but certain func- tions of the language also like promising, inviting, declining invitations within a social context." [6:6]Abidova and Guzacheva (2020) emphasize that medical terminology is central to the development of professional competence among medical students. Unlike general English, medical English is characterized by complex terminological systems, often rooted in Greek and Latin. This creates unique difficulties for learners, such as low-frequency vocabulary, large numbers of abbreviations, and the challenge of memorization. To overcome these barriers, the authors suggest task-based approaches, semanticization techniques, and the use of authentic materials such as patient brochures, medical websites, and video content. Their findings show that a **terminology-centered, communicative approach** helps students develop not only linguistic but also professional competence.[7:1]Sharipova (2019) examines ESP teaching practices at the Tashkent Pediatric Medical Institute. The study highlights the role of ESP courses in introducing international medical terminology and enabling students to participate in global academic exchanges. According to Sharipova, ESP should be designed according to learners' needs, with a strong focus on motivation and individual learning approaches. Modern methodologies such as Content-Based Instruction (CBI), Problem-Based Learning (PBL), and Communicative Language Teaching (CLT) are seen as more effective compared to traditional grammar-translation methods. Sharipova also underlines the value of interactive techniques (games, role

plays, simulations) and authentic resources for bridging the gap between classroom learning and real-world professional communication.[8:9]

Challenges in Teaching Medical English

Rodin and Travnikova (2017), analyzing the Russian context, argue that English proficiency among medical students remains insufficient for international professional engagement. They identify both linguistic and psychological barriers—students often experience anxiety and lack of confidence when speaking English. Furthermore, institutional constraints, such as limited curriculum hours and outdated teaching methods, exacerbate the problem. The authors recommend integrating online resources (e.g., PubMed, Ovid, MedicalEnglish.com) into the learning process and creating elective courses to provide more exposure to English. They stress the need for medical students to view English not merely as a subject, but as a **functional tool for professional communication**.[9:8]

Grammar-translation Method (GTM) was used to taught medical terminology. Students translated medical texts from English into their native language, focusing on grammatical accuracy and vocabulary recall. While this method allowed learners to understand written medical literature, it did little to enhance their communicative competence. In addition, it failed to prepare students for real-life professional situations such as doctor-patient communication, conference presentations, or collaborative research discussions. Another traditional method that used by most teachers called **vocabulary lists and drilling**, where students memorized medical terms without sufficient context or practice. Although effective for short-term recall, this approach often led to passive knowledge, with students unable to use the terms actively in professional communication.

Main Categories of Medical Terminology in English

Medical terminology encompasses several key categories that reflect various aspects of healthcare communication:

- **Medical Personnel:** includes different medical specialties, nurses, and administrative staff in healthcare institutions.
- **Diseases and Conditions:** covers the names of acute and chronic illnesses, pathological states, and symptoms.
- **Medical Procedures:** involves surgical operations, examinations, analyses, and diagnostic tests.
- **Treatment Methods:** refers to pharmacotherapy, surgery, physiotherapy, rehabilitation, and other therapeutic interventions.
- **Medical Equipment:** includes diagnostic and treatment tools and devices such as stethoscopes, syringes, and X-ray machines.

❖ **Anatomical Terms:** represent organs, systems, and tissues of the human body and their functions.

The teaching medical terminology is essential and requires specific methods, as medical vocabulary originates from Greek and Latin languages. Moreover, many expressions used in medical communication cannot be translated directly into English. For instance, "umumiy qon tahlili"- it is not translated as *General Blood Test*, but **Complete Blood Count (CBC)**, the phrase "amblatoriya sharoitada davolandi" is not translated as *ambulatory*, but rather as **on an outpatient basis**.

The success of Medical English instruction depends not only on teaching methods and materials but also on the **psychological state and motivation of learners**. Medical students are under heavy academic pressure, and the additional challenge of mastering complex terminology in a foreign language often leads to stress, low confidence, and reluctance to participate actively in class. Addressing these factors is essential for effective learning.

Technology has become essential in teaching Medical English, offering access to authentic materials, interactive learning, and AI-based personalized practice. Online platforms, virtual simulations, and mobile apps enhance communication skills and learner motivation. Psychological factors such as anxiety and low confidence affect performance, so teachers should create supportive environments and apply motivating strategies. Effective Medical English courses focus on medical terminology, real-life communication, and integration of digital tools. Teacher training and collaboration with medical professionals are also crucial for improving course quality.

Conclusion

English has become an essential component of professional development in medicine, enabling doctors and medical students to access international literature, participate in global research, and communicate effectively with colleagues and patients worldwide. However, teaching Medical English presents unique challenges due to the complexity of medical terminology, limited classroom time, and psychological barriers such as anxiety and low confidence.Teaching Medical English through a communicative approach requires integrating professional content, authentic materials, and modern technology to develop learners' fluency and confidence. Since medical terminology is rooted in Greek and Latin, its mastery demands special methods and contextual practice. Psychological and motivational factors also play a vital role, emphasizing the need for supportive and interactive learning environments. Combining digital tools, communicative strategies, and

collaboration between language teachers and medical professionals ensures effective instruction and prepares students for real-world medical communication.

References:

1. Abidova, M., & Guzacheva, N. (2020). *Features of medical terminology teaching in English lessons. Bulletin of Science and Practice, 6*(4), 434–437.
2. Bojovic, M. (2006). *Teaching foreign languages for specific purposes: Teacher development.* In *The Proceedings of the 31st Annual Association of Teacher Education in Europe* (pp. 487–493).
3. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching* (3rd ed.). Essex: Pearson Education.
4. Hüllen, W. (2003). *Global English – desired and dreaded.* In R. Ahrens (Ed.), *Europäische Sprachenpolitik / European language policy* (pp. 113–122). Heidelberg: Winter.
5. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for specific purposes: A learner-centered approach.* Cambridge: Cambridge University Press.
6. Jain, J. (2012). *Communicative English language teaching: Its concurrent relevance – An overview. ELTWeekly, 4*(28). Retrieved from http://eltweekly.com/2012/07/vol-4-issue-28-research-paper-communicative-english-language-teaching-its-concurrent-relevance-an-overview-by-jinendra-jain
7. Khazratova, Z. M. (2024). *Formation of lexical competence of future journalists based on mass media terms (example of the English language)* [Doctoral dissertation abstract, Uzbekistan State World Languages University].
8. Rodin, E. V., & Travnikova, N. G. (2017). *Teaching English for medical students. Bulletin of the International Scientific Surgical Association, 6*(2), 22–24.
9. Sharipova, F. I. (2019). *The specificities of teaching English for specific purposes (in medical institutes). Vestnik Nauki i Obrazovaniya, 10*(64), 116–119.

O'ZBEK TILINING CHET TILI SIFATIDA O'QITILISHI MUAMMOLARIGA DOIR

(Moskva davlat lingvistika universitetida o'zbek tilining o'qitilishi misolida)

Qarayeva Beg'am Xolmanovna
pedagogika fanlari doktori (DSc)
e-mail: karaeva_61@mail.ru

DOI: *https://doi.org/10.5281/zenodo.17450727*

Butun dunyo miqyosida iqtisodiy va madaniy aloqalarning tobora rivojlanib borayotganligi, mamlakatlar o'rtasida integratsiya jarayonlarining tezkorlikda amalga oshayotganligi ta'lim jarayoniga, jumladan, til taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

O'zbek tili bayrami arafasida shuni faxr bilan, ishonch bilan aytishimiz mumkinki, bugungi kunda butun dunyoda o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda.

Bu ehtiyoj, ayniqsa AQSh, Yevropa va qator Sharq mamlakatlarida kuzatilmoqda. Masalan, Berlindagi Gumboldt universiteti Yevropada o'zbek tilini o'rganish marakazi hisoblanadi. AQShning o'ndan oshiqroq hududlarida o'zbek tili chet tili sifatida o'rganiladi.

MDH davlatlari, shuningdek Rossiya Federatsiyasida ham o'zbek tilini o'rganishga, uning o'qitilishiga bo'lgan e'tibor kuchayib bormoqda.

Moskva davlat xalqaro munosabatlar instituti, Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti qoshidagi Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixi instituti, Sankt-Peterburg davlat universiteti, Rostov Dondagi Janubiy federal universitetlari va Moskvadagi bir necha harbiy oliy o'quv yurtlarida ham o'zbek tili chet tili sifatida o'rganilmoqda.

Moskva davlat lingvistika universitetida o'zbek tili o'quv dasturi asosida birinchi bosqichda chet tili va keyingi bosqichlarda ikkinchi chet tili sifatida o'qitiladi. O'zbek tili va madaniyatini o'rganish bo'yicha 2010-yildan boshlab besh yillik va to'rt yillik (bakalavriat) bo'limlarida, 2015-yildan boshlab magistratura bo'limlarida mashg'ulotlar olib borish uchun o'quv dasturlari ishlab chiqilgan. O'zbek tili xorijiy til va ikkinchi chet tili sifatida xalqaro munosabatlar va ijtimoiy-siyosiy fanlar institutining siyosatshunoslik, mintaqashunoslik bo'yicha mutaxassisliklar yo'nalishlarida o'rganiladi.

Oliy ta'lim tizimida ikkinchi chet tilini o'rganish an'anasi bugungi MDH davlatlari hududida yigirmanchi asrning 50-60 yillaridayoq boshlangan. XX asrning oxiriga kelib, sobiq ittifoq hududida yangi davlatlarning tashkil topganligi bu

davlatlar o‘rtasida yangi munosabatlarning, siyosiy-iqtisodiy, madaniy va do‘stlik aloqalarining tezkorlik bilan o‘rnatilishiga olib keldi. MDH tashkilotining tashkil etilishi, 2002-yilda Moskva davlat lingvistika universitetida MDH a’zolari bo‘lgan davlatlarning tillari va madaniyatini o‘rganish bo‘yicha Tayanch tashkilotining tuzilishi Rossiya Federatsiyasida til o‘rganish tizimida yangi bir davrni ochib berdi.

Moskva davlat lingvistika universitetida arman, gruzin, ozarbayjon, qirg‘iz, qozoq, ukrain, rumin, tojik va o‘zbek tillari o‘rganiladi, bu esa til o‘rganishda yangicha yondashuvlarning zarurligi, yangi o‘quv dasturlari, darsliklar, o‘quv-metodik qo‘llanmalarning yaratilishiga asos bo‘ldi.

Tillar bo‘yicha o‘quv darsliklari, o‘quv qo‘llanmalari, testlar to‘plamlari, o‘qituvchilar uchun uslubiy tavsiyalar ishlab chiqildi. Shu jumladan, «Узбекский язык для стран СНГ» darsligi, o‘quv dasturlari, test majmualari yaratildi [1].

Dunyo mamlakatlarida o‘zbek tilining xorijiy til sifatida o‘qitilishi, bu borada qilinadigan ishlar bu katta yo‘nalishning tizimi, dasturlari, qo‘llanmalari, turli mavzularda lug‘atlarning ishlab chiqarilishini taqozo etadi.

Ikkinchi chet tilini tanlashda quyidagi asosiy omillar hisobga olinadi:

- chet tilining butun dunyoda tarqalganligi va ommabopligi darajasi;
-jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi;
-mintaqaga doir shart-sharoitlar va ehtiyojlar;
-mutaxassislarni tayyorlash;
-talabalarda kommunikativlik va anglash ehtiyoji va qaiziqishlarining mavjudligi.

Chet tilini o‘rganishning bosh maqsadi – til tizimini o‘rganishdan ham ko‘ra (ingvistik layoqatlar),balki ko‘proq muloqot layoqatiga ega bo‘lishdir, ya’ni insonning o‘rganilayotgan til vositalari asosida y yoki bu faoliyat doirasida nutqiy muloqotni olib borishga tayyorlgidir. Muloqotga kirisha olish layoqati asosida tilga doir bilimlar, nutqiy ko‘nikma va malakalar yig‘indisi turadi, bularning barchasi darslar jarayonida shakllantiriladi va o‘rganiladi [2].

O‘zbek tilini ikkinchi chet tili sifatida o‘rganishda quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

- ikkinchi chet tiliga o‘qitishning psixolingvistik qonuniyatlari;
-ikkinchi chet tiliga o‘qitishning didaktik-uslubiy asoslari.

Keyingi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘p tilli o‘qitish nihoyatda murakkab, jumladan, ikkinchi chet tilini o‘qitishning bir qator o‘ziga xos qiyinchiliklari bor, ikkinchi chet tilini egallash eng kamida ikki qonuniyatni yuzaga keltiradi:

a) interferensiya muammolari nafaqat ona tili, balki birinchi chet tili tomondan ham yuzaga keladi;

b) shuning bilan bir qatorda, aytilayotgan fikr yoki jumlalarni bir tildan ikkinchi ijobiy ko‘chirish uchun ham katta imkoniyatlar ochiladi.

Shu sababli, ikkinchi chet tiliga o‘rgatishda samaradorlikka erishish uchun zarur bo‘lgan talablardan biri qiyosiy jihatdan yondashuvni amalga oshirish hisoblanadi.

O‘zbek tilini ikkinchi chet tili sifatida o‘rganish jarayonida uning o‘ziga xos tomonlari, qiyinchiliklari borligini ham hisobga olish zarur bo‘ladi. O‘zbek tilini chet tili sifatida, ikkinchi chet tili sifatida o‘qitishning mukammal metodikasi ishlab chiqilmaganligi esa bu borada har bir guruh, yo‘nalish uchun talabalarning tanlangan kasblaridan kelib chiqqan holda yondashuvni talab qiladi. Bu ayniqsa, Moskva davlat lingvistika universitetida ijtimoiy-siyosiy fanlar yo‘nalsishida tahsil olayotgan talabalar bilan ishlash jarayonida kuzatildi, mashg‘ulotlarda bunday yondashuvlarga amal qilishni, talabalarning tanlagan kasblari, yo‘nalishlaridan kelib chiqqan holda o‘zbek tilida muloqot qilishga o‘rgatisni talab qiladi.

O‘zbek tilini ikkinchi chet tili sifatida o‘qitish metodikasini yangilash, o‘quv mashg‘ulotlarida ilg‘or pedagogik texnologiyalar va axborot informatsion vositalarining ma’lum bir me’yorda tatbiq qilinishiga erishish zarur.

Til o‘rganishda eng samarali yo‘nalishlardan biri sifatida darslarda lingvomadaniyatshunoslik, lingvomamlakatshunoslikka doir matnlarni o‘ganish orqali tili o‘rganilayotgan mamlakat, davlatning tilini o‘rganishni aytishimiz mumkin. Ilmiy anjumanlar, madaniy tadbirlar davomida esa talabalar ularni tayyorlash jarayonida faol qatnashadilar, ularda ishtirok etadilar, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi mehmonlar bilan o‘zbek tilida muloqot qiladilar. Bu esa til o‘qitish metodikasida, jumladan o‘zbek tilini o‘qitishda ham eng samarali jihatlardan biri deyishimiz mumkin.

Yana bir muhim jihatlardan biri, darslar davomida so‘zlarning etimologiyasi bilan tanishtirib borish, ya’ni so‘zlarning kelib chiqish tarixi bilan tanishish, tahlillar, misollar orqali ularni eslab qolish ham talabalar so‘z boyligini oshirishda yordam beradi. Bu borada nafaqat o‘zbek tilining etimologik lug‘atlari, balki rus tilining etimologik lug‘atlaridan ham foydalanish mumkin. Shu tariqa talabalar ular uchun ona tili bo‘lgan rus tiliga turkiy tillardan o‘zlashgan so‘zlarni farqlay boshlaydilar va umumturkiy so‘zlar yoki o‘zbek tilidan rus tiliga o‘zlashgan so‘zlarni ajrata oladilar va eslab qoladilar.

Nikolay Aleksandrovich Baskakovning «Русские фамилии тюркского происхождения» deb nomlangan monografiyasida 300 dan ortiq tyrkiy tillardan kelib chiqqan familiyalar tahlil qilinadi[4].

Shunisi qiziqarliki, ularning ko‘pchilik qismi aslzoda dvoryanlarga tegishli bo‘lganligi va ular podshoh xizmatida bo‘lganliklari ham talabalarni juda qiziqtiradi. Mashshur rus harbiy sarkardalari Suvorov va Kutuzov, yoki deylik, Rossiya tarixida mashhur bo‘lgan tarixiy shaxslardan Karamzin, Bulgakov, Yusupov, Bazarov, Raxmaninov kabi fan, adabiyot, san’at vakillarining ismi shariflarini tahlil qilgan holda, kelib chiqishi turkiy bo‘lgan so‘zlarni eslab qoladilar.

Birgina Moskva shahrida ko‘plab ko‘chalar, joy nomlari turkiy tillarga borib taqaladi. Katta va kichik Ordinka, Novobasmannaya, Arbat, Balchug, Kantemirovskaya kabi joy nomlarini o‘rganish orqali talabalar rus tiliga turkiy tillardan o‘zlashgan so‘zlarning etimologik jihatdan kelib chiqishini o‘rganish yordamida o‘zbek tilida so‘z boyliklarini yanada oshirib boradilar.

Shuningdek, quyidagi til sathlarida til o‘rganish talabalar uchun qiziqarli bo‘ladi va bu esa til o‘zlashtirishni yanada tezlashtiradi:

-maqollar, farzeologizmlar, turg‘un birikmalar orqali o‘rganish;

-sinonimlar va antonimlar yordamida o‘rganish;

-badiiy tarjima yordamida til o‘rganish;

-savol berishni o‘rganish va savollarga javob berishni o‘rganish;

-kichik matnlar ustida ishlash;

-qo‘shiqlar aytish va boshqa jihatlar.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, boshqa chet tillarini o‘rganishdagi kabi o‘zbek tilida ham nutq faoliyati turlarining tinglab tushunish, o‘qish, gapirish, yozuv yordamida va bundan tashqari tarjima faoliyatiga o‘rgatish asosida mashg‘ulotlar davomida nutqiy muloqotga o‘rgatish samarali usullardan bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бакиева Г.Х., Караева Б.Х., Коршунова Е.Н., Краева И.А., Тешабаева Д.М., Фролова Г.М. «Узбекский язык для стран СНГ» Учебник. –М: « Рема» ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2012 -331с.
2. Щукин Н.А. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. –М: Икар,2011.– С.154-157.
3. Щепилова А.В. Концепция обучения второму иностранному языку (французскому на базе английского). –М: МИПКРО, 1999.
4. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. /Отв. ред. Тенишев Э. Р. . — М: Наука.1979. — 280 с.

Mundarija

No	Sarlavha	Sahifa
1.	XORIJIY TILLARNI O‘QITISHDA SUN’IY INTELLEKTNING O‘RNI **Ilhomjon Madaminovich To‘xtasinov**	5-8
2.	“O‘TGAN KUNLAR” ROMANINING O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI LISONIY TAHLILI **Bazarov Zokir Mehriqulovich**	9-12
3.	DÜNYADA TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNİN SINIFLANDIRILMASI MODELİ Dr. Öğr. **Üyesi Ozlem Kurt**	13-22
4.	ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ЖАЗУЫН БІРЛЕСТІРУДІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ **Көпбосынов Бекжан Көмекбайұлы**	23-33
5.	ҚАРАТАУ ӨҢІРІ АГИОТОПОНИМДЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ **Ағабеков Олжас Мұсабекұлы**	34-39
6.	ЎЗБЕК ТИЛИ: МАДАНИЯТНИ ТУШУНИШ ОРҚАЛИ ЧЕТ ТИЛИНИ ЎРГАНИШ **Худайбергенова Зилола Нарбаевна**	40-49
7.	RAQAMLASHTIRISH JARAYONIDA XORIJIY TILLARNI O‘QITISHNING YANGI IMKONIYATLARI **Sobir Tuychiyev Abdusodikovich**	50-52
8.	TA’LIM-TARBIYA JARAYONINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA BOSHQARUV OMILLARI **Ataxanova Sayera Otkurovna**	53-57
9.	MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING “PADARKUSH” DRAMASI: JADID TAFAKKURI VA ZAMONAVIY TAHLIL **Minosidinov Sherzod Baxromjonovich**	58-60
10.	FUTBOL MUXLISLARI NUTQINING PRAGMATIK ASPEKTLARI **Xasanov Zafar Baxtiyorovich**	61-64
11.	PROFESSOR RAVSHANXO‘JA RASULOV METODI **Ravshanxo‘ja Rasulov**	65-70
12.	O‘ZBEK TILINI RESPUBLIKAMIZDA VA XORIJDA O‘QITILISHINING DOLZARB MASALALARI **Muxitdinova Xadicha Sabirovna**	71-76
13.	MUHAMMAD YUSUF SHE’RLARIDA HAYOTIY HAQIQAT VA BADIIY MAHORAT **Salisheva Zilola Ismailovna**	77-81
14.	O‘ZBEK TILI TA’LIMIDA VAZIFAGA ASOSLANGAN O‘RGANISHNING (TASK-BASED LEARNING) AFZALLIKLARI **Yuldasheva Shaxlo Shukurlaevna**	82-85
15.	UZBEK-UYGHUR LITERARY COOPERATION: COMMON HERITAGE AND CULTURAL AFFINITY (EARLY 20TH CENTURY) **Karimova Shaxloxon G`aniyevna**	86-89
16.	TIL TA’LIMIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH **Gulshan Asilova**	90-93
17.	АДАБИЙ МАНБАЛАРДА ЖАҲОН ТИЛЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ ХУСУСИДА **Жасурбек Маҳмудов**	94-97

18.	SHE’RIY ASARLARDA MAQOLLARNING QO‘LLANISHI (ERKIN VOHIDOV, MUHAMMAD YUSUF SHE’RLARI MISOLIDA) **Saida Maksumova Sunnatovna**	98-102
19.	O‘ZBEK VA QOZOQ TILLARIDA QO‘LLANGAN TO‘RA LEKSEMASIDA MA’NO SILJISHI **Mo‘minova Oydin Qurbonovna**	103-106
20.	ПОНЯТИЕ ПРОСТРАНСТВА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА **Я.И.Авлакулов**	107-110
21.	USLUBIY XATOLAR TAHLILIDA ZAMONAVIY USULLARDAN FOYDALANISHNING AMALIY AHAMIYATI **Nazokat Jiyanova, Ag‘abekov Oljas Musabekuli**	111-117
22.	TOG‘AY MURODNING SO‘Z QO‘LLASH MAHORATI (“Ot kishnagan oqshom”, “Oydinda yurgan odamlar” asarlari misolida) **A.Shofqorov**	118-121
23.	YANGI DAVR ADABIYOTINI MODERNIZATSIYALASHNING DOLZARB MASALALARI **Khafiza Kuchkarova, Xidirov Xolmurod Norimovich**	122-127
24.	BADIIY DISKURSDA EKSPRESSIVLIKNING KO‘P QIRRALI TABIATI **G.S.Saydalieva**	128-132
25.	FIDOYILIK KONSEPTINING FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA LUG‘AVIY TALQINI (MASALAN, “JONINI FIDO QILISH” – “TO LAY DOWN ONE’S LIFE”) **Mamatqulova Shoxsanam Isroil qizi**	133-135
26.	NUTQIY AKTLARNING ISHONTIRISH QIYMAT DARAJASI: TARIX VA TADRIJ **Yodgorov Jaloliddin Jamolidinovich**	136-141
27.	ERKIN VOHIDOV FALSAFIY SHE’RIYATINING O‘ZIGA XOSLIGI **Hafizova Muxlisa Abdig‘ani qizi**	142-146
28.	KO‘P MADANIYATLI MAKONDA RAQAMLI NODAVLAT MATBUOT NASHRLARI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA MUAMMOLAR **Turayeva Feruza Tuxtamuradovna**	147-152
29.	RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA SPORT JURNALISTIKASI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR, MUAMMO VA YECHIMLAR **Turaeva Laylo Oybekovna**	153-157
30.	O‘ZBEK AKADEM TIL XUSUSIDA BA’ZI MULOHAZALAR **Hakimov Dilshodbek Yo‘ldoshevich**	158-164
31.	LINGVISTIK HAMDA XALQONA POETIK TASVIR MAHORATI **Gulnoza Turdiyeva Sayfullayevna**	165-169
32.	OLIY TA’LIM O‘QITUVCHILARINING RAQAMLI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA YECHIMLARI **Yusupova Gulara Ataxanovna, Sapayeva Zeyvar Jamolatdinovna**	170-173
33.	XORIJLIK TALABALARGA SO‘Z YODLATISH ORQALI NUTQINI O‘STIRISH **Usmonova Zamira Jaxongirovna**	174-176
34.	THE PERIOD AND SOCIAL PROBLEMS OF JOHN MILTON’S WORKS **Шарипов Зикирё Махсумович**	177-181
35.	XITOY ANTROPONIMIK TIZIMINING LISONIY JIHATDAN O‘ZIGA XOSLIGI XUSUSIDA **Mamaraimova Sarvinoz, Y.I.Avlakulov**	182-184
36.	KO‘P MADANIYATLI MAKONDA TIL VA MADANIYATLARARO	185-188

	MULOQOT **Sodiqova Gulsevar, Raximova, Gulsanam Ashirbekovna**	
37.	ANALYSIS OF ONOMASTICS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES **Yashnarbek Avlakulov**	189-191
38.	MUHAMMAD YUSUF SHE'RIYATIDA METAFORANING QO'LLANISHI **Yusupova Sevinch Bahromovna, Nazokat Jiyanova Eshquvvatovna**	192-195
39.	MADANIY O'ZIGA XOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIKDAGI MUAMMOLAR: REALIA TUSHUNCHASINING O'RNI **Ergasheva Nigora Erkin qizi**	196-199
40.	O'ZBEK VA XITOY TILLARIDA BAG'ISHLOV ISMLAR **Erkinova Jasmina, Y.I.Avlakulov**	200-204
41.	BADIIY ADABIYOTDA TARJIMA VA TAHLIL **Xushmamatova Umida Bobomurot qizi**	205-212
42.	THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SHAPING THE FUTURE OF DIGITAL EDUCATION **Nozima G'ofirjon qizi Suvonova**	213-216
43.	THE ROLE OF DIGITAL DIPLOMACY AND YOUTH INITIATIVES IN FOSTERING INTERREGIONAL COOPERATION AND SUSTAINABLE PEACE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SCO. **Zaylobiddinova Gulbahor Elmurod qizi**	217-219
44.	RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA FILOLOGIYA TALABALARINING LINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI **Abdug'affarova Arofat Shamsiddinovna**	220-223
45.	SHUKUR XOLMIRZAYEVNING "QARIYA" HIKOYASIDA METAFORANING O'RNI **Jalilova Mohira Alisher qizi, G.S. Turdiyeva**	224-226
46.	O'ZBEK TILINI BILISH DARAJASINI BAHOLASH TIZIMINI YARATISH MASALALARI **Muxlisa Jonbo'riyeva, Xolmurod Xidirov**	227-228
47.	G'AZAL JANRINING O'ZIGA XOS POETIK QURILISHI **Sultonova Dildora Halim qizi**	229-231
48.	BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDAGI O'ZBEK TILINI O'QITISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI (SI texnologiyalarini o'zbek tilini o'qitishda qo'llash orqali pedagog kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy yondashuvlari) **Munavvar Sultonova**	232-235
49.	NIL ESHR ROMANLARIDA JANRLARARO POETIKA VA FANTASTIK OBRAZLARNING BADIIY TALQINI **Umarqulova Munira Zohidjon qizi**	236-242
50.	THE PROBLEMS OF TRANSLATING VULGAR WORDS IN ENGLISH MOVIES INTO UZBEK **Zamira Khakimova Khurram kizi**	243-246
51.	ISPAN TILINING MAKTABLARDA O'QITILISHI **Nizamov Bekzod Saidqulovich**	247-251
52.	OMON MATJON LIRO-EPIK VA DRAMATIK ASARLARIDA DIALEKTIZMLARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI **Otajonova Rayxon Zokir qizi**	252-257
53.	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND UZBEK LANGUAGE	258-260

	Mirzayeva Sevinch, A.Shofqorov	
54.	PRODUCTIVE SPEECH COMPETENCE IS KEY TO JOURNALISTIC SUCCESS IN DIGITAL MEDIA ENVIRONMENT **Yoqubova Umida Urol kizi**	261-264
55.	RAQAMLI TA’LIM: ZAMONAVIY TA’LIM MASALALARI **Toshpulatov Jahongir Alijon o‘g‘li**	265-268
56.	KONVERGENTLASHUV JARAYONIDA TAHRIRIYATLARDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH **Yusupova E’tibor Samariddin qizi**	269-272
57.	RAQAMLI TA’LIM: ZAMONAVIY TA’LIM MASALALARI **Sarvara Turg‘unova Turdibek qizi**	273-275
58.	ISPAN VA O‘ZBEK TILLARIDAGI TANA AZOLARI ORQALI IFODALANGAN IDIOMATIK BIRLIKLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI **Jurakhonov Azamat Azamkhon o‘g‘li, Nishanova Zulayxo**	276-278
59.	COMMUNICATIVE APPROACHES IN TEACHING MEDICAL ENGLISH: PEDAGOGICAL FEATURES AND CHALLENGES **Butunbayeva Aziza Sayfullo qizi**	279-284
60.	O‘ZBEK TILINING CHET TILI SIFATIDA O‘QITILISHI MUAMMOLARIGA DOIR (Moskva davlat lingvistika universitetida o‘zbek tilining o‘qitilishi misolida) **Qarayeva Beg‘am Xolmanovna**	285-288